

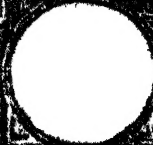
(सहाय्यिका साहित्यिकी)

भक्ति

१००

१००

१००

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧-૮૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જી.દી.સી.

વિષય ૪૪૪:૪

સ્વ: કિલાભાઈ ધનશ્યામ.

ललितकामय-ग्रंथमाला. ग्रंथांक ८.

(महाकवि कालिदासप्रणीत)

मेघदूत

साधारणरक्तार्ति-

रुचः किलावाद्यं धनश्याम

आयुर्विद्वत् पार्वतीपरिष्वु तया विक्रमेर्वशीयता साधारणरक्तार्ति.

वैश्वदेववृत्तम्

कवौश्वराणां परिधौतवाग्वियाम्

सरस्वतीक्षुम्बितदंतवाससाम् ।

मुखात्सृताः कान्यरसामृतोर्मयो

भवन्ति केषां विदुषां न तृप्तये ॥

अभिलाषा

संवत् १६७८

छ. स. १८२३

किंमतः—

पाठः पुंठु ३. ३-०-०

काशुः पुंठु ३. २-८-०

મુદ્રક

કોમલાક્ષ્મી મંમલકાસ સાહ

ગુજરાત પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ

ચાંચકુવા—અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
૧૦૮૮૮
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

આવૃત્તિ બીજી

પ્રથમ આવૃત્તિ સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રકાશક

કુબજીભાઈ મલિયાંદર સાહેબ

સાંતીચેરી, ખીજડાની રોડ,

અમદાવાદ

अर्पणपत्रिका

प्रियमुहूर्त भविष्याद्यं छान्दोग्यम्.

वसन्ततिलकम्

आशैशवाद्ग्रथितमेककुले निवासा-
ज्ञानाप्रसंगमधुरं तदभिज्ञसख्यम् ।
स्मृत्वावयोश्च कविकाव्यरसानुरागम्
श्रीकालिदासकृतिरथ समर्प्यते ते ।

ले० भाषा-दशरथ

મેઘદૂત.

પ્રસ્તાવના (ખીજ).

ભાષાન્તરકર્તાની ઓળખ.

મહાકવિ કાલિદાસનું ‘મેઘદૂત’ એક નાનું ખંડ કાવ્ય છે, તે પશ્ચ, તે એવું કાવ્યલક્ષણ અને રસપૂર્ણ છે કે, આખી દુનિયા અત્યારે તેની ઉપર શ્રદ્ધા છે. પૃથ્વીની સપાટીપર વસતી એવી તો કાષ્ઠકજ સુધરેલી પ્રજા હશે, કે, જેની ભાષામાં ‘મેઘદૂત’ નું ભાષાન્તર નહિ હોય. એની કલ્પના એવી સુખદ અને સુભાગી છે, કે, જેણે ખીજ કવિયોને મુગ્ધ બનાવી પોતાની પાછળ તાણ્યા છે. સંસ્કૃતમાં ને સંસ્કૃતમાં તેનાં કેટલાંએ અનુકરણો થયાં છે. ‘મેઘદૂત’ વાંચીને પશ્ચિમના એક વડાને એમ કહેલું છે કે, કાલિદાસની ખીજ ઈર્ષ કૃતિ હયાતિમાં હોત નહિ તોપણ ‘મેઘદૂત’ તેને કવિ શિરોમણિ કહેવારાવવાને બસ થાત. ખરેખર તેની કલ્પના, રાગ અને રચના સૌ એવાં છે, કે, જે વાંચનારને કાવ્યરસમાં ગુલ્મતાનજ બનાવી દે. ભાષાન્તરકાર સ્વ. રા. કિલાબાઈએ ‘મેઘદૂત’ ની રચના અને તેની મનોહર કલ્પના ઉપર જોઈએ તેટલું લખ્યું છે, એટલે, મારે માટે એ અસલ હીરાને વધારે ધસવાનું રહેલુંજ નથી. સાકરને ગળી, ગળી કલા કરવી, એ નકામું જ છે.

ગુજરાતના રસિકોએ ‘મેઘદૂત’ ને ગુજરાતીમાં હિતારવાના પણુ ધણા પ્રયત્ન કર્યા છે અને હજી તેના રસની તૃપ્ત થયા નથી. કવિ નાનાલાલે હમણાંજ ‘મેઘદૂત’ નું ભાષાન્તર કરી બહાર પાડ્યું હતું અને ખીજાંની અછતે લોકોએ તેને સ્વાતીના જળલવની માફક અદ્ધરજ

હિસાવી લીધું હતું. આ ભાષાન્તરની પણ લખો વખત થયાં માગણી પર માગણી થયા કરતી હતી પરંતુ કેટલીક અણધારી અડચણોને લીધે બીજી આવૃત્તિ ઝટ બહાર પાડી શકાઈ ન હતી. 'મેષદૂત' નાં ગુજરાતી ભાષાન્તરોમાં અમુક સાઈ કે નકાઈ કહેવાય નહિ, કારણ કે, એ આંકણીનું કામ વાંચનારની સહાયતા ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ એમ તો કહેવાશે કે, મૂળને અનુસરતા રાગનાલ અને ભાવમાં સ્વ. ભીમરાવ અને સ્વ. કિશાભાઈનાં ભાષાન્તરોએ વાંચકાના મોઝા ભાગને રદ લગાડી છે. જેઉ ભાષાન્તરકારો રસિક અને કવિના હાઈને મધાર્થ સમજી ગુજરાતીમાં ઉતારનાર હતા. સ્વ. કિશાભાઈનું આ ભાષાન્તર મૂળને અનુસરતું હોવા ઉપરાંત તેના રસને ગુજરાતી ભાષાની ભોક્ષિય પ્રજાલિકાએ વહેવરાવતું છે, એમ કહેવામાં હું કંઈ પક્ષપાત કરતો હોઉં એમ નથી. સારા કાબરસિક વિદ્વાનોએ આવો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે અને વાંચનારા તથા અભ્યાસ કરનારાઓએ મુક્ત કંઠે તેનો સ્વીકાર પણ કરેલો છે. સાઈં સર્વત્ર સાઈંજ છે, સત્ય ત્રિકાલાપ્યાપ્ત છે, એટલે સ્વ. કિશાભાઈના ભાષાન્તરને ગુજરાતી ભાષાન્તરોમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે તે યોગ્યજ છે. મારા અનુભવથી કહીશ કે, સ્વર્ગસ્થે તેને ધુંટીને ઓપવામાં જરાએ કચાશ રાખી નહતી અને તેમને એ શ્રમ ગુજરાને સ્વાકર્ષ્યો તે જોવા તે પોતે તો રહેલા નથી પરંતુ અમને તેમની એ કીર્તિના પડમા સાંભળવાનો આનંદ મળે છે એ કંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

સારા લખાણ કે સારા ભાષાન્તરને માટે હૃદયની ઉર્મિની જરૂર છે. આટલે વખતે આટલું થયુંજ જનપ્રએ એવી ફરજનું કે આટલાથી આટલો બાબ થશે કે કીર્તિ મગશે એવી દશાકક્ષાનું કામ કદી પણ સાઈં થતું નથી આ ભાષાન્તરમાં કર્તાની કેષ પ્રકારની કક્ષા નહતી, માત્ર હૃદયની ઉર્મિત્રાજો અભિલાખજ હતો; અને તે નિરતિ પાર પાડવામાં આગ્યો હતો. ભાષાન્તરકારને મોઢે 'મેષદૂત' થઈ ગયેલું

તુ અને નિરાતિ મિત્રોની સાથે સૂતા હોય ત્યારે બાગી શાન્ત રાતે
 હમે તે એકાદ શ્લોક યાદ કરી મિત્રોની સાથે તેના અર્થનો,
 માવનો અને શબ્દાદિકની સુલલિત રચનાનો ઉઠાપોડ કરી શબ્દ
 શબ્દે પરખી તોળી જોઈ ચરણો ગોઠવતા, એ રીતે ગોઠવાયેલાં ચરણો
 ઉપર વળી કોઈ બીજેજ પ્રસંગે બીજા મિત્રની સાથે જતા જ વાદ
 કેમો કરી ચરણે ચરણુ અને શબ્દે શબ્દને તાણી જોતા. આમ આખું
 ભાષાન્તર થઈ ગયા પછી કેટલોક વખત પોથીએ નાંખી તેને વિસારી
 વામાં આવ્યું હતું. આમ કરવા માટે તેઓ કહેના કે તાજાં જોમમાં
 મેશ પોતાતું કરેલું સારુંજ ભાગે, માટે કેટલોક વખત તેને વિસારી
 વું જોઈએ. તે પછી જુદા જુદા ગૃહસ્થોની જુદી જુદી પ્રતો મંજા-
 વામાં આવી અને ગુજરાતીમાં પોતાની પહેલાં થયેલાં ભાષાન્તરો
 મેળવ્યાં. એ બધાં સાથે ખુદ્દા દિલે તે પછી પોતાના ભાષાન્તરનો
 કુકાબકો કર્યો અને જ્યાં જ્યાં ટાંકણું મારવા જેવું લાગ્યું ત્યાં ત્યાં
 રેમ કરી જોયું. આનંદમાં હોય, મિત્રોનો સંગ હોય અને અમુક
 મળતોજ પ્રસંગ નીકળી આવ્યો હોય ત્યારે પોતાની કડીઓ મોલો-
 માઈ પોને અભિપ્રાય આપે તે હે, એવી રીતે ખૂબ છણ્યા અને
 કુંટયા પછી આખું ભાષાન્તર પોતે જતાં ટીકાની જગ્યા રાખી એક
 'નોટ બુક' માં લખ્યું. તે બાદ ભાષાન્તરના જેટલોજ ચોકસાઈ
 રાખી તેની ઉપરની ગુજરાતી ટીકા લખી કાઢી.

આ પ્રમાણે ભાષાન્તર અને ટીકા તૈયાર થયા પછી પ્રસ્તાવનાની
 વાત નીકળતાં મિત્રોમાં કેટલોક મતભેદ પડ્યો. સ્વર્ગસ્થ કહે કે,
 દલિદાસ અને બીજા કવિઓનાં, યુનિવર્સિટી તરફથી તેમજ પશ્ચિ-
 થનાં વદ્દાનો તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકોમાં કરવામાં આવે છે તેમ
 કવિના કાળ અને ચરિત વગેરે સંબંધી જે કંઈ વિશ્વસનીય આધાર
 ઉપરથી મળી આવ્યું હોય કિંતુ કવિના લેખ ઉપરથી જે અનુમાન
 નીકળતું હોય તે સૌનો સમન્વય કરી ગુજરાતી વાચકોને માટે કંઈક
 વાચનીય વિગત આપવી જોઈએ. બીજા કહે કે, કાલેજોમાં ભણતા

વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ દ્વારા એ બધું પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી ગુજરાતીમાં લખાણ વિગતોમાં ઉતરી પુસ્તકને મોટું ને મોટું કરી નાખવું નહિ. પુસ્તક મોટું થાય અને છપાવાય નહિ એવી બીક આથી ઉભી થઈ. કેટલોક વખત એ બીક ખાત્ર પણ ગઈ, પરંતુ સ્વર્ગસ્થ પોતાના મતને વળગી રહ્યા અને અંગ્રેજ નહિ જાણનારાઓને માટે કવિ સંબંધી જે કંઈ મળી આવે તે એકઠું કરી પ્રજા સંમુખ રજુ કરવા ઉદ્દેશિત થયા. એશિયાટિક સોસાયટીની લાઇબ્રેરીના તે માટે એમણે આશ્રય લઈ જેટલું મળી આવ્યું તેટલું એક નોટમાં નોંધવા મંડ્યું. આની સાથે આગ પુસ્તકને છાપનાર ઉભો કરવાની પણ પેરવી ચલાવી. “ગુજરાતી” પત્ર અને પ્રેક્ષના માસિક સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ રા. કિલાભાઈના સ્નેહી હતા. તે ઉત્સાહી અને સાહસિક નરરતને મોટે મેં એકવાર વાતમાંને વાતમાં તૈયાર થયેલા બાષાન્તરની વાત કરી, કે તરતજ તેમણે રા. કિલાભાઈને તે માટે ખાત્રી આપી અને ‘મેઘદૂત’ જેવા સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં વર્ણનોથી ભરેલા કાવ્યને યોગ્ય ચિત્રો સુદ્ધાં મૂકવાની હામ બીડી. રા. ઇચ્છારામે જેટલું મોટું થાય તેટલું છાપવાનું સ્વીકારી રા. કિલાભાઈની તૃપ્તિએ ફલમ ચલાવવાનું અને સાધનો જતનથી તે તે મેળવી આપવાનું પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું; અને મારે સંતોષથી કહેવું જોઈએ કે, કાગળમાં, ટાઇપમાં, ચિત્રમાં અને બંધાઈમાં તેમણે રા. કિલાભાઈનું મન પ્રસન્ન થાય તેમ બધું કાર્ય પાર પાડ્યું. “રા. કિલાભાઈવાળા ‘મેઘદૂત’ ની આવૃત્તિ” એવી સૌન્દર્યરસિકા પાસે બુકસેલરોને ત્યાં માગણીઓ કરાવરાવી. પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી થોડાજ વખતમાં રા. કિલાભાઈ કાળને વશ થયા અને ‘મેઘદૂત’ જેણે પોતાને માટે સારી માગણી ઉભી કરી હતી તે પણ બજારમાંથી ખપી ગયું અને બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો કાળ આમ લખાવ્યો. સુમાએ તેમના બામાત્ર રા. કૃષ્ણપ્રસાદ ગણિશંકર શાસ્ત્રીને ‘મેઘદૂત’ દુર્ભિન્ન રહે તે ગમ્યું નહિ અને તેમણે બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનું માથે લીધું જે

કાર્ય આજ પરિપૂર્ણ થવાથી મને સૌથી વિશેષ આનંદ ઉત્પન્ન થયો એમ કહીશ.

અમદાવાદની પૂર્વ દિશાએ પાંચેક ગાઉ ઉપર નાની પથ્થ લગભગ સતતનીરા ખારી નામે નદી ઉપર લુગાલડી નામનું ગામ છે ત્યાં સંવત ૧૯૨૫-૨૬ રા. રા. કિલાબાઇનો જન્મ થયો હતો. મારી બાના કાકાના પુત્ર એટલે તે મારા મામા થતા અને સમવયના હોવાથી છેક નાનપણથી અમારી વચ્ચે મૈત્રી થઇ હતી અને તે જેવાને તેવાજ રનેડભરી તેમના મરણ પર્યંત આત્મ રહેલી હતી. મને તેમને માટે લખવું સ્તુતિ કરવા જેવું લાગે છે, પરંતુ પ્રમંથ પુરતી ઓળખ આપવી એ હું મારી ફરજ સમજું છું. પુત્રનાં લક્ષણ પાલણેથી જણાય, તેમ બાલ્યથીજ તેમનો સાહિત્ય-પ્રેમ દેખાવા માંડ્યો હતો. પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં થયેલા તે એકપુરા હોવાથી માતપિતા તથા રનેડી સંબંધીઓમાં તે બહુ લાડકા હતા; છતાં બાળ્યમાં ઉલ્લાહ ધરાવી મર્યા રહેતા. જનોઈ દીધા પહેલાંજ રુદ્રાખ્યાય, માહમ તથા બીજા સ્તુતિપાઠો તેમણે મોટે કર્યા હતા. ગુજરાતી નિશાળનો અભ્યાસ આત્મ થઇ ગયેલો હતો. બ્રાહ્મણ કર્મમાં તેમજ ગુજરાતી શાળાબ્ય સમાં તેઓ સહાધ્યાયીઓમાં હિયે નંબરે રહેતા ને અગ્રેસર ગણાતા. શિક્ષકોથી વખાણાતા અને આસપાસનાં જાણીતાં માણસોથી ચંચળ ને બાહોશ લેખારા. રા. કિલાબાઇનું કુટુંબ સંસ્કૃત અને સાહિત્યના અભ્યાસને માટે વખાણાતું હતું અને એ તો સત્યજ છે કે, આપપાસ જેવું વાતાવરણ હોય તેવું બાળક થાય. કાવ્ય, પુરાણ અને સંદર્ભના ચારે પાસ ચાલતા અભ્યાસની રમઝટમાં ઉછરતો અને સારી ગ્રંથ શક્તિવાળો વિદ્યાર્થી દીપી નીકળે, એ સ્વાભાવિક છે. આવા બ્રાહ્મણકુટુંબના અભ્યાસમાં તેમજ ગુજરાતી શાળાના અભ્યાસમાં રા. કિલાબાઇ એક ખરેખરી તેજસ્વી જ્યોતિ રૂપ જણાઇ આવ્યા.

રા. કિલાબાઇ આઠ નવ વર્ષના થતા એટલામાં એમના

પિતા બનરમાં બંદી ગુજરી ગયા અને સ્વર્ગસ્થની બંધી દેખાઈ અ
રા. બાઇશંકર નાનાબાઇ સોલીસીટર જે તેમના કાકાના પુત્ર-બાઇ
થતા, તેમને માથે આવી પડી. રા. બાઇશંકરે તેમને જમાનાને
ખરની કેળવણી આપવા જીવાલડીથી અમદાવાદ ખોલાવી અંગ્રેજી
અભ્યાસની શરૂઆત કરાવી. એ ને હું એકજ ધરમાં એકજ નિશાળમાં
અહિં અભ્યાસ કરવા હાજ્યા. પાંચ છ ધોરણ સુધી અમારો અભ્યાસ
બહુ સારી રીતે ચાલ્યો, પરંતુ તે પછી અમને સાહિત્ય રસનો
વધારે નીસો ચઢ્યો ને અભ્યરત વિષયો અણગમતા થવા માંડ્યા.
અહિંથી અમારો અભ્યાસ ખગડ્યો. રા. બાઇશંકર અને બીજા
મુરબ્બીઓ અમારી એ વૃત્તિપ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ હતા અને હોય તે
ચોગ્યજ છે, ધારણ કે, સાહિત્ય અને કવિતાનો રસ, જીવાન વિદ્યા-
ર્થીનું જીવન ખગાડી નાંખે છે એ વાત હું મારા પોતાના અનુભવથી
ખરી માનું છું. સાહિત્ય-કવિતા વગેરે તરફ કદી પણ વિદ્યાર્થીને
વળવા દેવો જોઈએ નહિ; એથી એનો અભ્યાસ ખગડી જાય છે,
તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય છે. રા. કિલાબાઇ એવા તેજ વિદ્યાર્થી હતા
કે જે તેઓ સાહિત્યરસમાં ન પડતાં અભ્યાસમાં મગ્ન રહ્યા હોત
તો તેમના ગ્રેજ્યુએટ મિત્રોમાં જરૂર અગ્રે રહ્યા હોત, હાઇસ્કૂલમાં
એક તરફ ‘ માર્ગોપદેશિકા ’ ચાલતી ત્યારે અમે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન
ભાસ્કર શાસ્ત્રીને ઘેર જઈ ‘ નૈષધ ’ શીખતા હતા અને તેનો એવો
મોટો પાઠ લેતા કે શાસ્ત્રી અચંપા સાથે પાઠ આપતાં ક્વચિત્
કંટાળતા; અર્થાત્ સંસ્કૃત સાહિત્યનો એટલો અભ્યાસ જીતી રીતે
થયેલો હતો અને તેમાં તેવોજ રસ લાગેલો હતો. પુરાણોની કથાઓ
અને કાવ્યોદ્દિકનાં ગદ્ય પદ્યમાં ભાષાન્તર કરવા તો બહુ નાનપણ-
થીજ રા. કિલાબાઇને અભ્યાસ પડી ગયેલો હતો.

માથે ટકાર હોય તે વિદ્યાર્થી ફરજિયાત વાંચે અથવા પરીક્ષા
પુરતું વાંચે, એમાં, ને હૃદયની લાગણીથી ઉમળકાના રસથી વાંચે
એમાં ફેર છે. રા. કિલાબાઇનું વાચન પરીક્ષાઓ પુરતું નહિ પણ

ઉંડા અભ્યાસનું હતું. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તો એમનો એવો સારો કાબુ હતો કે, રમત માત્રમાં શ્લોક બનાવતા અને તે વળી એવો કે, જે પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓના શ્લોકની જોડે મૂક્યો હોય તો પરખાય પણ નહિ. કાલદાસ અને બલભૂતિના જેવી ઉંચી અને સરસ પણ લાલત રચના તેઓ કરી જાણતા.

મેટ્રીકમુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી રા. કિલાબાઇ મુંબાઇમાં રહ્યા અને નોકરી પણ તેમને થોડા શાળાખાતામાંજ મળી શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઇસ્કૂલમાં તેઓ પ્રથમ ક્લાર્ક અને પછી શિક્ષક થયા. અહિં પણ એમનો સંસ્કૃત અભ્યાસ અને વાચન ચાલુ રહ્યાં. શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત પાઠશાળાના વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ સાથે પણ અહિંથી એમને મંત્રી થઇ. સાહિત્યનું વાચન મનન અને નિદિધ્યાસન આ પ્રમાણે ચાલુ રહ્યું; ટુંકામાં માત્ર એટલુંજ કે, રા. કિલાબાઇનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ બહુ ઉંચા પ્રાર્થનો હતો. કીર્તિ કે અર્થલાભને માટે તેમણે ભાષાન્તરો કરેલાં નથી પણ પોતાના મનની મોજ અને હૃદયની ઉર્મિથી કરેલાં છે. અભ્યાસ કરતા તે દરમિયાન તેમણે ‘સ્વદેશવત્સલ’ માં ‘કુમારસંભવ’ નું ગદ્ય ભાષાન્તર થોડે થોડે આપતા માંડ્યું હતું. “સુદ્ધિપ્રકાશ” માં તેમણે ‘મહાવીરચરિત’ ના કેટલાક અંકોનું ભાષાન્તર આપેલું હતું તે ઉપરાંત મહા કવિ બાણભટ્ટના ‘પાર્વતી પરિણય’ નું ભાષાન્તર કરી તેમણે પોતે જુદું છપાવ્યું હતું. તેજ મહા કવિના ‘હર્ષચરિત’ ના કેટલાક ભાગનું ભાષાન્તર તેમણે તૈયાર કરેલું પરંતુ છપાવ્યું ન હતું. “ગુજરાતી” પત્રમાં તેમણે “અજવિદ્યાપ” નું સમશ્લોકી ભાષાન્તર કરી દિવાળીના અંકમાં છપાવ્યું હતું.

આવી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જો કે લગભગ મરણ પર્યંત ચાલુ રહી હતી તો પણ ઉપર જણાવેલાં ભાષાન્તરોમાંનાં ઘણાં અપૂર્ણ અને અપ્રસિદ્ધ રહેવાનું કારણ તો તેમની હાઇકોર્ટ, પોલીસ કોર્ટ અને

રમણકોઝ કોર્ટના નોકરીઓ હતી; કારણુ વ્યવસાય બદલાવાથી અને અવકાશ થોડો મળવાથી તેઓ સાહિત્ય સાથે આગળના જોટથી મૈત્રી રાખી શકતા નહિ; મરહુના ઉપદ્રવથી રસિક મિત્ર મંડળ અને સહવાસી સાહિત્યપ્રેમીઓ આમતેમ વારંવાર વિખરાઇ જતા અને એકજ ઠેકાણે નિરાંતે જીવી વાસે રહેવાતું નહિ એટલે તેઓના શબ્દોમાં કંઈ તો ‘પેંધડે પત્ર અને બહા ઉપદેશ, ની જેમ સાહિત્યના દોલમાં રસમર મોજે ઝુલવાતું’ બનતું નહિ. તેઓ કહેતા કે શ્રીત પ્રસન્ન અંતઃકરણુ વગર કાવ્યરસ ઝરતો નથી અને પરાણે ખેંચેલો કંઈ કામનો નહિ.

મારી અને તેમની મૈત્રી અને સાહિત્ય રમણુ એવાં રમણીય છે કે જેનાં સુખી અને આનંદી વર્ણા ઉકેલવા માંડું તો એક મોટું પુસ્તક બરાય; પરંતુ પ્રસ્તાવનામાં એની જગા થાય નહિ અને શોભે પણ નહિ. માટે માત્ર તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ને અભ્યાસનીજ આગળ આપવામાં આવી છે.

આ ખીજી આવૃત્તિમાં કંઈ નવીન સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા નથી પણ અસલ જેમને તેમજ છાપવમાં આવી છે. ખીજી આવૃત્તિ છપાવતાં પણ પુસ્તકને સોંધુ બનાવવા માટે કવિના કાળ ને ચારતને લખતી લંબાણુ પ્રસ્તાવના કાઠી નાખવાની કેટલાક મિત્રો તરફથી સૂચનાઓ મળી હતી, પરંતુ સ્વર્મસ્થના લેખમાંથી એક અક્ષરે ઓડો કરવાનું અમને યોગ્ય નહિ લાગ્યાથી તે પણ અસલ મુજબ કારમ રાખવામાં આવી છે. નવોન ઉમેરામાં માત્ર અસલ સંસ્કૃત મેષદંત આપીનેજ અમોએ વિદ્યાર્થીઓ અને રસિક વાચકોને સુગમતા આપવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે. ચિત્રો પણ અસલના જેમને તેમ રાખવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમાવૃત્તિની દરેક રીતે પ્રતિકૃતિ કરવામાં ખાસ કાળજી અને વ્યય કરવામાં કયાંશ રાખી નથી અને આજ્ઞા છે કે, પ્રજા તેને આગલા ઉત્સાહ બેરજ વધાવી લેશે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૪-૫-૧૯૨૩

લિ.
મણિલાલ છપ્પારામ લાલ.

મેઘદૂત.

પ્રસ્તાવના.

પરિણામે અસાર અને દુઃખમય લાગતા આ સંસારમાં જો ક્યાંહિં પણ સુખની શીતળ છાયા હોય, તો તે શુદ્ધ પ્રેમ અને અભેદ-વૃત્તિવાળા દામ્પત્યમાં જ છે. સાંસારિક દૃષ્ટિથી જોતાં એ સુખની સીમા નથી, પરંતુ સર્વ સ્થળે તે સમાન જોવામાં આવતું નથી. એ સુખનો ખરો આધાર શુદ્ધપ્રેમ અને હૃદયની અન્યોન્યમાં તદાકાર વૃત્તિ ઉપર છે. જ્યાં એ નથી, ત્યાં ખરું દામ્પત્ય નથી અને જ્યાં ખરું દામ્પત્ય નથી, ત્યાં સુખ પણ નથી. કશું છે કે—

ન સ્નેહો નાર્જવં યત્ર તન્મયત્વં ન ચેતસઃ ।

સૌકુમાર્યં ન વૃત્તીનાં દામ્પત્યં તત્ર, કૈતવમ ॥

જ્યાં સ્નેહ નથી, પરસ્પર પ્રત્યે સ્વભાવની સરળતા નથી, ચિત્તનું જ્યાં અન્યોન્યમાં તન્મયપણું નથી, અને પરસ્પર પ્રત્યે કામળ વૃત્તિઓ નથી, તે દામ્પત્ય નથી પણ એક જાતનું ધૂર્તપણું છે.

પ્રાણિમાત્ર આ દંપતીભાવના સુકુમાર છતાં દૃઢ બંધનથી સજ્જડ બંધાએલાં જોવામાં આવે છે. એની સત્તા અનિયંત્રિત છે. સ્વચ્છંદપણે વિહાર કરતાં પ્રચારહિત પશુ પંખીને, પોતપોતાના સ્થાનમાં આનંદ માણવાને માટે કાણુ પ્રેરે છે ? સારસ, શુક, સારિકા, ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓને સંયોગમાં સુખ અને વિયોગમાં દુઃખ કાણુ કરાવે છે ? જ્ઞાનવાળાં અથવા અજ્ઞાન મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોને સેંકડો ગાઢિના અંતરે રહ્યા છતાં, એકમેકના લણ્ણી કાણુ ખેંચે છે ? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર માત્ર એક જ મળશે કે, એ બધું કરનાર, જૂત માત્ર ઉપર એકસરખી સત્તા ચક્રાવનાર દંપતીપ્રેમ જ છે. જ્યારે જ્ઞાનરહિત પશુ પક્ષી આદિના મન ઉપર એની આવી સત્તા જોવામાં

આવે છે, ત્યારે મનુષ્ય જાતિ કે જેને બુદ્ધિ અને જ્ઞાન બંને છે, તેના ઉપર એની સત્તા વિશેષ હોય એમાં શી નવાઇ ? પ્રાણિમાત્રને એ બંધનથી અર્થાત્ એ બંધનના પ્રેમથી, સંયોગમાં સુખ અને વિયોગમાં દુઃખ થયા વિના રહેતું જ નથી. સારસ જેવાં પક્ષીઓ પણ પોતાનાં પ્રેમીના વિયોગને ભોગ થઇ પ્રાણ અર્પે છે, તો પછી મનુષ્યને માટે કહેવું જ શું ?

પ્રાણિમાત્રને સ્નેહરજબુધી બાંધી રાખનાર આ દામ્પત્ય સ્નેહનું રસમય, મનોહર, અને ઉન્નત ભાવનાઓવાળું ચિત્ર આપનાર જો કોઇ પણ કવિ હોય, તો તે માત્ર ભવભૂતિ અને કાલિદાસ છે. ઉત્તરરામ ચરિતમાં રામ અને સીતા જેવાં પ્રાઇ પાત્રોના પરિણત દામ્પત્યનું મંજીર તથા મનોવેધક ચિત્ર આલેખી, ભવભૂતિએ કરુણરસને મૂર્તિમાન કરી બતાવ્યો છે, ત્યારે મેઘદૂતમાં કાલિદાસે, યૌવનના ઉદ્યાનમાં રમતા યક્ષના જોડાને નાયક નાયિકા કદમ્બી, વિપ્ર-લંબ શૃંગારથી ભરેલું દામ્પત્ય સ્નેહનું હૃદયંગમ ચિત્ર આલેખ્યું છે. બંને લેખ પોતપોતાના વિષયમાં અદ્વિતીય છે. ભવભૂતિ માત્ર નાટ્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, ત્યારે કાલિદાસ નાટ્યકાર અને કાવ્યકાર તરીકે પણ પોતાના યશઃશરીરની પ્રભાથી આજ સુધી પ્રકાશે છે અને સર્વદા પ્રકાશે, એટલે એમનામાં વિશેષ છે.

આ રસસિદ્ધ કવિશ્વરની વાણીએ, માત્ર આ દેશના નહિ, પરંતુ યુરોપ આદિ દેશોના વિદ્વાનોને રસથી મેઘદૂતની યુરોપાદિક આકૃષ્ટ કરી આનંદના હૃદયાર કદાચ્યા છે. મેઘ-દેશમાં ખ્યાતિ, દૂતની કીર્તિ હિન્દુસ્તાનમાં જ પ્રસરી છે એટલું જ નહીં, પરંતુ યુરોપ, અમેરિકા વગેરેમાં પણ તેનો ઉજ્જવળ યશ પ્રકાશી રહ્યો છે.

મેઘદૂતની કીર્તિને યુરોપખંડમાં પ્રથમ પ્રસારવાનું માન, મી० એચ. એચ. વિલસનને ઘટે છે. એ પોતે એનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના આસીસ્ટન્ટ સરજન અને એશીઆટીક સોસાયટીના

સેક્રેટરી હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ઇંગ્લેન્ડ ભાષાન્તર અને ટીકા સાથેની મેધહૂતની એક આવૃત્તિ કલકત્તામાં છપાવી હતી. આ આવૃત્તિ ઉપરથી બીજે વર્ષે લંડનમાં તેની એક આવૃત્તિ નીકળી હતી. ત્યાર પછી મી. ગીલ્ડમેસ્ટરે (Gildemeister) ડા. વિશ્વસનની પ્રત ઉપરથી તથા બે પેરીસની અને એક કોપનહેગનની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી, ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં બોનમાં મેધહૂતની લેટીન શબ્દકોષ સાથેની એક આવૃત્તિ કાઢી હતી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં એસલો ખાતે મી. સ્ટેન્ઝલરે જર્મન શબ્દકોષ અને પુષ્કળ ટીકા સાથેની એની એક આવૃત્તિ કાઢી. આ સિવાય ડા. બેકે (Beckh) બર્લિન ખાતે ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં એની જર્મન ભાષાન્તર સાથે એક આવૃત્તિ છપાવી છે. હાલમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં મી. હુલ્ઝની, વલ્લ દેવની ટીકા સાથેની આવૃત્તિ લંડનમાં છપાયેલી છે. વળી ડા. જોન-સને ઇંગ્લાંડમાં આની આવૃત્તિ છપાવી છે અને પ્રો. મેક્સમ્યુસરે પણ કોનીગ્સબર્ગમાં એક આવૃત્તિ ૧૮૪૭ માં કાઢી છે. મી. જી. એ. જેકબનું પણ ઇંગ્લેન્ડમાં ભાષાન્તર છે. મી. ટી. કન્ઝાકની લંડનમાં છપેલી ૧૮૮૨ ની એક આવૃત્તિ છે. આ સિવાય Schatz શટ્ઝની ૧૮૫૬ ની અને Fränzel ફ્રીટ્ઝની ૧૮૭૯ ની જર્મન આવૃત્તિઓ પણ છે. આ પ્રમાણે, આજથી બરાબર સો વર્ષે ઉપર મેધહૂતની કીર્તિ યુરોપમાં પ્રસરી અને ત્યાર પછી આપણા હિન્દુસ્તાનમાં પણ એની આવૃત્તિઓ નીકળવા માંડી. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં યુરોપીયન વિદ્વાનોએ જે પરિશ્રમ લીધો છે, તેને મારે આપણે તેમના સર્વદાના આભારી છીએ.

રાજ્યોની ઉચ્ચપાયાલક્ષના કાળમાં, સંસ્કૃત સાહિત્ય અધિકારમાં પડી રહ્યું હતું એટલે બ્રિટિશ રાજ્ય પછી મેધહૂતપર ટીકાઓ. આપણા દેશમાં તેનો સારો પ્રસાર થવા પામ્યો, પરંતુ પૂર્વે પણ મેધહૂત કાવ્યના ગુણોએ અનેક રસિકોનાં હૃદયને આકૃષ્ટ કર્યા હતાં અને એના જ પરિણામે સંસ્કૃતમાં

એના ઉપર લગભગ વીસ બારીસ ટીકાઓ થઇ છે.

૧ વલ્લભ દેવ. ૨ મલ્લિનાથ. ૩ મહિમસિંહગણિ. ૪ સુમતિવિજય. ૫ લક્ષ્મીવિલાસ. ૬ મેધરાજ. ૭ ભરત. ૮. સનાતન. ૯ રામનાથ. ૧૦ હરગોવિંદ. ૧૧ કદ્યાણુમદ્ભ. ૧૨ સારોદ્ધારિણી. ૧૩ મેઘલતા. ૧૪ દક્ષિણાવર્ત (?) ૧૫ નાથ (?) ૧૬ સરસ્વતીતીર્થ. ૧૭ પૂર્ણસરસ્વતી. ૧૮ બીજી અવચૂરીઓ. ૧૯ ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર.

પૂર્વે એનો પ્રસાર છેક ટીબેટથી તે લંકા સુધી હતો, અને ઐદ્ય મતના સાધુઓ અને જોનો પણ એને આદરપૂર્વક વાંચતા હતા. તાંજોરના બંડારમાં એનું ટીબેટની ભાષામાં ભાષાન્તર થયેલું છે, જે ઉપરથી ડા० Beckh જેએ જર્મન ભાષામાં ભાષાન્તર કરી તેની એક આવૃત્તિ ૪૦ સં ૧૯૦૭ ખર્ચિનમાં છપાવેલી છે. મી० ગુણુતીલકે સિંહલી ભાષામાં એનું ભાષાન્તર શોધી કાઢ્યું હતું અને સંસ્કૃત મૂળની સાથે તેની એક આવૃત્તિ ૧૮૯૩ માં કોલમ્બોમાં છપાવી હતી. આ પ્રમાણે મેઘદૂતના ગુણે આખા હિન્દુસ્તાનને આકર્ષ્યું હતું. કાશ્મીર, બંગાળ, મદ્રાસ, છલ્લોકો, મુંબાઇ, છલ્લોકો વગેરે સ્થાનોમાંથી એની જે હસ્તલિખિત પ્રતો મળી આવી છે, તે દર્શાવી આપે છે કે, હિન્દુસ્તાનમાં ભાગ્યેજ કોઇ એવો રસિક વિદ્વાન હશે કે, જેણે એના રસનું પાન નહિ કર્યું હોય.

મેઘદૂતે પોતાના સર્વોત્તમ ગુણોથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ આકર્ષી પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કઢાવ્યા છે. મોન-ફુએ

એ કાવ્યની (Mon-Fuache) કહે છે કે—There
પ્રશંસા. is Nothing so perfect in the ele-

giac literature of Europe as the
Meghduta of Kalidas. એક જર્મન વિદ્વાન લખે છે કે:—

There exist, for instance, in our European literature few pieces to be Compared with the Meghduta in sentiment and beauty.

આપણા પૂર્વના વિદ્વાનોએ અને કવિઓએ પણ કાલિદાસની વાણીના સર્વોત્તમપણા માટે પ્રથંસાના જે ઉદ્ગારો કાઢેલા છે, તે દર્શાવી આપે છે કે, એ સમર્થ કવિની વાણીમાં જે રસ છે તે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોમાં મળી આવવો દુર્લભ છે.

માથે મેથે ગતં વયઃ ।

નિર્ગતાસુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિષુ ।

પ્રીતિર્મધુરસાર્દ્રાસુ મંજરીબ્ધિવ જાયતે ॥ મહાકવિઆણુ.

સાકૂતમધુરકોમલવિલાસિનીકંઠકૂજિતપ્રાયે ।

શિક્ષાસમયેપિ મુદે રતલીલા કાલિદાસોક્તિઃ ॥ ગોવર્ધનાચાર્ય.

પુરાકર્વાનાં ગણનાપ્રસંગે કનિષ્ઠિકાત્રિષ્ઠિતકાલિદાસા ।

અથાપિ તત્તુલ્યકવેરભાવાદનામિકા સાર્થવતી ભૂવ ॥

કાલિદાસ, સંદેશ કાવ્યનો માર્ગદર્શક કવિ છે. આ સંદેશકાવ્ય નાનું છતાં અપૂર્વ રસથી ભરેલું હોવાથી, તેનાં

મેઘદૂતનાં સંસ્કૃતમાં સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક અનુકરણ થયાં છે.

અનુકરણો. જૈન વિદ્વાનોએ એના ગુણથી આકૃષ્ટ થઈ એનું પ્રથમ અનુકરણ કરેલું જણાય છે

૧ પાર્શ્વિક્યુદય-જીનસેનાચાર્યકૃત. ૨ નેમીદૂત-વક્રમકૃત.

૩ પવનદૂત-ધોષકકૃત. ૪ પવનદૂત-વાલ્મીકીકૃત. ૫ હંસસંદેશ-વેદાન્ત-

દેશીકવિકૃત. ૬ કોકિલસંદેશ-ઉદ્ગણસાસ્ત્રીકૃત. ૭ શુકસંદેશ-સક્ષમીદાસકૃત.

૮ ઉદ્ધવદૂત-માધવકવીદ્રલદાચાર્યકૃત. ૯ મનોદૂત-તૈલંગ વ્રજનાથકૃત સન

૧૭૫૮. ૧૦ ઇન્દુકુદૂત-વિનયવિજયગણિકૃત. ૧૧ રથાંગદૂત-નામ નથી.

૧૨ પદાંકદૂત-કૃષ્ણસાર્વભૌમ કૃત. શક. ૧૬૪૫. ૧૩ હંસદૂત-રૂપ-

ગોસ્વામિકૃત. ૧૪ ઉદ્ધવસંદેશ-નામ નથી.

આ બધાં અનુકરણોમાં પ્રથમ પાર્શ્વિક્યુદય છે. જીનસેનાચાર્યે

મેઘદૂતનાં શ્લોકોનાં દરેક ચરણ લઈ તેના ઉપર

પાર્શ્વિક્યુદય. બીજાં ચરણો રચી પાર્શ્વનાથનું ચરિત તેમાં ગુંથ્યું છે. પાર્શ્વનાથના ચરિતના કેટલાએક

પ્રસંગો યક્ષના વૃત્તાન્ત સાથે મળતા આવતા હોવાથી એમણે મેઘ દૂતના લગભગ બધા શ્લોકો લઈ પોતાના તીર્થકરના ગુણ ગાયા છે અને મેઘદૂતના મૂળને સાચવી રાખી એવડો ઉપકાર કર્યો છે.

* જીનસેને પ્રથમ જૈનહરિવંશ શકે ૭૦૫ માં લખ્યો અને આઠમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પાર્શ્વબુદ્ધ્ય લખ્યું એમ માનવામાં આવે છે. પ્રોફેસર કે. બી. પાઠકે મેઘદૂતની એક આવૃત્તિ કોટેલી છે, તેમાં જીનસેને પાર્શ્વબુદ્ધ્યમાં મેઘદૂતના શ્લોકોને જે ક્રમ ચોળ્યો છે, તે જ કાયમ રાખ્યો છે અને એ જ ક્રમ વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાય એમ એમનું માનવું છે. શકે ૭૩૫ માં રાષ્ટ્રદૂતો પહેલો અમેઘવર્ષ રાજ્ય માદીએ બેઠો ત્યારે જીનસેન એમના ગુરુ થયા હતા. આ અરસામાં એમણે પાર્શ્વબુદ્ધ્ય લખ્યું હતું એટલે તે કાગમાં કાલિદાસના મેઘદૂતની જે પ્રત વિશ્વાસપાત્ર ગણાતી હશે, તે જ એમણે સ્વીકારી હશે, એમ, મિ. પાઠકનું માનવું છે. પાર્શ્વબુદ્ધ્યની રચના કંઈક ક્ષિણ અને બહુધા જૈન લેખકોના જેવા જ ગુણવાળી છે. એમણે કયા પદ્ધતિ અંગીકાર કરી છે, તેના વચકોને કંઈક ખ્યાલ આપવાને માટે તેના થોડા શ્લોકો નીચે આપ્યા છે. કાલિદાસના મેઘદૂત કરતાં પણ, પોતાનું કાવ્ય કંઈક વધારે ગુણવાળું છે, એવું મિથ્યાભિમાન જીનસેનને હતું એમ જણાય છે. એ કાવ્યની વાણી કર્કષ અને રસ વિનાની છે. પદરચના કિન્નજતાવળી છે. અને એકંદર રીતે કાવ્યના ગુણોમાં પાછળથી થયેલા નેમિદ્ધન કરતાં તે ઉતરતું છે.

પાર્શ્વબુદ્ધ્ય.

શ્રીમન્મૂર્ત્યા મરકતમયસ્તંભલક્ષ્મીં વહન્ત્યા ।

યોગૈકામ્યાસ્તિમિતતરયા તસ્થિવાન્સન્નિદિધ્યૌ ॥

પાર્શ્વૌ દૈત્યો નમસિ વિહરન્ બદ્ધૈરેણ દગ્ધઃ ।

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારાત્ પ્રમત્તઃ ॥૧૥

* જુવો-શ્લ. એ. સોસાઈટીનું ૪૧મું ભા. ૧૮

કે. બી. પાઠકનું મેઘદૂત. મી. નંદારગીકરનું મેઘદૂત.

तन्माहात्म्यात् स्थितवति सति स्वे विमाने समानः ।
 प्रेक्षाचक्रे भृकुटिविषमं लब्धसंज्ञो विभागात् ॥
 ज्यायान् भ्रातुर्वियुतपतिना प्राक्कलत्रेण योभ-
 च्छापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभौग्येण भर्तुः ॥२६॥
 यो निर्भर्त्सैः परमविषमैर्घाटितो भ्रातरि स्वे ।
 बद्ध्वा वैरं कपटमनसा हा तपस्वी तपस्याम् ॥
 सिन्धोस्तीरे कलुषहरणे पुण्यपण्येषु लुब्धो ।
 यश्चक्षुः जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ॥३॥
 तस्यास्तीरे मुहुरुपलवानूर्ध्वशोषं प्रशुष्य-
 न्नुद्बाहुः सन्परुषमननः पंचतापं तपो वः ।
 कुर्वन्नस्य स्मरति जडधीस्तापसानां मनोज्ञाम्
 स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥४॥

* * * * *

तत्र व्यक्तं दृशदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौले-
 रच्यै भर्तुस्त्रिभुवनगुरोरर्हतः सत्सपर्यैः ॥
 शश्वत्सिद्धेरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परोयाः ।
 पापापाये प्रथममुदितं कारणं भक्तिरेव ॥६५॥
 यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः ।
 सिद्धक्षेत्रं विदधति पदं भक्तिभाजस्तमेनम् ॥
 दृष्ट्वा पूतस्त्वमापि भवताद्वै पुनर्दूरतोमुम् ।
 कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये भवधानाः ॥६५॥

* * * * *

इति विरचितमेतत्काव्यमाविष्टमेषं ।
 बहुगुणमतिदोषं कालिदासस्य काव्यम् ॥
 मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतादाशर्शाकम् ।
 भुवनमवतु देवः सर्वदामोघवर्षः ॥

શ્રીશ્રીરસેનમુનિપાદપયોજર્મ્મગઃ ।

શ્રીમાનમૂલ્લિનયસેનમુનિર્ગરીયાન્ ॥

તત્ત્વોદિતેન જિનસેનસુનીશ્વરેણ ।

કાવ્યં વ્યધાયિ પરિવેષિતમેષદૂતમ્ ॥

હૃત્યમોઘવર્ષપરમેશ્વરપરમગુરુશ્રીજિનસેનાચાર્યવિરાચિતમેષદૂતવેષિતે

પાર્શ્વાભ્યુદયે ભગવત્કૈવલ્યવર્ણનં નામ ચતુર્થસ્તર્ગઃ ॥

મેષદૂતનું બીજું અનુકરણ, સાંગળના પુત્ર ત્રિકમકવિવિરચિત

નેમિદૂત છે. આ કાવ્યે મેષદૂતના દરેક શ્લોકનું

નેમિદૂત. માત્ર એથું ચણુ લઇ, પોતે ત્રણ ચરણો

બનાવી આપું મેષદૂત એમાં ગુંથું છે. નેમિ-

નાથને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખેલું હોવાથી એને નેમિદૂત એવું નામ

આપેલું છે. એ કાવ્ય ક્યારે લખાયું, તેનો નિર્ણય હજી થઇ

શક્યો નથી. એની ભાષા, વિચાર અને પદરચના વગેરે સારા છે

અને કાવ્યના ગુણોમાં પાર્શ્વાભ્યુદય કરતાં એ કંઇક ચઢિયાતું છે.

એના પ્રારંભના અને અંતના બે શ્લોક વાંચનારની જિજ્ઞાસાને માટે

નીચે આપીશું.

નેમિદૂત.

પ્રાણિત્રાણપ્રવળહૃદયો બન્ધુવર્ગ સમગ્રમ્ ।

હિત્વા ભોગાન્ સહપારિજનૈરુપસેનાત્મજાં ચ ॥

શ્રીમાન્નેમિર્વિષયવિમુક્તો મોક્ષકામધકાર ।

સ્તિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામનિર્યામયેષુ ॥૧॥

સા તત્રોચૈઃ શિશ્વરિણિ સમાસીનમેનં મુનીશમ્ ।

નાસાન્યસ્તાનિમિષનયનં ધ્યાનનિર્ઘૂતદોષમ્ ॥

યોગાસક્તં સજલજલદશ્યમલં રાજપુત્રી ।

વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં વદશ્ચ ॥૨॥

ગત્વા શીઘ્રં સ્વપુરમતુલં પ્રાપ્ય રાજ્યં ત્રિલોક્યાઃ ।

કીર્તિ શુદ્ધાં ચિત્તુ સુહદાં પૂરયાશાં ચ પિત્રોઃ ॥

રાજીમત્યા સહ નવચનસ્યેવ વર્ષાસુ ભૂયો ।

* * *મા મૂદેષં ક્ષણમપિ ચ તે । અદ્યુતા વિપ્રયોગઃ ॥૧૨૩॥

* * * * *

તદુઃસ્વાર્થ પ્રવરકવિતુઃ કાલિદામસ્ય કાવ્યા-

વન્ત્યં પાદં સુપદરચિતાન્ મેઘદૂતાદ્ગૃહીત્વા ।

શ્રીમન્નેમેશ્વરિતિવિશદં સાંગણસ્યાંગજન્મા ।

ચક્રે કાવ્યં બુધજનમનઃપ્રીતયે વિક્રમાઝયઃ ॥૧૨૬॥

નેમિદૂતં સમાપ્તમ્ ।

આ બંને દૂત કાવ્યો, કાલિદામના મેઘદૂતના શ્લોકોને અનુક્રમ તપાસનારને ધણું ઉપયોગી છે આ સિવાય વેદાન્ત-દોશકવિકૃત હંસસંદેશ ધણું ઉત્તમ પ્રકારનું દૂત કાવ્ય છે અને અત્યંત રમણીય હોવાથી કાલિદાસના મેઘદૂત કરતાં પણ ચઢે તેવું છે, એમ અભિનવ ભટ્ટપાણીકૃષ્ણમાચાર્ય મેઘસંદેશની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. આ કાવ્ય શોધ કરતાં પણ મને મળી આવ્યું નથી એટલે ઉપર કહ્યું તેમાં કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી, પરંતુ મેઘદૂતના કરતાં એ કાવ્ય જો ચઢે એવું હોય, તો એની આજ સુધીમાં ઘણી સારી પ્રસિદ્ધિ થવી જોઈએ. આ સિવાય બીજાં જે અનુકરણો છે તેમાંનાં કેટલાંએક સામાન્ય કાવ્ય તરીકે સારાં છે અને કેટલાંક માલ વગરનાં પણ છે. ગમે તેમ હો, પણ આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, કાલિદાસના મેઘદૂતે ધણા ધણા કવિઓને અને રસિકોને એ માર્ગમાં પ્રેર્યા છે.

સંસ્કૃત અનુકરણોની પેઠે આ કાવ્યનાં ગુજરાતીમાં પણ ત્રણ સ્વતંત્ર અનુકરણો થયાં છે, જેમાંનાં અનિલદૂત ગુજરાતી અનુકરણો અને શાસ્ત્રિકદૂત રા. મણિલાલ જ્યોતિરામનાં અને લાખાન્તરો. લખેલાં છે અને પત્રદૂત ના. લક્ષ્મીભાઈ નાના-ભાઈનું લખેલું છે. અનિલદૂત અને પત્રદૂત મંદાકાન્તા વૃત્તમાં છે અને શાસ્ત્રિકદૂત વૈતાલીય વૃત્તમાં છે.

યુરોપના વિદ્વાનોએ અને આપણા પૂર્વના સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ ક્ષણિદાસના આ ખંડ કાવ્યનો રસ ચાખવા અને ચખાડવા જે સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે. આ મહાકવિની વાણીને સત્કાર આપવામાં આપણા ગુર્જર વિદ્વાનો પણ પછત નથી, એમ કહેતાં મને અભિમાન સાથે સંતોષ થાય છે. મરાઠી ભાષામાં, મેઘદૂતનાં ત્રણ ભાષાન્તર મારા જોવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં, તેનાં છ સાત ભાષાન્તરો થયાં છે, જેમાંનાં નીચે આપેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં છે અને એ સિવાય પણ એક એ બીજાં ભાષાન્તરો છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.

૧ રા. રા. નવલરામનું—

મેઘજંદમાં.

૨ રા. રા. લીમરાવ ભોળાનાથનું— મંદાકાન્તામાં.

૩ રા. રા. હરિલાલ હર્ષદરાય'ધનનું—મંદાકાન્તામાં(પૂર્વમેઘનું.)

૪ કવિ શિવલાલ ધનેશ્વરનું—

{ પૂર્વમેઘનું પૃથ્વીજંદમાં.
{ ઉત્તરમેઘનું સમ્બરાવૃત્તમાં.

૫ રા. રા. લલિતનું—

મંદાકાન્તામાં.

૬ રા. રા. હરિકૃષ્ણ બળદેવ ભટ્ટનું—હરિગીતમાં

૭ રા. રા. નાનાલાલ દલપતનાનું કવિનું—મંદાકાન્તામાં.

થોડા વિસ્તારવાળી ગુજરાતી ભાષામાં મેઘદૂતનાં છ સાત ભાષાન્તરો થાય, એ ખરેખર ધણું સંતોષકારક છે. આમાંના દરેક વિદ્વાને ક્ષણિદાસનો વાણીનો રસ ચખાડવાને માટે યથશક્તિ પ્રયાસ કરેલો જોવામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન લેખકોની વાણીમાં ભિન્ન ભિન્ન ખુશીઓ હોય છે, એટલે આવાં અમૂલ્ય-રમના ભંડારરૂપ ક્ષણિદાસનાં કાવ્યોનાં જેટલાં ભાષાન્તરો થાય તેટલાં થોડાં છે. મહાકવિની વાણીના ગુણાનુવાદ કરવામાં દરેક વિદ્વાન પોતાની વાણીની સફળતા માને એ સ્વાભાવિક છે. ઉપરના વિદ્વાનોની પેઠે મેં પણ એ હેતુ લક્ષમાં રાખી ગુર્જર વાચકોની સેવા જનવવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે જોએમને રુચશે તો મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

સંસ્કૃત ખંડકાવ્યોમાં મેધદૂતનું સ્થાન પ્રથમ છે. એના વસ્તુની કદપના મનોહર છે. એનાં નાયક નાયિકાની કાવ્યના ગુણો. પ્રેમભક્તિ ધણી ઉચ્ચભાવનાવાળી છે. ધણા કવિઓ અશ્લીલ શૃંગારથી પોતાનાં કાવ્યોને દૂષિત કરે છે, તેમ ન કરતાં પ્રવાસવિપ્રલંભ શૃંગાર પસંદ કરવામાં કવિએ અસાધારણ આતુર્ય વાપર્યું છે. શૃંગારને યોગ્ય, મંદ મધુર ગતિવાળા તથા રસને પુષ્ટિ આપે એવા મંદાકાન્તા વૃત્તની પસંદગીમાં કવિએ બરાબર ઔચિત્ય સાચવ્યું છે. ઉંચા પ્રકારના સંસ્કારવાળી, સર્વાંગ સુંદર, મર્યાદશીલ, તથા મનોહર પદ્મનાસવાળી પ્રાદાના જેવી-સ્વભાવથીજ ધીરગંભીર, કૈંક વ્યક્ત અને કૈંક પટાન્તરે દેખાતા સૌન્દર્યવાળી, કોઇ સ્થળે સ્પષ્ટ તો કોઇ સ્થળે સંવૃત ભાવવાળી, પ્રસન્ન અને કેવળ પ્રેમ ભાવનાથી ભરેલી એવી વિશ્વમોહિની વાણી રસિકનાં હૃદયોને વશ કરી પોતાની સાથે ખેંચતી મંદ મંદ ચાલો જાય છે. જેમ જેમ એનો વિશેષ પરિચય રાખવામાં આવે, તેમ તેમ એનામાં ક્ષણ ક્ષણ રસમાં, ભાવમાં, સૌન્દર્યમાં, અને સમગ્ર ગુણોમાં નૂતનતા દૃષ્ટિએ પડે છે. સસારના સમગ્ર સુખનું નિધ ન હામ્પત્ય જેવી ઉંચી પ્રેમભાવનાથી ભરેલું હોતું જોઇએ, એમાં પરસ્પર પ્રત્યે ફરી જામણતા અને તન્મયતા જોઇએ, તેનું યથાર્થ દર્શન મેધદૂતમાં થાય છે.

ઉંચા પ્રકારનો શૃંગાર, એ કાલિદાસની વાણીનો સુખ્ય શણ-ગાર છે. કેટલાએક એવા પણ હોય છે કે જે શુદ્ધપ્રેમ અને શૃંગારને નામે ભડકે છે, પરંતુ એનાથી ભડકવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. અમરુ આદિ કવિઓના કરતાં કાલિદાસનો શૃંગાર કંઈક ભુદા જ પ્રકારનો છે. બીજા કવિઓનો શૃંગાર

ભારે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિની વાસનાથી ભરેલો અને ઉત્ત્રાડો હોય છે, ત્યારે કાલિદાસનો શૃંગાર પ્રેમની ઉન્નતભાવનાઓથી ગંભીર અને પટાન્તરે પ્રકાશિતો જોવામાં આવે છે.

યૂનો: પરસ્પરં પ્રીતિઃ શૃંગારો હ્યભિષીયતે ।

પ્રેમ એ શૃંગારનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને પરસ્પર ઉપર અનન્ય ભક્તિ એ પ્રેમનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. હૃદયના ખરા તાદાત્મ્ય સિવાય અને અન્યેન્યમાં દૃઢ ભાંકત વિના પ્રેમનો સંભવ જ નથી. મનુષ્યમાં જ્યારથી પ્રેમની ભાવના ઉત્પન્ન થવા પામે છે, ત્યારથી જ તે તેના અધિષ્ઠાનને ભજતાં શીખે છે. મનની તમામ વૃત્તિઓ તેમાં સંક્રાન્ત થતાં શીખે છે અને પરિણતદશા પ્રાપ્ત થતાં ખતે હૃદયે અભેદવૃત્તિને અનુભવે છે. સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોની ભોગાદિક વાસનાઓ જ્યારે તૃપ્ત થાય છે, અથવા જ્ઞાનના બળે વિરામ પામે છે, ત્યારે એના એ જ પ્રેમની મધદા ધીરે ધીરે વિશ્લાળ થતાં, અંતે ઇશ્વર-પ્રેમમાં પરિણામ પામે છે. આ પ્રમાણે પ્રમ પશુ મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થ સાધનામાં એક પગથીઆ રૂપ છે. સત્વ, રજસ્વ અને તમસ્વ એ ગુણોના મિશ્રણવાળી ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં પ્રેમનું અથવા શૃંગારનું સ્થાન વચ્ચેના રજોગુણમાં છે. એ રજો-ગુણમય પ્રેમભાવના જ્યારે નાના વર્તુલમાં સંક્રાન્ત થયેલી હોય છે, ત્યારે સંક્રાન્ત લીધે તેમાં રજોગુણ ધણો પ્રબળ હોય છે. પરંતુ છેક પોતાના ધરથી માંડીને આખા વિશ્વપર્યંત તેની મર્યાદા જેમ જેમ વિશ્લાળ થતી જાય છે, તેમ તેમ હૃદયની શુદ્ધ ભાવનાઓને લીધે તેમાંથી રજોગુણ ઓછો થતો જાય છે અને સત્વગુણનું મિશ્રણ થાય છે. કાળક્રમે સાત્ત્વિક અંશે વધતાં એની એ જ પ્રેમભાવના સત્વગુણમય પરમાત્મભક્તિમાં વિરામ પામે છે અને એ જ દશા મોક્ષને અનુકૂળ થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રેમની પ્રવૃત્તિ જો સત્વગુણ તરફ માર્ગ લે છે, તો મોક્ષનો માર્ગ સધાય છે; પરંતુ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા તરફ વળે છે, તો કાળે કરી તેમાં તમેવૃત્તિનું મિશ્રણ વધતાં, મનુષ્યનો અધઃપાત થાય છે અને ઉલટું જ પરિણામ આવે છે.

ઈમેજમાં જેને આપણે લલ અને લસ્ટ એ નામથી ઓળખ

ખીએ છીએ, તે જ શુદ્ધ પ્રેમ અને વિષયતુલ્ય છે. સંસારમાં એનું સમતોલપણ રાખી એને ધીમે ધીમે જે પ્રભુમકિત તરફ વાળીએ, તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ છે અને વિરુદ્ધ માર્ગે ઉતારીએ તો વિનાશ છે, એ વાત સર્વત્ર સિદ્ધ અને સત્ય છે. મહાકવિ મિલ્ટન પણ લખે છે કે—

In loving thou doest well, in passion not,
Wherein true love consists not. Love refines
The thoughts and heart enlarges; has its seat,
In person, and is judicious; is the scale,
By which to heavenly love thou mayest ascend.
MILTON.

જેવો આપણા કવિઓનો ઉપદેશ છે, તેવો જ પાશ્ચાત્ય કવિઓનો પણ છે; માટે સાંસારિક સ્થિતિમાં રહી પ્રેમભાવનાને શ્રેયના માર્ગમાં વાળવી, એ જ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. પોતાના અંતરમાં પ્રેમના પાઠ પઢાવનારા કવિઓનો પણ એવો જ ઉદ્દેશ હોય છે અને હોવો જોઈએ.

મેઘદૂતમાં આવી જ ઉચ્ચભાવનાનાં શૃંગાર કવિએ યોજ્યો છે. લમની ગાંઠથી બંધાયેલાં નાયકનાયિકા, મન, વચન અને કર્મથી અન્યોન્યને ચઢાય છે અને ભળે છે. નાયક આખા વિશ્વને નાયિકામય બુલે છે, તેમ નાયિકા પણ જગતને નાયકમય દેખે છે, એ જ એમની ઉચ્ચ પ્રેમભાવના દર્શાવી આપે છે. આથી જ મેઘદૂત, દંષ્ટીના કેવળ શુદ્ધ પ્રેમના આદર્શરૂપે મનાય છે, માન પામે છે અને સર્વે શૃંગાર કાવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

કાલિદાસને આ મેઘદૂતની કલ્પનાનું સ્થૂળ રામાયણ ઉપરથી મેઘદૂત અને યયું હશે, એમ મહિન થ પોતાની ટીકામાં રામાયણ એક રચણે લખી ગયા છે.

સીતાં પ્રતિ રામસ્ય હનુમત્સંદેશં મનસિ નિષાય મેઘસંદેશં કવિઃ
 કૃતવાનિત્યાહુઃ ॥૧૭ એક વાત એમ પણ ચાલે છે કે, કાલિદાસને
 પોતાની પત્નીથી વિયોગ થતાં એમણે પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ
 સંદેશ મોકલવાનું આ વિનોદ કાવ્ય લખ્યું હતું. આ વાતને માટે
 કંઈ આધાર નથી, પરંતુ કવિઓના મનની આવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ
 હોય છે, એટલે વિનોદને અર્થે કદાપિ આ કાવ્ય લખાયું હોય તો
 તે અસંભવિત નથી. ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ
 આવે છે કે, મેઘદૂત લખતાં વાલ્મીકિ રામાયણમાંના હનુમાન્ સંદેશ
 કવિના લક્ષ્માં તો હશે જ, કારણ કે એ સિવાય એ બંને સંદેશમાં
 અત્યંત મળતાપણું આવી શકે નહિ.

રામના સંદેશનો પ્રારંભ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપરથી થાય છે,
 ત્યારે મેઘ સંદેશનો આરંભ રામગિરિ ઉપરથી થાય છે. રામનો
 દૂત ઉત્તરથી દક્ષિણે જાય છે ત્યારે મેઘદૂતદક્ષિણથી ઉત્તરે જાય છે.
 હનુમાન્ જેમ અનેક પર્વતો અને સમુદ્રાં આદિ અગમ્ય પ્રદેશોને
 ઓળંગી શકે એવા સામર્થ્યવાળો તથા જીતેન્દ્રિય છે, તેમ મેઘ પણ
 તેવા જ સામર્થ્ય અને ચરિતવાળો છે. હનુમાન્ ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન
 થયેલો અને વાલુનો પુત્ર છે, ત્યારે મેઘ પણ પુષ્કરાવર્તક નામના
 મહામેઘના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને વાલુનો મિત્ર છે. રામાયણની
 નાયકાનો વાસ સુવેળ પર્વત ઉપર આવેલી લંકાનગરીમાં છે, ત્યારે
 મેઘદૂતની નાયિકાનું સ્થાન કૈલાસ ઉપર આવેલી અલંકાનગરીમાં છે.
 બંને નાયિકાઓ યૌવનદશામાં વિયોગમાં પડેલી છે, બંનેની સ્વામી
 ઉપર અનન્ય ભક્તિ છે અને બંને સાધુ ચરિતવાળી તથા પતિવ્રતા
 છે. હનુમાન્ જેમ રાત્રિએ નાનું રૂપ લઈ લંકામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેઘ
 પણ નાનું રૂપ લઈ યક્ષભવનમાં પ્રવેશ કરે છે; લંકામાં સીતાની જેવી
 કસ્થુજનક દશા છે, તેવી અહીં મેઘદૂતની નાયિકાની પણ છે. આ
 પ્રમાણે વસ્તુમાં, પ્રસંગોમાં, વર્ણનોમાં, વિચારોમાં અને શબ્દોમાં
 પણ અત્યંત મળતાપણું જોવામાં આવે છે. પ્રારંભના શ્લોકમાં જ
 રામગિરિમાં યક્ષનો વાસ કલ્પે છે અને

જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ ।

રઘુપતિપદૈરાંકિતં મેઘલાસુ ।

દશમુલ્લુખજોચ્છૃંસિતપ્રસ્થસંધેઃ ।

ઇત્યાલ્યાતે પવનતનયં મૈથિલીવોન્મુલ્લી સા ।

ઇત્યાદિ પદોથી મહાત્મા રામની પવિત્ર કથાનું વારંવાર રમરણ કરેલું જેવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડના સર્ગો તપાસતાં આ બંનેમાં ધણુંજ મળતાપણું જણાય છે.

૧ પ્રસ્પન્દમાનઃ પુનરૂરસ્યા, રામં પુરસ્તાત્ સ્થિતમાચચક્ષે ।

૨ પ્રાસ્પન્દતૈકં નયનં સુકેરયા; મીનાહતં પદ્મમેવાભિતામ્રમ્ ।

૩ હિમહનનલિનીવ નષ્ટશોભા વ્યસનપરંપરયા નિપીડયમાના

રાહચરરહિતેવચક્રવાકી જનકસુતા કૃપર્ણા દર્શા પ્રપન્ના રામાયણ.

૧ યાસ્યન્યૂરુઃ સરસકદલીગર્ભગૌરશ્ચલત્વમ્ ।

૨ ત્વચ્યામન્ત્રે નયનમુપરિસ્પન્દિ શંકે મૃગાક્ષ્યાઃ ।

મીનક્ષોમાન્ચલકિમલયશ્રીતુલામેષ્યતીતિ ॥

૩ જાતાં મન્થે શિશીરમથિતાં પદ્મિનીવાન્યરૂપામ્ ।

૪ દૂરીભૂતે મયિ સહચરે ચક્રવાકીમિવૈકામ્ ॥ મેઘદૂત.

આ રીતે રામાયણના પ્રસંગ સાથે મેઘદૂતનું ઝીણી ઝીણી આપતોમાં પણ ધણું મળતાપણું છે. ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોથી એમ સમજવાનું નથી, કે કાલિદાસે રામાયણમાંથી લાવે લખે મેઘદૂત લખ્યું છે. કાલિદાસની ઉત્તમ પ્રકારની સર્ગ શક્તિને, એમની સ્વભાવ-સુંદર, મનોહર અને ગંભીર ભાવ તથા રસથી ભરેલી વાણીને અન્યના આધારની જરૂર પડે તેમ છેજ નહીં. કહેવાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે કે, મેઘદૂત લખતી વખતે રામાયણનો આ પ્રસંગ કવિના લક્ષમાં હતો, અથવા તો એ પ્રસંગ ઉપરથી આ દૂત કવ્ય લખવાનું એમને સૂઝ્યું હશે. વાણીના મળતાપણાને માટે તો માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા આદિ

કવિની ગંગાના પ્રવાહ જેવી સ્વચ્છ અને પવિત્ર વાણીના સંસર્ગથી, પોતાની વાણીની કૃતાર્થતા માની, આપણા સંસ્કૃત કવિઓ, એમના પ્રત્યે પોતાનો પૂજ્યભાવ અતાવતા આવ્યા છે એ જ કારણ આમાં પણ પ્રધાન છે.

કાલિદાસનો શૃંગાર ધણો ગંભીર, ઉગ્રા પ્રકારનો અને શુદ્ધ છે. એમની વાણી પ્રૌઢ, અર્થગૌરવવાળી, કવિની શક્તિ અને કિલ્લતાથી રહિત, માધુર્યથી ભરેલી અને ભૂગોળ જ્ઞાન. મનોહર રચનાવાળી છે. એમની કલ્પના શક્તિ

અને મનુષ્યહૃદયોની ઉંડી ભાવનાઓ ચિત્તરવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. કાલિદાસને હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનું ધણું જ ઉત્તમ જ્ઞાન હતું, એવું મેઘદૂત તથા રઘુવંશના છંદા, ચોથા તથા તેરમા સર્ગ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. મેઘના માર્ગનાં ધણાં ખરાં સ્થાનો એમણે એવી સ્પષ્ટ રીતે તથા અનુક્રમ પ્રમાણે અતાવ્યા છે કે, હજારો વર્ષ પીતી ગયા છતાં પણ, તેમાંનાં ધણાં ખરાં આપણે અત્યારે પણ ઓળખી શકીએ છીએ. આ એમના ભૂગોળના જ્ઞાને એમના કાળનિર્ણયના સંબંધમાં ઘણી સારી મદદ આપી છે.

પોતાના આશ્રયદાતાની રાજધાની અને પોતાના નિવાસસ્થાન ઉલ્લખિની ઉપર એમને ધણો જ સદ્ભાવ ઉલ્લખિની પ્રત્યે હતો, એમ મેઘદૂતમાંના એ પ્રદેશોના વર્ણન કવિનો પ્રેમ. ઉપરથી જણાઇ આવે છે. મેઘદૂતમાં અલ્પકા-

થી ઉતરતું વર્ણન ઉલ્લખિનીનું છે. માત્ર ઉલ્લખિની ઉપર એમનો સદ્ભાવ છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ગ્લણ્ણના યોગ્ય અન્ય સ્થળોને વિસારી મૂકી, આખા અવન્તિ અને દશાર્ણ્ય દેશ ઉપર પણ એમનો પ્રેમ વિસ્તરે છે. મહાકાળ, ઉલ્લખિની, મંધવતીનો (કુંડ) વહેણા, દશાર્ણ્ય, વિદિશા વગેરે સ્થળોના વર્ણનને સ્થાન આપવાને માટે, કવિએ મેઘને કહ્યું છે કે, ઉલ્લખિની જતાં

તારે ખાસ વાંકે માર્ગે ચાલે જવાનું છે, તેમ છતાં તું લક્ષ્મીની લીલાલેહેરવાળી એ નમરીમાં જવા ચૂકીશ નહીં. આ એમનો એ નગર પ્રત્યેનો સંપૂર્ણ પ્રેમ અને મમત્વ સૂચવે છે. એ પોતે ત્યાંના જ વતની હતા, એમ મારું માનવું નથી. કાશ્મીર તરફનો પ્રદેશ એમની જન્મભૂમિ હશે એમ માનવાનાં દેટલાંએક કારણો છે. એ દેવભૂમિનું કુમાર, રધુ, મેઘદૂત વગેરેમાં જ્યાં જ્યાં વર્ણન આવે છે, ત્યાં ત્યાં એમના સ્વભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમની ભીમિંઓ ઉછાગી આવ્યા વિના રહેતી નથી. એ પવિત્ર અને રમણીય ભૂમિના સૌંદર્યે એમની પ્રથમ વિકાસ પામતી કાવ્યપ્રતિભા ઉપર એવી પ્રમળ છાપ પાડી છે કે, જે એમનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં વર્ણનોમાં સહજ જોનારને પણ જણાઈ આવે છે. અહીં પરિચયવાળા પ્રવાસિની દૃષ્ટિથી નહીં, પરંતુ આર્થ-વર્તની એ સ્વર્ગભૂમિની મનોહર લીલાના ખોળામાં ઉછરેલા કવિની દૃષ્ટિથી એ તેનું વર્ણન કરે છે. એમનું કુમારસંલવકાવ્ય વાંચતાં આ વાત સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. પોતાની પ્રથમ અવસ્થામાં જ, સરસ્વતીના નિવાસરૂપ એ દૈવી ભૂમિમાં રહીને એમણે એ કાવ્ય લખ્યું હશે અને પછીની અવસ્થામાં ઉજ્જયિની તરફ આવીને બાકીનાં કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં હશે. આ કેવળ તર્ક છે. એને મનની સાક્ષી સિવાય હાલમાં તો બીજો પુરાવો નથી, પરંતુ આ દૃષ્ટિબિન્દુથી, મેઘદૂત, કુમાર વગેરે વાંચનારને આમાં કંઈક સત્ય હોય એવું ભાસ્યા વિના નહીં રહે, એમ મારું માનવું છે.

કાલિદાસના જન્મચરિત્રવિષે મેં મારા વિક્રમોર્વશીયના બાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં કંઈક વિસ્તારપૂર્વક લખેલું છે, એટલે અહિંયાં એ વિષે નવા સૂરેલા વિચારો સિવાય બીજું કંઈ લખવાની આવશ્યકતા નથી. એ ઇસવી સન પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થયા હતા, એ મતને હાલ પણ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે, અને પરિણામે એ એમનો સમય હતો, એમ વધારે કશું પુરાવો મળતાં હરશે એવું ધારવામાં આવે છે. આમાં ૨૧ સ. કેલવપાલ સુધીના મુલે, વિક્રમોર્વશીયના

ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિ બહાર પાડી છે, તેમાં હંદની ગણનાથી એમણે પણ એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, કાલિદાસ ઇસવી સન પૂર્વે પહેલા સૈકામાં રચા હોવા જોઈએ. પ્રનાલુની આ નવીન યોજના પણ કંઈ મહત્વવાળી અને વિચારવા યોગ્ય છે.

મહાકવિ ભાસ.

કાલિદાસની પૂર્વ થઈ ગયેલા મહાકવિ ભાસનાં નાટકો નાશ પામ્યાં છે એમ આજ સુધી મનાતું હતું, મહાકવિ ભાસનાં પરંતુ સદ્ભાગ્યે હાલ તેમનાં ફેટલાંએક જડી નાટકો. આખ્યાં છે, તેના ઉપરથી કાલિદાસના સમય ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. હજી એ નાટકોનો બહુ પ્રસાર થયો નથી, એટલે સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે એ સંબંધમાં કંઈ લખાયેલું નથી; પરંતુ થોડા કાળમાં એ સંબંધી ઉદાપોહ થતાં કંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડશે એમ લાગે છે.

આજ સુધી, જૂના ગ્રંથોની શોધખોળ ચાલુ રહ્યા છતાં જે નાટકો કોઈ પણ ઠેકાણેથી હાથ લાગ્યાં નહીં, ભાસનાં નાટકો તે આમ એકાએક શી રીતે જડી આવ્યાં, કેમ જડી આવ્યાં? તેના સંબંધમાં ત્રિવંદ્રમના મહારાજના વિદ્વાન ગણપતિ શાસ્ત્રી, ભાસના સ્વપ્રવાસવદતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, “જૂનાં પુસ્તકોની શોધ કરવાને માટે હું દક્ષિણ ત્રાવણકોર તરફ ગયો હતો, ત્યારે પદ્મનાભપુર પાસે મચ્છલીકર મઠમાંથી મને તાડપત્ર ઉપર પ્રાચીન કેરલી ભાષામાં લખેલાં નાટકોનો સંગ્રહ જડી આવ્યો. તેને તપાસતાં નીચે દર્શાવેલાં દશ નાટકો મારા પડ્યાં.

૧ સ્વપ્રવાસવદતા. ૨ પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયજી. ૩ પંચ-શત્રુ. ૪ ચારુદત્ત. ૫ દૂતઘટોત્કચ. ૬ અવિમારક. ૭ બાલ ચરિત. ૮ મંથમઘ્યાયોગ. ૯ કર્ણભાર. ૧૦ ઉરુલંગ.

મારી બીજી વખતની મુસાફરીમાં કૈલાસપુરના ગોવિંદ પિશ્તા શેટી નામના જ્યોતિષિની પાસેથી—

(૧૧) અલિષેક નાટક અને (૧૨) પ્રતિમા નાટક, એ નામનાં બીજાં બે નાટકો મળી આવ્યાં. પછી તપાસ કરતાં રાજ-મહેલની લાયબ્રેરીમાંથી આ છેલ્લાં બે નાટકોની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ મળી આવી. ત્યાર પછી વધારે તપાસ કરતાં મહિસૂરના પंडित અનંતાચાર્યે, કેરલમાંથી મેળવેલી સ્વપ્નવાસવદત્તા અને પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણની બે હસ્તલિખિત પ્રતો મને મોકલાવી, જેમાંથી સ્વપ્નનાટક અને પ્રતિજ્ઞાનાટકનાં, સ્વપ્નવાસવદત્તા અને પ્રતિ-જ્ઞાયૌગન્ધરાયણ એવાં આખાં નામ પણ જડી આવ્યાં. ત્યાર પછી ત્રીજા પ્રવાસમાં હરિપાટુપુરમાં મી० સુબ્રહ્મણ્ય પાસેથી અવિમા-રકની એક પ્રત જડી આવી. આ પ્રમાણે જ્યારે સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને અવિમારક એ ત્રણે નાટકો, અન્ય પ્રતોની મદદથી સંપૂર્ણ થયાં અને સ્વપ્નવાસવદત્તા છપાવા માંડ્યું, ત્યારે ચેકુન્નુરના શ્રીમદ અનંતાચાર્ય પાસેથી પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધ-રાયણ અને અલિષેક નાટકની બીજી પ્રતો પણ મળી આવી.”*

આ બધા ગ્રંથો કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થયા, તેની સવિસ્તર હકીકત એમણે ઉપર પ્રમાણે આપેલી છે. અત્યાર સૂધી પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળને માટે, સરકારની મદદથી આખા હિન્દુસ્તા-નમાં અને સીંધોનમાં ઘણા પ્રશંસાપાત્ર શ્રમ કરવામાં આવેલા છે અને હજારો પુસ્તકો અનેક લંડારોમાંથી મળી આવ્યાં છે, તેમ છતાં મહાકવિ લાસનાં નાટકો હયાતિમાં છે એવું આપણે આજ સૂધી સાંભળ્યું પણ ન હતું, અને જ્યારે જડી આવ્યાં ત્યારે એક પછી એક, એમ એની વિવિધ પ્રતો જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી અને ખાસ પેલેસ લાયબ્રેરીમાંથી પણ જડી આવી, એ આપણને આનંદ સાથે આશ્ચય

*જુઓ સ્વપ્નવાસવદત્તાની ૨ આવૃત્તિ (પ્રસ્તાવના.)

ઉત્પન્ન કરે છે. જે કાળે જે વસ્તુનો ઉદ્ભવ થવાનો હોય, તે કાળે તે સહજ પ્રયત્ને પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, અને કોઇ વખતે શોધ કરતાં પણ મળતી નથી, એવું આપણે ધણીવાર બનતું જોઇએ છીએ. આ નાટકોના સંબંધમાં પણ એવું જ કંઇક બન્યું છે અને સદ્ભાગ્યે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અગત્યનો ઉમેરો દરવાનો યશ મણુપતિ શાસ્ત્રીને મળ્યો છે, એ મોટા આનંદની વાત છે.

૨૧. મણુપતિ શાસ્ત્રીએ દેવમસાસવદતાની વિદ્વતાભરી પ્રસ્તાવનામાં વિવિધ પ્રમાણો આપી એમ સિદ્ધ કરી એ નાટકનો કર્તા. આપ્યું છે કે, આ નાટકો કાલિદાસની પૂર્વે થઇ ગયેલા મહાકવિ ભાસનાં છે.* એ મહા કવિએ પોતાનાં નાટકોમાં પોતાનું નામ સરખું પણ લખ્યું નથી, તેમ છતાં એ બધાં નાટકોની ભાષા, રચના, પરસ્પર મળતાપણું અને પરસ્પરના શ્લોકનું અવતરણ, ધર્માદિ આંતર પ્રમાણોથી એટલું તો બહુધા સિદ્ધ થાય છે કે, એ બધાં નાટકો કોઇ મહાકવિના એક જ હાથથી લખાયેલાં છે અને એ મહાકવિ ભાસજ હોવા જોઇએ. રાજશેખર સુક્તિમુક્તાવલી નામના ગ્રન્થમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે, કે:-

ભાસનાટકચક્રેષિ ચ્છેકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્રવાસવદસસ્ય દાહકોડ્મજ પાવકઃ ॥

ભાસના દેવમવાસવદતા નાટકને અગ્નિ પણ આળી શક્યો નહોતો. આ પ્રમાણે જોતાં દેવમવાસવદતા નામનું નાટક ભાસકવિનું હતું, એમ પ્રાચીન ઉલ્લેખપરથી જણાય છે અને દેવમવાસવદતા તથા બીજાં બધાં મળી આવેલાં નાટકો એક જ કવિનાં લખેલાં છે એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે, એટલે એ બધાં મહાકવિ ભાસનાં જ નાટકો હોવાં જોઇએ. એ સિવાય, મહાકવિ બાણભટ્ટે પોતાના હુષ્યચરિતમાં ભાસનાં નાટકો સૂતધારથી આરંભાયેલાં છે એમ લખ્યું છે.

● સવિસ્તર હરીકૃતને માટે જુલો-દેવમવાસવદતાની પ્રસ્તાવના.

સૂત્રધારકૃતારંભૈર્નાટકૈર્બહુભૂમિકૈઃ । સપતાર્કૈર્યશો લેભે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

ખાણુભટ્ટે આપેલાં આ ખાસ લક્ષણો, હાલ જડી આવેલાં તમામ નાટકોમાં મળી આવે છે, એટલે એ મધ્ય એ જ મહાકવિનાં નાટકો છે, એમ માનવામાં શંકાનો અવકાશ રહેતો નથી.

આ નાટકો ધણાં ટુંકાં અને સાદાં તથા સરળ હોઇ કોઇ કદાપિ એમ શંકા કરે કે, કાલિદાસને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરાવનારાં ભાસનાં નાટકો આવાં નાનાં નાનાં ન હોય; પાછળના કોઇ કવિએ ખાસ રંગભૂમિને અનુકૂળ થઇ પડે તેમ ભાસનાં નાટકોને સંક્ષેપમાં લખ્યાં હશે, આવી શંકા થવાનું કારણ નથી, હાલમાં મળી આવેલાં નાટકોની ભાષા, પદોની રચના વગેરે જોતાં, એ કોઇ સમર્થ કવિની પ્રસાદીવાળી, રસભરિત, અને પરિપક્વ વાણીનું ફળ છે, એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એ કોઇ સાધારણ કવિની કસમથી લખાયેલાં નથી. કોઇ કોઇ સ્થળે તો એ નાટકો કાલિદાસને પણ ટક્કર મારે તેવી ખૂબીવાળાં છે, એકલે આવી શંકા કરવામાં આવે તો તે ટકી શકે તેમ લાગતું નથી.

જે મહાકવિના ગ્રન્થોને માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો અત્યંત આતુરતાથી આજ સુધી શોધ કરતા ભાસ સંબંધી લેખ-આવ્યા છે, તેનાં સંખ્યાબંધ નાટકો આ નો ઉદ્દેશ. પ્રમાણે એકાએક જડી આવતાં, ફરેક સાહિત્ય-પ્રેમી માણસને એ મહાકવિના કાળના અને નાટકોના સંબંધમાં કંઇ કંઇ પણ જાણવાની અને જણાવવાની મજા થાય એ રવાબાવિક જ છે; કારણ કે મહાકવિ ભાસના સમયના નિર્ણયથી અને એમનાં નાટકોથી મહાકવિ કાલિદાસના કાળ-નિર્ણયના અધારાવાળા માર્ગમાં કંઇક વધારે પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. આ કામ, અસાધારણ વિદ્વાન, વિશાળ વચન, સંપૂર્ણ ધીરજ, અને એ બધાં નાટકોનું અનેક દષ્ટિબિન્દુથી સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનાર

સમર્થ વિદ્વાનો સિવાય બીજાથી થઇ શકે તેમ નથી; એટલે ઉપર ટપકે વિચારો આપી, એ મહાકવિનો સમય અમુક જ હતો, એમ નિર્ણય આપવો એ તો પ્રાગલ્ભ્ય જ કહેવાય. આ જ્ઞાતનું પ્રાણુલ્ભ્ય કરવાનો આર્મા મારો ઉદ્દેશ નથી. એમ છતાં કોઇપણ ગ્રંથ અથવા ગ્રંથો વાંચતાં પોતાને જે કંઈ વિચારો ઉત્પન્ન થાય, તે અન્ય વિદ્વાનોની આગળ નમ્રપણે દર્શાવવાનો હક તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં દરેક માણસને હોવો જોઇએ, એમ મારું માનવું છે. આથી મહાકવિ જાસનાં જે દશ નાટકો આજ સૂધીમાં છપાઇ બહાર પડ્યાં છે, તે વાંચતાં મારા મનમાં જે કંઈ વિચારો અને અનુમાનો સ્પુર્થી છે, તેને અત્રે નોંધી લઇ અન્ય વિદ્વાનોની સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન લેવાની અને વૃત્તિ થાય તો તે ક્ષન્તવ્ય ગણાશે. જાસ કવિનાં નીચે દર્શાવેલાં આ ૧૦ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં છે,

૧ સ્વપ્નવાસવદત્તા. ૨ પ્રતિગ્ઘાયૌગન્ધરાયણ. ૩ પંચરાત્ર. ૪ દૂતધટોત્કચ. ૫ અવિમારક. ૬ બાલચરિત. ૭ મધ્યમઆયોગ. ૮ કર્ણભાર. ૯ ઉરુભંગ. ૧૦ અભિષેક નાટક.

મહાકવિ કાલિદાસ, ૪૦ સં પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયા હતા એવું અત્યાર સૂધી થયેલા શોધને આધારે ધણુ જાસના સમયની વિદ્વાનોનું માનવું છે અને જ્યાં સૂધી વધારે મર્યાદા. વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણોથી એ અભિપ્રાય જોટા પડ્યો નથી, ત્યાં સૂધી મારું પણ એમ જ માનવું છે કે, એ મહાકવિ ૪૦ સં પૂર્વે પ્રથમ શતકમાં અથવા તો તેથી થોડાં વર્ષ પહેલાં થયા હતા. મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્રના પ્રારંભમાં લખ્યું છે કે:—

પારિપાર્શ્વિક:—પ્રથિતયજ્ઞસાં માસસૌમિહ્નકવિપુત્રાદીનાં પ્રવન્ધાન્
અતિક્રમ્ય વર્તમાનકલે: કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કર્ણ
પરિવદો મહુમાન: ?

સૂત્રધાર:-અયિ વિવેકવિશ્રાન્તમભિહિતં પચ્ય ।

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વં ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવશ્યમ્ ।

સંતઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ભજન્તે મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ ॥

એટલે મહાકવિ ભાસ, ૪૦ સ૦ પૂર્વે પહેલા શતકમાં કિંવા તેથી પહેલાં થયેલા કાલિદાસની પૂર્વે થઇ ગયા હતા, એમાં તો શંકા જ નથી. ભાસે કવિએ ઉદયન અને વાસવદત્તાનું વસ્તુ લઇ દેવમવાસવદત્તા નામનું નાટક લખ્યું છે, તેથી એ ઉદયનના પછી, એટલે ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૪૭૫ પછી થયા હોવા જોઇએ, એમ પણ માનવું પડે છે. આ ઉપરથી ભાસના સમયના સંબંધમાં ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૪૭૫ થી ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૧૦૦, એ એ મર્યાદાઓ તો સિદ્ધ જેવી ગણી શકાય તેમ છે, એટલે કે લગભગ એ ચારસેં વર્ષના ગાળામાં ભાસ કવિ થયા હશે એ તો નિર્વિવાદ છે. આ ચારસેં વર્ષના ઇતિહાસનાં પ્રમાણોને અને ભાસનાં નાટકોમાંની જે જે પ્રમાણો મળી આવે છે તેને, પરસ્પરની સાથે બટાવતાં ભાસ કવિને માટે કયો સમય વધારે સંભવિત લાગે છે તે આપણે જોઇએ.

૨. ગણ્યપતિ શાસ્ત્રી પોતાની વિદ્વતાભરેલી પ્રસ્તાવનામાં કેટલાંએક પ્રમાણોથી એમ પુરવાર કરે છે કે, “ભાસકવિ નંદના સમકાલીન વર્ણોપાધ્યાયના શિષ્ય સૂત્રકાર પાણિનિની અને ભામહની પણ પહેલાં થયા હતા; કારણ કે આ નાટકોની ભાષાના વ્યાકરણ-પ્રયોગો જોતાં પાણિનીય વ્યાકરણને એ અરાખર અનુસર્યા નથી તથા ભામહે પોતાના કાવ્યાલંકારમાં ભાસનાં એક એ વાક્ય લીધેલાં છે.” આ વાતમાં લેશ પણ શંકા વિનાનાં વધારે સમગ્ર પ્રમાણો મળી આવે ત્યાં સુધી આ વાત માનતાં જરા અટકવું પડે છે; કારણ કે અંદરથી મળી આવતાં કેટલાંએક પરચકનો ભય વગેરે પ્રમાણોની ઇતિહાસ સાથે એકવાક્યતા કરતાં, ગણ્યપતિ શાસ્ત્રીના અનુમાનને પુષ્ટિ મળી શકતી નથી. ભાસ અને મહાકવિ કાલિદાસની ભાષા

અને નાટકોની રચના જોતાં, એ બંને કવિઓ વચ્ચે લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષનું અંતર હોય, એમ પણ મન કબ્બી કરી શકતું નથી.

જે ઉદયનને નાયક કહી ભાસ કવિએ સ્વપ્રભાસવદના નાટક લખ્યું છે, તે ઉદયન કયો, તે સંબંધમાં ઇતિહાસ પુરાણમાંથી એમ જાણી આવે છે કે-ચંદ્રવંશમાં શતાનીકનો પુત્ર એક ઉદયન રાજા થયેલો છે^૧ અને શિશુનામ વંશમાં દર્ભકનો પુત્ર ઉદયન છે. આમ બે જુદા જુદા ઉદયન થયેલા છે. ભાસ કવિએ પોતાના નાયક ઉદયનને બે ત્રણ રીતે ઓળખાવ્યો છે. પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણમાં ઉદયન કેદ પકડાયો ત્યારે તેના સંબંધમાં તપાસ કરી ખાતરી કરતાં પ્રલોત-રાજા પૂછે છે કે:-૨

કંચુકીયઃ-તત્રમવતા અમાત્યેન ગૃહીતો વત્સરાજઃ

રાજા-ઉદયનઃ । શતાનીકસ્ય પુત્રઃ સહસ્રાનીકસ્ય નત્તા ? કૌશામ્બાશઃ ?

જનરલ કનિંગહામ લખે છે કે, પુરુરવથી દશમી પેઢીએ થયેલા કુસુમ રાજાએ કૌશામ્બી નગર વસાવ્યું હતું, પરંતુ એની ખરી પ્રસિદ્ધિ અર્જુનથી દશમી પેઢીએ થયેલા ચક્ર રાજાના વખતમાં થઈ હતી; કારણ કે જ્યારે હસ્તિનાપુર ગંગાની રેલથી તથાપ્ત ગયું, ત્યારે એણે પોતાની રાજધાની કૌશામ્બીમાં કરી હતી. કૌશામ્બીનું નામ રામાયણમાં પણ આવે છે. આ નગર અહલાઆદથી આશરે ૩૧ માઇલ ઉપર આવેલા કૌસમ ગામને ઠેકાણે ચમુનાના તીર ઉપર હતું.^૩

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, ભાસે વર્ણવેલો ઉદયન કુરુવંશના

૧ જુલો વિષ્ણુપુરાણમાં કૌરવ પાંડવોની વંશાવલિ તથા મગધદેશના રાજાઓ. કન-હીન્દરી એક એન્ટ ઇન્ડિયા. પાનું ૪૮૭. કથા-સર્વિશાબરે વત્સરાજની કથા.

૨ જુલો પ્રતિજ્ઞાધૈન-ધરાયણ પાનું ૩૦-૩૧.

૩ કનિંગહામ જ્યોત્સરી. નંદારમીનું મેધહત.

શતાનીકેનો પુત્ર હોવો જોઈએ. એના ખરા સમયનો પતો લાગતો નથી, પરંતુ મહાકવિ ભાસ લખે છે કે, કથાનાયક ઉદયન, મગધરાજ દર્શકની બહેન પદ્માવતીને પરણ્યો હતો અને તેની પ્રથમ રાણી વાસવદત્તા હતી. મગધ રાજાઓની વંશાવધિ જોતાં જણાય છે કે મગધમાં શિશુનાગ વંશના જે રાજાઓ થયા હતા તેમાં અખતશત્રુનો પુત્ર દર્શક રાજા? ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ માં ગાદીએ આવ્યો હતો. કવિએ ઉદયનના સાળા તરીકે ઓળખાવેલો દર્શક રાજા આ હોય એમ સંભવે છે. એટલે ઉદયનનો સમય પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ માં માની શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે માની લેતાં ભાસ કવિ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ થી તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધીમાં થયા હોવા જોઈએ. ભાસ કવિ ઉદયનના સમકાલીન અને એના આશ્રિત હોય એમ સંભવતું નથી, કારણ કે ઉદયનને અને એના સમકાલીન એના સમ્રાટ ચંદ્રમહાસેન અને મગધ રાજાઓને નાટકનાં પાત્રો કદી દેવપ્રવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાધૌગન્ધરાયણ વગેરે નાટકો એ લખે નહીં; કારણ કે તેમાં કોઇની ઉન્નતિ, કોઇની અવનતિ વગેરે દર્શાવવાના પ્રસંગમાં સામાન્ય રીતે કોઇની પણ ઇતરાજ થવાનો સંભવ રહે. વળી જે મહાન પરચકનો ભય ભાસ કવિએ પોતાનાં નાટકોમાં સૂચવ્યો છે, તેવો ભય ઉદયન અથવા તેના સમકાલીન રાજાઓના વખતમાં હતો નહીં. એટલે ભાસ કવિ એના સમયમાં થયા હોય એમ સંભવતું નથી.

આ નાટકો વાંચતાં કેટલાએક પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે; જે નીચે આપ્યા છે.

ભાસ કવિએ પોતાનાં ધણાં ખરાં નાટકોમાં મહાન પરચકનો ભય સૂચવતાં ભરતવાક્યો મૂક્યાં છે, તે બીજા બધા કરતાં વિશેષ

૧ મી. જિનસેન્ટ ફ્રાન્સિસ હિસ્ટરી પાનું ૩૫-૪૪. એ. ઇ.સ. - હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. મૅગાઈનીસ્ટ્રી.

ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. એમાંનાં કેટલાંએક પરચકનો ભય સૂચવતાં નથી, કેટલાંએક ભય આવી પડ્યો એવું સૂચન (૧) પરચકનો ભય કરે છે, કેટલાંએક રાજ્ય એની સામે થયેા એમ સૂચવે છે અને કેટલાંએક ભય શમી ગયો એવું ગૂઢ સૂચન કરી, આપણો રાજ્ય રાજ્યલક્ષ્મીથી યુક્ત થઈ આટલા આટલા વિસ્તારવાળી પૃથ્વીનું પાલન કરો વગેરે આશીર્વાદ આપે છે. નાટકોમાંથી મળી આવતી ઝીણી ઝીણી ખાખતો કરતાં આ પરચકના ભયનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. કવિએ, પરચક શબ્દને કંઇક મંબીર સ્વરૂપમાં વાપરેલો હોય એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના અન્ય રાજ્યોના પરસ્પર વિગ્રહના સંબંધમાં પરચક પ્રશામ્યતું એવો ઉલ્લેખ, નાટકના એક અંશમાં નહીં, પરંતુ અનેક અંશોમાં સામાન્ય રીતના વિગ્રહને માટે લાગ્યેજ કરવામાં આવે. પરચક શબ્દનો અર્થ Invasion by an enemy, one of the six calamities એવો ડીક્ષનેરીમાં આપ્યો છે. અમિમિત્રના પિતાના સમયમાં પણ ગ્રીક લોકોનો રાજ્ય મીનેન્ડર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે સમયે આવા પ્રકારનો ઉપદ્રવ લવિષ્યમાં શાંત થાય, એવી પ્રાર્થના કરતાં કાલિદાસે અમિમિત્રના મુખમાં એવા જ અર્થનું નીચેનું ભરતવાક્ય મૂક્યું છે, પરંતુ તેને મોટું સ્વરૂપ આપ્યું નથી.

આશાસ્યમીતિવિગમપ્રમૃતિ પ્રજાનામ્ ।

સંપત્સ્યતે ન સ્વલ્લ ગોસીર નામિમિત્રે ॥

આ ઇતિ પણ પરચકનો ભય સૂચવે છે. શ્વાકુન્તલ અને વિદ્ય- મોર્વશીયનાં ભરતવાક્યોમાં આવો કોઇ પણ જાતનો ભય સૂચવ્યો નથી.

આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે દૈવકોપ-પ્રકૃતિકોપ-પરરાજ્યનો મહા ઉત્પાત, ઇત્યાદિ જે છ પ્રકારની ઇતિઓ અથવા ઉત્પાત ગણાય છે તેવા મંબીર અર્થમાં મહાકવિ જાણે પોતાનાં નાટકોના ભરત- વાક્યમાં પરચકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એકનો એક શ્લોક અર્થ

નાટકોમાં ન લખતાં, જેમ જેમ વસ્તુરિચિતિ બદલાતી ગઇ, તેમ તેમ તેમાં કંઇ કંઇ ફેરફાર કરી નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

પ્રતિજ્ઞાચૈગન્ધરાયણ, અવિમારક અને અભિષેક નાટકમાં પરચકની શાન્તિ થાવ ઇત્યાદિ પ્રાર્થનાવાળાં વચનો નીચે પ્રમાણે છે.

ભવન્ત્વરજસો ગાવઃ પરચક્રં પ્રશામ્યતુ ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजर्षिहः प्रशास्तु नः ॥

ઉરુભંગમાં નીચે પ્રમાણે ભરતવાક્ય છે.

यातोद्य सौप्तिकवधोद्यतबाणपाणिः

गां पातु नो नरपतिः शमितारिपक्षः

કણ્ઠભારમાં છેલ્લા બે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

शंखध्वनिः प्रलयसागरतुल्यघोषः

कृष्णस्य वा न तु भवेत् स तु फाल्गुनस्य ।

नूनं युधिष्ठिरपराजयकोपितात्मा

पार्थः करिष्यति बलाबलमद्य युद्धम् ॥ ૨૪

सर्वत्र संपदः सन्तु नश्यन्तु विपदः सदा ।

રાજા રાજગુણોપેતઃ ભૂમિમેકઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥ ૨૫

હૃતલટોતકચમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

धर्म समाचर कुरु स्वजनव्यपेक्षां

यत्काङ्क्षितं मनसि सर्वमिहानुतिष्ठ ।

जात्योपदेश इव पाण्डवरूपधारी

सूर्यांशुभिः सममुपैष्यति नः कृतान्तः ॥

પછી જેમ પરચકની શાન્તિ થઇ હોય અને આખું રાજ્ય પ્રસન્ન થયું હોય, તેમ નીચે પ્રમાણે ભરતવાક્યો છે.

ધન્યરાત્રમ્—

हन्त सर्वे प्रसन्नाः स्म प्रबृद्धकुलसंग्रहाः ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजर्षिहः प्रशास्तु नः ॥

મધ્યમધ્યાયોગમાં—

યથા નદીનાં પ્રભવઃ સમુદ્રો યથાહુતીનાં પ્રભવો હુતાશઃ ।

યથેન્દ્રિયાણાં પ્રભવં મનોપિ તથા પ્રમુર્જો ભગવાનુપેન્દ્રઃ ॥

પ્રતિમાનાટકમાં—

યથા રામશ્ચ જાનક્યા ચન્ધુમિશ્ર સમાગતઃ ।

તથા લક્ષ્મ્યા સમાયુક્તો રાજા મૂર્મિ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

વળી શાન્તિના સમયમાં વિસ્તાર પામેલા રાજ્યની સામા દર્શીવા પોતાના રાજની એકછત્ર નીચે વિશ્રામ પામતી ભૂમિનું વર્ણન કરી નીચેનાં આશીર્વાદને સ્વપ્નવાસવદત્તા અને બાલચરિત નાટકમાં આપેલાં છે.

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुंडलाम् ।

महीमेकातपत्रांकां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

એ મહાકવિએ આ પ્રમાણે પરચકના સંમંધમાં પોતાના રાજને આશીર્વાદ આપતાં ભરતવાક્યો પોતાના નાટકમાં મૂકેલાં છે, તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે, જે સમયમાં ભાસ કવિ થયા હતા, તે સમયમાં તેમના આશ્રયદાતા રાજા ઉપર આવેા પરચકનો ભય આવી ગયો હતો અને પરિણામે વિજય ચર્તા રાજ્યની સરહદ ઉત્તરમાં હિમાલય, દક્ષિણમાં વિન્ધ્ય અને પશ્ચિમ તથા પૂર્વમાં સાગર સુધી પહોંચી હશે અને એ રાજા એકછત્રે રાજ્ય ચલાવતો હશે. આ રાજા કયો, તે હવે પછી વિચારીશું.

બીજા એક લક્ષ્ય ખેંચે તેવી બીના એ છે કે, ભાસના વખતમાં

ભાગવતમાં દર્શાવેલી કૃષ્ણની અવતારી પુરુષ

(૨) કૃષ્ણભક્તિ તરીકેની ભક્તિ વધારે પ્રચલિત હશે અને

વિષ્ણુની અવતારપૂજનું કંઈક વિશેષ પ્રાધાન્ય

હશે, એમ લાગે છે. એમનાં નાટકમાં ધણી ખરી નાન્દીઓમાં વિષ્ણુની અને તેમના અવતારોની સ્તુતિ જોવામાં આવે છે. ભાસ કવિએ પોતાના ચાલચરિત નાટકમાં, ભાગવતમાં વર્ણવેલી તમામ કૃષ્ણની

બાળલીલાઓ જેવી કે-કંસવધ, પૂતનાવધ, ગોવર્ધનધારણ્ય અને ગોપ ગોપીઓની લીલા વગેરેનો ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ રીતે કરેલો જણાય છે. કાલિદાસના નાટકો અને કાવ્યોની પેઠે તેમાં શંકરની સ્તુતિ કાંઈ પણ સ્થળે કરેલી જેવામાં આવતી નથી. બાસે પોતાના રાજને કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે નાન્દીમાં પણ આશીર્વચન કહેલાં છે.

સંમુક્તાં પ્રીતિપૂર્વં સ્વમુજવશગતામેકચક્રાભિગુપ્તાં ।

શ્રીમાન્ નારાયણસ્તે પ્રદિશંતુ વસુધામુચ્છિતૈકાતપન્નામ્ ॥

આવા પ્રકારની ભક્તિ ક્યારે વિશેષ પ્રચારમાં હતી ?

મહા કાવ કાલિદાસનામાં યુદ્ધધર્મ સંબંધી એક શબ્દ સરખો પણ જણાતો નથી, ત્યારે ભાસકવિના સમયમાં

(૩) યુદ્ધધર્મ યુદ્ધ ધર્મની આછી આછી છાયા જેવામાં આવે છે અને પ્રાકૃત્યુધર્મનો એ ધર્મ પ્રત્યે

કંઈક તિરસ્કાર પણ હતો એમ લાગે છે.

નાહં શ્રમણકઃ । યદિ વસ્ત્રમપનયમિ શ્રમણકો મવામિ । અન્વ-શ્રમણિકા-છત્યાદિ શબ્દો અવિમારક નાટકમાં જેવામાં આવે છે. વળી ધર્મસંકરવર્જિતા ભૂમિઃ । છત્યાદિ શબ્દો પણ પ્રાકૃત્યુધર્મમાં થતું યુદ્ધ ધર્મનું ત્રિશ્રણ સૂચવે છે અને મુંડક છત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ પણ જેવામાં આવે છે, જે આલેપપૂર્વક છે.

ભાસ કવિના સમયમાં મંત્ર અને તાંત્રિક વિદ્યાનો પ્રચાર હતો અને સામાન્ય લોકોની એકલાની નહીં, પરંતુ

(૪) મંત્ર તંત્રો કેળવાયેલા વિદ્વાનોની પણ એ ઉપર શ્રદ્ધા હતી એવું સૂચન એમના અવિમારક નાટકો

ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

ભાસ કવિની ભાષા, કાલિદાસના કરતાં કંઈક જૂની લાગે છે.

તેમની નાટકની રચના પણ નાટ્યકલાવિધાનના

(૫) ભાષા વગેરે. પ્રારંભના કાળમાં એ કવિ થયા હોય એમ સૂચવે છે અને એમના વ્યક્તિત્વના પ્રશ્નને

ઉપરથી રા. ગણપતિ શાસ્ત્રી એમ જણાવે છે કે, એ વર્ષોપાધ્યાયના શિષ્ય પાણિનિ મુનિના પણ પહેલાં થયા હોવા જોઈએ.

અંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયેલા વ્યાજ્ઞાક્ય અથવા વિજયગુપ્તે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં નવં શરાવં સલિલૈઃ સુપૂર્ણ (૬) ભામહુ, ભાસ કત્યાદિ જે શ્લોક મૂકેલા છે, તે ભાસ કવિના અને વ્યાજ્ઞાક્ય પ્રતિગ્રાયોગન્ધરાયણમાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી ગણપતિ શાસ્ત્રી એમને વ્યાજ્ઞાક્યની પૂર્વે મૂકે છે તે ખરું હશે કે કેમ ?

આ મહા કવિ ભાસનાં નાટકો અત્યંત પ્રસિદ્ધિમાં ન આવતાં (૭) અપ્રસિદ્ધિ અધિકારમાં પડી રહ્યાં હતાં, તેનું કારણ શું હશે ?

(૮) ભાસ અને કાલિદાસનાં નાટકોની સમાનતા.

(૯) ભાસ અને કાલિદાસ.

(૧૦) કાલિદાસ અને અમિમિત્ર.

આવા અનેક પ્રશ્નો ભાસના સમયના સંબંધમાં ઉપરિચિત થાય છે. એ પ્રશ્નોનો સંપૂર્ણ ખાત્રી ભરેલો ખુલાસો તો હાલમાં થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે તેમનાં બધાં નાટકો હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી; પરંતુ જે કંઈ પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે ઉપરથી જોતાં તથા ઉપરના પ્રશ્નોને ઇતિહાસનાં પ્રમાણો સાથે ધટાવતાં, એ કવિનો સમય કયો વધારે સંભવિત લાગે છે, તે સંબંધી આપણે અનુક્રમે વિચાર કરીએ.

ભાસનો સમય.

(૧) પરચક્રનો ભય—આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यन्तु ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

વજેરે વિવિધ ભરતવાક્યોમાં પરચક્રનો જે ભય બતાવ્યો છે, તે દેશને ખળભળાવી નાખનાર કોઈ મહા ઉત્પાતરૂપ પરરાજની અહાલને ઉદ્દેશીને લખેલો હોય એમ લાગે છે; દેશની અંદરના નાના

અથવા મોટા રાજના પરસ્પર વિગ્રહને ઉદ્દેશીને હોય એમ લાગતું નથી. વિવિધ સ્થિતિ દર્શાવનારાં ભરતવાક્યો ઉપરથી, એકંદર રીતે જોતાં આ પરચકનો ભય હિન્દુસ્તાનની બહારના વિદેશીય રાજ-ઓના ભયંકર હુમલાનો હોય એમ માનવું પડે છે. વળી જે રાજના ઉપર આવો મહાભય આવી પડ્યો હતો, તે કોઇ સામાન્ય રાજ નહોં પરંતુ હાસ કવિ જેની—

રાજાસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ । રાજા રાજગુણોપેતઃ ભૂમિમેકઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ।

યથા નદીનાં પ્રભવઃ સમુદ્રો યથાહુતીનાં પ્રભવો હુતાશઃ ।

યથેન્દ્રિયાણાં પ્રભવં મનોપિ તથા પ્રંભુર્નો ભગવાનુપેન્દ્રઃ ॥

રાજસિંહ, રાજગુણોપેત, ઉપેન્દ્ર ઇત્યાદિ મહતાસૂચક શબ્દોથી પ્રશંસા કરે છે, તે એમનો આશ્રયદાતા, કોઇ મહાત્મ્યકવર્તિ રાજ હોવો જોઇએ, એમાં પણ શંકા કરવાનું કારણ જણાતું નથી.

ઉદયનની પછીના કાળમાં અને કાલિદાસની પૂર્વના કાળમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૨ થી ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતક સુધીમાં, આવા ચારજ મહાન રાજઓ થયેલા છે. (૧) નંદવંશનો રાજા મહાપદ્મનંદ (૨) મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત (૩) મહાન અશોક અને (૪) પુષ્યમિત્ર.

આમાંનો મહાપદ્મનંદ રાજા ધણો બળવાન હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં રાજગાદી ઉપર હતો. એનું રાજ્ય (૧) નંદરાજા ધણા વિસ્તારવાળું હતું, પરંતુ એ હાલમનો પુત્ર હતો. નીચ કુળનો હોવાથી પ્રજાની તેના ઉપર અપ્રીતિ હતી. એ સ્વભાવે ધણો ઉગાઉ અને લોભિષ્ટ હતો. જે વખતે મહાન સીકંદરે હિન્દુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી, તે વખતે એ મગધ દેશની ગાદી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. ચન્દ્રગુપ્ત આ વખતે નાની ઉંમરનો હતો અને નંદરાજા સાથે વૈર થતાં દેશવટો ભોગવતો હતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે, ચન્દ્રગુપ્ત સીકંદરને મળ્યો હતો

ફીલીપોઝ નામે ગવર્નર નીમી તેને મેસીડોનીયન અને હિન્દનું લશ્કર આપ્યું હતું. એજ પ્રમાણે પૌરસ રાજને તથા તક્ષશિલાના અંધિરાજને પણ એ પ્રાન્તોની દેખરેખ સોંપી હતી. થોડા કાળ ગયા પછી દેશી લશ્કરે બળવો કરી ફીલીપોઝને મારી નાંખ્યો. અલેક્ઝાન્ડર જ્યારે કારમાનીયામાં હતો, ત્યારે એને આ વાતની ખબર પડી, તેથી તેણે યુડેમોસને મોકલાવ્યો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૪ ના જૂન માસમાં અલેક્ઝાન્ડર મરણ પામ્યો, અને તે ફરીથી પાછો આવવાનો ભય નિર્મૂળ થતા બળવો બધે પ્રસરી રહ્યો. આ બળવાનું પરિણામ એ થયું કે, અલેક્ઝાન્ડરે પશ્ચિમોત્તર પંજાબમાં પ્રસારેલી ગ્રીક સત્તા લગભગ નાશ પામી.

આ બળવાખોરોનો નેતા લગભગ ૨૫ વરસની ઉંમરનો ઉછરતો યુવાન ચંદ્રગુપ્ત હતો. જે નંદરાજ મગધની ગાદી ઉપર હતો, તેની સાથે એને વેર હતું, એ વાત આપણે આગળ જણાવી ચૂકીએ. આ પ્રસંગોનો લાભ લઈ ચંદ્રગુપ્તે મોઢું લશ્કર જમા કરી પંજાબમાંથી તમામ ગ્રીક લોકોને હાંકી કાઢ્યા. ત્યાર પછી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સત્તુરૂપ નંદરાજને પદબ્રજ કરવાની પેરવી ચલાવી. એ રાજા પ્રજામાં વણા અપ્રિય થઈ મર્યો હતો; કારણ તે ઘણો લોભી અને દુર્ગુણી હતો, તેથી લોકોની લાગણી તેની વિરુદ્ધ હતી. એ પ્રસંગનો લાભ લઈ ચંદ્રગુપ્તે તેને પદબ્રજ કરી મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે નંદરાજને પદબ્રજ કરી મગધની ગાદી હાથ કરવામાં અને તે રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા પ્રસારવામાં ચંદ્રગુપ્તનો સલાહકાર અને મદદમાર ચાણક્ય નામે પ્લાહણ્ય હતો. મગધરાજની ગાદી હાથ આવતાં ૩૦,૦૦૦ શોડેસ્વાર, ૬૦૦૦ હાથીઓ, ૬૦૦,૦૦૦ લાખ પામણ અને હજારો રથવાળા સૈન્યનો ચંદ્રગુપ્ત સ્વામી થયો અને પોતાની સત્તા પ્રસા-

(૧) વી. સ્મીથ-હિસ્ટરી, પાનું ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૩૬.

એ. મેકડોનલ્ડ હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લીટરેચર-પાનું ૪૧૦.
Wheeler's History of India.

રવા લાગ્યો. આરે તરફ વિજય મેળવી ચંદ્રગુપ્તે પોતાનું રાજ્ય થાળે પાડ્યું તે વખતે તેના રાજ્યની સરહદ ઉત્તરે હિમાલયથી દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી અને પૂર્વે અંગાળના સમુદ્રથી તે પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર સુધી હતી. એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧ થી તે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૫ સુધીમાં બહારના ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતાં એના રાજ્યની આ પ્રમાણે સ્થિતિ હતી. (૧) દિવસે દિવસ ચંદ્રગુપ્તની સત્તા દૃઢ થતી ગઈ, અને રાજ્યમાં સદાહ શાન્તિ પ્રસરતાં સમયે રાજ્ય થાળે પડ્યું હતું. આ ગાળો લગભગ પંદરેક વરસનો હતો.

મહાકવિ ભાસે સ્વપ્નવાસવદત્તા અને બાલચરિતમાં રાજ્યની ઉપદ્રવરહિત સ્થિતિ બતાવતાં પોતાના રાજાના રાજ્યની સરહદ સૂચવી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुंडलां ।

महीमेकातपत्राकां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

આ બંને નાટકોમાં પરપક્ષનો કંઈ પણ ભય બતાવેલો જણાતો નથી, પરંતુ ઉત્તરે હિમાલય, દક્ષિણે વિન્ધ્ય અને પૂર્વે પશ્ચિમે સમુદ્ર, એની વચ્ચે આવેલી પૃથ્વીનું રાજાઓમાં સિંહરૂપ આપણો રાજા એકછત્રે રાજ્ય કરે, એમ સંતોષથી દર્શાવ્યું છે. આ સમજી પરિસ્થિતિ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યના પ્રારંભના કાળને સર્વ અંશે મળતી આવે છે.

યુરોપિયન ઇતિહાસકારો જેને Chandragupta, the first historical paramount sovereign or Emperor of India કહે છે, તે રાજાને ભાસ કવિ, રાજસિંહ, ભગવાન ઉપેન્દ્ર વજ્રે નામથી ઓળખાવે, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. ભાસકવિએ બતાવેલી શાંતિની રાજ્યસ્થિતિ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યના પ્રારંભના ૧૫ વર્ષ સુધી આકૃત રહી હતી, એમ આપણને ઉપરના પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; એટલે ભાસકવિ એમના રાજ્યમાં થયા હશે અને

સ્વપ્રવાસવદતા, ચાલચરિત એ બંને નાટકો એ શાન્તિના સમયમાં એમણે લખ્યા હશે, એમ માનવાને કારણ મળે છે.

આ પ્રમાણે થોડો કાળ શાન્તિ ચાલ્યા પછી હિન્દુસ્તાનની સરહદ બહારનું વાતાવરણ તોફાની થવા લાગ્યું.

પરચક એશિયામાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવાને માટે અલેક્ઝાન્ડરે મૂકેલા સેનાધિપતિઓમાં પરસ્પર વિગ્રહ

જાગવા માંડ્યો. એન્ડીગોનેસ અને સેલ્યુકસ વચ્ચે પ્રથમ વિગ્રહ જાગ્યો. અલેક્ઝાન્ડરે વશ કરેલા હિન્દુસ્તાનના રાજ્યને પાછું પચાતી પડવાનો બંને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રથમ વિગ્રહમાં એન્ડીગોનેસ ફાવી ગયો અને સેલ્યુકસને નસાડી મૂક્યો, પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ માં તેણે બ્રાહ્મીલોન જિતી લીધું અને પાંચ વર્ષના માળામાં તે પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયાનો રાજા થઈ પડ્યો. એના રાજ્યની પૂર્વ સરહદ છેક હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર આવેલે અટ્ટી હતી. આથી અલેક્ઝાન્ડરની પેઠે હિન્દુસ્તાન પાછું જિતી લેવાની ધણી વખતથી તેના મનમાં રહેલી આકાંક્ષાએ પ્રત્યક્ષરૂપ કારણ કર્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫ માં તેણે સિન્ધુ નદી ઓળંગી અલેક્ઝાન્ડરની પેઠે હિન્દુસ્તાન ઉપર ધસારો કર્યો. એનાં લશ્કર આગળ વધતાં વધતાં ગંગાના પ્રદેશમાં ક્યાં સુધી આવી પહોંચ્યાં હતાં, તે નક્કી જણાયું નથી; પરંતુ જે લડાઈ થઈ, તેનું પરિણામ શું આવ્યું હતું, તે તો ચોક્કસ છે. ચંદ્રગુપ્ત અને સેલ્યુકસ વચ્ચે સંત્રામ થયો, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તના અસંખ્ય દળ આગળ સેલ્યુકસનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં, તેથી હાર ખાઈ આખરે નમતી આપી સલાહ કરવી પડી. સેલ્યુકસે તહનામાની રીઠીએ યેરોપેનીસેટાઈ, એરીઆ, અને આરા કોશીઆ એટલે કાશુધ, હેરાત અને કંદહાર જેની રાજવાની હતાં, તે પ્રદેશો અને ગેડાશીયાનું રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તને આપ્યાં અને ચંદ્રગુપ્તે તેને બદલામાં પાંચસો હાથી આપ્યા. સેલ્યુકસે હિન્દુસ્તાન ઉપર ફરીથી સ્વારી નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતાની એક પુત્રી હિન્દુસ્તાનના મહારાજા

ચંદ્રગુપ્તને પરજીવી સંબંધ બાંધ્યો.^૧ આ બીના ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૩ માં બની હતી. આ પ્રમાણે સલાહ કરી સેલ્યુકસ પાછો વળ્યો અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૩ માં પોતાના શુ એન્ડીગોનસને મારી નાંખ્યો. આવી રીતે વિજય થતાં ગ્રીક લોકો જેને પેરોપનીસોસ નામે ઓળખતા હતા તે હિન્દુકુશ પર્વત સુધી ઉત્તરમાં અને બેક્ટ્રીયા સુધી દક્ષિણમાં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની સરહદ પ્રસરી રહી. આ પ્રમાણે ઇંગ્રેજ પ્રજા અથવા મોમતના મહાન શહેનશાહો, હજારો પ્રયત્ન ઉઠાવ્યા છતાં એકછત્રે પોતાનું રાજ્ય ન્યાં સુધી પ્રસારી શક્યા ન હતા, ત્યાં સુધી આ હિન્દુસ્તાનના મહારાજાએ આજથી આશરે ૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર પોતાના વાવડા ઉઠાવ્યા હતા. અરાદેક વર્ષના સ્વરૂપ સમયમાં આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને એશિયાના મોટા ભાગમાં પોતાનું રાજ્ય એકછત્રે પ્રસાર્યું હતું, જેથી તે ઇતિહાસમાં આજ સુધી નહોં નોંધાયેલા મહા વિજયી સાર્વભૌમ મહારાજાની પદવીને સર્વથા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે મહાન ચંદ્રગુપ્તના વખતનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ મળી આવે છે. ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠો તે પહેલાં, છેલા નંદવંશના રાજાના સમયમાં અલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટની મહા ઉત્પાતકારક સ્વારીથી એટલે એ પરચકના ઉત્પાતથી જાણીતી થયેલી ઉત્તર તરફની પ્રજા ત્રાસી રહી હશે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બાલ્હિઓ વધારે ત્રાસ પામી રહ્યા હશે, કારણ કે ન્યારે સીકંદર રાજા, સરહદ ઓળંગી આ તરફ આવતો હતો, ત્યારે બાલ્હિઓએ સરહદ ઉપરની પ્રજાને ઉશ્કેરી એને ધણો ત્રાસ આપ્યો હતો. આથી તેણે દેશમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, પોતાના મુર્ખમાં ન્યાં ન્યાં બાલ્હિઓ મળ્યા, ત્યાં ત્યાં તેમની કતલ મથાવી હતી.^૨ આ પ્રમાણે પરચકના મહા ઉત્પાતથી ત્રાસી રહેલી પ્રજાપર ફરીથી સ્વારી કરી સેલ્યુકસે ગંગાના પ્રદેશ સુધી

૧ ગ્રી. વિ. સમીક્ષ—હીરોદોટી. પાનું ૧૧૭

૨ ગ્રીકમાં હીરોટી એક ઇન્દ્રિયા.

પોતાનાં લશ્કરો ઉતાર્યા; ત્યારે પૂર્વના કરતાં પણ દેશમાં ભારે ત્રાસ અને ખળભળાટ ઉત્પન્ન થવા પામ્યા હશે. આ મહાભયને નિર્મૂળ કરવા મગધરાજ ચંદ્રગુપ્ત પોતાની ચતુરંગિણી સેના લઇને સેતુ-કસની સામે ચઢ્યો અને પરિણામે વિજય પામ્યો.

મહાકવિ જાણે પોતાનાં પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ, અવિમારક અને અલિપેક નાટકમાં ત્રણે કેકાણે:—

भवन्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

વગેરે શબ્દોમાં પોતાના રાજા અને પ્રજા ઉપરની પરચકની આપ-તિની શાંતિ થવાને જે રતુતિ કરેલી છે, તે આ મહાભયને ઉદેશીનેજ હશે એમ માનવાનું કારણ મળે છે. વળી એજ અવિમારક નાટકમાં પ્રારંભના મંગળ શ્લોકમાં પોતાના રાજાને ઉદેશીને કવિએ નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ પણ આપેલો છે કે—

उत्क्षिप्तां सानुकंपं सलिलनिभिजलात् एकदंष्ट्राप्ररूढाम् ।

आक्रान्तामाजिमध्ये निहितादितिसुतामेकपादावधूताम् ॥

संभुक्तां प्रीतिपूर्वं स्वभुजवशगतामेकचक्राभिगुप्ताम् ।

श्रीमान्नारायणस्ते प्रदिशतु वसुधामुच्छ्रितैकांतपत्राम् ॥

નાટકના પ્રારંભના મંગળ શ્લોકમાં, પોતાના રાજાને પ્રજા પૃથ્વીનું એકછત્રે રાજ્ય આપો, એવો આશીર્વાદ બીજાં નાટકોમાં એમણે આપ્યો નથી. વળી ઉરુમંગ નાટકમાં, હૃતધટોતકચમાં અને કહ્નુભારમાં

यातोऽथ सौप्तिकबधोद्यतबाणपाणिः ।

गां पातु नो नरपतिः शमितारिपक्षः ।

जात्योपदेश इव पांडवरूपधारी

मूर्यांशुभिः सममुपैष्यति नो कृतान्तः ।

શંસલ્લખનિઃ પ્રલયસાગરતુલ્યઘોષઃ

કૃષ્ણસ્ય વા નતુ ભવેત્ સ તુ ફાલ્ગુનસ્ય ।

નૂનં યુધિષ્ઠિરપરાજયકોપિતાત્મા,

પાર્થઃ કરિષ્યતિ બલાબલમથ યુદ્ધમ્ ।

ધૃત્યાદિ અંતના શ્લોકો, જો કે વસ્તુને અનુસરીને અર્જુનના સંબંધમાં કહેલા છે, તોપણ જાણે આવી પડેલા ભયની સામે ચતા પોતાના રાજની પ્રશસ્તિને ઉદ્દેશીને ગર્ભિત રીતે કહેલા હોય, તેવું સૂચન થયા વિના રહેતું નથી. એટલુંજ નહીં પણ, ઉરુભંગના ભરત-વાક્યમાં, સૈનિક વધને માટે ધનુષ્યાણ ચઢાવીને ગયેલો અર્જુન (અથવા આપણો રાજ) શત્રુઓના પક્ષને વિનાશ કરી પૃથ્વીનું પાલન કરો, એમ અડધો અર્જુનને અને અડધો પોતાના રાજને ઉદ્દેશીને લખેલો શ્લોક, ઉપરના સૂચનને સમ્પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. ઉપાડા શબ્દોમાં પોતાના રાજની પ્રશંસા ન કરતાં, આવા ઉભય પક્ષે લાગુ પડે એવા શ્લોકોથી, ભાસ કવિએ પોતાના રાજની યુદ્ધ સમયમાં પ્રશંસા કરી હોય, એવું ઉપાડી રીતે જણાઇ આવે છે. એ ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુમાન એવું બંધાઇ શકે કે, આ બંધા નાટકો એ અરસામાં લખાયાં હશે. પાછળના શાન્તિના કાળમાં જો એ લખા-યેલાં હોય, તો આત્રો યુદ્ધની પ્રવૃત્તિસૂચક દ્વિઅર્થી ઉદ્દેશ્ય એમાં ન હોય. પાછળના બીજાં નાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં કવિએ શાન્તિસૂચક આશીર્વાચનો મૂકેલાં છે, તેવાંજ તેમાં પણ મૂક્યા વિના રહેત નહીં. પરરાજ્યોના વૃત્પાતને આ કાળ લગભગ બે વર્ષ સૂચીતો હતો એમ લાગે છે. ત્યાર પછી દેશમાં સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી અને પરદેશીઓના હુમલાનો ભય રાખવાનું કંઈ કારણ રહ્યું ન હતું. ચંદ્ર-ગુપ્તના રાજ્યની આ શાન્તિના કાળનું જેમ સૂચન કરતા હોય અને સંતુષ્ટ થયેલી પ્રજાની શાન્તિના ઉદ્ગાર બતાવતા હોય, તેમ ભાસ કવિ, પોતાના કર્ણુભાર, પંચરાત્રમ, મધ્યમવ્યાયોગ અને પ્રતિમા નાટકનાં ભરતવાક્યોમાં લખે છે કે:—

સર્વત્ર સંપદઃ સન્તુ નર્યંતુ વિપદઃ સદા
રાજા રાજગુણેપેતઃ ભૂમિમેકઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ।

સર્વત્ર સંપાત્તઓનો વિસ્તાર થાઓ, સર્વદાને માટે વિપત્તિઓનો નાશ થાવ, અને રાજાના શુભ શુભોવાળો આપણો રાજા એકછત્રે ભૂમિનું પાલન કરે.

હન્ત સર્વે પ્રસન્નાસ્મઃ પ્રવૃદ્ધકુલસંપ્રદાઃ
દ્રમામપિ મહીં કૃત્સ્નાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ।

યથા નદીનાં પ્રભવઃ સમુદ્રો યદાહુતીનાં પ્રભવો હુતાશઃ
યથેન્દ્રિયાણાં પ્રભવં મનોપિ તથા પ્રભુર્નો ભગવાન્નૃપેન્દ્રઃ ।

મધ્યમવ્યાયાગ.

૧ળી પ્રતિભાનાટકમાં લખે છે કે—

યથા રામશ્ચ જાનક્યા બન્ધુમિશ્ચ સમાગતઃ
તથા લક્ષ્મ્યા સમાયુક્તો રાજા ભૂમિ પ્રશાસ્તુ નઃ ।

જેમ રામચંદ્ર પોતાતા અંધુઓને અને જાનકીને ફરીથી મળ્યા હતા, તેમ અંધુઓનો અને રાજ્યલક્ષ્મીનો સમાગમ પામેલો આપણો રાજા ભૂમિનું પાલન કરે. આ છેલ્લા શ્લોકમાંથી તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, જાણે પોતાનો રાજા યુદ્ધમાં વિજય મેળવી પાછો આવી પોતાના અંધુઓને મળ્યો હોય અને હાથમાંથી નાશી જવ! તત્પર થયેલી રાજ્યલક્ષ્મીને પુનઃ પામ્યો હોય, એવા કંઈક અર્થનું ભાસકવિએ આમાં સૂચન કર્યું છે. સેત્યુકસની પુત્રાની ભેટ અને મગધ રાજાની લક્ષ્મીનું ભયમાં આવી પડેલું સ્વામિત્વ પામી, અંધુઓને પાછા આવી મળેલા ચંદ્રગુપ્તની જાણે વિજય મેળવ્યા પછીની સ્થિતિ કવિએ દર્શાવી હોય, એમ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઉપર જણાવેલી ઐતિહાસિક હકીકતો, ભાસે પોતાના નાટકોમાં ખતાવેલી રાજ્યની સ્થિતિની સાથે તથા તેના વિસ્તાર સાથે ધણેજ

અંશે મળતી આવે છે, એટલે એ કવિ મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હશે એમ ધારી શકાય છે.

ચંદ્રગુપ્તની પછી બીજાં મહાન રાજા તેનો પૌત્ર અશોક થયો હતો. આ રાજાએ ચંદ્રગુપ્તે મેળવેલા રાજ્યમાં ધણોજ વધારો કર્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં મગધરાજ્યની સરહદ (૩) મહાન અશોક. વિંધ્યપર્વત સુધી હતી, પરંતુ અશોકના વખતમાં તે લગભગ આખો દક્ષિણનો ભાગ પણ એના તાબામાં આવ્યો હતો, અને એશિયાખંડમાં પણ ઉત્તરપશ્ચિમ તરફ તેના રાજ્યની સરહદ હિન્દુકુશ પર્વત સુધી હતી કાબુલ-બલુચિસ્તાન અને સ્વાનવેલી વગેરે ઉપર પણ એનું સ્વામિત્વ હતું. કાશ્મીરનો સઘળો પ્રદેશ પણ એના કબજામાં હતો અને એણેજ કાશ્મીરની રાજ્યધાની શ્રીનગર બંધાવ્યું હતું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય કરતાં એના રાજ્યની સરહદ આ પ્રમાણે ઘણી વધી હતી. તે ભાસ કવિએ ખતાવેલી સીમાની સાથે મળતી આવે તેમ નથી.

વળી મહાન અશોકના રાજ્યમાં પરચકનો ભય પણ આવી પડેલો જાણવામાં નથી. એ રાજાનો રાજ્યકાળ માત્ર ધર્મની ઉચ્ચપાયલથીજ ભરેલો છે. એણે પોતે યુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો અને એનેજ રાજ્યધર્મ કરી એનું બળ લગભગ આખા એશિયા ખંડમાં પ્રસારી દીધું. એ આપણા આઠાણુ ધર્મનો દ્રેષી હતો અને લોકોની પાસે યુદ્ધધર્મ સ્વીકારાવવાને પ્રજા ઉપર જુલમ પણ કરતો હતો, એવું ઇતિહાસકારો માને છે. યુદ્ધધર્મને અને આઠાણુધર્મને મૂળથીજ પરસ્પર વિરોધ ચાલતો આવ્યો છે, એટલે ભાસકવિ એ રાજાની આટલી પ્રશંસા કરે એમ સંભવતું નથી; તેમ આસપાસની સ્થિતિ જોતાં અશોકનો સમય એ ભાસનો સમય ન હોય એમ લાગે છે. અશોકના મરણ પછી મૌર્યવંશના રાજાઓ નમ્રજા થયા અને પરિણામે મૌર્યવંશના પુષ્પમિત્રે મગધરાજ પોતાને તાબે કર્યું.

મૌર્યવંશના છેલ્લા બૃહદ્રથ રાજાને મારી તેનો સેનાપાત પુષ્પ-

મિત્ર મગધરાજની ગાદી પચાવી પડ્યો. અશોક-

(૪) પુષ્પમિત્ર. કુના વંશજો નમળા પડી ગયેલા હોવાથી, એ વિશાળ રાજ્યમાંથી ધણા દેશો સ્વતંત્ર થઈ

ગયા હતા. પુષ્પમિત્ર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે પાંચમનો મુલક એના તાત્કાલિક નરોત્તમ, પરંતુ બધા મધ્યના અને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશ તેની સરહદમાં હતા. તેના રાજ્યની સરહદ દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી હતી, એમ માનવામાં આવે છે. કારણ કે અમિત્રના સાગા વીરસેનને નર્મદાના કિનારા ઉપરના ક્ષેત્રમાં સરહદ સંભાળવાને નીમ્યો હતો, એમ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં લખેલું છે.*

પુષ્પમિત્ર ચન્દ્રગુપ્તના જેવો તો નહીં, પરંતુ તેનાથી ઉતરતો પ્રતાપી રાજા હતો. એના રાજ્ય કાળમાં, પશ્ચિમમાંથી કાશ્મીર અને પાંચમના રાજા મીત્રેન્દ્રે મોટું સૈન્ય લઈ મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. સિન્ધુનો પ્રદેશ જિતી લઈ સૈનાષ્ટ્ર-કાઠીઆવાડ તાબે કયુ હતું. માધ્યમિકો એટલે રાજપૂતાનામાં આવેલા ચિત્રોડની પાસે નાગરિકના પ્રદેશને તથા સાકેત-દક્ષિણ અયોધ્યાના પ્રદેશોને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તથા પાટલિપુત્રને પણ ભય ઉપજાવ્યો હતો. મીત્રેન્દ્રની સાથે યુદ્ધ કરી, પુષ્પમિત્રે તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો, પરંતુ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન ઉપર તેની સત્તા થોડાં વર્ષ સુધી ચાલુ રહી હતી.

(૧) લગભગ આ અરસામાં અથવા તેની પહેલાં, કલિંગના રાજા અરવેલે મગધ રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો હતો, અને યુદ્ધમાં જે વિજય મેળવ્યો હતો તેની પ્રશસ્તિમાં એ રાજાએ કટકથી ૧૯ માઇલ દૂર ઉદયગિરિમાં હાથિચૂંકની ગુફામાં એક લેખ કાતરાવ્યો હતો. તેમાં એણે મગધરાજ પુષ્પમિત્રને નમાવ્યો એમ લખેલું છે;

● જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર મી. પાંડિતની આવૃત્તિ.

(૧) Vincent Smith's History p. 186-87.

(સૌરાષ્ટ્ર સંવત ૧૬૪-૬૫). પરંતુ આ વિજય માત્ર થોડો જ વખત ટકવા પામ્યો હશે એમ લાગે છે. ત્યારપછી પુષ્પમિત્રના પુત્ર અમિ-મિત્રે વિદર્ભ રાજાને હરાવી તેનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું.

૧ આ પ્રમાણે વિજય થતાં પુષ્પમિત્રે રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો અને અમિમિત્રના પુત્ર વસુમિત્રને પોતાના યજ્ઞોપધારની રક્ષા કરવા સૈન્ય આપીને મોકલાવ્યો. કેટલાએક યવનો સામા થયા તેમનો તેણે પરાજય કર્યો. જે યવનો સિંધુના કિનારા આગળ સ્થિર થઈ રહેલા મીથેન્ડરના સેનાપતિઓ હશે, એમ માનવામાં આવે છે.

પુષ્પમિત્ર રાજ્યે યુદ્ધધર્મને ઉચ્છિન્ન કરી, પાંચે આજીવન-ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો, એમ કેટલાએક યુદ્ધ ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે.^૨ તેણે સલાહ શાંતિથી નહીં પરંતુ યુદ્ધધર્મના વિકારોને છેક પૂંજી સુધી આળી નાંખી અને તે ધર્મના સાધુઓની કતલ કરીને એ ધર્મનો નાશ કર્યો હતો.

ભાષ્યદાર પતંજલિ, પોતાના ભાષ્યમાં અરુણચવનઃ સાકેતમ્ । અરુણદ્ યવનઃ માધ્યમિકાન્ । इह पुष्पमित्रं याजयामः । વગેરે ઉલ્લેખથી યવનોની સત્તારી જાણે થોડા વખતમાં થઈ ગઈ હોય તથા રાજસૂય યજ્ઞ પણ પોતે જોયો હોય તેમ લખે છે. આ બધાં વારણોથી ભાષ્ય-કાર પતંજલિ, પુષ્પમિત્રના દરબારમાં થયા હતા, એમ માનવામાં બહુ શંકા રહેતી નથી. ગર્ગાયર્થ, અશોકની ચોથી પેઢીએ મગધમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ માં ગાદીએ આવેલા શાસિશ્વરનો ઉલ્લેખ કરી યવનો સાકેત, (અયોધ્યા) પાંચાલ અને મથુરા વગેરે જીતી કુસુમવજ સુધી જઈ પહોંચશે એમ લખે છે. આ ઉપરથી એમ માની શકાય કે એ પણ પુષ્પમિત્રના દરબારમાં થયા હશે, અથવા તો તે પછી પણ થયા હોય; દારણ કે પુરાણોના જેવો ભવિષ્યકાળ વાપરી એમણે પોતાના અંધને જૂનો ગણાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો

૧ માલવિકાગ્નિમિત્ર અંક ૫ મો.

૨ વીનસેન્ટ રગીથ—હીરદયી પાનું ૧૯૭.

હોય ! એમ છતાં એટલું તો કહી શકાય કે, ભાષ્યકાર પતંજલિ અને ગર્ગાચાર્યને ધણું અંતર નહીં હોય. પતંજલિ પ્રથમ અને ગર્ગાચાર્ય પછી હશે.

પુષ્પમિત્રના રાજ્યનો ઇતિહાસ ટુંકમાં આ પ્રમાણે છે. હવે મહાકવિ ભાસ આ રાજ્યના દરબારમાં થયા હોય, એમ સંભવે છે કે નહીં, તે સંબંધ વિચાર કરીએ. પુષ્પમિત્રના વખતમાં રાજ્ય ઉપર પરચકની આપાત આવી પડી હતી, એ વાત તો ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે, અને એ આપત્તિમાંથી એ વિજયી અઢ મુક્ત પણ થયો હતો; પરંતુ એ આપત્તિ, ભાષે જેવા ગંભીર સ્વરૂપમાં દર્શાવી છે તેવી ભાંકર નહતી. આ આપત્તિમાંથી દર થતાં કલિંગના રાજ્ય અસ્વેશથી તેને હાર ખાંચી પડી હતી અને પોતાના રાજ્યનો પૂર્વ ભાગ શત્રુના તાબામાં ગયો હતો, એણે અસ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો અને ગ્રીકોને સિંધુની પેલી તરફ હરાવી કાઢ્યા હતા, ઈયાદિ એનાં પરાક્રમેથી એ મરાત્ રાજ્ય ગણાય છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે; પરંતુ જે ગૌરવથી ભાસે પોતાના રાજ્યનો મહિમા આગે છે, તે લક્ષ્મણમાં લેતાં, એ મહત્તા પુષ્પમિત્રના કરતાં ચન્દ્રગુપ્તને વધારે લાગુ પડે છે. ભાસ અને ભાષ્યકાર પતંજલિ સમકાલીન હોય પુષ્પમિત્રના દરબારમાં થયા હશે, એમ આપણે કદાપિ સ્વીકારીએ; તો એક જ રાજ્યના આશ્રય તળે રહેનાર આ મહાકવિ અને મહાવૈયાકરણ પતંજલિ, એકમેકથી અજાણ્યા હોય એમ સંભવતું નથી. ભાષ્યકારે પોતાના લેખમાં કંસવધ અને બલિષ્ઠવંદ નામે એ નાટકોનાં નામ જણાવ્યાં છે,* પરંતુ તેનો કર્તા કાણ, તે જણાવ્યું નથી.

ગણપતિશાસ્ત્રી એવો પણ તર્ક કરે છે કે, આ નાટકો કદાપિ ભાસ કાવનાં હશે. જૂના સાહિત્યમાં પહેલ વહેલું નાટકોનું નામ માત્ર આ જ રચણે જેવામાં આવે છે. બાર પંદર નાટકોના કર્તા ભાસ,

* Mac Donells History of Sanskrit Literature.

જો એ સમયમાં હોય તો, કર્તાના નામ વચરના આ નાટકોના ઉદ્દેશને ઠેકાણે, ભાસના કાંઈ પણ નાટકનું નામ અથવા એ કવિના સંબંધમાં કંઈ પણ સૂચન જડી આવત. પરંતુ ખરું જોતાં ભાષ્યકાર ભાસથી અથવા ભાસનાં અનેક નાટકોથી અજાણ્યા હશે. ઉપરનાં એ નાટકો કદાપિ એમના કાળમાં મળી આવ્યાં હશે (અને વખતે તે ભાસનાં પણ હશે,) પરંતુ કર્તાનું નામ તેમાં ન હોવાથી, નામ માત્રથીજ ભાષ્યકારે તેનો નિર્દેશ કર્યો હશે. ભાસકવિએ ખાસ-અરિત નામના નાટકમાં કૃષ્ણની ખાસલીલા વર્ણવી છે, તેજ વિષયનાં ઉક્ત એ નાટકો છે; અર્થાત્ જન્મે નાટકો વિષ્ણુની અવતારી પુરુષ તરીકેની લીલાના વિષયનાં છે. આજ સુધી મળી આવેલાં નાટકોના સમુદાયમાં, આ જાતની ભક્તિનાં નાટક ભાસ કવિ વિના ખીજનાં જોવામાં આવતાં નથી, એટલે એ પણ ભાસનાં હશે એમ સંભવે છે અને કર્તાનું નામ તેમાં ન હોવાથી, પતંજલિએ માત્ર નામ લખી સંતોષ માન્યો હશે. ભાસકવિ પતંજલિની પૂર્વે થયા હશે એમ માનીએ તો, ચંદ્રગુપ્તનો સમય એજ એમનો સમય હશે, એમ માનવાનાં કારણો આપણે આગળ તપાસી ગયા છીએ, અને વખતે હશે પણ તેમ. ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં સાહિત્યની જાણવા યોગ્ય અભિવૃદ્ધિ થયેલી જણાતી નથી, એટલે તે વખતમાં થયેલા આ મહાકવિનાં નાટકો, થોડો વખત પ્રકાશી, મહાન અશોકના ધર્મનાં ક્રપ્દાના કાળમ તદ્દન અધિકારમાં પડી રહ્યાં હશે; કારણ કે ચંદ્રગુપ્ત પછીથી છેક પુષ્પમિત્ર સુધીના કાળમાં જુદ્ધધર્મના પ્રચારને લીધે બ્રાહ્મણોના સાહિત્યના અંશે તદ્દન અધિકારમાં પડી ગયા હશે અથવા વખતે નાશ પણ પામ્યા હશે. આથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે, ચંદ્રગુપ્તના વખત પછી અને પુષ્પમિત્રના સમય સુધી, ભાસકવિનું તથા તેમનાં નાટકોનું નામ નિશ્ચય પણ કાંઈ જાણતું નહીં હોય અને એવાજ કારણથી ભાષ્યકાર પતંજલિ પણ એ સંબંધમાં અજાણ્યા હોય, તો તે અસંભવિત નથી.

વળી ભાષ્યકારના સમયથી આરંભીને ભાષાને જે ઓપ મળ્યો છે, તે ભાસની ભાષામાં જેવામાં આવતો નથી અને ૪૦ સં. પૂર્વે ૧૫૦ પછીની કાલિદાસ વગેરેની ભાષામાં અને ભાસની ભાષામાં કંઈક વિશેષ અંતર લાગે છે. ભાષ્યકારની પછી એટલે ૪૦ સં. પૂર્વે ૧૫૦ પછીના કાલિદાસાદિ કવિઓના સમયની જે ભાષા છે, તે સંસ્કાર શુદ્ધ છે, ત્યારે ભાસની ભાષા લોકવ્યવહારમાં બોલાતી છે, અને ભાષ્યકારના સમયથી એ બંનેના વિભાગ પડતા હોય તેમ લાગે છે. આમ જોતાં પણ ભાસ પુષ્પમિત્રના સમયમાં થયા હોય, એમ માનવામાં આવતું નથી.

આ પ્રમાણે ૪. સ. પૂર્વે ૪૭૫ થી તે ૪. સ. પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં, ઉદયનથી માંડીને પુષ્પમિત્ર સુધીના ચારે મહારાજાઓનો ઇતિહાસ તપાસતાં અને ભાસે આપેલી પરચકની સ્થિતિ અને રાજ્યની મર્યાદા વગેરે સાથે તેની એકવાક્યતા કરી પઠાવતાં, મહારાજા ચન્દ્ર-ગુપ્તના વખતમાં ભાસકવિ થયા હોય, એમ વખતે સંભવિત લાગે છે.

મહાકવિ ભાસના સમયમાં વિષ્ણુની અવતારી પુરુષ તરીકેની

લક્ષિત વિશેષ પ્રચલિત હશે, અને એ પોતે શિવના

૨) વિષ્ણુની અવ- નહિં પણ વિષ્ણુના લક્ષિત હશે, એમ જણાય તારી અંશ તરીકે છે. એમણે પોતાનાં નાટકોમાં લખાણ બધે

લક્ષિત. ઠેકાણે પ્રારંભમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી છે અને તે

પછી બધે લાગે અવતારોની સ્તુતિ છે. ૪. સ.

ત્રાજ અમવા ચોથા સંદર્શમાં ફરીથી લખાયેલા પુરાણોમાં અને પાછળથી લખાયેલા ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણના જેવા પ્રકારની લક્ષિત અને બાજ-લીલા જેવામાં આવે છે, તેવાજ પ્રકારની લક્ષિત ભાસના સમયમાં પ્રચલિત હશે, એમ એમના આલચરિત નાટક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એમાં નંદગોપ, વસુદેવ, ગોપાલ, દેવકી, કૃષ્ણજન્મ, કલ્યાણ નારદનું તેમનાં દર્શન અર્થે પધારતું, વસુદેવનું યમુના ઉતરી કૃષ્ણને નંદને ત્યાં લઈ જવું, યમુનાના જળના વિભાગ થયા, હાં.

માખણ ચોરી ખાવાં, પુતનાવધ, કંસવધ, ગોવર્ધનધારણ વગેરે કીલાઓનું એમાં વર્ણન છે. આ ઉપરથી અને નાન્દીઓ ઉપરથી ૨૫૯ જથ્થાઈ આવે છે કે; હાસના વખતમાં કૃષ્ણની આવા પ્રકારની ભક્તિ પ્રચલિત હતી અને એ પોતે વિષ્ણુભક્ત હશે.

વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત આદિમાં આ જાતની ભક્તિ અને બાળકીલાઓનું વર્ણન આપેલું છે ખરું, પરંતુ હાસ કાવના વસ્તુનો આધાર એ પુરાણો ઉપર હોય એમ સંભવતું નથી; કારણ કે તે બધાં ઇ. સ. ૪ અથવા ૪ સૈકા પછી લખાયેલાં છે. જે સ્વરૂપમાં હાસમાં પુરાણો મળી આવે છે તે સ્વરૂપમાં તો નહીં, પણ બીજા કોઈ સ્વરૂપમાં તેમનું અસ્તિત્વ તો ના પાડી શકાય તેમ નથી. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નારદ કહે છે કે, હું યજુર્વેદ જાણું છું, સામવેદ જાણું છું, ચોથો અથર્વવેદ પણ જાણું છું અને પાંચમાં ઇતિહાસ પુરાણ પણ જાણું છું. આ અને આવા બીજા ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવનાં વચનો ઉપરથી ૨૫૯ જથ્થાઈ આવે છે કે, પૂર્વના કાળમાં પણ ઇતિહાસના સ્વરૂપમાં રાજાઓની વંશાવળીઓ, તેમનાં ચરિત્ર વગેરે પરંપરાથી ચાલતાં હતાં અને તે ઇતિહાસ, પુરાણો એવા નામથી ઓળખાતાં હતાં.^x

¹આવાં પુરાણોનો મોટો ભાગ મગધરાજ્યમાં હિંચી માગધી ભાષામાં લખાયેલો હતો, કારણ કે મગધરાજ તે વખતે સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતું હતું.

પુરાણોએ ઇ. સ. ના ત્રીજા ચોથા સૈકા પછી જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, તે સ્વરૂપમાં અત્યંત તે નહીં હે.ય. બ્રાહ્મણ આદિ ગ્રંથોમાં આ સંબંધી જે કંઈ સૂચનો મળી આવે છે, તે સિવાય ઇતિહાસ

^x છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૭-૧-૨. હતું એન્ડ ઇન્ડીયા.પી. ૪૮૧.

¹ જુલો Pauranic text of dynasties of kali age. Page ૬૭ Edition 1913.

પુરાણાદિકરૂપે જે કંઈ સંગ્રહ હશે, તે નાથ પામવાથી તેનું નામ નિશાન જડતું નથી.

ઇતિહાસ પુરાણની આવી જૂની પ્રચલિત કથાઓ ઉપરથી ભાસકવિએ આવી રીતની કૃત્યની ભક્તિ ગાઇ હોય એમ લાગે છે. આવા પ્રકારની ભક્તિનો ઉદ્ભવ કપારે થયો અને તે કલા સમયમાં પ્રચલિત હતી તે તપાસીએ. ઉપનિષદ અને મનુના સમયમાં આ જાતની ભક્તિ જણાતી નથી. કેટલાએક વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે, ૧ એ જાતની ભક્તિનો ઉદ્ભવ બુદ્ધના પછી થયો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે કે—

ચતુર્વેદી ચ યો વિપ્રો વાસુદેવં ન વિદતિ

વેદમારમયાક્રાન્તઃ સ વૈ બ્રાહ્મણગર્દભઃ ।

તસ્માદવૈષ્ણવત્વેન બ્રાહ્મણ્યાદિ વિહીયતે,

વૈષ્ણવત્વેન સંસિદ્ધિં લભતે નાત્ર સંશયઃ ।

છઃયાદિ ઉપરથી આરા પ્રકારની ભક્તિ જૂની હોય એમ લાગે છે, કારણ કે વસિષ્ઠસ્મૃતિ ઇ. સ. ૧૫૦૦ પૂર્વે ધણી સૈકાં પહેલાની છે અને મનુસ્મૃતિ કરતાં ૫૦૦ આગળની હશે એમ મનાય છે.^૨

તથા સ. પૂર્વે ૩૧૧ થી ૩૦૨ સુધી મહાન ચંદ્રયુગ્મતના દર-
બારમા મહેસ્યનીસ નામનો સેત્યુકસનો એકાદી થોડો કાળ આવી રહ્યો હતો, તેણે ટા. ઇન્ડીકા નામે તે સમયના ઇતિહાસની નોંધ લખેલી છે. તેમાં એણે તે વખતે પ્રચલિત ધર્મને માટે લખ્યું છે. તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે, એ કાળમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ એવા બે વિભાગો હતા. શિવની ભક્તિ પર્વતોમાં એટલે કદાચ હિમાલય તરફ ચાલતી હતી અને સરસેને! યમુનાના પ્રદેશમાં અને મયુરામાં હીરેકલીસને પૂજતા હતા. આ હીરેકલીસ ત્રિશુલ અથવા તેમના

૧ કૃત્યએન્શંદ ઇન્ડીયાના. ૬૫૪-૫૫.

૨ મેકડોનલ્ડસ સંસ્કૃત લીટરેચર-પાર્ટ ૨૬૦-૨૬૧.

અવતારી પુરુષ કૃષ્ણ સિવાય બીજો કોઈ જ હોય. આ ઉપ-
રથી સપ્રમાણ અનુમાન એવું બાંધી શકાય છે કે, મેગેસ્થનીસ જેવા
પરદેશીનું પણ લક્ષ્ય જેવે તેવી રીતે કૃષ્ણની અવતારી અંશ તરીકે
ભક્તિ તે સમયમાં પ્રચલિત હતી. વિષ્ણુ અવતારો વિષે લોકો
સંપૂર્ણ ભણીતા થઈ ગયા હતા, અને ચાર યુગના વિભાગ પણ
ભણીતા હતા. આ અવતારોના સંબંધમાં કિંવા કૃષ્ણના સંબંધમાં યુદ્ધ
ભતકોમાં, કંઈક ઉદ્દેશ જણાય છે અને યુદ્ધ ધર્મની મૂર્તિઓની
સાથે લક્ષ્મી વગેરેની એટલીજ જૂની મૂર્તિઓ જેવામાં આવે છે.

આસ કવિએ પોતાનાં બીજાં નાટકોમાં પણ નીચે પ્રમાણે
અવતારલક્ષિત વર્ણવી છે.

મારાયણશ્ચિમુવનૈકપરાયણો યઃ

પાયાદુપાયગતયુક્તિકરાસુરાણાં ।

લોકત્રયાવિરતનાટકતંત્રવરતુ

પ્રસ્તાવનપ્રતિસમાપનસૂત્રધારઃ ॥ હૃતધટોત્કચ.

ઉરિક્ષસાં સાનુકંપં સલિલનિધિજલાદેકદંદ્રામહદાં.

* * * * *

શ્રીમાન્મારાયણસ્તે પ્રદિશતુ વસુધામુચ્છિન્નૈકાતપત્રામ્ । અવિભારક-

શંસ્ત્રક્ષીરવપુઃ પુરા કૃતયુગે નામ્ના તુ નારાયણ-

ક્ષેતાયાં ત્રિપદાર્પિતત્રિભુવનો વિષ્ણુઃ સુવર્ણપ્રભઃ ।

દૂર્વાશ્યામનિભઃ સ રાવણવધે રામો યુગે દ્વાપરે,

નિત્યં યોજનસંનિભઃ કલિયુગે વઃ પાતુ દામોદરઃ ।

પતસ્યસૌ પુષ્પમયી ચ વૃષ્ટિ-

નંદન્તિ તૂર્ણાણિ ચ દેવતાનામ્ ।

હૃદં હરિં શુભિકુલે પ્રમૂત-

મધ્યાગતો નારદ एष તૂર્ણમ્ । આલિચ્છરિત-

પાયાત્ સ વોઽસુરત્રધૂહદયાવસાદઃ

પાદો હરેઃ કુવલયામલલ્લંહનીલઃ । મધ્યમધ્યાયોગઃ

શત્રૂર્ણાં તરણેષુ ષઃ સ મયવાન્ પાતુ પ્લવઃ કેશવઃ । ઉરુલ્લંગઃ

પાદઃ પાયાદુપેન્દ્રસ્ય સર્વલોકોત્સવઃ સ વઃ

વ્યાવિહ્વે નમુચિર્યેન તત્તુતામ્રનલેન લે । નામવગરતું નાટકં.

દર્પોદ્યતોબળકબન્ધકપીન્દ્રહન્તા

પાયાત્ સ વો નિશિચરેન્દુકુલાભિહન્તા । અલિપેકનાટકં.

સીતામવઃ પાતુ સુમંત્રતુષ્ટઃ

સુગ્રીવરામઃ સહ લક્ષ્મણશ્ચ ।

પ્રતિમાનાટકં.

ચારે યુગમાં વિષ્ણુનાં ચાર સ્વરૂપની—કૃષ્ણ, રામ, નૃસિંહ, વરાહ વગેરે અવતારોની સ્તુતિથી તથા બાલચરિતમાં કૃષ્ણભગવાનની બાળશીલા વર્ણવી, બાપે જે ભક્તિ પ્રદર્શિત કરેલી છે, તે ભક્તિ ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં સારી રીતે પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે, અને એ વાતને મેગેસ્થનીસની તવારીખથી ટેકા મળે છે.

ચંદ્રગુપ્તના વખત પછી મહાન અશોકના કાળમાં બુદ્ધધર્મની મોટી ભરતી આવી અને તેમાં આવા પ્રકારની ભક્તિ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ તથા મદ્ય, અશોકના વંશજે નમળા પદ્મઃ અને પુષ્પમિત્રે બુદ્ધધર્મને તદ્દન નાશ કરી પાછો બ્રાહ્મણધર્મ પ્રચલિત કર્યો, ત્યાર પછી પણ એ ભક્તિ સંસ્થાન યવા પામી નાહ હોય. ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં શતકમાં કલિદાસના સમયમાં આવા પ્રકારની ભક્તિનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી.

આ ઉપરથી મારું કહેવું એમ નથી કે, કલિદાસ વિષ્ણુના અવતારોથી અત્યંત હતા. રઘુવંશના લેખમાં સર્વના પ્રારંભમાં એમણે વિષ્ણુના અવતારનું સૂચન કરેલું છે કે—

ભવાત્મનઃ સમ્પદયુગ્લં ગુણજઃ પદં વિમાનેન વિમાહમાનઃ ।

રત્નાકરં વીક્ષ્ય મિથઃ સ જાવાં રામામિવાનો હરિરિત્યુવાચ

માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પણ પરિષ્કૃતિર્દોષિઃ શૌરેઃ પ્રસજ્ય ચ દક્ષિણીમ્ । એવું સૂચન છે. એટલે પરાપૂર્વથી કથાઓ રૂપે ચાલી આવતી અવતારની પરંપરા એમના જાણવામાં હતી, પરંતુ ઉપર કથા તેવા પ્રકારની કૃષ્ણલકિત તે વખતમાં નહીં હોય એમ લાગે છે.

કાલિદાસના કાળ પછી ભાગવતાદિ પુરાણોના સમયમાં, આ જાતની લકિત પાછી સજીવન થઇ અને આજ સૂધી અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલી આવી છે.

ઉપર દર્શાવેલાં દારણોથી પણ ભાસકવિ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હશે અને તે કાળે પ્રચલિત રહેલી કૃષ્ણની લકિત, વ્યવધાનરૂપ થઇ પડેલા સાર્વત્રિક શુદ્ધધર્મના મહા ઉત્પાતને લીધે, નાશ પામેલી હોવાથી કાલિદાસના સમયમાં તેનું નામ નિશ્ચાન પણ જણાતું નહીં હોય. પુષ્પમિત્રના દરબારમાં થયેલા પતંજલિના ભાષ્યમાં કૃષ્ણના સંજંધી કંઇક ઝાંખું સૂચન છે અને કૃષ્ણના ચરિતનું નાટકરૂપે નિબંધન તેમના સમયમાં હતું, એમ કંસવંશ અને બલિશંકર નાટકોના નામના ઉલ્લેખપરથી જણાઇ આવે છે.* એ નાટકો વખતે ભાસનાં હશે એમ સંભવે છે. આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એ લકિત માત્ર નામરૂપે જ તે વખતે જીવતી હશે. ભાસકવિ પુષ્પમિત્રના દરબારમાં એટલે ૪૦ સ. ૫૦ પૂર્વ ૧૮૪ માં થયા હોય એમ માનીએ તો તે સંભવતું નથી, કારણ કે આવા પ્રકારની કૃષ્ણ-લકિત તે સમયે જણાયામાં નથી. કાલિદાસના સમયમાં પણ તે અવિ-ચ્છિન્ન ચાલુ રહેતી જેમજે, કારણ કે તે વખતે આપણે પ્રાણજીવન પ્રવર્તતો હતા અને એ ધર્મ વિરૂદ્ધ કાષ્ટ પણ જાતનું વ્યવધાન હતું જ નહીં. એટલે, જો તે ચાલુ હોય તો કાલિદાસના લેખોમાં એવા પ્રકારની છાયા કાષ્ટ પણ સ્થળે આવવાનો સંભવ રહે છે. દરેક કાળના કવિઓ તે કાળના ભોક્ષત્રાર અને ભોક્ષસ્થિતિના આદર્શ-

રૂપ હોય છે અને બનાયાસે પણ તેમના લેખમાં તે તે સ્થિતિઓનું ઝાંખું પણ પ્રતિબિંબ જણાયા વિના રહેતું નથી. આવા પ્રકારની લક્ષિતનું ઝાંખું પ્રતિબિંબ કાલિદાસના સમયમાં કિંવા તેમની પછી થોડાં સૈકાં સુધીમાં થયેલા બીજા ગ્રન્થોમાં પણ જણાતું નથી. માત્ર ૪૦ સઠ ત્રીજા સૈકા પછી પુરાણોના સમયમાં તેનું પુનઃ દર્શન થાય છે. આનું કારણ એમ સંભાવત લાગે છે કે, અશોકના પહેલાં આવા પ્રકારના ધર્મની જે પ્રજ્ઞાલિકા ચાલતી આવી હતી, તે બુદ્ધ-ધર્મના મહા ઉત્પાતને લીધે અને રાજ્યના તથા બુદ્ધધર્મિઓના બુદ્ધ-મને લીધે નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ હશે. પુણ્યમિત્રના સમય પછી બુદ્ધધર્મ નાશ પામતાં, આ ધર્મના જે કંઈ અંકુરો સુકાઈને ચિમળાઈ ગયા હશે, તે ધીરે ધીરે ધર્મની શાંતિના કાળમાં સંજીવન થતાં પાછાગતા પૌરાણિક કાળમાં પાછા પશ્ચિવિત થવા પામ્યા હશે. આ કારણથી પણ લાસનો સમય અશોકની પહેલાં હોવો જોઈએ, એમ માની શકાય છે અને મહાકાવ્ય કાલિદાસના સમયમાં એ જાતની લક્ષિતનું કંઈ પણ મૂલ્ય નથી તેનો પણ ખુલાસો થઈ શકે છે.

વળી એમ પણ માનવામાં આવે છે કે, પુણ્યમિત્ર પરમ શિવ-ભક્ત હતો. બુદ્ધ ગયામાંની બુદ્ધની મૂર્તિ બોદાવી તેણે ત્યાં શિવ-લિંગની સ્થાપના કરી હતી અને અનેક વિહારો પણ બાળી નાખ્યા હતા. લાસે જ્યારે પોતાના ગ્રન્થોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી છે ત્યારે કાલિદાસે શિવની સ્તુતિ કરી છે. આગળ ઉપર કાલિદાસ અમિ-મિત્રના દરબારમાં થયા હતા એમ મેં 'અનુમાન' કર્યું છે, તેને આ બાબત પ્રાપ્ત આપે છે કે, એમણે પુણ્યમિત્રના રાજ્યધર્મને માન આપી સર્વત્ર શિવનીજ સ્તુતિ કરી હતી અને એમ બનવા જોઈએ પણ છે; કારણ કે રાજ્યાશ્રિત કવિઓ રાજ્યધર્મને માન આપ્યા વિના રહેતા નથી, તેમ કાવ્ય પોતે પણ વખતે શિવધર્મ માનતા હશે; એમ પણ માનવામાં આવે નથી.

મહાકવિ કાલિદાસના કાવ્યોમાં યુદ્ધધર્મના સંબંધમાં એક શબ્દ સરખો પણ જોવામાં આવતો નથી. (૩) ભાસકવિનામાં યુદ્ધના પ્રભાવની પ્રશંસામાં—એક રથને એમ યુદ્ધધર્મની છાયા લખેલું જણાય છે કે, જે ઝાડતળે એ સુતા હતા તેની છાયા એમને મુકીને જતી ન હતી. આવીજ ભાવનો વિચાર કાલિદાસે પ્રભાવાસ્તામિતચ્છાયામાભિતઃ સ વનસ્પતિમ્ એમ રામના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં રઘુવંશમાં લખેલું છે. આ વિચારના સામ્ય સવાય બીજો કોઈ શબ્દ સરખો પણ તેમનામાં જણાતો નથી. વિચારનું સામ્ય તો સર્વ કાળે સર્વ કવિઓમાં, અને એક દેશના નહિ પરંતુ વિદેશના કવિઓમાં પણ ધણે રથને જોવામાં આવે છે; એટલે ઉપરનો સ્લોક યુદ્ધ સંબંધી પ્રસંગનું સૂચન કરે છે એમ માની શકાતું નથી. કાલિદાસના વખતમાં યુદ્ધધર્મ ઉચ્છન્ન થઈ ગયો હતો એમ માની શકાય છે, કારણ કે પુષ્પમિત્રે તેના વૈરીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેનો નાશ કરવા માંડ્યો હતો. આ પ્રમાણે કાલિદાસનામાં જ્યારે યુદ્ધધર્મ સંબંધી કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી ત્યારે ભાસકવિ તે ધર્મથી સારી રીતે જાત હતા અને એના ઉપર કંઈક કટાક્ષથી જોતા, એવી ઝાંખી ઝાંખી છાયા પણ એમના કાવ્યોમાં વાપરેલા શબ્દોના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે.

ભાસના અવિભારક નાટકમાં બીજા અંકમાં, અન્દ્રિકા નામની સ્ત્રી, જે ધડી વિનોદ કરવાને માટે વિદ્વષક પાસે આવી તેને લગાડે ખીલાવે છે, ત્યાં તેને આવતી જોઈ વિદ્વષક પૂછે છે કે:—

ચંદ્રિકા ! કિમેતત્ ?

ચંદ્રિકા—આર્ય કંચિદ્ બ્રાહ્મણમન્વેષે ।

વિદ્વષક—બ્રાહ્મણેન કિં કાર્યમ્ ।

ચં—કિમન્વત્ ? મોજનાર્ય નિમંત્રયિતુમ્ ।

વિદ્વષક—ભવતિ અહં કઃ અમળકઃ ?

ચં—ત્વં કિલ અવૈદિકઃ ।

અંક બીજો.

વિદૂષક:—કિં તુ સ્વલ્પ જીવતી નમ્રાન્ધ્રમણિકા ।

નલિનિકા—આ દષ્ટપૂર્વે નગરાપનાલિન્દેડ્યં બ્રાહ્મણ: ।

વિદૂષક:—ભામ્ ભવતિ ! ચક્ષોપવીતેન બ્રાહ્મણઃ ચીવરેણ રક્તપટઃ

યદિ વક્ત્રં અપનયામિ શ્રમણકો ભવામિ. અંક ચોથો.

આ પ્રમાણે વાપરેલા શબ્દો બતાવી આપે છે કે, તે સમયે શ્રમણ અને બ્રાહ્મણનો આવો પરસ્પર બેદ હતો અને એકમેકના પ્રત્યે કંઈક સ્વાભાવિક અરુચિ પણ હતી. બ્રાહ્મણો શ્રમણોને નિંદતા હશે અને શ્રમણો બ્રાહ્મણને નિંદતા હશે, પરંતુ બંને ધર્મ ઉઘાડા વિગ્રહ સિવાય પોતપોતાના માર્ગમાં પ્રવર્તતા હશે. ભાસના સમયમાં બંને ધર્મની આવા કાષ્ટ પ્રકારની સ્થિતિ ચાલુ હશે, એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. આમાંનું કાલિદાસના સમયમાં તો કંઈ જોવામાંજ આવતું નથી. ભાસ કવિએ ઉપરનાં વાક્યોમાં જે શબ્દો વાપરેલા છે, તે ત્યાં આવશ્યક છે એમ તો ભાગ્યેજ કહી શકાય તેમ છે. માત્ર પ્રસંગ મળતાં શ્રમણો પ્રત્યે કવિએ આંતર મૃદુ ઉપહાસ્ય કરેલું છે. કવિના પોતાના હૃદયમાં શ્રમણો પ્રત્યે જે કંઈ વિચારો દૃઢ થયેલા હશે, તેનું અહિં સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિબિંબ પડી મળ્યું છે. ઉપરના પ્રસંગ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, તે વખતે બુદ્ધ ધર્મનું પ્રાપ્ત્ય તો હશેજ નહીં, પરંતુ ઉદ્ધટા તે ધર્મવાળાઓ બ્રાહ્મણોથી ઉપહાસ્ય પામતા હશે. વળી ભાસે પોતાના પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણ નાટકમાં એક સ્થળે એમ લખ્યું છે કે—

પરચક્રૈરનાક્રાન્તા ધર્મસંકરવર્જિતા.

આ ધર્મસંકર પણ બુદ્ધધર્મના બ્રાહ્મણધર્મ સાથે થતા મિશ્રણને ઉદ્દેશીનેજ હશે. જ્યારે આવા મૃદુ સ્વરૂપમાં બુદ્ધધર્મ પ્રવર્તતો હતો ત્યારે ધણા બ્રાહ્મણો પણ તે પંથમાં જાણે અજાણે જાળતા હતા.^૧ બુદ્ધ પોતે બ્રાહ્મણો પાસે જાગ્રેદ શીખ્યો હતો. એ

૧ મેક્ઝમ્યુલર્સ હિસ્ટરી ઓફ એન્ડ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી—
પા. ૧૩૪.

ધર્મમાં બાહ્યો પ્રત્યે વૈરભાવનું કાષ્ઠ પણ સ્થળે સૂચન જણાતું પણ નથી. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી પણ બાહ્યો અને બૌદ્ધોમાં પરસ્પર ગંભીર વિરોધ ન હતો. હાલના મત મતાન્તરમાં અથવા હાલના જૈન ધર્મમાં અને બાહ્યધર્મમાં જેમ મતભેદ શાંતિથી ચાલ્યો જાય છે અને માત્ર પ્રસંગ આવ્યે એક બીજાને હસી કાઢે છે, તેવી સ્થિતિ તે કાળે હતી એમ જણાય છે. બન્ને ધર્મો વચ્ચે વૈર અને ભારે વિગ્રહ માત્ર અશોકના સમયમાંજ ઉત્પન્ન થયો હતો. બુદ્ધધર્મ રાજધર્મ તરીકે સ્વીકારાયો તેને વધારવાને માટે સામ, દામ, ભેદ અને દંડ, એવા પ્રકારના ઉપાયો પણ લેવાયા હતા અને કેટલાંએક પ્રમાણે ઉપરથી એમ પણ મનાય છે કે, એ ધર્મ પરાણે સ્વીકારવાને માટે પરસીકયુશન-ધર્મવધ પણ થયા હતા. ૧

ભાસના વખતમાં બુદ્ધધર્મની ઉપર જણાવી તેવી મૃદુ પ્રવૃત્તિ હશે, એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ સ્થિતિ છેક ચંદ્રગુપ્તના સમય સંધી ચાલુ રહી હતી. ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહેલો જૈનેશ્વરનિસ પોતાના ટાઇન્ડીકા નામના ઇતિહાસમાં લખે છે કે-૨ “અહિં જે જાતના તત્ત્વવેત્તાઓ છે. એક બાહ્ય અને બીજા શ્રમણ.” આ જાતનો માત્ર બાહ્ય અને શ્રમણનો ભેદ દર્શાવવા સિવાય ભાસનામાં પણ બીજું તત્ત્વ અધિક જણાતું નથી. આપણે આગળ જણાવી ગયા તેમ, ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં આ બન્ને ધર્મો, પરસ્પરમાં સામાન્ય ભેદ હોવા છતાં પણ, શાંતિથી પોત પોતાના માર્ગે પ્રવર્તતા હશે. એ સિવાય બુદ્ધ ધર્મનું નોંધતો સરખું પ્રાબલ્ય તે સમયમાં નહીં હોય એમ લાગે છે. આ બીના પણ ભાસકવિ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હશે, એમ અનુમાન કરવાને કારણે આપે છે.

૧ બી. વિનસેન્ટ સ્મીથ હીલ્સ-પા. ૧૬૦.

૨ મેકડોનલ્ડ સ્મીથ હિલ્સ-પા. ૪૧૧.

ભાસકવના સમયમાં મંત્ર તંત્રાદિકની વિદ્યાનો પ્રચાર હશે અને સામાન્ય લોકસમુદ્ધની એકલાની નહીં, પરંતુ (૪) મંત્રતંત્રાદિકના કેળવાયેલા વિદ્વાનોની પણ એ ઉપર શ્રદ્ધા વહેમો. હશે, એવું એમના અવિમારક નાટક ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

નાટકનો નાયક અવિમારક કુન્તિભોજરાગના રાજમહેલમાં પોતાની પ્રિયા કુરંગીને મળવાને માટે મધ્યરાત્રે પ્રવેશ કરે છે, તે વખતે પ્રત્યવાયની શાંતિને અર્થે નીચે પ્રમાણે કહે છે કે—

અવિમારક—इह स्थित्वा रज्जुं प्रक्षिपामि । नमः प्रजापतये । नमः सर्वसिद्धेभ्यः । प्रसीदन्तु बलीशंबरमहाकालाः । विजृम्भतां रात्रिः । वर्धतां निद्रा । अनुमन्यतां पद्मा । लयं गताः सर्वविघ्ना भवन्तु । हताः परिपन्थिका भवन्तु । जयतु भगवती कात्यायनी ।

નલગિરિર્મન્ત્રોષધિનિયમસંશ્રુતપુરાણકર્મવ્યામોહિતઃ

પ્ર તજ્ઞાયૈગન્ધરાયણ. પાત્રું ૪૯.

મગવત્યા યક્ષિણ્યાઃ સ્થાનં દેવકાર્યં કર્તુમ્ ગતાસીત્

પ્રતિજ્ઞાયૈગન્ધરાયણ. પાત્રું ૫૦.

ઉપર પ્રમાણે વિવિધ શક્તિઓનું સાહાય્ય માગ્યા પછી તે રાજભવનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વિચારે અવિમારકના નહિં પણ કાંઈ ની પોતાની માન્યતાના ઉદ્ધારે છે એ તો સ્પષ્ટ છે. આવી જાતના મંત્ર તંત્રાદિક સંબંધી વહેમો કાલદાસના કાવ્યોમાં જોવામાં આવતા નથી, પરંતુ ભવભૂતિના માલતીમાધવમાં તે પુનઃ દેખાય છે. દરેક પ્રજામાં દરેક સમયે કોઈ કોઈ પ્રકારના વહેમ હોય છે તેની તો ના પાડી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તે જ્યારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં પ્રવર્તતા હોય ત્યારે જ કવિઓના અમવા ક્ષિપ્ર અન્યકારોના લેખમાં સ્ફુરી આવે છે. કાલદાસનો અને ભવભૂતિનો કાવ્યલોક લખે તો

કાંઈકદાસનામાં જ્યારે આવા પ્રકારના વહેમ જોવામાં આવતા નથી, ત્યારે શુદ્ધધર્મ પુનઃ જગૃત થયો હતો, તે વખતે થયેલા મહાકવિ જીવજીતિના કાળમાં તે પુનઃ દર્શન દે છે. માલતીમાધવમાં માધવ રમણાનમાં મંત્રિનું અભિદાન આપે છે, ઇત્યાદિ પ્રસંગો, ઉપર દર્શાવ્યા તેવા વહેમના દષ્ટાન્તરૂપ છે. આવા વિચારોને તાત્ત્વિક શુદ્ધ શાખાની સાથે કંઈક સંબંધ હોય એમ લાગે છે, અને એવી જાતના વિચારોની અસર ભાસકવિના સમયમાં વિશેષ હશે. ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં આવા વિચારો વધારે પ્રચલિત હતા એમ લાગે છે. આશ્વાક્ય જેવા નામનીતિસ અને સમર્થ વિદ્વાને રાક્ષસ મંત્રને મારવાને માટે અભિચાર મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો, એમ પણ કહેવાય છે.

આશ્વાક્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં જણાઇ આવે છે કે, એમણે એમનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં મારણ મંત્ર તંત્રાદિકના અનેક પ્રયોગો આપેલા છે.^૧ માણસોને ધારણ (ઉંઘ મૂકવાના) અંતર્હિત થવાના, વગેરે આવી જ જાતના ઉપાયોની છાયા ભાસના ઉપર દર્શાવેલા અવિમારક નાટકમાં ૨૫૯ જણાઇ આવે છે. આવા પ્રયોગો શુદ્ધધર્મના નાશની સાથે ઓછા થઇ ગયા હશે અને તેથી જ કાલિદાસાદિ કવિઓના અને તેમની પાછળ થયેલા કવિઓના શિષ્ટ લેખોમાંથી નિંદાને પાત્ર ગણવાથી અહિષ્કૃત થયા હશે. મહાકવિ બાણ પથુ પોતાની કાદમ્બરીમાં આશ્વાક્યના આવા પ્રયોગોની ઉધાડી નિંદા કરે છે કે;

किंवा तेषां शास्त्रप्रतं अतिवृत्तसम्प्रायोपदेशनिर्वृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणं ।
अभिचारक्रियाकूरकप्रकृतयः पुरोवसो गुरवः परामिसंज्ञानपरा मंत्रिणः * * *
मारणात्मकेषु शास्त्रेषु अभियोगः सहजप्रेमाद्ब्रह्मदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः^२

૧ જુવો કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર-પા. ૧૧૭.

૨ જુવો કાદમ્બરી એન્સુકેશન સોસાઈટીવાળી-આવૃત્તિ પા. ૭.

ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં આવા વિચારો પ્રચલિત હોવાનું એક કારણ છે. ધણી કાળથી આપણામાં એમ મનાતું આવ્યું છે કે કામરૂ દેશમાં (કામરૂપ દેશ જે હાલનો આસામ છે) મંત્ર તંત્રાદિક પ્રયોગો ધણી જ ચાલે છે અને એ વાતની ઇતિહાસ પણ થોડી ધણી સાક્ષી આપે છે. ગુપ્તરાજ્યોના રાજ્યમાં આસામનો (કામરૂપનો) પણ કેટલાએક કાળ સુધી સમાવેશ હતો. આ દેશમાં તાંત્રિક બુદ્ધ-મતનો પ્રસાર છે અને એ મતમાં આવી જાતના વિચારો ધણું પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. પાટલીપુત્રની પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલા આસામના આવા ધર્મવિચારોની મુઠ્ઠા રાજ્યની પ્રજા ઉપર વધારે અસર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી અને પ્રજાના હૃદય ઉપર પ્રબળ છાપ પાડી બેઠેલા આવા વિચારો કવિની વાણીમાં સ્ફુરી આવે એ પણ અસંભવિત નથી. ભાસે અવિમારકમાં દર્શાવેલા ઉપરના વિચારોનું આવું કંઈક કારણ હોય એમ સંભવે છે. ભાસકવિનો સમય આ હશે, એમ માનવાનાં કારણોને આ વિચારો પણ પ્રુટિ આપે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઉપરના ઉદ્ગારો એક જાતના વહેમ-રૂપ છે એમાં તો શક નથી. કાલિદાસના રઘુવંશ કાવ્યમાં એક રથને મોગીવ મંત્રૌષાધિક્કવીર્યઃ એવું લખેલું જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે કંઈક અથર્વવેદના સર્પાદિકને વશ કરવાના મંત્રોના જેવા વિચારો દર્શાવે છે.^૧ જે વિચારો ઉપનિષદ્ આદિની તત્ત્વવિદ્યાના બળે ધીરે ધીરે ઝોઝા થયા હશે અને પાછળથી બુદ્ધધર્મ શરૂ થતાં તેનું આસી જૂદી જૂદી શક્તિઓની પૂજારૂપે રૂપાંતર થઈ રહ્યું હશે.

આમજી આપણે દર્શાવી ગયા તેમ ભાસકવિ ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હશે એ અનુમાન જે ખરૂં માનીએ તો ભાસનાં નાટકો

* Vincent Smith—Page 342.

૧ Mac Donell's Sanskrit Literature—P. 193-196.

(૫) ભાસનાં નાટકો અધકારમાં પડી રહેવાનું કારણ જડી આવે અપ્રસિદ્ધ રહેવાનું કારણ. એમનાં નાટકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રથમ થયેલાં હોય એવું જણાય છે. અન્દગુપ્તના કાળમાં એ લખાયાં હશે, પરંતુ એ કળ ઝાઝી

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો ન હોવાથી લોકની આભરણિય એ તરફ ખસી જઈ નહીં હોય. અન્દગુપ્તના સમય પછી મહાન અશોકના કાળમાં યુદ્ધધર્મ અને ક્ષાત્રજીવધર્મ વચ્ચે મહાવિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. યુદ્ધધર્મ રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકારાયો અને ક્ષાત્રજીવધર્મનો ઢિચ્છે કરવા માટે બૈદ્ધ અને રાજા પોતે પણ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ધર્મવધ અથવા પરસીકયુક્તન પણ થયાં હતાં એમ ઇતિહાસ સાક્ષ્ય પૂરે છે. બૈદ્ધ ક્ષાત્રજીવો અને તેમના સાહિત્યનો દ્વેષ કરતા હશે. અશોકના કાળમાં ધર્મઝનુન સિવાય બીજી કંઈ પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી. જે સાહિત્ય હશે તે ખૂંચે પડી રહ્યું હશે, અથવા પોતાના સાહિત્યને આગળ પાડવાને માટે બૈદ્ધએ ક્ષાત્રજીવોના હજારો ગ્રંથોનો નાશ કર્યો હશે અને જે કંઈ ગ્રંથો રહ્યા હશે તે લઈ ક્ષાત્રજીવ દક્ષિણ તરફ નાશી મયા હશે. ભાસનાં નાટકો થયેલાં નાટકો, આટલો બધો શોધ ચાલુ છતાં હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાંથી નહીં મળી આવતાં દક્ષિણમાંથી મળી આવ્યાં, તેનું કારણ આપણે ઉપર દર્શાવ્યું તેવું હોય એમ સંભવે છે. વળી સૈામિલ્લ, કવિપુત્ર, આદિ ભાસની પછી થયેલા કવિઓનો કાલિદાસે ઉલ્લેખ કરેલો છે, તેમના લેખોનો કંઈ પણ પતો જડતો નથી, તેનું કારણ પણ આવું જ હશે. અશોકના વખતથી માંડીને પુષ્પમિત્ર ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધીમાં સાહિત્યની કોઈ રીતની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી, એટલે એ વિષયની કોઈએ પણ દરકાર કરી નહીં હોય. ગ્રંથો નાશ પામતાં અને માત્ર ધર્મની પ્રવૃત્તિ આગળ વધતાં, સાહિત્યના લેખકોનાં નામ નિશ્ચય પણ જૂલી જવાયાં હશે. પતંજલિએ કંસવધ અને અભિયંધ એ બે નાટકોનાં કર્તાનું નામ

ન આપતાં માત્ર નામથી જ સ્થપન કર્યું છે, તેનું પણ કારણ એવું જ સંભવે છે કે, એ દોઢસો વર્ષના મળામાં કાણે શું બખ્યું તે જાણવાનું કંઈ પણ સાધન રહ્યું નહીં હોય.

આ સિવાય રાજશેખરે સ્ક્રિપ્ટમુક્તાવાલિમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપી જણાવ્યું છે કે;

ભાસનાટકચક્રેપિ છેકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્રવાસવદત્તસ્ય દાહકોમૂજ પાવકઃ ॥

ભાસનાં નાટકોને અમિમાં નાખવામાં આવ્યાં હતાં, પણ સ્વપ્રવાસવદત્તાને અમિ ખાળા શક્યો નહી. આવો કંઈક પ્રયોગ ભાસનાં નાટકો ઉપર કરવામાં આવ્યો હશે. તે ભુદ્ધધર્મના જન્મજાના સમયમાં હશે કિંવા પાછળથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થવા માંડી ત્યારે કાંઈ બ્રાહ્મણોએ ઇર્ષ્યાથી તેમ કર્યું હશે, અથવા તો હાલનું મૃચ્છકટિક ભાસનાં દરિદ્રચારુદત નાટકમાં કેવળ સુધારો વધારો કરેલું નાટક છે, એમાંના આખા શ્લોકો અને વાક્યો મૃચ્છકટિકમાં જેવામાં આવે છે તેથી, વખતે પોતાના નાટકને પ્રાધાન્ય આપવાને માટે અથવા આત્રી સાહિત્યવિષયની ચોરી છુપાવવાને માટે શદ્રકે ભાસનાં નાટકોને ફરીથી દષ્ટિગોચર થવા ન પામે તેવી રીતે દબાવી રાખ્યાં હશે અથવા મળી તેટલી પ્રતોનો નાશ કર્યો હશે; આ અનુમાન પણ સંભવિત લાગે છે. ભાસનું દરિદ્રચારુદત હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયું નથી, એટલે એમાંથી શાં વિશેષ પ્રમાણો મળી આવશે, તે કહી શકાતું નથી.

પુષ્પમિત્ર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ માં ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ભુદ્ધધર્મને મારી હઠાવવા માંડ્યો અને બ્રાહ્મણોને પાછા ઉપદ્રવ રહિત કર્યાં, તે કાળથી માંડીને સાહિત્યનું ચક્ર પાછું ફરીથી ગતિમાં આવ્યું. એ રાજાએ નાટકોના બધા શોખીન હતા. પતંજલિએ દર્શાવેલાં એ નાટકો પુષ્પમિત્રના દરબારમાં, તેમના વિજયના પ્રસંગે બજવા-

ચેલાં નાટકો હશે, એમ પણ ચાની શક્ય તેમ છે. રાજ્યાશ્રય મળવાથી નાટકના સાહિત્ય તરફ લોકોનું દક્ષ વળ્યું હશે, પ્રયોગો કરવા માટે શોધખોળ કરતાં ભાસનાં નાટકો મળી આવ્યાં હશે અને અમિ-મિત્ર તથા તેનો પુત્ર વસુમિત્ર એ વિષયના અત્યંત શોખી હોવાથી ભાસનાં નાટકોના પ્રયોગોએ લોકને આકૃષ્ટ કર્યાં હશે. અમિમિત્રના પુત્ર સુમિત્રનું નાટકશાળામાં ખૂન થયું હતું, એવું બાલુભટ્ટે પોતાના હૃષ્યચરિતમાં જણાવેલું છે, એ ઉપરથી શુંમ રાજ્યોનો નાટ્ય-કળા પ્રત્યે ધણો શોખ હશે એમ જણાઇ આવે છે. આવી પ્રવૃત્તિ અલવાથી ભાસનાં નાટકો, કાલિદાસે લોકવૃત્તિને પોતાની તરફ વાળી ત્યાં સુધી, રંગભૂમિપરથી ખસવા પામ્યાં નહિ હોય. એટલે આ અવસામાં અત્યંત પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં ભાસનાં ચોડાં ધણાં નાટકોએ કાલિદાસને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરી હશે અને એ જ કારણથી એ મહા કવિએ માલવિકાગ્નિમિત્રમાં સ્વામિમાનપૂર્વક લખ્યું હશે કે, ભાસ, સૌમિલ્લ, વગેરેના પુરાણ પ્રબન્ધ હયાત છતાં વર્તમાન કવિ કાલિદાસના નાટક પ્રત્યે સભાજનોનો આટલો બધો સહભાવ કેમ છે ? તેના જવાબમાં સૂત્રધાર કહે છે કે,—

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવયમ્ ।

સંતઃ પરીક્ષ્યાન્યતમં મજન્તે મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ ॥

એ વચનો સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે, કાલિદાસના વખતમાં ભાસનાં નાટકો ધણાં લોકપ્રિય હશે. લોકરુચિને પોતાનાં નાટકો તરફ વાળવા અને ભાસની ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી આપવાને માટે, કાલિદાસને પોતાની અપૂર્વ શક્તિને માટે આટલું સ્વામિમાનપૂર્વક લખવું પડ્યું હશે અને અમિમિત્રના નામનો આશ્રય લઇ માલવિકાગ્નિમિત્રથી એમણે પહેલે જ સુપાટે પ્રગતે આજ નાખી, ભાસનાં નાટકોને રંગભૂમિપરથી હઠાવી કાઢ્યાં હશે.

ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયેલા આશ્વાક્રમ અથવા વિષ્ણુગુપ્તે પોતાના
અર્થશાસ્ત્રમાં નવેનો શ્લોક આપેલો છે.

(૧) ભાસ અને નવં શરાવં સલિલસ્ય પૂર્ણં સુસંસ્કૃતં દર્મક્રતોત્તરીયમ્ ।
આશ્વાક્રમ. તતસ્ય મામૂલરકં ચ ગચ્છેશો મર્તુર્વિદસ્ય ક્રુતે ન યુચ્યેત્ ॥

(કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્ર-અધિકરણ ૧૦, અ. ૩)

આ શ્લોક ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરામણમાં જોવામાં આવે છે.
તે હપરથી ગણપતિશાસ્ત્રી એમ પુરવાર કરે છે કે, એ શ્લોક આશ્વા-
ક્રમે ભાસના નાટકમાંથી લીધો છે અને તેથી ભાસ આશ્વાક્રમના
પૂર્વે થયા હતા. એ અનમાન ખરું હશે કે કેમ ?

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, આશ્વાક્રમે ચંદ્રગુપ્તને રાજનીતિ વગેરેમાં
નિપુણ કરવાને માટે લખ્યું હતું એમ—

સર્વશાસ્ત્રાણ્યુપક્રમ્ય પ્રયોગાનુપલભ્ય ચ ।

કૌટિલ્યેન નરેન્દ્રાર્યે શાસનસ્ય વિધિઃ કૃતઃ ॥ (અધ્યક્ષપ્રત્યાર-અ. ૧૦)

આ શ્લોકમાં વાપરેલા નરેન્દ્ર શબ્દથી જણાઈ આવે છે. આશ્વા-
ક્રમના સમયનો નરેન્દ્ર એ ચંદ્રગુપ્ત સિવાય બીજો નથી અને ભાસ
પણ જેને મગવાજુપેન્દ્ર કહે છે, તે પણ ચંદ્રગુપ્ત છે એમ લાગે છે.

આશ્વાક્રમે પોતાના ગ્રંથમાં વિષયનો જે ક્રમ ચોજેલો છે તે આ
પ્રમાણે છે:—અમુક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે એમણે પૂર્વના
લેખકોનાં ભુલં ભુલં વચનો નામ સાથે ટાંક્યા છે. જેમ કે—

“મંત્રિપરિષદં દ્વાદશામાત્યાન્ કુર્વાતેતિ” માનવાઃ । “વોહસેતિ”
ચાર્ક્લિપ્તવાઃ । “વિચાતિ” દરવીચનસાઃ । “વશાસામર્ચયિતિ”
કૌટિલ્યઃ ।

આ પ્રમાણે ન્યાં ન્યાં પૂર્વના આચાર્યોના મતથી એ પોતે
જુદે જ સિદ્ધાન્ત બતાવે છે, ત્યાં હિતિ કૌટિલ્યઃ એમ લખી, પછી
શીઝે તે તે વિષયનું પ્રતિપાદન કરી પોતાના શ્લોક કહે છે. બહુધા

આવે કમ એમણે સર્વન યોજેલો લાગે છે. પ્રમાણુજીત મનાયેલા વચનો સ્પષ્ટ રીતે અવતરણરૂપે આપી, તેના સમર્થનમાં પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે અને વખતે તેની પુરવણીમાં ખીલું ને કંઈ મળી આવે તે લખે છે. સામાન્ય યોજના આવી છે. હવે આપણે ઉપર જણાવેલા વિવાદાત્મક શ્લોકનો પ્રસંગ વિચારીએ.

આણુકયે મુદ્દના પ્રસંગમાં મંત્રી અને પુરોહિતેદારા ચોદાએને લલવાને માટે કેમ ઉશ્કેરવા, તેના સંબંધમાં ઉપરનો શ્લોક આ પ્રમાણે મુકેલો છે.

સંપ્રામસ્તુ નિર્દિષ્ટદેશકાલો ધર્મિષ્ઠસ્સંહત્ય દંઢં બ્રૂયાત્ “તુલ્યવેતનોસ્મિ; મવદ્મિઃસહ ભોગ્યમિદં રાજ્યમ્; મયાભિહિતઃ પરોમિહન્તમ્યઃ” इति ।

વેદેષુ અપિ અનુશ્રૂયતે “સમાસદંક્ષિણાનાં યજ્ઞામામવશ્યેષુ સા તે ગતિર્યો શૂરાણામ્” इति । અપીહ શ્લોકૌ ભવતઃ

યાન્યજ્ઞસંઘૈસ્તપસા ચ વિપ્રાઃ સ્વર્ગૈર્ષિણઃ પાત્રચયશ્ચ યાન્તિ ।

ક્ષણેન તાનપ્યતિયાન્તિ શૂરાઃ પ્રાણાન્ સુયુદ્ધેષુ પરિત્યજન્તઃ ॥

નવં શરાવં સલિલસ્ય પૂર્ણં સુસંકૃતં દર્મકૃતોત્તરીયમ્ ।

તત્સ્ય માભૂજરકં ચ ગચ્છેયો મર્ત્યુર્પિતૃસ્ય કૃતે ન યુષ્યેત્ ॥

इति मंत्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद्योषान्.

* * * * *

સૂતમાગધાઃ શૂરાણાં સ્વર્ગમસ્વર્ગં ખીરુણાં જાતિસંઘકુલકર્મવૃત્તસ્તર્વં ચ યોષાનાં વર્ણયેયુઃ । સેનાપતિરર્થમાનાભ્યામભિસંસ્કૃતમગીકમામષેત । ક્ષતસાહસ્રો રાજવધઃ । પચાશતસાહસ્રઃ સેનાપતિકુમારવધઃ । દશસાહસ્રઃ પ્રવીરમુખ્યવધઃ ।

પા. ૧૦

પ્રત્યાદિ પા. ૧૦ ૩૬૬.

ઉપર યોજેલા કમ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, મુદ્દમાં મુશ્કેલીની સફાઈ થાય છે, એ વચનો ઉપર ચોદાએનો વિશ્વાસ

આણવા માટે ચાણુક્ય પ્રમાણુત મનાતાં શ્રુતિનાં વચનો પ્રથમ ટાંકે છે અને તેની પુરવણીમાં અપીહ શ્લોકૌ ભવતઃ એમ કહી બે શ્લોકો આપે છે, જેમના નવં શરાવં એ બીજો શ્લોક, ભાસના પ્રતિષ્ઠાયૌગંધરાયણુમાં છે. આ બે શ્લોકો થઇ રહ્યા પછી હિતિ મંત્રિપુરોહિતામ્યામુત્સાહયેષોધાન્ । એવું પોતાનું વચન લખે છે. આ બંને શ્લોકની આસપાસ અવતરણુ ચિન્હ નથી એટલે એ ચાણુક્યના પોતાના છે, એમ માનવાનું કારણુ જણાવું નથી. જો એ બંને શ્લોકો ચાણુક્યના પોતાના હોય તો અપીહ શ્લોકૌ ભવતઃ અહિં બીજા પણુ બે શ્લોક છે, એમ લખવાનું કંઈ પણ કારણુ સંભવતું નથી. એ બંને શ્લોકોની પછી હિતિ મંત્રિપુરોહિતામ્યામ આગળ જે ક્ષતિ છે, એનો અર્થ આ પ્રમાણુ મંત્રિ અને પુરોહિતાથી યોધા-એને ઉશ્કેરવા, એમ ચાણુક્યના વચન તરીકે લેવો એજ યોગ્ય છે. ત્યાં એને અવતરણુર્થ લેવાનું કંઈ કારણુ નથી. એ શ્લોકોને અવતરણુરૂપે દર્શાવનારા અપીહ શ્લોકૌ ભવતઃ શબ્દો પૂરતા જ છે. પ્રથમ પ્રમાણુત શ્રુતિવચનો ટાંક્યા પછી તેની પુરવણીમાં મળી આવતા આ બે શ્લોકો આપી ચાણુક્યે ઉક્ત વિષયનું પોતાના શબ્દોમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ બંને શ્લોકોમાંનો પહેલો કાષ્ઠ અન્ય અંશકારનો લાગે છે, અને બીજો મહાકવિ ભાસનો લાગે છે. પ્રથમ શ્લોકમાં યાન્, તાન્, ઇત્યાદિ શબ્દો પૂર્વના કાષ્ઠ અગ્રાત વિષયની સાથે સંબંધ રાખનારા છે, એટલે એ પહેલો શ્લોક તો કાષ્ઠ બીજા અંશમાંનો અમુક પ્રસંગમાં લખેલો અત્રે અવતરણુરૂપે ઉતાર્યો હશે, એમાં તો શંકા જેવું નથી. એ શ્લોક ચાણુક્યનો પોતાનો હોય અને આ વિષયના પ્રતિપાદનમાં લખેલો હોય, તો આવા અપૂર્ણ સંબંધવાળો હોય નહીં. જ્યારે આ પ્રથમ શ્લોક અવતરણુરૂપે લીધેલો છે, તો પછી તેની સાથેનો ભાસવાળો શ્લોક ચાણુક્યનો હોય એ સંભવતું નથી, કારણુ કે બંને શ્લોકોને એમણે અવતરણુસચક અપીહ શ્લોકૌ ભવતઃ એવા શબ્દોથી દાખલ કર્યા છે. પ્રથમ શ્રુતિનાં

પ્રમાણુબૃત વચ્ચેના ટાંકી, પ્રમાણુરૂપ નહિ મનાયેલા આ બંને શ્લોકો આણુક્રમે એ વિષયના વધારાના પુરાવા તરીકે ઉતાર્યા હશે, એમાં કંઈ કરવાનું કારણ જણાતું નથી. વાતસ્થાપન કામસૂત્રમાં મળતી યાત્રા શ્લોક: । શ્લોકાવગ્ર મવત: । મવન્તિ યાત્રા શ્લોકા: । એવા પ્રયોગો અંધકારના પોતાના કરેલા શ્લોકોનો પ્રસ્તાવ કરે છે, એમ રા. કેશ-વલાલ ધ્રુવનું માનવું છે, પરંતુ તેમ માનવાનું એવું શું સમગ્ર પ્રમાણુ છે ? એ શ્લોકો પણ અવતરણરૂપે કેમ ન હોય ? વળી વાતસ્થાપન-કામસૂત્ર આણુક્રમનું જ છે, એમ સર્વાંશે હજી કયાં સિદ્ધ થયું છે, કે આપણે એમ માનીએ કે પોતાના શ્લોકો ટાંકતાં પણ આવી રીતે લખવાની આણુક્રમની પદ્ધતિ હતી.

આણુક્રમે પોતાના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવાની જે પદ્ધતિ આખા અંધમાં સ્વીકારી છે, તે જોતાં આ બંને શ્લોકો અવતરણરૂપે લાગે છે. કાંઈ અંધકર્તા પોતાના શ્લોકને ‘અહિંયાં બીજા બે શ્લોક છે.’ એમ કહી લખે એ સામાન્ય રુઢિથી વિરુદ્ધ હોવાથી માનવામાં આવતું નથી.

આણુક્રમ પોતાના સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં જેટલાં મળી આવે તેટલાં પ્રમાણુ આપી પોતાના અભિપ્રાયથી તેને સિદ્ધ કરે છે, એટલે અવતરણ કરવાની આવશ્યકતા જેટલી આણુક્રમે છે, તેટલી ભાસને નથી. ભાસ કેવિ તો સ્વાભાવિક રીતે નાટકના ચાલુ વિષયના પ્રસંગમાં યોધાઓ પ્રત્યે સમયને અનુસરતાં પ્રોત્સાહનનાં વચ્ચેના આ પ્રમાણુ કહેવડાવે છે:—

ગમસેવક: एते ते सुहृदो निरोधमुक्ता इव कृष्णसर्पा इतस्ततः
विर्णावन्ति । भो: भो: सुहृद: शृण्वन्तु भवन्त:

નવં કરાવં સન્નિઠૈઃ સુપૂર્ણમ્ સુસંસ્કૃતં વર્મેક્રતોત્તરીયમ્ । ઇત્યાદિ.

અર્થે ઉપર દર્શાવેલા પ્રસંગોમાંની નીચેના શ્લોક સ્વાભાવિક રીતે ઉદભવે છે અને અવતરણનું કંઈ પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું.

નથી, તો પછી કંઈ પણ અવતરણના અન્ધ સિવાય, ચાણુક્યનો શ્લોક પોતાનો હોય એમ લાંબી દેવાનો આરોપ ભાસને શામાટે આપવો જોઈએ ? વળી નાટકમાં આવી જાતનાં અવતરણો બહુ જાણીતાં આવડતાં નથી, તેમ મહા કવિ ભાસ જેવો સમર્થ લેખક, એક શ્લોકને માટે ચાણુક્યનો ઉતારો કરે એમ સંભવતું પણ નથી. ઉતારો કરવાની આવશ્યકતા ચાણુક્યના વિષયના સંબંધમાં વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તે વિવિધ પ્રમાણોથી પોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને “અહીં બીજા જે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે” એમ સ્પષ્ટ લખે છે, ત્યારે એમાંનાં એક શ્લોક ભાસનો નથી એમ શંકા કરવી એ નિર્રર્થક છે. વળી ચો મર્ત્ત્વિણ્ડસ્ય કૃતે ન યુષ્યેત એમાં ભર્તૃપિંડ શબ્દ ભાસને કંઈક વધારે પરિચિત હોય એમ લાગે છે. બાસ ચરિતમાં પણ અયં સ્વત્ત્વ મર્તૃપિંડાનિષ્કયસ્ય કાલઃ એવો એ જ શબ્દનો દ્વિતીય પ્રયોગ કરેલો છે.* જે ચાણુક્યનું અવતરણ ભાસે કરેલું હોય તો એના એ શબ્દનો પ્રયોગ વારંવાર કરે નહીં.

ઉપર બતાવેલો શ્લોક ભાસનો છે અને તેનો ઉતારો ચાણુક્યે કર્યો છે એમ માનવાનું બીજું પણ એ કારણ છે. નવં શરાત્ત્વં એ શ્લોકમાં ભાસે જે સ્વામિભક્તિ દર્શાવી છે તેવી જ જાતની સ્વામિભક્તિ દર્શાવનારાં વચનો તેણે આગળ ઉપર યૌગન્ધરાયજી પ્રધાનના મુખમાં મુક્યાં છે એટલું જ નહીં, પરંતુ નવં શરાત્ત્વં એ શ્લોકમાં જે વચનો છે, તેના કરતાં પણ એ વધારે અસર કરે તેવાં અને ઉચા પ્રકારની સ્વામિભક્તિ દર્શાવનારાં છે. પોતાના રાજાના દેહને બંધનમાંથી મુક્ત કરવાને માટે પોતે બંધનમાં પડેલો યૌગન્ધરાયજી પ્રધાન કહે છે કે:-+

રિપુર્ગતમપર્નાય વત્સરાજમ્ ।

પ્રહણમુપેત્ય રણે સ્વશસ્ત્રદોષાત્ ॥

* જુલો બાલચરિત-પા. ૬૪.

+ પ્રતિજ્ઞાધીમન્ધરાયજી-અંક ૪ છે, -પા. ૬૫.

અવમહમપનીતમર્તુદુઃખો ।

જિતમિતિ રાજકુલે સુખં વિજ્ઞામિ ॥

અસંતાપકરઃ સદ્ધ સંચિતધર્માર્જા મૃત્યુઃ । મયાહિ ।

વૈરં મયં પરિમવં ચ સમં વિહાય ।

કૃત્વા નયૈશ્વ વિનયૈશ્વ શરૈશ્વ કર્મ ॥

શત્રોઃ શ્રિયં ચ સુદૃઢામયણશ્ચ હિત્વા ।

પ્રાપ્તો જયશ્ચ તૃપતિશ્ચ મહાશ્ચ શબ્દઃ ॥

પોતાના રાજની આપત્તિ નિવારવાને બંધન પામેલા આ યૌવ-
નધરાયણને જેવા મળેલા લોકોને કાઢ મુકવાની જરૂર નથી.
કારણ કે—

પશ્યન્તુ માં નરપતેઃ પુરુષાઃ સસત્ત્વાઃ ।

રાજાનુરાગનિયમેન શિપશ્ચમાનમ્ ॥

યે પ્રાર્થયન્તિ ચ મનોભિરમાલ્યશબ્દમ્ ।

તેષાં સ્થિરીભવતુ નવ્યતુ વામિલાષઃ ॥

ઉપરના શ્લોકોમાં દર્શાવેલી સ્વામિભક્તિનાં, ઉંચા પ્રકારની
કર્તાવ્યભુક્તિનાં અને કાયર માણસની લાગણીને પણ જાગૃત કરે તેવાં
વચનો સ્વકૃત પદોમાં દર્શાવે શકનાર કવિને, નવં શરાવં જેવો શ્લોક
અવતરણ તરીકે લેવો પડે, એમ માનવું એ બાસ જેવા મહાકવિને
ખરેખર અન્યાય કરવા જેવું છે.

કર્ણુભાર નામના નાટકમાં, યુદ્ધમાં મરવું એ ધ્વનિયને અત્યંત
ગ્રીયરકર છે તેનું પ્રતિપાદન કરતાં કર્ણુ, સત્પરાજને કહે છે કે—

હતોપિ હમતે સ્વર્ગં જિત્વા તુ હમતે યથાઃ ।

હમે વહુમતે લોકે નાસ્તિ નિષ્ફલતા રમે ॥ (કર્ણુભાર-પા. ૭૬)

અહિં કૃષ્ણ ભગવાનનાં ભાગવદ્ગોતાનાં

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા બોધ્યશે મહીમ્ ।

જયનોનો—આખો અર્થ બાસે આપ્યો છે; પરંતુ એનો એ શ્લોક

ન લેતાં માત્ર ભાવને પોતાની વાણીમાં યોજ્યો છે. ભાસના વખતમાં મહાભારત લખાયેલું હતું એટલે આ ઉપદેશ એમણે ભગવદ્ગીતામાંથી લીધો હશે, પરંતુ એનો એ શ્લોક ઉતારવો એમને સમુક્તિક લાગ્યું નહીં હોય. કારણ કે મુદ્દ વખતે મહાભારત રચાયેલું ન હોવાથી કૃષ્ણનાં બધાં વચનો કર્ણનાં મુખમાં મુકવા એમને અસુક્તિક લાગ્યાં હશે. જે કવિ અવતરણ કરવામાં આટલી સાવધાનતા બતાવી ભગવદ્ગીતા જેવા પ્રમાણ ગ્રંથના શ્લોકને પોતાની ભાષામાં જ મુકવાનું સ્વાભિમાન રાખે છે, તે આજ્ઞાક્રમનો આખોને આખો શ્લોક કંઈ પણ સૂચન સિદ્ધાન્ત પોતાના તરીકે લે, એ સંભવિત લાગતું નથી.

ભાસ કંઈ અમુક સિદ્ધાંત લઈ તેનું આદં. પ્રતિપાદન કરતા નથી, કે તેમને પરપ્રમાણની જરૂર પડે. એ કાર્ય આજ્ઞાક્રમ કરે છે, માટે અર્થશાસ્ત્રમાં જે એ શ્લોકો અપીદ જોકો મત્તઃ એમ અવતરણ દર્શાવી મુકેલા છે તે આજ્ઞાક્રમના નહી, પરંતુ એક કોષ બુના લેખકનો અને બીજો ભાસનો પોતાનો છે. આજ્ઞાક્રમે એ બંને શ્લોકો સામાન્ય નિર્દેશ કરી મુક્યા છે, તેનું કારણ એમ જણાય છે કે, ઉપરની શ્રુતિનાં વચનો જેવા એ પ્રમાણશ્રુત નથી, પરંતુ એ વિષયના સમર્થનમાં ઉપયોગી પડે તેવા છે અને આમળ દર્શાવવામાં આવશે તેમ ભાસ અને આજ્ઞાક્રમ સમકાલીન હોય, તો એમનાં વચનો પ્રમાણશ્રુત ન માની શકાય, તેથી આવો સામાન્ય નિર્દેશ હશે.

ઉપરનાં કારણોથી એમ માનવું બાજબી લાગે છે કે, આજ્ઞાક્રમે ભાસનો શ્લોક પુરવણી તરીકે લીધો છે. આથી ભાસ કવિ આજ્ઞાક્રમની પૂર્વે થયેલા માની શકાય અથવા તો એમના સમકાલીન માની શકાય. પહેલા કરતાં બીજું અનુમાન મને વધારે સંભવિત લાગે છે, કારણ કે ભાસનાં નાટકો અને આજ્ઞાક્રમનું અર્થશાસ્ત્ર વાંચતાં બંનેમાં પરસ્પરને કેટલુંક મજતાપણું જણાય છે અને બંનેની

ભાષા બહુધા એક કાળની હોય તેવી લાગે છે. ભાસે આંવમારકમાં દર્શાવેલા મંત્રતંત્રાદિકના વહેમો, ચાણુક્યના અર્થશાસ્ત્રના વિવિધ પ્રયોગો સાથે મળતા આવે છે. અનેક શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોમાંથી રાજનીતિના અને જગકપટના જે જે પ્રયોગો મળી આવ્યા, તેનું ચાણુક્યે એક ગ્રંથમાં નિમ્બન કર્યું છે. રાજને કેમ જગતે તે વિષયમાં એક સ્થળે ચાણુક્ય લખે છે કે—

‘હસ્તિકામં વા નાગવનપાલહસ્તિના લક્ષણ્યેન પ્રલોભયેયુઃ ।

પ્રતિપત્તં ગહનમેકાયનં વા અતિનીચ ઘાતયેયુઃ । વદ્ધ્વા વા અપહરયુઃ ।

હાથીના શિકારનો શોખીન ઉદ્યન રાજા કેવી રીતે બંધન પામ્યો હોતો, તેને માટે ભાસે પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમાં જે વૃત્તાંત આપ્યો છે, તેની સાથે ઉપરનો પ્રયોગ યથાર્થિત રીતે મળતો આવે છે. માત્ર ચાણુક્યે અને નાના આકારમાં સૂત્રરૂપે ગોઠવ્યો છે એટલો જ એમાં ફેર છે. આ પ્રસંગમાં પણ ભાસ અને ચાણુક્યમાં પરસ્પરની છાયા જણાય છે અને અત્યંત સદ્મદદૃષ્ટિની જોનારને આવી બણી બાજતો બંને ગ્રંથોમાંથી મળી આવવાનો સંભવ છે.

ભાસ અને ચાણુક્ય પરસ્પરને જંગ્મતા હતા, એમ માનવામાં ખોધ જણાતો નથી. જ્યારે ભાસની છાયા અને એક શ્લોક ચાણુક્યના ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે ત્યારે અર્થશાસ્ત્રનું નામ ભાસનામાં પણ જોવામાં આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રગુણગ્રાહી જ્યેષ્ઠો ગોપાલકઃ સુતઃ પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ-પાનું ૩૫:

વળી કેદ પકડાગેલા વત્સરાજના સંબંધમાં ઉજ્જયિનીના ચંદ્ર મહાસેનના પ્રધાન ભરતરોહકની અને વત્સરાજના મંત્રી યોગન્ધરાયણની વચ્ચે વાત ચાલે છે ત્યાં ભરતરોહક પૂછે છે કે:—

*અપરોક્ષરાજવ્યવહારો ભવાનિતિ બ્રવીતિ । સમરાવાર્જતેષુ શત્રુષુ કિમાહ શાસ્ત્રમ્ ?

યોગન્ધરાયણ-વધઃ । કૃતાપરાધસ્ય હિ સત્કૃતિર્વધઃ ।

પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ-અંક ૪, પા. ૭૧, ૭૨.

૧ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર પાં. ૩૬૭.

અહિં પણ શાસ્ત્ર શબ્દે અર્થશાસ્ત્રનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે અને યૌગન્ધરાયણની યુદ્ધનીતિ, મંત્રપદ્ધતિ વગેરે પણ ચાણુક્યની નીતિને સૂચવે છે. ખંતે જણા સમકાલીન હોવાથી એકમેકનાં વચનોને પ્રમાણરૂપે દર્શાવતા નથી, કારણ કે તે વખતની પ્રજા તેને જુના પ્રમાણરૂપ માની શકે નહીં; તેમ છતાં એ ખંતે અન્યોન્યના વિચારોને માન આપતા હોય એમ જણાય છે. નંદરાજની સાથે દૃઢ વૈર બાધનાર અને ચંદ્રગુપ્તને ૨૫ વર્ષની નાની વયમાં મગધદેશની અને આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની ગાદી અપાવનાર ચાણુક્ય છેલ્લા નંદરાજના વખતમાં પરિપક્વ વયનો હશે એમાં શંકા નહી, કારણ કે અનુલવ, પરિપક્વ વય અને રાજનીતિમાં સંપૂર્ણ કુશળતા પામ્યા સિવાય, નંદની ગાદીને ઉંધી વાળી ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય અપાવવાનું મોટું સાહસ માથે લઇ શકાય નહિ. ચાણુક્ય એ વખતે પુખ્ત ઉમ્મરે પહોંચેલો હશે, અને તરુણ ચંદ્રગુપ્તને રાજનીતિમાં પ્રવીણ કરવાને માટે આ અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું હશે, તથા લગભગ આખા એશિયાખંડમાં પોતાની આણુ વર્તાવનાર ચંદ્રગુપ્તનું પરાક્રમ એ નીતિના શિક્ષણને આભારી હશે. ૨૫ વર્ષના ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય અપાવનાર ચાણુક્ય કંઈ નહીં તે એનાથી બમણી ઉમ્મરનો પાંદો અનુભવી અને સર્વ વિષયમાં પારંગત હશે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂરી કરી નંદરાજનું નિકંદન કરી થોડે કાળે તે મરણ પામ્યો હશે. ભાસ એ અરસામાં રાજ્યાત્રય ભોગવતા એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ તરીકે ઉદય પામેલો હશે, અથવા તે પામતો હશે. આથી વધારે અંતર એ ખંતેમાં સંભવતું નથી.

ઉદયન અથવા વત્સરાજને હાથીના શિકારનો ઘણો શોખ હતો, તેથી ઉજ્જયિનીના ચંડમહાસેન રાજાએ પોતાની પુત્રી વાસવદત્તાને એની સાથે પરગાવવાના હેતુથી, કૃત્રિમ હાથી બનાવી તેનો શિકાર કરવાને માટે એને લોભાવીને કેદ પકડી

(૭) ભાસ અને ભામહ.

ઉજ્જવિનીમાં આપ્યો હતો. આ બધી બાબત ભામ કવિએ પોતાના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં લખી છે. ઉજ્જવન જેવો રાજા અને તેના મંત્રિઓ, આવા કૃત્રિમ હાથીને ન ઝોળખી શક્યા, એ બાબત ઉપર ન્યાયવિરોધ બતાવતાં, ભામહ નામના કવિએ પોતાના કાવ્યાલંકાર નામના ગ્રન્થમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે કે—

વિજિગીષુમુપન્યસ્ય વત્સેષં વદ્ધર્શનમ્ ।

તસ્યૈવ કૃતિનઃ પથાદભ્યધાચ્ચારશૂન્યતામ્ ॥ ૪૦ ॥

અંતર્યૌષશતાકીર્ણં સાલંકાયનનેતૃકમ્ ।

તથાવિષં ગજચ્છન્ન નાજ્ઞાસીત્સ સ્વભૂગતમ્ ॥ ૪૧ ॥

યદિ લોપોક્ષિતં તસ્ય સચિવૈઃ સ્વાર્થસિદ્ધયે ।

અહો તુ મંદિમા તેષાં ભક્તિર્યા નાસ્તિ ભર્તરિ ॥ ૪૨ ॥

શરા દહનુર્મુક્તા મન્યુમદ્ગિરરાતિભિઃ ।

મમાંણિ પરિહૃત્યાસ્ય પતિષ્યંતીતિ કાનુમા ॥ ૪૩ ॥

હૃતોનેન મમ બ્રાતા મમ પુત્રઃ પિતા મમ ।

માતુલો ભાગિનેયચ્છ રુષા સંરબ્ધચેતસઃ ॥ ૪૪ ॥

અસ્યન્તો વિવિધાન્યાજૌ આયુધાન્યપરાધિનમ્ ।

एकाकिनमरण्यान्यां न हन्युर्बहवः कथम् ॥ ૪૫ ॥

નમોસ્તુ તેભ્યો વિદ્વદ્ભ્યો યેભિપ્રાયં કવૈરિમમ્ ।

શાસ્ત્રલોકાવપાસ્યૈવ નયન્તિ નયવેદિનઃ ॥ ૪૬ ॥

સચેતસો વનેભસ્ય ચર્મણા નિર્મિતસ્ય ચ ।

विशेषं वेद बालोपि, कष्टं किंतु कथं नु तत् ॥ ૪૭ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં ચર્ચેલો વિષય, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં જોવામાં આવે છે. વળી એમાં અણેન મમ માદા હલો । અણેન મમ વિદા । અણેન મમ મુદો । વગેરે પ્રાકૃત ભાષામાં મુકેલાં વચનો ભામહે હૃતોનેન મમ બ્રાતા । એમ શ્લોકમાં મુકેલાં છે, તે ઉપરથી અણુપતિ

જાતી એમ અનુમાન કરે છે કે:—

“ ઉપરની વત્સરાજની કથા બૃહત્કથામાં પણ છે. પરંતુ એ ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે જામહે એ શ્લોકો જાસને ઉદ્દેશીને નહીં, પરંતુ બૃહત્કથાને ઉદ્દેશીને લખ્યા હશે. જામહનામાં હતોનેન મમ ખાતા, વગેરે જે શ્લોક છે, તે બૃહત્કથામાં છે એમ માનવાને મારે આપણી પાસે કંઈ પ્રમાણ નથી. ખરું જોતાં બૃહત્કથા જામહના કાળ પછી લખાયેલી છે, એવું હવણા પૂરવાર કરીશું. જામહનામાં કાલિદાસથી ધણા પહેલાં થઈ ગયા હતા, એમ મારું માનવું છે, કારણ કે એમણે મૈધાવી, રામશર્મા, અખ્યકવંશ, રત્નાહરણ, અખ્યુતોત્તર, વગેરે કવિઓ અને કાવ્યોનાં નામ આપેલાં છે, પરંતુ સુવિખ્યાત કાલિદાસનું નામ આપ્યું નથી. જો કાલિદાસ એમના પહેલાં થયા હોત, તો તે એવા પ્રસિદ્ધ કવિનું નામ અથવા અંબનું નામ પણ આપ્યા વિના રહેત નહીં, અથવા તો પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્તિ-વંશરાયણની પેઠે એ અન્બો ઉપર પણ કંઈ ચર્ચા કર્યા વિના રહેત નહીં.

જામહે પોતાના કાવ્યાલંકારમાં યુક્તામુક્ત વિચાર વિષે ચર્ચા કરતાં નિચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા છે.

અયુક્તિમથથા વૃત્તા જલ્મભૃન્મારુતાદયઃ ।

તથા ભ્રમરહારીતત્ત્વકવાકશુકાદયઃ ॥ ૪૨ ॥

અવાન્બોઽવ્યક્તવાચક દૂરદેશવિચારિણઃ ।

કથં દૈત્યં પ્રપથેરન્નિતિ યુક્ત્યા ન યુજ્યતે ॥ ૪૩ ॥

અહિ ચોત્કંઠયા તત્ તદુન્મત્ત ઇવ માષતે

તથા ભવતુ મૂઝેદં સુમેષોમિઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૪૪ ॥

કાવ્યાલંકાર-પરિચ્છેદ ૧ લો.

આમાં મેધ, વાયુ વગેરેની સાથે સંદેશો મોકલવાની પદ્ધતિ અયોગ્ય અને યુક્તવિરુદ્ધ છે એમ જામહ લખે છે, તે ઉપરથી

આપણે એમ માનવું ન જોઈએ કે, ભામહે મહાકવિ કાલિદાસનું મેધદૂત જોયું હશે. જો એમ માનીએ, તો કાલ અત્યારનો લખેલો શુકસંદેશ પણ એમણે જોયો હશે એવું માનવું પડે. આથી મારું માનવું એમ છે કે, આવો સંદેશ અધુનિક છે અને મોકલનાર માણસો પોતાની બરાબર શુદ્ધિમાં હોય ત્યારે આવા દૂતો કદાપી સંદેશો મોકલે તે ઇચ્છાના યોગ્ય નથી. ભામહાચાર્યે માત્ર આ યુક્તિવિરોધ સ્વરૂપે લખેલો છે. અને એ સૂચન ધ્યાનમાં લઈ કાલિદાસે મેધદૂતના નીચેના શ્લોકમાં આવી જાતના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે કે—

ધૂમ્રજ્યોતિઃસલિલમરુતઃ સન્નિપાતઃ ક મેઘઃ ।

સંદેશાર્થઃ ક પટુકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તઃ ॥

इत्यैतस्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे ।

कामार्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

અત્યંત ઉત્સુકતાને લીધે, મેઘ સાથે આમ સંદેશ મોકલવો અયોગ્ય છે, એમ ન ગણતાં યક્ષ તેને યાચવા લાગ્યો, કારણ કે કામીઓ એતન કે અએતનના ભેદ જાણવામાં મંદ હોય છે. આથી ભામહ કાલિદાસની પહેલાં યયા હશે. વળી ભામહે કયા અને આખ્યાયિકાની ચર્ચા કરતાં ધૃહતકથાનું નામ પણ લખ્યું નથી, એટલે ધૃહતકથા એમના વખતમાં નહીં હોય, પરંતુ પાછળથી થયેલા ગુણાદય જુના ઇતિહાસ પ્રતિદાયોગ-ધરાયણ અને લોકકથાઓ ઉપરથી તે લખી હશે. ધૃહતકથાકાર ગુણાદય શકકર્તા શાલિવાહનનો સમકાલીન હતો, એટલે એના પહેલાંના ભામહને અને તેની પહેલાં થયેલા ભાસને ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા અથવા બીજા સદ્કામાં મુકવા જ જોઈએ.”

ઉપર દર્શાવેલી ચર્ચામાં ગણપતિ શાસ્ત્રી એમ કહે છે કે, ભાસ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા અથવા બીજા શતકમાં, ભામહ તેની પછી અને કાલિદાસ ભામહની પછી થયા હતા.

ભામહે આપેલા ન્યાયવિરોધના અને યુક્તાયુક્ત વિચારના

શ્લોકોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો ઉપર વિચાર કરતાં, ભામહ ભાસની પછી થયા હતા એટલુંજ નહીં પરંતુ કાલિદાસની પણ પછી થયા હતા, એમ માનવાનું કારણ મળે છે.

ભામહે પોતાના કાવ્યાલંકારમાં ન્યાયવિરોધના સંબંધમાં ચર્ચા કરતાં જે કંઈ આલેપપૂર્વક લખ્યું છે, તે માત્ર એ જ વ્યક્તિના સંબંધમાં સંભવે છે. એક ભાસ અને બીજો બૃહત્કથાકાર ગુણાદય છે. ભાસે પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં, વત્સરાજ હાથીનાથી છેતરાઈ કેદ પકડાયો તે પ્રસંગ એવી સારી રીતે લખેલો છે કે, તેમાં આવી રીતનો ન્યાયવિરોધ બહુ આવે તેમ નથી. મંત્રી યૌગન્ધરાયણને ચાર પુરુષો તરફથી ચંડમહાસેનના પ્રપંચની ખબર પડે છે અને ઉદ્ધયનને ચેતાવવાને માટે તે તૈયારી કરે છે, એટલામાં ઉદ્ધયનનો અનુયાયી હંસક આવીને નિવેદન કરે છે કે, વત્સરાજ કેદ પકડાયો. ત્યાં આગળ સઘળી હકીકત જાણવાને માટે, યૌગન્ધરાયણ પાસે અનેક પ્રશ્નો કરાવી કવિએ બધી પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે. રમણવાન પ્રધાન તથા બીજા સૌનકો વત્સરાજની સાથે હતા, તે બધા દૂર કેમ રહ્યા? અને રાજ એકલો હસ્તિને પકડવા કેમ ગયો? રમણવાન ક્યાં ગયો હતો? શું એને શનુઓએ ફાડ્યો તો ન હતો? હસ્તિ ક્યાં હતો? રાજ કેવી રીતે પકડાયો? વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા એવી સારી રીતે કરેલા છે કે, ભામહે દર્શાવેલા ન્યાયવિરોધનો એમાં ધણો થોડો જ સંભવ રહે છે. આથી ભાસનામાં ન્યાયવિરોધનો દોષ આરોપવાનું કારણ ધણે અંશે ઉત્પન્ન થતું નથી. ભામહે પોતાની ચર્ચામાં નયવેદિનઃ કવેરામિપ્રાયં । અને નમોસ્તુ તેભ્યઃ વિદ્વદ્ભ્યઃ એમ એ જુદાં જુદાં પદો વાપરી કવિ શબ્દે ભાસને સૂચવ્યો છે અને વિદ્વદ્ભ્યઃ શબ્દે બૃહત્કથાકાર ગુણાદયને સૂચવ્યો છે. નમોસ્તુ તેભ્યઃ વિદ્વદ્ભ્યો એ શબ્દે જે આલેપ છે, તે ગુણાદય ઉપર છે. જેને ભામહ માત્ર વિદ્વાન એ સંજ્ઞાથી ઓળખાવે

છે અને નયવોદિ કવિ તરીકે જેની પ્રશંસા કરે છે તે મહાકવિ હાસ છે. વળી કવોરમિપ્રાયં । શાસ્ત્રલોકાવપાસ્યેવ । ઇત્યાદિ શબ્દોથી, ન્યાય-વિરુદ્ધ તથા લોકકથા ન લક્ષમાં લેતા હાસના લખાણથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળું બૃહત્કથામાં જે કંઈ લખાણ જેવામાં આવ્યું હશે, તેને ઉદ્દેશીને હામહે આ શ્લોકમાં વિદ્વાન્ એ શબ્દથી ઉદ્દેશીને, કવિથી કોઈ પ્રતિર ગ્રન્થકાર ઉપર આક્ષેપ કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને તે ગુણાદય છે; એટલે હામહે હામની પછી થયેલા એટલું જ નહીં, પરંતુ બૃહત્કથાકાર ગુણાદયની પછી થયેલા હોવા જોઈએ, એમ માનવાને આપણને પૂરતું કારણ મળે છે.

હામહે મેઘદૂતના સંબંધમાં આક્ષેપપૂર્વક લખ્યું છે કે મેઘ આદિ નિર્જીવ અને વાચ્ય વગરના દૂતોને યોજવા એ અયુક્તિક છે. આના સંબંધમાં ગણપતિ શાસ્ત્રીનું એમ માનવું છે કે “હામહે, આવા આવા દૂતો દ્વિઓ કહ્યે, તે યુક્તિપુરઃસર નથી, એમ માત્ર અતુમાનથી જ લખેલું છે. કાલિદાસનું મેઘદૂત એમના વખતમાં હતું નહીં, કારણ કે કાલિદાસ એમની પછી થયા હતા.” એ વિદ્વાન શાસ્ત્રીના મતને બહુમાન સાથે વિચારવા છતાં પણ એ વાત મળે ઉતરતી નથી. કાલિદાસ જેવા સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા કવિને આ વસ્તુ અયુક્તિક છે, એમ લાગ્યા વિના રહ્યું નથી અને તેથી જ એમણે પોતે

इत्यै सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे ।

કામાર્તા દિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્ચેતનાચેતનેષુ ॥

એમ કહી, એ જાતના દોષનો પ્રથમથી જ પરિહાર કરી લીધો છે. આ પારહારમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા ઐત્સુક્યાત્ । કામાત । શબ્દો ખાસ ધ્યાન એવે તેવા છે. હામહે, મેઘદૂતને અયુક્તિક મણી છેલા શ્લોકમાં લખે છે કે;—

यदि त्वंकठया तत् तदुन्मत्त इव माषते ।

तथा भवतु भूम्नेहं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥

અત્યંત ઉત્કંઠાથી ઉન્મત્તની પેઠે કદાપિ કાષ્ટ સંદેશ કહાવનાર એમ બોલે તો બલે. આવી યોજના શુદ્ધિમાન પુરુષો કરતા હશે, આજ કહી જે શબ્દોમાં કાલિદાસે એ વિરોધનો પરિહાર કરેલો છે, તે જ શબ્દો અને તે જ વિચારો ભામહે પોતાના છેલ્લા શ્લોકમાં એ દોષને બલે કહી જતો કરતાં દર્શાવ્યા છે. આ રૂપે જતાવી આપે છે કે, નિર્જીવ મેઘ કર્માં અને પ્રાણીથી લે જવાય તેવા સંદેશ કર્માં ? એ વિરોધનો અત્યંત ઉત્કંઠાને લીધે તથા કામાર્ત થયેલા (અર્થાત્ ઉન્માદની દશાને પામેલા) મણે વિચાર નહીં કરતાં મેઘને ફત કહ્યો, એ શ્લોક ભામહના વાંચવામાં આવેલો હોવો જ નોંધએ. કાલિદાસનો ખુલાસો એને થોડો બહો વ્યાજબી લાગેલો હોવો નોંધએ, અને તેથી જ તેણે એ મહાકવિ ઉપર સખત આક્ષેપ ન કરતાં હ્રમેષોમિઃ પ્રયુજ્યતે એમ મૃદુ શબ્દોમાં સંખળું પતાવી દીધું છે. ને એમ ન હોય તો ઉત્કંઠા, ઉન્મત્ત દશા આદિ જે કારણો કાલિદાસે શક્ષની આવી પ્રવૃત્તિને માટે જતાવેલાં છે, તે ભામહના શ્લોકમાં કેમ આવે ? ન્યાયવિરોધના સંબંધમાં આપણે તપાસી મયા કે, એમાં જે આક્ષેપ છે તે કવિ ઉપર નથી, પરંતુ વિદ્વાન ધૃહતકથાકાર ઉપર છે-અને એજ આ અનુમાનને ટેકા આપે છે. ધૃહતકથાકાર શાલિવાહન શકકર્તાનો સમકાલીન હતો એમ ગણ્યપતિશાસ્ત્રી કહે છે અને બહો ભાગે ધૃહતકથા ૪૦ સં* પહેલા અથવા બીજા સૈકામાં લખાયેલી છે, એટલે જે આપણે પહેલું અનુમાન ખરું માનીએ તો ખીનું પણ ખરું માનવું જ પડે તેમ છે. ન્યાયવિરોધમાં કવિ ઉપર આક્ષેપ નથી પણ વિદ્વદ્વ્યો નમઃ એ પદ ધૃહતકથાકાર ઉપર છે, એમાં શંકાનો અવકાશ લાગતો નથી તેમ કાલિદાસે મેઘદૂતના અયુક્તકપણાને માટે જે ખુલાસો આપ્યો છે, તે જ ભામહે પોતાના શ્લોકમાં બુદ્ધ શબ્દોમાં નોંધી, કાલિદાસ જેવા પ્રસિદ્ધ કવિ ઉપર ખીનું

* હુએ રુબાઇસવદત્તાની પ્રસ્તાવના-પા. ૨૭.

મેઘોદેસ શંકુત લિટરેચર-પા. ૩૭૬.

આક્ષેપરૂપ ન લખતાં એ વાત પડતી મુશ્કી છે, એમાં પણ શંકા રાખવાનું કારણ જણાતું નથી.

મહાકવિ ભાસે પોતાના બાલ્યચરિત નાટકમાં રામ અને રાવણના સંવાદમાં રાવણના મુખે કહેવડાવ્યું છે કે-મોઃ કાશ્યપગોત્રોસ્મિ । સાંગોપાંગં વેદમધ્યે । માનવીયં ધર્મશાસ્ત્રમ્ । માહેશ્વરં યોગશાસ્ત્રમ્ । બાર્હસ્પત્યમર્થશાસ્ત્રમ્ । મેધાતિથે-ન્યાયશાસ્ત્રમ્ । પ્રાચેતસં શ્રાદ્ધકલ્પં ચ । અહિં મણુપતિશાસ્ત્રી લખે છે કે “ મેધાતિથિ કાષ્ઠ જુના મહર્ષિનું નામ હોવું જોઈએ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ઉપર ટીકા કરનાર મેધાતિથિનું નામ આપ્યું છે, માટે ભાસ, એ મેધાતિથિ પછી થયા હશે એમ માનવાનું કારણ નથી.” આ મેધાતિથિ ઇ. સ. ૮૦૦* માં થયો હોતો એમ માનવામાં આવે છે. ભાસના સંબંધમાં એવી શંકા થવાનું અહીં કંઈ જ કારણ નથી. જો એવી શંકા કરીએ તો ભાસને આધુનિક રામરક્ષાના કર્તા પછી મુકવો પડે. કારણ કે મનોજવં મારુ-તતુલ્યવેગમ્ । એ રામરક્ષાનું પદ ભાસના બાલ્યચરિતમાં જોવામાં આવે છે. (જુઓ પાનું ૩૩). રામરાવણના સંવાદમાં રાવણના અભ્યાસને માટે જુના મહર્ષિઓનાં શાસ્ત્રોનો જ ઉલ્લેખ થોડો ગણાય. ત્યાં આગળ પાતંજલં યોગશાસ્ત્રમ્ અથવા કૌટિલીયં અર્થશાસ્ત્રમ્ એમ લખે જ નહીં. કારણ કે સમયવિરોધન (એનેકોનીઝમને) લીધે એ એમના સમકાલીન ગ્રન્થકારોના ઉપહાસને પાત્ર થયા વિના રહે જ નહીં. આવો સમયવિરોધ સાચવવામાં ભાસ કુશળ છે, તે આપણે ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના સંબંધમાં આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. જ્યાં ભગવાન કૃષ્ણના યુદ્ધ વખતે અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં વચ્ચે ઉતારી, કૃષ્ણના મુખમાં ન મુકતાં, પોતાનાં વચ્ચે મુક્યાં છે. આથી માન-વધર્મશાસ્ત્રના ટીકાકાર મેધાતિથિની પૂર્વે ભાસ થયા હતા એમ માનવામાં કંઈ પણ બાધ આવતો નથી. કેટલાએક વિદ્વાનો ભામહને

૪૦ સં ૮૦૦ માં મુકે છે, પરંતુ ભામહ એટલો અર્વાચીન હોય એમ લાગતું નથી, તેમ ગણપતિશાસ્ત્રી એને ધણો જુનો માને છે, તેટલો એ જુનો પણ નથી. એ પાણિનિની પછી થયો હતાં એ તો નિર્વિવાદ છે. કારણ કે નિયેના શ્લોકમાં એ પાણિનિનો મત સ્વીકારવો એ ઉત્તમ છે, એમ લખે છે.

શ્રદ્ધયં જગતિ મતં हि पाणिनीयं । मध्यस्थाद्भवति न कस्यचित् प्रमाणम् ।
परिच्छेद-૬, ૬૩.

ભામહ આણ્યાક્યની પછી થયા હતા, તે નિયેના એમના શ્લોક ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

चाणाक्यो नक्तमुपयान्नंदक्रीडागृहं यथा-परिच्छेद-૩, ૧૩.

અને ભાસની પણ પછીનો એ અલંકારિક છે, કારણ કે કવિ શબ્દથી ભાસનો ઉદ્દેશ કરી ન્યાયવિરોધ દર્શાવતાં એણે ભાસનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

એ કાલિદાસની પછી થયા હતા એમ આપણે એમના, મેઘ-સંદેશ અયુક્તિક છે, એવી ચર્ચાના વિષયમાં જણાવ્યું છે. એ પ્રમાણ કદાપિ કોઇના ધ્યાનમાં ન આવે તો નિયેનાં ખીજાં પ્રમાણો પણ ભામહને કાલિદાસની પછી મુકવાનું કારણ આપે છે.

કાલિદાસના કેટલાએક વિચારોની સંપૂર્ણ છાયા ભામહના કાવ્યાલંકારમાં જોવામાં આવે છે. જુઓ.

अयं मंदद्युतिर्भास्वानस्तं प्रतियियास्यति ।

उदयः पतन्नायेति श्रीमतो बोधयन्नरान्-परिच्छेद-૩ શ્લોક-૩૩

આ શ્લોકમાં ભામહે, શાકુન્તલમાંના નીચે લખેલા શ્લોકનો ભાવ, અનુબંધ વૃત્તમાં સંક્ષિપ્ત કરીને મુકેલો છે.

यात्येकतोस्तशिखरं पतिरोषधीनाम् ।

आविष्कृतोरुणपुरःसर एकतोरकः ।

તેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્મસનોદયામ્યામ્ ।

ઓકો નિયમ્યત દ્વાત્મદશાન્તરેષુ ॥ શકુન્તાલ અંક-૪, શ્લોક ૨.

વળી નીચેના શ્લોકમાં લખ્યું છે કે—

માર્જન્યધરરાગં તે પતંતો વાણ્યવિન્દવઃ પરિચ્છેદ ૬-૫૧.

આ બાવ વિક્ષેપોર્વાશીયના ચોથા અંકમાંના નીચેના શ્લોકનો છે.

હૃતોષ્ઠરાગૈર્નયનોદવિન્દુમિઃ અંક ચોથો.

૧૧ી-જાગૃદગ્રી સરિજ્ઞારીનિતંબદ્વયસં પયઃ (પરિચ્છેદ-૬, ૫૫)

એ ૫૬ મારીનિતંબદ્વયસં વમૂષ એમ કલિદાસના રણુવંશના શ્લોકમાં પણ છે.

આ ઉપરથી બામહ કાલિદાસની ૫૯ી યમા હતા એમ માનવામાં શક રહેતો નથી. એટલુંજ નહીં પણ એ પૃથક્કથાકાર ગુણ્યાદ્યની ૫૯ી હતા એમ માનવાનાં સખળ પ્રમાણ મળે છે, કારણ કે જ્ઞામહે ન્યાયવિરોધમાં નમોસ્તુ તેમ્યો વિદ્વદ્ભ્યો ચેડમિપ્રાયં કવેરિમમ્ । એ જાપ્તે પૃથક્કથાકારને ઉદ્દેશીને આજ્ઞેપ કર્યો છે. વળી એજ પ્રકરણમાં નરવાહનદત્તના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા છે.

નરવાહનદત્તેન વેર્યાવાન્નિષિ પીઢિતઃ (પરિચ્છેદ-૬, ૬૩.)

તે તો બાસના લેખને ઉદ્દેશીને હોયજ નહીં, કારણ કે બાસે નરવાહનદત્ત સંબંધે કંઈ લખ્યું નથી, તેથી એ પણ પૃથક્કથાકાર ગુણ્યાદ્યના સંબંધમાંજ છે. એટલે પૃથક્કથાકારની ૫૯ી એ કથા હતા એમ માનવામાં લગભગ પણ બાધ નથી. કેટલાએક વિદ્વાનો જ્ઞામહેને ૮ મા ૬ મા શ્લોકમાં મુકે છે પરંતુ એ એટલો અર્વાચીન નથી. આઠમા નવમા શ્લોકમાં પાણિનીયના વ્યાકરણના સિદ્ધાન્તો સાર્વત્રિક થઈ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારાયેલા હતા. જામહના પાણિની-સંબંધી ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમના વખતમાં એ સિદ્ધાન્તો સાર્વત્રિક ન હતા, માટે એમણે પાણિનીના મતને માનવો એમ લખ્યું છે. આ કાળ ઇ. સ. પહેલાશ્વતક સુધીનો મણી જ્ઞામ.

વળી ભામહનામાં શુદ્ધ ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ જણાવું નથી, એટલે શુદ્ધ ધર્મની અસર નાશ પામી ગયા પછીના સમયમાં અર્થાત્ કાલિદાસની પછી થોડાં વર્ષના અરસામાં એ થયા હશે, એમ માની શકાય.

ભાસનાં નાટક વાંચનાર કોઈ પણ માણસને એટલું તો સ્પષ્ટ જણાયા વિના રહેશે જ નહિ કે, એમની ૮ ભાસની ભાષા ભાષા અશ્વધોષ, કાલિદાસ અને તેમની પછી વગેરે. થયેલા કવિઓના કરતાં કંઈક જુની અને લોક વ્યવહારમાં તે વખતે બોલાતી હોય તેવી છે.

મણુપતિશાસ્ત્રી એમના કેટલાએક વ્યાકરણના પ્રયોગો બતાવી એમ પુરવાર કરે છે કે “ભાસ કવિ ભગવાન પાણિનના કરતાં પણ પહેલા થયા હતા.” ભગવાન પાણિન ઇ. સ. પૂર્વે ૪ થા સૈકાની આખરમાં થયા હતા એમ માનવામાં આવે છે. જો આપણે ભાસને ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં એટલે પાણિનની પૂર્વે માનીએ, તો આગળ ચર્ચામાં આવેલી અને બાબતો સાથે બાલ અને અત્તર પ્રમાણેની એકત્રાક્યતા થઈ શકતી નથી. ભાસના કેટલાએક વ્યાકરણના પ્રયોગો પાણિનના નિયમોને અનુસરતા નથી એ વાત ખરી છે, પરંતુ તે ઉપરથી એ પાણિનના સમય પહેલાં થયા હતા એમ કહેવાને માટે સખળ પ્રમાણ નથી. એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે, ભાસે જે ભાષા લખી છે તે, તે વખતે લોકોમાં બોલાતી ભાષા છે. આર્યાવર્તમાં, સંસ્કૃત ભાષા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં બોલાતી હતી. બ્રાહ્મણો રાજાઓ અને ઉચ્ચ વર્ણના લોકો સંસ્કૃત બોલતા. સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય વર્ણના લોક પ્રાકૃત બોલતા. ભાસના નાટકોમાં વાપરેલી ભાષા આવાજ પ્રકારની જણાય છે. ભાષાદાર પતંજલિના સમય પછી સંસ્કૃત ભાષાને જે ઓપ ચઢ્યો છે અને તે અરસામાં થયેલા કાલિદાસ આદિ કવિઓની ભાષામાં જે સંસ્કાર

અને જે સુધટિતપણું જોવામાં આવે છે; તે ભાસના ભાષામાં નથી. એ ભાષા સાદી, સુંદર, કાષ્ઠ પથ્રુ જાતના ઓપ વગરની અને લોક-પ્રચલિત જેવી છે. એ જ પ્રમાણે પાણિનીના વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમોને એ બરાબર અનુસરતી નથી, એ ઉપરથી આપણને આ અનુમાન સ્વાભાવિક લાગે છે કે, ભાસે વાપરેલી ભાષા, પતંજલિના સમયની પૂર્વના અને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ એટલે પાણિનીના સમયની પછીના કાળના ૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં લોકમાં વપરાતી ભાષા હોવી જોઈએ. આ મધ્યના ગાળામાં, અશોકના સમયમાં તો પ્રાકૃતનો પ્રચાર ઘણો વધી ગયો હતો. ઘણા ઘણા ગ્રન્થો અને લેખો વગેરે સામાન્ય લોક સમગ્ર શકે એટલા માટે પ્રાકૃતમાં લખાતા હતા અને એકંદર રીતે જોઈએ તો રાજ્યશાસનથી એ ભાષા ઉપર જેટલું લક્ષ અપાતું હતું તેટલું સંસ્કૃત ઉપર અપાતું નહતું, એટલે ચંદ્રગુપ્તથી માંડીને પતંજલિના સમય સુધીમાં જે ભાષા વપરાતી હશે, તે જ જાતની ભાસની જુની ભાષા છે.

ભાસને આપણે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ સુધીમાં, એટલે ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મુકીએ છીએ, એટલે આ અનુમાન વધારે બંધબેસતું આવે છે. વળી પાણિનીના નિયમોને ભાસ સર્વથા અનુસરતા નથી, તેનો પણ ખુલાસો થઈ શકે છે; કારણ કે પાણિની ઇ. સ. પૂર્વે ૪ થી શતકમાં અને ભાસ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં થયા એમ માનીએ છીએ, એટલે આટલા થોડા અંતરમાં પાણિનીના વ્યાકરણના નિયમો વિદ્યાને અને પ્રચલિત ભાષાને બંધનરૂપ મનાય એવી રીતે સ્વીકારાયા નહોં હોય. તે કાળે વિદ્યાને પ્રસાર અત્યારના જેટલો અપાટાબંધ થઈ શકતો નહોં હોય અને અમુક શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સર્વમાન્ય થતાં ઘણા કાળ નિકળી જતો હશે. આવા કારણથી થોડાં વર્ષો પૂર્વે થયેલા પાણિનીના નિયમોને બંધી રીતે અનુસરવા કરતાં, લોકરુઢિથી ચાલતા આવેલા પ્રયોગોને પણ ભાસે પોતાની ભાષામાં ચાલુ રાખ્યા હશે અને ભાષાનું એકંદર સ્વરૂપ જોતાં એકું જ

અનુમાન થાય છે. એ ભાષા સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતી અને ભાષાનાં રૂઢ વાક્યોથી ભરપૂર છે, તથા સરળ છતાં કોષ કોષ પ્રસંગે સમજવામાં અપરી છે. એનું સ્વરૂપજ દર્શાવી આપે છે કે, એ કાલિદાસની (કલ્પાસીકલ) સંસ્કારશુદ્ધ ભાષા કરતાં કંઈ નહિ તે ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ જેટલી જુની છે. સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપણી મુજરાતી ભાષા લઈએ. દસપતરામ અને તેમની પહેલાંના કવિઓની અને અત્યારે વપરાતી ભાષામાં લગભગ આ ૫૦ વર્ષમાં જેટલું અંતર જણાય છે, તેટલું અંતર કાલિદાસની અને ગાસની ભાષામાં જોવામાં આવે છે. સાહિત્યની સપાટામંધ યાલતી અભિવૃદ્ધિના હાલના સમયમાં, ૫૦ વર્ષમાં મુજરાતી ભાષા ઉપર જેટલા સંસ્કારો થવા પામ્યા છે, તેટલા સંસ્કારો થવાને એ પૂર્વના કાળમાં એછામાં એછાં ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ જેટલે. વળી એટલું પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો મુખ્ય આરંભાયો તેના પહેલાંની આ ભાષા છે અને પાણિનીનો તથા કાલિદાસનો સમય એની પૂર્વ પાંચેમ મર્યાદા છે. ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ સુધીમાં યાલતા આવેલા ભાષાના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહમાં, અસંખ્યકોનો બુદ્ધધર્મનો કાળ વ્યવધાનરૂપ થઈ પડ્યો હતો. પૂર્વની પ્રચલિત ભાષા બોલ્યું સ્વરૂપ પામી હતી અને પ્રાકૃતનો કંઈક વિશેષ પ્રચાર થવા લાગ્યો હતો. પૂર્વનું સમૃદ્ધ સાહિત્ય અંધારામાં પડી ગયું અને હજારો ગ્રન્થોને નાશ થઈ જતાં સાહિત્ય તદ્દન આંધું થઈ ગયું. આથી જ્યારે પુષ્પમત્રી પછી બુદ્ધધર્મ નષ્ટપાપ થયો, ત્યાર પછીના કાળમાં બ્રાહ્મણોએ પુનઃ ભાષાની અને ગ્રન્થોની અભિવૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો અને પૂર્વના સાહિત્યમાંથી જે કંઈ હાથ લાગ્યું તે ઉપરથી તમા બીજરૂપ જે કંઈ મળી આવ્યું તેનો ઉપયોગ કરી અનેક ગ્રન્થો લખી સંસ્કૃત સાહિત્યને પાછું સમૃદ્ધ કરી દીધું. આ સાહિત્યના પુનરુજ્જીવનના સમયમાં ભાષાને જે સંસ્કારો મળ્યા, તેનાથી તે સંસ્કૃતરૂપે થઈ રહી. પૂર્વના કાળમાં એનું સામાન્ય રીતે, ભાષા એનું

નામ પ્રચલિત હતું. જાસે પોતાનાં નાટકમાં જેનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે આવી બોલાતી લોકભાષા છે, ત્યારે કલિદાસ વગેરેની છેલામાં છેલ્લા સંસ્કારવાળી છે. આટલો એમાં ભેદ જણાય છે. ૫૦ સં. પૂર્વે બીજા અથવા ત્રીજા શતકમાં સંસ્કૃત લોકભાષા હતી, એવું યુરોપિયન વિદ્વાનો પણ માને છે, એટલે જાસનાં નાટકમાં લખેલી લોકપ્રચલિત ભાષા પણ એમને ૫. સ. પૂ. ત્રીજા શતકના અંતમાં એટલે ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મુકવાને આપણને પ્રેરે છે.

કલકત્તાના મોડર્ન રિવ્યુના ૫૦ સં. ૧૯૧૩ ના અક્ટોબરના અંકમાં, “ જાસનો સમય,” એ નામનો મી. પી. ચોધરી. એમ. એ. ખેરીસ્ટર એટલાના હાથથી લખાયેલો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે અને એ જ વિષયમાં બીજો એક લેખ મી. કે. પી. જયસ્વાલના હાથથી લખાયેલો આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ બાબતમાં એમનો એવો અભિપ્રાય છે કે, મહાકવિ જાસ ૫૦ સં. પૂર્વે ૭૩ માં આરંભાયેલા કુલ્લવંશના ત્રીજા રાજા નારાયણના રાજકવિ હતા. એટલે ૫૦ સં. પૂર્વે પહેલા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એ થઈ ગયા હતા. એમણે આ મતના પુરાવામાં કેટલેક પ્રમાણો આપેલાં છે, તે વિષે આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીશું. એ વિવાદના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) “ વ્યાજ્ઞાક્ય અર્થશાસ્ત્રો, નવં શરાવં સલિલસ્ય પૂર્ણ । એ શ્લોક જાસના પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરયજ્ઞમાં જવામાં આવે છે. એ શ્લોક બંનેએ એક જુના સુબાષિ । તરીકે ઉતારી લીધો હશે, અથવા આપણે એમ માનીએ કે વ્યાજ્ઞક્યે એ શ્લોક જાસમાંથી લીધો હશે, તોપણ વ્યાજ્ઞાક્યનું અર્થશાસ્ત્ર જેટલું જુનું કહેવાય છે તેટલું જુનું હું માનતો નથી. તેમ એની છત્રારત ઉપરથી એ વ્યાજ્ઞક્યે લખ્યું હશે એમ પણ મને શંકા છે. અ. થી એ શ્લોકના પ્રમાણ ઉપરથી જાસ વ્યાજ્ઞાક્ય પહેલાં થયા હતા એમ પુરવાર કરવું એ સંપ્રમાણ નથી.

(૨) પાટલીપુત્રના મૌર્યવંશના હેલ્લા રાજા બૃહદ્રથને તેના સૈનાપતિ પુષ્પમિત્રે મારી નાખી ૪૦ સં પૂર્વે ૧૮૪ માં શૃંગવંશની સ્થાપના કરી હતી. આ શૃંગવંશના હેલ્લા રાજા દેવભૂમિને તેના બ્રાહ્મણ પ્રધાન વસુદેવે મારી નાખાવી કણ્વવંશ સ્થાપ્યો, (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૩) આ વંશમાં માત્ર ચાર રાજાઓ થયા હતા. વસુદેવ, ભૂમિમિત્ર, નારાયણ અને સુશર્મન. આ સુશર્મનને (૪૦ સં પૂર્વે ૨૩ માં) શાતવાહને (શાલિવાહને) મારી રાજ્ય લઈ લીધું. આ કણ્વવંશમાં થયેલા ત્રીજા રાજા નારાયણના ભાસ રાજકવિ હતા. આ કણ્વવંશના રાજાઓને પુરાણોમાં શંગલત્વ એ નામે ઓળખાવેલા છે. તેઓ ખરું જોતાં ગાદી ઉપર રાજા તરીકે બેસતા નહતા, પણ પેશ્વાઓની પેઠે રાજસના પોતાના હાથમાં રાખી અમલ ચલાવતા હતા. ભાસનાં નાટકોમાં આ બાબતનો ધણો પુરાવો મળે છે. ભાસે બાલ ચરિતાદિમાં નારાયણની પ્રશંસા કરતાં તેને પ્રભુ શબ્દથી સંબોધ્યો છે, નરપતિ અથવા રાજા તરીકે સંબોધ્યો નથી. અમારી દલીલ એમ છે કે વસુદેવને, ભૂમિમિત્ર અને નારાયણ એવા બે પુત્ર હતા. ભૂમિમિત્ર મોટા અને નારાયણ નાનો હતો. આ વસુદેવના પુત્રાએ પોતાના રાજા દેવભૂમિને મારી નાખ્યો હતો. આ રાજ્યપ્રપંચને ભાસે 'આત્યારિ' નાટકમાં ઉતાર્યો છે. એમાં વસુદેવના બળરામ અને નારાયણ (કૃષ્ણ) એ બે પુત્રો કંસ રાજાને મારી નાખે છે. ભાસે ખરું જોતાં વસુદેવના પુત્રનું નામ કૃષ્ણ તરીકે લખવું જોઈએ, તેમ છતાં એમનું નામ સર્વ ઠેકાણે નારાયણ એમ લખ્યું છે; નાયકનું નામ કૃષ્ણ એવું કોઈ ઠેકાણે લખ્યું નથી. આથી નારાયણ નામથી જ નાયકને ભાસે ઉદ્દેશ્યો છે, તે પોતાનો આશ્રયલાતા નારાયણ છે. નાટકનો ખરો નાયક આ નારાયણ છે અને આખું આ રાજ્યતંત્ર, કૃષ્ણે કરેલા કંસવધના સ્વરૂપમાં નાટકરૂપે ગોઠવ્યું છે, કારણ કે તે, નારાયણે કરેલો પોતાના રાજાનો વધ, કૃષ્ણે કરેલા કંસવધની પેઠે ધર્મ છે, એવું લોકોને ખતાવી આપવા માટે છે.

નાટકમાં પણ પછે ઠેકાણે લખનામાં આવ્યું છે કે, ગોબાલજીના રક્ષણ માટે નારાયણ દુષ્ટ રાજાનો વધ કરશે. બાલચરિતમાં વસુદેવના મોટા પુત્ર બગરામને બધી જગાએ સંકર્ષણ કહેલો છે, બગરામ કહો નથી. મારું માનવું એમ છે કે, વસુદેવ કપરના મોટા પુત્રનું નામ પણ સંકર્ષણ હશે અને બુભિમિત્ર એ એનું ઉપનામ અથવા ડીરકી-પીવ નામ હશે, જેનો અર્થ એમ હશે કે દેવબૂમ રાજાનો મિત્ર. સંસ્કૃત માંહત્માં મુખ્ય પ્રધાનના પુત્રને મુવરાજનો મિત્ર કપવામાં આવે છે, એવો કંઈક સંપ્રદાય છે. દેવબૂમિ પોતે મુવરાજ હતો તેણે વૃદ્ધ રાજાને કેદમાં નાંખી તેના હાથમાંથી આદી છીનવી લીધી હતી. આ પ્રમાણે અમારા દ્વિગ્નિન્દુથી જોતાં બાલચરિતો છેલ્લો અંક ધણો અથ સચક છે. નારાયણે જ્યારે કંઈને માર્યો ત્યારે યોદ્ધાઓ અને તેના સગાસાગવા વસુદેવ અને તેના પુત્ર નારાયણ વગેરે ઉપર વેર લેવા તત્પર થયા. એટલામાં વસુદેવે વૃદ્ધ રાજાને કેદમાંથી બોલાવી મંગાવી તેને આદી ઉપર બેસાડ્યો અને યોદ્ધાઓને કહ્યું કે,

ઓ ઓ મધુરાવાસિનઃ શૃણ્વન્તુ ભવન્તઃ । અસ્ય સ્વલ્પ દૈત્યેન્દ્રપુરા-
ર્થલોત્પાટનપટોઃ સર્વેક્ષત્રપરાઙ્મુસ્તાવલોકિનો વસુદેવમવસ્ય વાસુદેવસ્ય પ્રસા-
દાત્ પુનરભિગતરાજ્યસ્ય ઉપસેનસ્ય શાસનમિશાનીમ્ અવશુષ્યતે ।

સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમિદાનીં કૃષ્ણરાજ્યમ્ ।

આહી સર્વેક્ષત્રપરાઙ્મુસ્ત એ વાક્યનો અર્થ એટલો જ થઈ શકે કે, નારાયણ ક્ષત્રિય નહોતો (બ્રાહ્મણ હતો) તેણે જોયું કે ક્ષત્રિયે પૂર્ણથી પરાંગ્મુખ થયા છે, તેથી તેણે રાજસત્તા ખુંચાવી લેનાર દેવબૂમિને મારી નાંખ્યો અને વૃદ્ધ રાજાને આદીએ બેસાડ્યો. આ વૃદ્ધ રાજા, તે માર્યા ગયેલા દેવબૂમિનો પિતા હતામત હતો એમ માનીએ તો, પુરાણોમાં હતામતે ધણી વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું એમ લખ્યું છે, તેના પુત્રાસો થઈ શકે છે. ઉપરની બીના એમ પણ સિદ્ધ કરી આપે છે કે, કપવંશના પ્રધાનો આદીપર બેસતા નહતા.

પણ રાજ્યસત્તા હાથમાં રાખી અમલ ચલાવતા હતા. ભાસે ફત્તવાક્ય નામના નાટકમાં પણ દુર્યોધનને મુખે કહેવડાવ્યું છે કે:—

इयालं तव गुरोर्भूषं कंसं प्रति न ते दया ।

આમાં કંસને નારાયણના પિતા વસુદેવનો રાગ કહ્યો છે, જે કુષ્વનારાયણના પિતા વસુદેવનો દેવભૂમિ સાથે રાગ તરીકેનો સંબંધ બરાબર બતાવી આપે છે. આ નાટકમાં નારાયણ દુર્યોધનને ત્યાં ફત્ત તરીકે જાય છે, એ કથાનું ચરતુ લેવામાં છે. જ્યારે કંચુકી દુર્યોધનને જાહેર કરે છે કે, નારાયણ અથવા પુરુષોત્તમ તમને મળવા આવે છે, ત્યારે દુર્યોધન કહે છે કે—

किं किं कंसभृत्यो दानेदरस्तव पुरुषोत्तमः ?

बाह्दथापह्नविषयक्री तिनोगस्तव पुरुषोत्तमः ?

આ વચનોમાં કંસનૃત્ય એ શબ્દથી કપાના યજ્ઞો શું જલૃત્ય કહ્યો હોય એમ સ્પષ્ટ સૂચવાય છે. તેમ જ બાહ્દ્રથના હાથમાંથી રાજ્યસત્તા છિનવી લેનાર, એ શબ્દે મૈત્ર્ય વંશના છેલ્લા રાગ બહ્દ્રથના હાથમાંથી સત્તા છીનવી લેનાર, શુંગવંશના પ્રથમ રાગ પુષ્પમિત્રને સૂચવે છે. આ પ્રમાણથી હજાર પણ શક રહેતો નથી કે બાલચરિત એક રાગપ્રપચનું નાટક છે અને ભાસે પોતાના આશ્રયદાતા નારાયણ કપાને ઉદ્દેશીને તે લખ્યું છે. આથી ભાસ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શનકના ઉત્તરાર્ધમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૩ માં) થયા હતા એવો મત મીં એધરી આે છે.

(૩) બુદ્ધ ધર્મનો નશ થતાં પુષ્પમિત્રના કાળ પછી જે (રીવાજવલ્લ એન્ડ લીટરેચર) સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું હતું, તે સમય ભાસનો છે એવું ામની જાણા, નાટકોમાં વર્ણુવેલી લોક સ્થિતિ અને વિચારો વગેરે ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

મીં એધરીના વિષયમાં આ ત્રણ મુદ્દા જરા વિચાર કરવા જેવા છે. આપણે કમવાર તેડું અસીકન કરીશું.

(૧)

એમના પ્રથમ પ્રશ્નમાં જે ત્રણ બાબત વિચારવા જેવી છે. ચાણક્યે ભાસનો શ્લોક લીધો છે, કે બનેએ પૂર્વનો દાષ પ્રચલિત શ્લોક લીધો છે, તેના ખુલાસા માટે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ભાસ અને ચાણક્ય એ વિષય જોતાં વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ સમજાશે કે, ચાણક્યે નવું શરારું એ શ્લોક ભાસમાંથી લીધો છે. ચાણક્યના સમય વિષે તો શંકાનો અવકાશ નથી, કારણ કે ઐતિહાસિક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે તે ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય અપાવનાર હતો. આથી ભાસ એની પહેલાંનો અથવા તો એનો સમકાલીન હોવો જોઈએ.

ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર કહેવાય છે તેટલું જાતું નથી, એમ બીજી શંકા એમણે ઉઠાવી છે, પરંતુ એની ભાષા, તે સમયની જનસ્થિતિ તથા વિચારો અને વહેમો જોતાં તે ચંદ્રગુપ્તના સમયની સ્થિતિનું સૂચન કરે છે. કાલિદાસે પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્રમાં રાજનીતિની ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે કે—

રાજા-તેન હિ અવિતથં તંત્રકારવચનમ્—(ટીકા—તંત્રકારવચનં

અર્થશાસ્ત્રકારવચનં અવિતથં હિ તથ્યમેવ) શાસ્ત્રદષ્ટં આહ દેવઃ

અહિ તંત્રકારવચનથી કાલિદાસે ચાણક્યઅર્થશાસ્ત્રને સૂચવ્યું છે, એટલે એ અર્થશાસ્ત્ર કાલિદાસના વખતમાં હતું એમ માની શકાય. વળી મદાકવિ બાને પણ અર્થશાસ્ત્રગુણગ્રાહી એ પદે કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્રનું સૂચન કર્યું છે. જે આ ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર ન હોય તો ભાસ એના કરતાં પણ જુનો છે એમ માનવું પડે, જે બીજાં અનેક દારણો જોતાં માનવામાં આવે તેમ નથી.

ચાણક્ય, અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા છે એમ એ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ એ વિષે શંકાનો અવકાશ નથી. એ ગ્રન્થમાં ચાણક્યે પોતાને જે નામથી એટલે કૌટિલ્ય અને વિષ્ણુગુપ્ત, એ જે નામથી ઝોળખાવ્યો છે અને આખા ગ્રન્થમાં સ્થળે સ્થળે પોતાનો અભિપ્રાય હિતિ કૌટિલ્યઃ એમ જણાવ્યો છે.

સર્વશાસ્ત્રાણ્યનુક્રમ્ય પ્રયોગાનુપલબ્ય ચ ।

કૌટિલ્યેન નરેન્દ્રાર્થે શાસનસ્ય વિધિઃ કૃતઃ ॥

એ શ્લોક ૨૫૪ બતાવી આપે છે કે, કૌટિલ્યે રાજ્યને (ચંદ્ર-ગુપ્તને) માટે અર્થશાસ્ત્ર કર્યું છે. વળી એ જ ગ્રંથના અંત ભાગમાં પણ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે કે-

દૃષ્ટ્વા વિપ્રાતિપત્તિં बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥

આમાં પણ વિષ્ણુગુપ્તે સૂત્ર અને ભાષ્ય રચ્યું એવું ૨૫૪ છે. વિષ્ણુગુપ્ત, ચાણક્ય, કૌટિલ્ય ઇત્યાદિ નામો ચાણક્યના છે એમ કાષમાંથી મળી આવે છે, તો પછી આથી વધારે શું પ્રમાણ જોઈએ. મીં વિન્સેન્ટરમીથનું પણ એમ માનવું છે કે, ચાણક્યે દશવિધી રાજનીતિ વગેરે મૌર્ય રાજ્યોના સમયનાં છે. તેમ જ ભાસે પ્રતિ-જ્ઞાયોગન્ધરાયણમાં બતાવેલી યુદ્ધ અને મત્રાદિકની પદ્ધતિ પણ મૌર્ય સમયને સૂચવે છે. અર્થશાસ્ત્રના કર્તૃત્વને માટે આ પ્રમાણે અશ્રદ્ધાથી શંકા કરવાનું બીજું શું સમગ્ર કારણ છે તે એમણે જણાવ્યું નથી. મને તો એમ જ લાગે છે કે, આ બાબત ગ્રંથના અંગભૂત શ્લોકથી સિદ્ધ છે, તો એને બીજા પુરાવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

(૨)

ભાસના બાલચરિત નાટકને મીં ચોધરી એક (પોલીટીકલ નાટક એટલે) રાજપ્રપંચનું નાટક માને છે અને માત્ર કેટલાંક નામો અને યોગાનુયોગના યુક્તિથી ગોઠવેલા મગતાપણા ઉપરથી, ભાસ નારાયણકવિનો રાજકવિ હોતો એમ સિદ્ધ થયું માને છે. પરંતુ આમ માનવું સપ્રમાણ નથી. બાલચરિત નાટકમાં કણ્વવંશની હકીકત સાથે શું શું મળતું આવે છે તે આપણે તપાસીએ. એમાં માત્ર બે નામ જ મળતાં આવે છે. એક વસુદેવ અને તેનો પુત્ર નારાયણ. (એમને એ વસુદેવ કૃષ્ણના પિતા અને નારાયણને કૃષ્ણ માને છે) નારાયણનો

બીજે બાઇ ભૂમિમિત્ર છે તેનું નામ કૃષ્ણના મોટાબાઇ બળ-
રામની સાથે એટલે સંકર્ષણની સાથે મળતું નથી, એટલા માટે
ભૂમિમિત્રનું નામ સંકર્ષણ હશે એમ અનુમાનથી માની લેવું પડે
છે. જે દેવભૂમિ રાખને નારાયણકૃષ્ણે માર્યો હતો, તેનું નામ કંસની
સાથે મળતું નથી, પરંતુ તે કલ્પવૃં પડે છે. બાલંદ્રથનું નામ બંને
પ્રસંગોમાં મળતું નથી, કાશ્ય કે માર્ય વંશનો રાજા બાલંદ્રથ છે
અને બાળચરિતમાં બાલંદ્રથ એટલે બૃહદ્વંશનો પુત્ર અર્થાત્ જરાસંધ
એમ છે આ પ્રમાણે નામના મળતાપણામાં માત્ર બે જ નામ છે,
જે ઉભયપક્ષે સામાન્ય છે. હવે આપણે નાટકના પ્રસંગો તપાસીએ.
ભાસે બાલચરિતમાં જે જે વિવિધ પ્રસંગો લીધા છે, તેમાં કંસનો
વધ ભૂમિમિત્રના વધ સાથે મળે છે. વસુદેવને કેદમાં નાંખ્યા હતા તે
પ્રસંગ વૃદ્ધરાજ ભાગવતને બંધનમાં નાંખ્યો હતો તેની સાથે મળે
છે. આ સિવાય આખા નાટકનો કોઇ પણ પ્રસંગ કણ્વેની હકીકત
સાથે મળતો નથી. જો ભાસે ખાસ રાજપ્રકણનું વસ્તુ લઈ આ
નાટક લખ્યું હોત, તો એવા દરેક પ્રસંગની રચના એ એવી રીતે
ગોઠવત કે કણ્વેની હકીકત સાથે તે સર્વેશે મળતું આવત. પરંતુ
આમાં તો આરંભથી અંત સુધી, કૃષ્ણની વિવિધ બાળલીલાઓનું
પુગલકથાઓમાં ચાલતું આવેલું આખ્યત મૂલ્યું છે, જેમાં માત્ર બે
ત્રણ નામ અને બે ત્રણ પ્રસંગ કણ્વે રાજાઓની હકીકતને મળે છે.
આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવું કે, કણ્વેનારચણને ઉદ્દેશીને ભાસે
આ નાટક લખ્યું છે એ સપ્રમાણ ગણ્ય નરના. આ અનુમાનની
સામે આ પ્રતાવનામાં દર્શાવેલા બીજા પુરવાઓ સરખાવતાં એક-
દર પ્રમાણે તેની વિશ્લેષ જાય છે.

મી० ચોધરી કહે છે કે “ભાસે પોતાના આચરણના નારાયણને
કોઇ સ્થળે રાજા કિંવા નરપતિ એવું પદ લગાડ્યું નથી, પરંતુ પ્રજા
શબ્દથી તેને ઓળખાવ્યો છે.” નરપતિ કરતાં પ્રજા શબ્દ વધારે

પ્રતાપશીલ અને મહત્વવાળો છે. તેમ જીતાં બાસે ધણે ઠેકાણે જાં પાતુ નો નરપતિઃ શમિતારિપક્ષઃ । રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ । રાજા રાજગુ-
જોપેતઃ । ભૂમિમેઠઃ પ્રશાસ્તુ નઃ । તથા લક્ષ્મ્યા સમાયુક્તો રાજા ભૂમિ
પ્રશાસ્તુ નઃ । એમ પોતાના આપયજ્ઞતાને રાજા શબ્દે ઘણાં નાટકોમાં
સંબોધ્યો છે. એટલે નારાયણ મંત્રિપત્ર હતા માટે એને બાસે રાજા
કે નરપતિ કહ્યો નથી એ દલીલ ચાલે તેમ નથી.

મીં. ચો.ધરી કહે છે કે, બાસે બ્રાહ્મચરિત્ર નાટકના નાયકને
નારાયણ એ નામથી ઓળખાવ્યો છે, ખસ કૃષ્ણ એવું કાંઈ સ્થળે
લખ્યું નથી, તેથી નારાયણ શબ્દે પોતાને આશ્રય પાત્ર સૂચવ્યો છે,
આ વાત પણ ખરી નથી. બાસે બ્રાહ્મચરિત્રમાં નારાયણને એ ઠેકાણે
કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. (જી.બો.-અંક-૧-૨૨ અને અંક-૪-૩)
તેમ જ કૃષ્ણના બાહને પણ મજીરામ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પૂર્વના
કાળમાં એટલે મહાભારતની પંચીના અને પુરાણો અને ભાગવત
રચાયેલાં તે પહેલાંના કાળમાં કૃષ્ણ એ નામો. પ્રયોગ ઘણો થોડો જ
જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણને માટે પૂર્વે ચાન્દ્રેવ, શૌરિ ઇત્યાદિ શબ્દો
મળી આવે છે. ભ.સના ગ્રંથોમાં એ શબ્દ અડ નથી તેમ કાશ્વ-
દાસનામાં પણ એમ જ છે. બાસે કૃષ્ણ શબ્દથી નાયકને ન ઓળખા-
વતાં નારાયણ, એવું વધાર મહત્ત્વ અને પ્રભાવસ્વયંક નામ
વાપર્યું હશે એમ લાગે છે.

મીં. ચો.ધરી લખે છે કે ‘કંસ-ચામુદેવ-નારાયણ ઇત્યાદિની
સગાઇ પણ કલ્પ વંશના વસુદેવ-નારાયણ અને ભૂ મમિત્ર-જેને એ
કંસ કહે છે, તેની સગાઇ સયે મળતી આવે છે.’ પરંતુ ખરું
જોતાં વસુદેવ અને નારાયણ જેવ પિતા પુત્ર હતા તેમ વસુદેવ અને
નારાયણ (કૃષ્ણ) પિતા પુત્ર હતા, એ સિવાય બીજી સગાઇ મળતી
નથી કંસ નારાયણ (કૃષ્ણ) નો મામેલ થતો હતો અને વસુદેવનો
સાળો થતો હતો. તે સગાઇ ભૂમિમિત્ર, જેને એ કંસ કહે છે, તેની

સગાઇ સાથે મળતી નથી. એ ક્ષત્રિય હતો અને વસુદેવ તથા નારાયણ બ્રાહ્મણ હતા. આ પ્રમાણે એ સંબંધ પણ બંધ બેસતો નથી અને એમણે દૂતવાક્ય નાટકમાંથી ટાંકેલા ફ્યાલં તવ ગુરોર્મૂપં કંસપ્રતિ ન તે દયા । એ વાક્યમાં વસુદેવનો અને કંસનો બનેલી અને સાળા તરીકેનો સંબંધ કવિએ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યો છે, જે સંબંધ ભૂમિભિન્નનો અને વસુદેવનો ન હતો. તેમ જ

કિં કંસશ્ચલો દામોદરઃ પુરુષોત્તમઃ ?

કિં બાર્હદ્વાજપદ્મતર્કીર્તિભોગસ્તવ પુરુષોત્તમઃ ?

એ વાક્યોમાં પણ મીઠું ચોધરી દર્શાવે છે તેવું મહત્ત્વ નથી. એ વચનો માત્ર કૃષ્ણની અવનતિ દર્શાવવા દુર્યોધનના મુખમાં કવિ-એ મૂકેલાં છે અને તે પણ બદ્ધને ઉદ્દેશીને નહીં પણ તેના પુત્ર બાર્હદ્વજ-જરાસંધને ઉદ્દેશીને છે. જે વૃદ્ધ રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો તે ઉચ્ચસેન છે.

આ બાબત બાળ ઉપર મુકી આપણે બાસનાં નાટકોનાં બીજાં આંતર પ્રમાણો અને બાલ પ્રમાણો તરફ દૃષ્ટિ કરીયું, તો પણ સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે કે આ અનુમાનને તેનાથી લગાર પણ આધાર મળતો નથી.

બાસે પોતાનાં નાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં જે પરચકનો મહાભય દર્શાવ્યો છે તે નારાયણના વખતમાં નહોતો. બાસે પોતાના આશ્રય-દાતાની જે મહત્તા અને ગૌરવ દર્શાવ્યાં છે, તેની છાપા પણ નારાયણ કણ્વનામાં નથી. વળી પોતાના આશ્રયદાતાની જે રાજ્ય-મર્યાદા બાસે સૂચવી છે, તે નારાયણકણ્વના રાજ્યની મર્યાદા નથી. વિષ્ણુની આવા પ્રકારની ભક્તિ, નારાયણના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ માં પ્રચલિત હતી, એવું કોઇ સ્થળેથી જગી આવતું નથી. બાસ જે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ ના અરસામાં થયા હોય એમ મીઠું ચોધરીના મત પ્રમાણે માનીએ, તો મહા કવિ કાલિદાસ એમના

સમકાલીન થાય છે. કાલિદાસના લેખોમાં આવા પ્રકારની ભક્તિનું કોઇ સ્થળે સૂચન સરખું પડ્યું નથી. કાલિદાસ ઇ. સ. પૂ. ૫૬ માં થયા હતા એમ હાલમાં મોટે ભાગે સ્વીકારાય છે, તો ભાસ અને કાલિદાસ લગભગ સમકાલીન થાય છે. કાલિદાસે ભાસને ધણો પ્રસિદ્ધ કવિ માન્યો છે, પોતાને વર્નમાન કવિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તથા ભાસનાં નાટકોને પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વે એમ જૂનાં નાટકો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. જો આ બંને કવિઓ એક અરસામાં થયા હોય, તો કાલિદાસ માલવિકાગ્નિમત્રમાં ભાસનાં નાટકોને પુરાણ નાટકો તરીકે દર્શાવે નહીં. કાલિદાસની ભાષા અને નાટકનું કલાવિધાન રૂઝેરે જોતાં ભાસનામાં અને એમનામાં ઘણું અંતર લાગે છે, તે પણ ન હોયું જોઇએ. કાલિદાસની ભાષા, First Revival of Literature સાહિત્યનો પ્રથમ પુનરુદ્ધાર થયો તે અરસાની છે અને ભાસની તો તે પહેલાંની જુની અને લોકપ્રચલિત ભાષા છે; ભાસનાં નાટકોની રચના, એ જાતના સાહિત્યનો પ્રારંભકાળ સૂચવે છે. ત્યારે કાલિદાસની રચના એ સાહિત્યની સંપૂર્ણતા સૂચવે છે. વળી બુદ્ધધર્મની જે ઝાંખી છાયા ભાસનામાં જોવામાં આવે છે, તે કાલિદાસનામાં લગાર પણ નથી. પુષ્પમિત્રની પછીના એટલે શૃંગ અને કણ્વ રાગઓના વખતમાં બુદ્ધધર્મ નિર્મૂળ થઇ ગયો હતો, એટલે ભાસ એ સમયમાં થયેલા સંભવે નહીં. વળી ભાષ્યકાર પતંજલિએ પોતાના ગ્રંથમાં બે નાટકોનાં નામ આપેલાં છે, તેમાંનું એક કંસ-વધ છે. હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલા બાલચરિતનાટકનો મુખ્ય વિષય કંસ-વધ છે, અને એમ પણ માની શકાય કે આ કંસવધ એ જ કદાચિત બાલચરિત નાટક હશે. ગણપતિ શાસ્ત્રીનું એમ અનુમાન છે કે, એ કંસવધ વખતે ભાસનું નાટક હશે. જો એમ હોય તો એક જ વિષયનાં બે નાટકો ભાસ લખે નહીં. આ બાલચરિતને જ ભાષ્યકારે કંસવધ તરીકે ઓળખાવ્યું હોય એમ કેમ ન બને ? જો કદાપિ આમ

હોય તો નારાયણ કૃપા ભાસેનો આશ્રયદાતા હોય એ દલીલ લૂટી જાય તેમ છે.

માત્ર નામેના અને કંઈક પ્રસંગેના મળતાપણા ઉપરથી આમ અનુમાન બાંધીએ તો, માલવિકાગ્નિમિત્રમાં કાલિદાસે જે નાટ્યાચાર્યો વચ્ચે સ્પર્ધાનો જે પ્રસંગ મુક્યો છે, તે કાલિદાસ અને ભાસની સ્પર્ધા સાથે યથાસ્થિત મળે છે અને કાલિદાસે અગ્નિમિત્રના જે પ્રશંસા કરી છે, તે ઉપ થી એમ કેમ ન માની શકાય, કે એ અગ્નિમિત્રના દરખાસ્તમાં યથા હશે. આ બાબત ઉપર આપણે આગળ ચર્ચા કરીશું.

અહીં મત્ર એટલું કહેવું બસ છે કે, ભાસકવિ નારાયણકૃપના વખતમાં એટલે ૫. સ. પૂર્વે ૭૩ માં થયા હતા એમ મન માની શકવું નથી.

(૩) મી० ચોપરીનો ત્રીજો મુદ્દો એવો છે કે, પુષ્પમિત્રની પછી જે સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર થયો, તે સમયની ભાસની ભાષા છે, તથા લોકસ્થિતિ પણ તે જ સમયની છે.

પુષ્પમિત્રની પછી પાછો બ્રહ્મજીવન પ્રવર્તવા માંડ્યો ત્યારે અને ભાષ્યકર પતંજલિના ભાષ્ય પછી ભાષાને જે સંસ્કારો થયેલા જેવામાં આવે છે તે ભાસની ભાષામાં નથી.

પુષ્પમિત્રની પછી થયેલા કલિદાસ આદિ કવિઓની વાણીમાં, તેમના નાટ્યકલાવિદ્યાનામાં અને એકંદર ભાષામાં જે સંસ્કાર અને સુધૃષ્ટિતા જોવામાં આવે છે તે ભાસનામાં નથી. એમનું નાટ્યકલાવિદ્યાન સાદુ અને સરળ છે, ભાષા લોકપ્રચલિત છે, વ્યાકરણના પ્રયોગો કોઈ કોઈ સ્થળે શિથિલ છે અને બધાં નાટકોનું એકંદર સ્વરૂપ ધણું સાદું અને અકૃત્રિમ સુંદરતાવાળું છે. તે સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, જે કાળે મંત્રકૃત ભાષા લોકભાષા હતી, પાણિનિ બ્યાકરણના પ્રયોગો સર્વમાન્ય થવા ન હતા અને નાટ્યસાહિત્ય અત્યંત

એકાધર્મ અને નિયમોથી સુગઢ થયું નહતું, તે સમય બાસ કવિનો છે. અસૌક્યના વખતમાં શુદ્ધધર્મ પ્રસર્યો તે પહેલાંની આ પરિસ્થિતિ છે, એટલે અંદ્રગુપ્ત અને આણ્યાકમનો કાળ, એ બાસનો સમય હશે એમ માનવું પડે છે.

મહાકવિ બાસ નાટ્યકલાના માર્ગદર્શક કવિ છે, એમ એમનાં નાટકો ઉપરથી જણાઇ આવે છે. બાસની આ-
 ૯ બાસ અને ગળનાં કોષ પશુ નાટકો હજી સુધી આપણા કલ્પિતાસ. જેવામાં આબ્યાં નથી તેથી, તથા નાટ્યકલાનો પ્રારંભકાળ સૂચવતી હોય તેવી એમની રચનાથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે, હાલના સ્વરૂપમાં નાટકો લખવાનો પ્રથમ પ્રારંભ બાસે કર્યો હશે. કેટલાએક યુરોપીયન વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે, હિન્દુસ્તાનમાં નાટ્યકલાનું અનુકરણ ગ્રીક નાટકો ઉપરથી થવા પામ્યું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદીમાં હિન્દુસ્તાનને ગ્રીસની સાથે ધણું સારો બંધાર હતો. સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી અંદ્રગુપ્તને આપી હતી, અને એણે તથા ટોલેમી-થીજએ પાટલીપુત્રની રાજગાદી સાથે સારો સંબંધ રાખ્યો હતો. એકમેકના એકબીજા પશુ એકમેકના રાજ્યમાં જતા આવતા અને રહેતા હતા. અલેક્ઝાન્ડરના રાજ્યનો ભાર એ સાથે નર્મદા માર્ગે અને રથળ માર્ગે ઉત્તરવિની તરફથી વ્યાપારનો સારો સંબંધ હતો. આ પ્રમાણે ગ્રીસનો હિન્દુસ્તાન સાથે સારો સંબંધ વતો તે વાતની ના પાડી શકાતી નથી. બાલણે ગ્રીક સાહિત્યને સારું માન આપતા હતા એમ પશુ ગ્રીક તવારીખો ઉપરથી જણાય છે. જૂના શિક્ષા ભેખેમાં યવન અથવા ગ્રીકનાં નામ આવે છે અને કલિદાસ પશુ લખે છે કે, યવનીઓ આપણા રાજ્યોના દરબારમાં રાણીઓની તેજસ્વતામાં રહેતી હતી.

આવાં અનેક દારણાથી પ્રા-વેબર વગેરેનું એમ માનવું છે કે, “ગ્રીક રાજાઓના અમલમાં બ્રાહ્મીના, પંજાબ, ગુજરાત વગેરે દેશોએ ગ્રીક નાટકોના જે કાષ્ટ પ્રયોગ થયા હશે તે ઉપરથી આપણા કવિઓએ અનુકરણ કર્યું હશે અને નાટકોમાંનો જવનિકા શબ્દ પણ એવું સૂચન કરે છે.” મી. મેકડોનલનો અભિપ્રાય એથી જૂદો પડે છે. એમનું માનવું એમ છે કે, આ જાતનું સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યું હશે અને કાળે કરી તેની અભિવૃદ્ધિ થઈ હશે. આ એમનું માનવું સત્ય છે. આપણા દેશમાં આ કળા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ભવેલી હોય એમ જણાય છે. કાલિદાસના વિક્રમેર્વા-શીયમાં પણ લખ્યું છે કે, ભરત મુનિએ હન્દ્રની સભામાં લક્ષ્મી-સ્વયંવરનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. આધુનિક દૃષ્ટિથી જોતાં આપણે આ વાત ખરી માનતાં અચકાઈએ એમ છે, તેમ છતાં એટલું તો સિદ્ધ છે કે, ભરત જેવા નાટ્યાચાર્યો આવા ગ્રીક સાહિત્ય કરતાં જૂના છે અને એમના મનથી આજે પણ હયાત હોય પ્રમાણુભૂત મનાતા આવ્યા છે, એટલે નાટ્યસાહિત્ય, ગ્રીક ઉપરથી થયું હોય એમ આપણી શુદ્ધ કલ્પના કરી શકતી નથી. વળી ભામહ જેવા જૂના આચાર્યના લેખમાં પણ આગળના કવિઓ અને કાવ્યોનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. એટલે ઉપરની વાત માન્યામાં આવતી નથી. એ કલાનો વિદ્ભવ અને વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે આપણા દેશમાં જ થયો હોવો જોઈએ.

ભાસના નાટકોની ભાષા સાદી છે. અત્રંકરો ધણા જ આજ છે. નાટ્યકલાવિધાન ધણું સરળ છે. એમનાં નાટકોમાં નાટ્યકલાનો આરંભ જણાય છે, ત્યારે કાલિદાસનામાં તેની સંપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. કાલિદાસના જેવા સમર્થ કવિને જે નાટકોએ સ્પર્શ ઉત્પન્ન કરી એ જ ભાસ કવિનો કીર્તિસ્તંભ છે. એ નાટકોની ભાષા, રસ, આકર્ષણ, સાદી પણ સુંદર રચના, અત્યંતારિક કલ્પના સહિત,

અને અમરું ગાંધીય આદિ ગુણો ભાસને મહાકવિપદની સંપૂર્ણ થોડતાએ પહોંચાડનારાં છે. પ્રારંભમાં જે કવિએ આવા સાદા સુંદર અને રસભરિત નાટકો લખ્યાં, તેની શક્તિની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે. તોપણ પાછળથી થયેલા મહાકવિ ભવભૂતિના ઉત્તર રામચરિતના સંબંધમાં એમ કહેવું પડે છે કે ઉત્તરે રામચરિતે મવભૂતિર્વિશિષ્યતે । તે જ પ્રમાણે ભાસ અને કાલિદાસનાં નાટકો જોતાં, ભાસ કરતાં કાલિદાસ ચઢે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ભાષામાં, નાટ્યકલાવિધાનમાં, કલ્પનાશક્તિમાં, પ્રસંગોની પસંદગીમાં, રસનિષ્પત્તિમાં, મનુષ્યજાતિના ગૂઢ અંતર્ભાવ ચિતરવામાં વચનચાતુર્યમાં અને ટુંકામાં કહીએ તો કાવ્યકળાનાં સર્વે અંગોમાં કાલિદાસે ભાસના કરતાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી આપી છે. કાલિદાસનો પ્રધાન રસ શૃંગાર છે. એમણે માત્રવિકાસિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને શાકુંતલ નામનાં જે ત્રણ નાટક લખ્યાં છે તેમાં પ્રધાન રસ શૃંગાર છે. કાલિદાસની ભાસની સાથે તુલના કરવામાં ભાસનાં સ્વપ્રવાસદત્તા અને અવિમારક એ બે નાટકો વધારે કામમાં આવે તેવાં છે, કારણ કે તેમનો અને કાલિદાસનાં ત્રણ નાટકોનો રસ શૃંગાર છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ પછીના સમયમાં ભાસનાં નાટકોએ લોકના હૃદયોને વશ કરી કાલિદાસ જેવા કવિને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી અને તેને જ પરણીને હિંમત પ્રાપ્તતા નવા કવિ કાલિદાસને પોતાના માત્રવિકાસિમિત્રમાં સ્વાભિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો હતો. આ એમનું સ્વાભિમાન સાર્થક છે, તેમ કાલિદાસ જેવાના મુખમાંથી પ્રશંસાનાં-વચનો કલાગ્નિનાર ભાસ કવિનો નાટકો લખવાનો શ્રમ પણ સહન છે, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. અને કવિઓનાં નાટકોમાં, ભાષામાં, ત્રિચારમાં પ્રસંગોની રચનામાં અને મોટે ભાગે શબ્દોની રચનામાં પણ ઘણું મગતાપણું દેખાય છે.

સ્વપ્રવાસવદત્તાના પ્રથમ અંકમાં યૌગન્ધરાયણ વાસવદત્તાને

કાંઈ તપોવનમાં આરે છે ત્યાં તપોવનવર્ણન વગેરેની શાકુન્તલમાં સંપૂર્ણ છાયા જોવામાં આવે છે.

ઔમ-ધર મણુ વાસવદત્તાને પદ્માવતીને સોંપે છે, પછી પદ્માવતીનું રાજની સાથે લગ્ન થાય છે. રાજ વાસવદત્તાના વિવાહનું ચિત્રદર્શન કરે છે. મહારાણી પદ્માવતી રાજને કહે છે કે, વાસવદત્તાના જોવી કોઈ બ્રાહ્મણકન્યા આપણું અંતઃપુરમાં છે. આ પ્રમાણે વાસવદત્તા ઉઘાડી પડે છે, રાજને તેની સાથે મેળાપ થાય છે. આ પ્રસંગ કંઈક જૂઠા અને વધારે સુંદર સ્વરૂપમાં કાલિદાસે માલવિકામિમિત્રમાં આલેખી બતાવ્યો. સ્વમવાસવદત્તાના વસ્તુના કલેવરને જાણે ઉભટાવી કાલિદાસે, વધારે રસપ્રદ રીતે માલવિકામિમિત્રમાં એકવી બતાવ્યું હોય એમ લાગે છે. માલવિકામિમિત્રમાં માલવિકાને પદ્માવતીને સોંપવામાં આવી છે, ત્યારે સ્વમવાસવદત્તામાં વાસવદત્તાને પદ્માવતીને સોંપવામાં આવી છે. માલવિકા સંગીત શીખે છે ત્યારે વાસવદત્તા વીણા શીખે છે. માલવિકાને ચિત્રમાં આલેખેલી તથા નૃત્ય કરતી જોઈ રાજને અનુરાગ થાય છે, જ્યારે વાસવદત્તાને પણ રાજ ચિત્રમાં આલેખેલી જુવે છે. જાને નાચિકાઓ રાણીના અંતઃપુરમાં રહે છે.

સ્વમવાસવદત્તામાં મહારાણી પદ્માવતી શિરોવેદનાથી પીડાય છે ત્યારે પરિજનો તેને અનેક ઉપચાર કરે છે. પદ્માવતી પશ્વવસ્ત્રન રચાવી ત્યાં સુવે છે અને રાજ ત્યાં આવે છે ત્યારે વાસવદત્તાને સમાગમ પામે છે, એ કંઈક ઓછા રસનો પ્રસંગ, શાકુન્તલમાં શકુન્તલની કમરેહના, સખીઓના ઉપચાર, રાજનું ત્યાં આવવું, શકુન્તલાનું પુષ્પશયન, તેનું વર્ણન, જાનેનો સમાગમ વગેરે પ્રસંગની સાથે મળતો આવે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ શાકુન્તલનો પ્રસંગ કંઈક અપૂર્વ રસથી ભરેલો લાગે છે.

સ્વમવાસવદત્તામાં જેનું તપોવનવર્ણન છે, તેનું જ શાન્ત પવિત્ર

અને હરિજ્ઞાદિ ખળેલાં વિશ્રબ્ધ પ્રાણીઓવાળું તથોવન શાકુન્તલમાં ચીતર્યું છે. સ્વમવાસવદત્તામાં વાસવદત્તાને વિયોગ મતા ઉદયનની જેવી વિરહદશા વણુવી છે, તેવી જ દશા શકુન્તલાના વિયોગથી દુઃખાન્તની વણુવી છે. સ્વમવાસવદત્તામાં ચોથા અંકમાં રાજા, પદ્માવતી, વાસવદત્તા, ચેટી, વિદૂષક વગેરે પ્રમદવનમાં મળે છે, ત્યાં રાજા વાસવદત્તાના વિરહદુઃખનું વિદૂષકને નિવેદન કરે છે, તેવો જ પ્રસંગ વિક્રમોર્વશીયમાં અને માલવિકામિમિત્રમાં પ્રમદવનમાં ચીતર્યો છે અને બંનેમાં ચેટી વિદૂષકને શોધતી શોધતી આવે છે. બંનેમાં વસંતક વિદૂષકનું પાત્ર એક જ સરખું અને સરખા સ્વભાવવાળું છે. સ્વમવાસવદત્તામાં ભ્રમર વિદૂષકને પીડે છે ત્યારે શાકુન્તલમાં શકુન્તલાને પીડે છે. અહીં રાજા વાસવદત્તા સંબંધી વિષાદ, આખમાં પુષ્પરબ્જા નિમિત્તથી પટરાણી પદ્માવતીથી હુપાવે છે, ત્યારે વિક્રમોર્વશીયમાં અને માલવિકામિમિત્રમાં પણ રાજા નાયિકા પ્રત્યેના પ્રેમ હુપાવે છે. સ્વમવાસવદત્તામાં પદ્માવતી રાજાને વાસવદત્તા પુનઃ આપે છે, ત્યારે વિક્રમોર્વશીયમાં કાશીરાજપુત્રી ઉર્વશી આપે છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો રાજા, નાયિકા, ઉપનાયિકા, વિદૂષક અને ચેટી એટલાં પાત્રોથી સ્વમવાસવદત્તામાં ભાસ કવિ જે રસ જમાવી શક્યા નથી, તે રસ કાશ્મિરસે એટલાં જ પાત્રોથી માલવિકામિમિત્ર અને વિક્રમોર્વશીયમાં જમાવી બતાવ્યો છે.

અવિભારકમાં રાજા કુન્તિભોજની પુત્રી કુરંગીને ઉદ્ધાનમાં ઉન્મદા કાથીનાથી બચાવે છે અને તે વખતથી અવિભારક. નાયિકાનાયિકા વચ્ચે ઉદ્ધાનમાં પ્રીતિની મીઠી બંધામ છે, ત્યારે વિક્રમોર્વશીયમાં રાજા ઉર્વશીને કેસી કાનવના ત્રાસથી બચાવે છે અને શાકુન્તલમાં રાજા શકુન્તલાને ભ્રમરના ઉપદ્રવથી બચાવે છે, તે વખતે બંને નાયિકા અને નાયિકાઓ વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિ બંધામ છે.

સ્વમવાસવદતામાં ઉદયન અને વાસવદતા વચ્ચે વીણા શીખ-
વતાં પ્રેમની ઝાંઝ બંધાય છે, ત્યારે માલવિકામિમિત્રમાં માલવિકાનું
મૃત્યુકૌશલ્ય જોતાં નાયક નાયિકાનો પ્રેમ બંધાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રીતિનું બીજ રોપાવાના પ્રસંગો આ ત્રણે નાટ-
કોમાં સરખા જોવામાં આવે છે. અવિમારકમાં પ્રેમ થયા પછી
રાજા કુરંગીને મધ્યરાત્રે રાજમહેલમાં મળે છે, ત્યારે વિક્રમેર્વશ્ચીયમાં
પ્રીતિ થયા પછી નાયિકા નાયકને તેના રાજમહેલમાં મળે છે અને
શાકુન્તલમાં નાયક નાયિકાના આશ્રમમાં મળે છે. અવિમારકમાં
અધિષ્ઠાપને લીધે નાયક અધોગતિ પામી નાયિકાના નગરમાં આવી
રહે છે, ત્યારે વિક્રમેર્વશ્ચીયમાં નાયિકા બરતમુનિના શાપથી અધો-
ગતિ પામી મૃત્યુલોકમાં આવી રાજાની સાથે પ્રેમબંધનથી જોડાય છે
અને શાકુન્તલમાં શકુન્તલા પણ દુર્વાસાના શાપથી દુર્ગ્ધિત થાય
છે; તેમ માલવિકા પણ સિદ્ધના વચનથી એક વર્ષ અઘાત ચર્ચામાં
રહે છે. અવિમારકમાં રાજમંદિરનું જેવું બબ્બ વર્ણન છે, તેવું વિક્રમે-
ર્વશ્ચીયમાં પણ રાજમહેલનું અને રાજવૈભવનું વર્ણન છે. અવિમા-
રકમાં નાયકના જાતિ કુલાદિકનો નિર્ણય કરવો પડે છે, ત્યારે શાકુ-
ન્તલમાં શકુન્તલાના જાતિ કુલાદિકનો નિર્ણય કરવો પડે છે. તે જ
પ્રમાણે માલવિકામાં પણ છે. અવિમારકમાં પુત્રીના વિવાહ સંબંધી
ચિંતાનો અને તેને વગવવાનો બ્યાવહારિક પ્રસંગ મુક્યો છે, તેવા જ
પ્રકારનો સાંસારિક પ્રસંગ શાકુન્તલમાં છે. અવિમારકમાં બીજા
અંકમાં, વિદ્વષક અને ચેટીના પ્રસંગમાં ચેટી વિદ્વષકને છેતરે છે,
તે જ પ્રસંગની સંપૂર્ણ છાયા, બીજા અંકમાં વિક્રમેર્વશ્ચીયમાં
વિદ્વષક અને ચેટીના પ્રસંગમાં તથા માલવિકામિમિત્રમાં પણ જોવામાં
આવે છે. ત્યાં પણ ચેટી વિદ્વષકને છેતરી જાય છે. અવિમારકના
ત્રીજા અંકમાં પ્રેમવશ થયેલો રાજા પોતાની વિરહાવસ્થા દર્શાવે છે,
ત્યાં ધાત્રી અને નરિનિકા આવે છે અને કુરંગીની સમાન વિરહા-
વસ્થા દર્શાવે છે, અને રાજ્યકન્યાને ફરી રાને મળવું તત્સંબંધે રાજા

વિદ્યુત્ સાથે વિચાર કરે છે; તેવી જ રીતે વિક્ષેપીયમાં બીજા અંકમાં રાજા વિદ્યુત્, ઉર્વશી, ચિત્રલેખા વગેરે ઉદ્યાનમાં આવે છે અને ઉર્વશીની સમાન પ્રીતિ અને વિરહાવસ્થાનું પત્રદ્વારા રાજાને સૂચન કરવામાં આવે છે. એવી જ રીતનો પ્રસંગ શાકુન્તલના ત્રીજા અંકમાં અને માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પણ લીધેલો છે. અવિમારકમાં ત્રીજા અંકમાં રાજા ગુપ્ત વેશે રાજકન્યાને મળે છે અને નલિનિકા બન્નેનો સમાગમ કરાવે છે, તેવી જ રીતે વિક્ષેપીયના ત્રીજા અંકમાં ઉર્વશી ગુપ્તવેષે રાજાને રાજભવનમાં મળે છે અને ચિત્રલેખા સુકિતથી બન્નેને ભેગાં કરે છે. અવિમારકમાં ચોથા અંકમાં રાજાનો અને નાયિકાનો પુનઃ વિયોગ થાય છે, વિરહદુઃખથી ગાંડા જેવો બની ગયેલો રાજા વનમાં ભટકે છે અને પ્રાણ ત્યાગ કરવા તત્પર થાય છે, તેવામાં એક વિદ્યાધર તેને પુનઃ સંયોગ કરાવનારી વીંટી આપે છે, જેથી તે અદૃશ્ય થઈ શકે છે અને પુનઃ નાયિકાને મળે છે. તે જ પ્રમાણે વિક્ષેપીયના ચોથા અંકમાં ઉર્વશી અદૃશ્ય થઈ જવાથી વિયોગમાં ઉન્મત્ત જેવો રાજા વનમાં ભટકે છે અને આકાશ-વાણીથી મળેલો પાર્વતીનો ચરણરાગમણિ બન્નેનો પુનઃ સમાગમ કરાવે છે. શાકુન્તલમાં અને માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પણ નાયક અને નાયિકાનો પુનઃ સમાગમ કરાવનાર વીંટી જ છે. અવિમારકમાં (તિર-સ્કરિણી) ગુપ્ત રહેવાની વિદ્યાનું જે સામર્થ્ય નાયક નાયિકાના મેળા-પમાં સહાયજૂત થાય છે, તેવું જ વિક્ષેપીયમાં પણ છે. આકાશ માર્ગમાંથી નીચે દેખાતી પૃથ્વીના સ્પૃશ્યતાન્વિત જેવું વર્ણન અવિ-મારકના ચોથા અંકમાં કરવામાં આવ્યું છે, તેવું જ વર્ણન કલિ-દાસે શાકુન્તલના સાતમા અંકમાં તથા રઘુવંશના તેરમા સર્ગમાં આપેલું છે.

અવિમારકના પાંચમા અંકમાં—અવિમારક વિરહદશામાં કષ્ટા-વરમાં અનુભવતી કુરંગીને જોઈ જે વર્ણન કરે છે, તે જટા અંકમાં વિયોગિણીની દશામાં રહેલી શકુન્તલાના દુઃખાન્તે કરેલા વર્ણનને અને પ્રસંગને સંવંધા મળતું છે.

છઠા અંકમાં—સૌવીરરાજ પોતાનો પુત્ર આટલા દિવસ ક્યાં અદૃશ્ય હતો તેનું વૃત્તાન્ત સાંભળે છે અને તેને પુનઃ મળે છે. નારદ, કુંતિભોજને ત્યાં આવે છે અને વિવાહ મંગળ તથા આશીર્વાદ સાથે નાટકનો અંત આવે છે. તેજ પ્રમાણે વિક્રમેર્વશીયમાં પણ આયુનો, રાજાનો અને ઉર્વશીનો મેળાપ થાય છે, આયુનો વૃત્તાન્ત નિવેદિત થાય છે, નારદ ત્યાં આવે છે અને આશીર્વાચન, તથા આયુના અભિષેકની સાથે વિક્રમેર્વશીય પણ સમાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે મહાકવિ ભાસનાં અને મહાકવિ કાલિદાસનાં નાટકોમાં મળતા આવતા મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો મેં તારવા કાઢ્યા છે, પરંતુ જે સિવાય - ઝીણા ઝીણા ધણા પ્રસંગો પણ છુટા છવાયા બેવામાં આવે છે, જે વિસ્તાર ભયથી આપી શકાયા નથી.

આ બંને કવિનાં નાટકોના પ્રસંગોમાં જેટલું મળતાપણું છે, તેટલું જ મળતાપણું તેમની ભાષામાં અને વિચારોમાં પણ જણાય છે અને પ્રસંગોના કરતાં પણ વધારે લક્ષ્ય ખેંચે તેવું છે, માટે તેના શોડા દાખલાઓ નીચે આપીશું.

નાટકનો પ્રારંભ કરવાની ભાસ અને કાલિદાસની પદ્ધતિ બહુ જ સરખી છે. ભાસ પોતાનાં લગભગ બધાં નાટકોનો આરંભ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

સૂત્રધાર:—एवमर्थमिश्रान् विज्ञापयामि—अये किन्तु खलु मद्रिज्ञापना-
व्यग्रे शब्द इव श्रूयते । भवतु विज्ञातम्—स्वप्नवासवदत्ता.

સૂત્રધાર:—यावदिदानीम् आर्यमिश्रान् विज्ञापयामि * * * *

અયે કિન્તુ કલ મદ્રિજ્ઞાપનાનંતરં કુરરીણામિષ આકાશે-

શબ્દઃ શ્રૂયતે * * ભવતુ જ્ઞાતમ્—વિક્રમેર્વશીય.

પ્રાંતમાં નાટક.

સૂત્રધાર:—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये इतस्तावत् ।

નહી—आर्य इयमस्मि ।

ગચ્છતુ ભવાન્ પુનર્દર્શનાય—સ્વપ્નવાસવદત્તા. ૧૬

ગમ્યતાં પુનર્દર્શનાય—વિક્રમેર્વશીય.

શિલ્પક:—કસ્યાપિ નાહ્યાસ્યામિ ઇષા સંદષ્ટા મે જિહ્વા—સ્વપ્નવાસવદત્તા-૪૦

શિલ્પક:—એવં મયા નિયંત્રિતા જિહ્વા, યદ્ભવતોપિ સહસા પ્રતિવચન ન દદામિ
વિક્રમેર્વશીય અંક ૨

રાજા—પદ્માવતીં બહુમતા મમ યથાપિ રૂપશીલમાધુર્યે: ।

વાસવદત્તાબદ્ધં ન તુ તાવન્મે મનો દરતિ—સ્વપ્નવાસવદત્તા. ૫૧૦૪૧

રાજા—ઊર્વશીગતમનસોપિ મે સ એવ દેવ્યાં બહુમાન: । વિક્રમેર્વશીય અંક ૨

આ પ્રમાણે વિચારોનું અને વાક્યોનું મળતાપણું એટલું બધું છે કે, તેનો અત્રે ઉતારો આપતાં ધણી જગા રોકાય તેમ છે, માટે માત્ર થોડા દાખલા અહીં આપ્યા છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ બંને મહાકવિઓનાં નાટકોમાં ભાષાની, વિચારોની, પ્રસંગોની, અને ધણે રચને શબ્દ રચનાની પશુ સમાનતા જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નવાસવદત્તામાં અને અવિભારકમાં, ભાસ કવિએ જે જે પ્રસંગો લાધા છે, તેમાંના ધણા ખરા પ્રસંગોને કાલિદાસે પોતાનાં ત્રણે નાટકોમાં વહેંચી નાંખી, પોતાની કળાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી આપી છે. આ ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે, કાલિદાસને ભાષાની, વિચારોની, પ્રસંગોની અને કલાવિધાનની પોતાનામાં ન્યૂનતા લાગી હશે તેથી તેમણે ભાસની કાવ્યસામગ્રી લઈ પોતાનાં નાટકોની રચના કરી હશે. એમ જાનવું એ કાલિદાસ જેવા કવિની સર્વગ્રાહી શુદ્ધિને અન્યાય કરવા જેવું કહેવાય. જેમ એક ચિત્રકાર, અમુક પ્રસંગનું એક સુંદર ચિત્ર ચીતરી લોકરુચિને આકર્ષતો હોય, તેના ઉપર પોતાની કળાની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાને માટે બીજે વધારે કુશળતાવાળો ચિત્રકાર, એ જ પ્રસંગ લઈ એવું જ ચિત્ર આલેખી વધારે વિજયી થવાનો પ્રયત્ન કરે, તેણે જ પ્રયત્ન કાલિદાસનો જોવામાં આવે છે. ભાસની સાથે

સ્પર્ધામાં ઉતરી, એમના શૃંગાર પ્રધાન નાટકો ઉપર વિજય મેળવવાને માટે, કાલિદાસે જુદે જુદે સ્થળે લગભગ એવા જ પ્રસંગો લખવાણીની, કલાવિધાનની અને રસની સંપૂર્ણતા કેવી હોય તે બતાવી આપ્યું છે, અને એ બંને કવિઓનાં નાટકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં આપણને એમ લાગે છે કે, ભાષામ, મનોહર પદરચનામાં, કલાવિધાનમાં, કલ્પનાશક્તિમાં, હૃદયોના ઉંડા મર્મ સમજવામાં અને સમજાવવામાં, મૃદુમૃદુ પરિહાસમાં, વચન ચાતુર્યમાં, અને એકંદર રીતે કહીએ તો કાવ્યના સમગ્ર ગુણોમાં કાલિદાસ ભાસના કરતાં ચઢે છે. ભાસનું સુવણુ છે, ત્યારે કાલિદાસનું કુન્દન છે, અને બંને કવિના સમયમાં જોટલું અંતર છે, તે લક્ષમાં લેતાં આટલો ભેદ હોય એમ પણ સંભવિત લાગે છે. આમ છતાં પણ ભાસનામાં એક વિશેષ છે. સંસ્કૃતસાહિત્યમાં શૃંગારરસને ખીલવવામાં કાલિદાસનું સ્થાન પ્રથમ છે, અને કરુણારસને મૂર્તિમાન કરવામાં ભવભૂતિ અદ્વિતીય છે; તે જ પ્રમાણે વીરરસ જમાવવામાં ભામકવિ સર્વોત્તમ છે. કાવ્યના રસોમાંથી શૃંગાર, વીર અને કરુણા એ ત્રણે રસ, જેમ આ ત્રણ મહા કવિઓએ પોતાના ખાસ વિષય તરીકે વહેંચી લીધા હોય તેમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને બાળુનાં સ્થાન ખાલી લાગે છે. આ ત્રણે કવિઓએ અકકેક રસ સિદ્ધ કરી લીધો છે, ત્યારે બાળે સર્વ રસોમાં પોતાની મધ્યમતા બતાવી છે. આ ઉપરથી જો આપણે એમ કહીએ કે—

કાલિદાસસ્તુ શૃંગારે ભાસો વીરે વિશિષ્યતે ।

કરુણે ભવભૂતિશ્ચ લાગઃ સર્વેષુ મધ્યમઃ ॥

તો એમાં અતિશયોક્તિ અથવા અન્યાય જેવું લાગે તેમ નથી. કાલિદાસે સર્વે રસો કેળવવા છતાં શૃંગારમાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. ભવભૂતિએ શૃંગાર, વીર અને કરુણા સ કેળવ્યા છે, તેમ છતાં કરુણારસમાં એ અદ્વિતીય છે; તેમ ભામ વીર રસમાં

એમ છે એમ કહેવું પડે છે. ભવભૂતિ, મહાવીરચરિતમાં જે વીરરસ કેળવી શક્યા નથી; તે રસ ભાસે પોતાનાં, કૂતથેત્કથ, કૂતવાક્ય, કૃષ્ણભાર વગેરે નાટકોમાં સંપૂર્ણ રીતે કેળવી બતાવ્યો છે. પાત્રોની ચોખ્ખતા સંપૂર્ણ રીતે સાચવીને ભાસે એ નાટકોમાં વીરરસ એવી રીતે પૂર્યો છે કે, વાંચનારની આસપાસ એ રસનું વાતાવરણ સહજવારમાં ઉપરિથત થાય છે. આ પ્રમાણે શૃંગાર અને કરુણારસને કેળવનાર કાલિદાસ અને ભવભૂતિની વચ્ચે વીરરસને કેળવનાર કવિનું સ્થાન ખાસી લાગતું હતું, તે ભાસે ક્યારનું એ પૂર્યું હતું એમ જણાઇ આવે છે.

આગળ જે જે વિષયોની ચર્ચા કરી છે, તે ઉપરથી તથા જ્ઞાસ કવિનાં નાટકોનું એકંદર અવલોકન કરતાં અને તેમાંથી મળી આવતાં આર્ષાં આર્ષાં આંતર પ્રમાણોની ઇતિહાસની સાથે એકવાક્યતા કરતાં, મહાકવિ ભાસ, ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના અંત સુધીમાં થયા હોવા જોઇએ એ અનુમાન વધારે સકારણ લાગે છે, અને એમની તથા કાલિદાસની વચ્ચે ઘણું ઘણું તો ૧૦૦ થી ૧૫૦ વર્ષનું અંતર હશે એમ કહી શકાય છે.

જો આ અનુમાન ખરું માનીએ તો કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ નો એટલે પુષ્પમિત્રના રાજ્ય સમયનો કંઈપી શકાય. કાલિદાસ ઇ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયા હતા, એમ હાલ કેટલાએક વિદ્વાનોનું માનવું છે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલું શતક અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ માં ઝાઝો ફરક રહેતો નથી. ભાસ અને કાલિદાસ વચ્ચે લગભગ ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષનું અંતર હશે એમ માનીએ તો સૈદ્ધાંતિકાદિ જે કવિઓનાં નામ કાલિદાસે આપ્યાં છે, તે એ ગાળામાં થઇ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હશે. એમના કોઇ પણ ગ્રંથ હયાતીમાં નથી આવ્યા, એટલે એમના સંબંધમાં માત્ર આવું અનુમાન જ બાકી શકાય તેમ છે.

આપણા સંસ્કૃત કવિઓનો બહુધા એવો કંઈક સંપ્રદાય છે કે, તેઓ પોતાના આશ્રયદાતાના સંબંધમાં કોઈ ૧૦ કાલિદાસ અને પણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરે છે, અથવા તો તેની અભિમિત્ર. ઇ. સ. કોઈ કોઈ વખતે સારી પ્રશંસા પણ કરે છે.

પૂર્વે ૧૭૦. મહાકવિ હાસે પણ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાનો નામથી નિર્દેશ ન કરતાં, તેને બરત વાક્યો વગેરેમાં અનેક પ્રકારનાં આશીર્વાચનો અને પ્રશંસાનાં વચનો કહ્યાં છે. આવી જ પદ્ધતિ આણુ આદિ રાજ્યાશ્રિત કવિઓની જોવામાં આવે છે. કાલિદાસ પણ રાજ્યાશ્રિત કવિ હતા, એમ પરંપરાથી મનાતું આવ્યું છે, તો એમણે પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના સંબંધમાં કંઈ પણ ન લખતાં કેવળ મૌન શા માટે ધાર્યું હશે? કાલિદાસ, પોતાના આશ્રયદાતા પ્રત્યે આટલી બધી અગુણ્યતા બતાવે, એ સહજ પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેમ છે.

કાલિદાસ, ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં વિક્રમના દરબારમાં થયા હતા, એમ હાલમાં માનવામાં આવે છે, અને પૂર્વે પણ એમ જ મનાતું હતું, એવું આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ એમ માનવામાં આપણી પાસે થોડાં સાધન છે. કાલિદાસે વિક્રમોર્વશીયમાં પુરુરવને બદલે વિક્રમ એવો એ અર્થવાળો શબ્દ વાપર્યો છે અને નાટકમાં એકાદ ઠેકાણે પરાક્રમ શબ્દ ન વાપરતાં વિક્રમ (પરાક્રમ) શબ્દ વાપર્યો છે. આ સિવાય એ કવિનો વિક્રમ સાથે કંઈ બીજો સંબંધ જણાતો નથી. એટલે એ વિક્રમના આશ્રિત કવિ હતા એમ માનતાં લગભર અટકવું પડે છે! વળી ઇતિહાસ પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં વિક્રમ નામે કોઈ રાજા થયો નથી, એમ જણાય છે; આથી કાં તો એમ માનવું પડે કે, કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયા હશે, પણ એમને વિક્રમની સાથે કંઈ સંબંધ નહીં હોય; અથવા તો એમ માનીએ કે, એ વિક્રમના આશ્રિત હતા, તો ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં નહીં થયા હોય, પણ કદાપિ ગુપ્તવંશના

વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થયા હશે. ગ્રુપ વિક્રમાદિત્યના સમયમાં એ થયા હતા, એમ હાલ જે કંઈ નિષ્ણુય થયો છે તે ઉપરથી માની શકાતું નથી, તેમ જ્ઞાસની અને કાલિદાસની વચ્ચે લગભગ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ જેટલું અંતર પણ સંભવતું નથી. નાહાપાણુ શક રાજાને હરાવી કહાકનાર ગૌતમીપુત્ર શાતવાહુન આ વિક્રમાદિત્ય હશે, એમ માનતાં પણ કાલિદાસનો અને એનો સંબંધ ઘટાવી શકતો નથી, તેમ એ બંનેના સમયમાં બહુ અંતર પડે છે; આથી અવશેષ માત્ર એટલું જ રહે છે કે, કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે પેહેલા શતકમાં થયા હતા, પણ વિક્રમના દરબાર સાથે એમને કંઈ સંબંધ નહીં હોય, કારણ કે તે વખતે વિક્રમ નામે રાજ થયો ન હતો.

ધન્વંતરિક્ષપણકાનરાસિદ્ધશંકુ : ।

એ શ્લોક કાલિદાસ અને વિક્રમનો સંબંધ બતાવે છે, પરંતુ તે કોઈ પાછળથી થયેલા કાલિદાસને માટે હોય એમ લાગે છે. જ્ઞાસની જેને સ્પર્ધા થઈ હતી, તે રઘુ શાકુન્તલ આદિના કર્તા કાલિદાસને માટે નહીં. આ પ્રમાણે જેતાં કાલિદાસ અને વિક્રમનો સંબંધ કંઈક સંદિગ્ધ થઈ પડે છે. પરંતુ એટલું તો માની શકાય છે કે, કાલિદાસ જેવો મહાકવિ અનાશ્રિત તો નહીં જ હોય અને જ્યારે પરંપરાથી એમ મનાતું આવ્યું છે કે એ રાજ્યાશ્રિત કવિ હતા, ત્યારે કાલિદાસને આશ્રય આપનાર કોણ ? એ પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. આ આશ્રયદાતા માલવિકાગ્નિમિત્રનો નાયક અગ્નિમિત્ર હશે એમ મને લાગે છે.

કાલિદાસ ઇ. સ. ૦ ત્રીજીથી છઠ્ઠા સૈકામાં નહીં પરંતુ, ઇ. સ. ૦ પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થઈ ગયા હતા એ બહુમાન્ય મત, મેં મારા વિક્રમેર્વશાયમાં સ્વીકારી તેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, પરંતુ એમનો વિક્રમ સાથેના જે સંબંધ મને એ વખતે સંભવિત લાગતો હતો, તે અત્યારે નવા વિચારની શ્રેણીથી જેતાં કંઈક સંદિગ્ધ જેવો લાગે

છે. આથી એ પ્રશ્નની ખંતે બાજુના વિચારો વિદ્વાનોની આગળ મૂકવાથી એ બાબતનો વધારે સારો નિર્ણય થવાનો સંભવ છે. ઇ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયેલા કાલિદાસના વખતમાં ચિન્કમ નામે કોઇ રાજા થયાની ઇતિહાસ ના પાડે છે, એટલે ઇતિહાસના બલવત્તર પ્રમાણુ આગળ લે. કકથાના પ્રમાણુથી એ ખંતેનો સંબંધ સ્વીકારતાં સહજ અટકવું પડે છે. ચિક્કમોર્વશીય નાટકના નામપરથી લગાર તાણીતોશીને બધેસતો કરવો પડે એવો એ ખંતેનો સંબંધ કંઈક ઓછા મહત્વવાળો લાગે છે, કારણ કે કાલિદાસ જેવા ગુણ્ય કવિએ, જ્યારે પોતાના નિવાસસ્થાન ઉજ્જયિની, વિંશા, માલવા, દશાર્ણ, વગેરે ઉપરનો પોતાનો પ્રેમ સ્થળે સ્થળે પ્રદર્શિત કર્યો છે, ત્યારે પોતાના અશ્રયદાતા પ્રત્યેની ઉપકાર-શુદ્ધિ તે આવી સંદિગ્ધ રચનામાં-અને તે પણ આટલા સંક્ષેપમાં-સૂચવે, એ માનવામાં આવતું ન જો ચિક્કમોર્વશીયમાં ચિક્કમની પ્રશંસિતો ઉદ્દેશ હોય, તો તેને કોઇ વધારે સારા અને સ્ફુટ સ્વરૂપમાં એ મૂક્યા વિના રહે નહી. જ્યારે ચિક્કમની પ્રશંસામાં કાલિદાસે આમ એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી, ત્યારે અગ્નિમિત્રની એમણે જોઇએ તેટલી પ્રશંસા કરી છે, જે માલવિકાગ્નિમિત્ર જેતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ પ્રમાણે કાલિદાસ અને ચિક્કમના સંબંધ કરતાં, કાલિદાસ અને અગ્નિમિત્રનો સંબંધ વધારે સ્પષ્ટ જણાવાથી માનવા જેવો લાગે છે, અને તેને નીચે દર્શાવેલા દેટલાએક કારણો પુષ્ટિ પણ આપે છે.

(૧) કાલિદાસે જ્યારે કવિ તરીકે પોતાના જીવનનો આરંભ કર્યો, ત્યારે મહાકાવ લાસનાં નાટકોએ લોકવૃત્તિને પોતાની તરફ ખેંચી બાજી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, એમાં તો શંકા રાખવાનું પ્રયોજન નથી, કારણ કે કાલિદાસે પોતાના પ્રથમ નાટક માલવિકાગ્નિમિત્રમાં એવા જ અર્થને સૂચવતો ઉલ્લેખ કરેલો છે. લાસના લેખ તરફ વળેલી લોકવૃત્તિને પોતાની તરફ પાછી વાળી, પોતાની પ્રતિષ્ઠાને સ્થાપિત કરવાનું કાર્ય કાલિદાસને બાજું વિષમ લાગ્યું હશે,

એમ પણ આપણે એમનાં વચનો ઉપરથી અનુમાન કરી શકીએ તેમ છે. શૃંગવંશના રાજાઓ નાટકોના ધણા શોખીન હતા, એમ આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ, એટલે જાસનાં નાટકોના પુષ્પમિત્રના વખતમાં પ્રયોગ થતા હશે અને તે વખતે ખીલું નાટ્યસાહિત્ય અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી, લોકજ્ઞાત માત્ર જાસનાં નાટકોની તરફ જ વળી હશે. આ લોકરુચિને પોતાની તરફ વાળવાને આટે કાલિદાસે અગ્નિમિત્રને નાયક કદાપી લખેલું 'પોતાનું' પ્રથમ નાટક માલવિકાગ્નિમિત્ર રંગભૂમિપર આણ્યું હતું એમ માનવામાં તો શંકા કરવાનું કારણ નથી.

નાટકં ક્યાતવૃત્તં સ્યાત્ એવા કંઈ નિયમને અનુસરીને આપણા કવિઓનો બહુધા એવો સંપ્રદાય જણાય છે કે, તેઓ પોતાનાં નાટકોના નાયકોને સુપ્રસિદ્ધ પુરાણકથાઓમાંથી પસંદ કરે છે. આ નિયમનું કવચિત્ જ કોઈ કવિઓ ઉલ્લંઘન કરતા જોવામાં આવે છે. જાસે પણ પોતાનાં નાટકોમાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ નાયકોની યોજના કરેલી જણાય છે અને એ જ જાતની પ્રવૃત્તિ પાછળના કવિઓની પણ જોવામાં આવે છે. જાસ જેવા કવિનાં નાટકોની રપર્કાં કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા એસાડવાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં, સુપ્રસિદ્ધ પુરાણ નાયક ન લેતાં, અગ્નિમિત્ર જેવા ઇતિહાસમાં લેશપણ મહત્વ અને ખ્યાતિ નહીં પામેલા મત્ર યુવરાજને પોતાના પહેલા નાટકના નાયક તરીકે કાલિદાસે શા મટે પસંદ કર્યો હશે, એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. અગ્નિમિત્ર પુરાણાદિકમાં લગાર પણ પ્રસિદ્ધ નથી એના પિતા પુષ્પમિત્રના સંબંધમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત એટલો જ મળી આવે છે કે, એણે બૃહદ્રથ નામે મૌર્યવંશના છેલ્લા રાજાને મારી પાટલીપુત્રનું રાજ્ય પોતાને ત એ કર્યું હતું. ગ્રીક લોકોના હુમલાને પાછો વાળી શિલ્હ તથા ખરવેલને હરાસા હતા તથા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો. આ સિવાય શૃંગવંશના રાજાઓની વધારે હકીકત ઇતિહાસમાં

જથ્થાત્મી નથી. જે વખતે પુષ્પમિત્ર માદી ઉપર હતો, તે વખતે અમિ-
મિત્ર યુવરાજ હતો અને દક્ષાર્થ તથા માલવા વગેરે પ્રદેશો ઉપર
રાજ્યપ્રતિનિધિ (ગવર્નર) તરીકે રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજધાની
વિદિશામાં હતી પરંતુ આખું રાજ્ય પુષ્પમિત્રના હાથમાં હતું.

કાલિદાસે, આ યુવરાજ અમિમિત્રને પોતાના પ્રથમ નાટકનો
નાયક કદંબી માલવિકામિમિત્ર વિદિશામાં જન્મવાવું હતું એમ દર્શા-
વ્યું છે. જાસની સાથે સ્પર્ધા કરવામાં, કોઈ મહાન નાયકને ન
યોગ્યતાં કવિએ આ કુમારને નાયક કદંબ્યો અને નાટકનો પ્રથમ પ્રયોગ
એની રાજધાની વિદિશામાં કરાવ્યો, એ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે,
એ દિવસે પ્રથમ આશ્રમ એ યુવરાજ તરફથી મળ્યો હશે અને
જાસની સ્પર્ધામાં ઉતરવાને માટે એમણે નાટકનો પહેલો પ્રયોગ વિદિ-
શામાં કરી પોતાની કીર્તિ સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો હશે. જે આમ
ન હોય તો અમિમિત્રના ચરિતમાં એવું શું અલૌકિક છે, કે જે
જાસની તરફ વળેલી લોકશક્તિને કાલિદાસ તરફ ખેંચવાનું પ્રયત્ન
સાધન થાય ? કાલિદાસે આ માર્ગ લીધો તેનું કારણ એમ જણાય
છે કે, એમના વખતમાં અમિમિત્ર વિદિશામાં રાજ્ય કરતો હશે અને
જાસનાં નાટકો રાજ્યાશ્રય નાચે જન્મવાતાં હશે, તે એમની તીવ્ર
શુદ્ધિથી સાંખી ચલાવું નહીં હોય, માટે અમિમિત્ર જેવા અદ્વૈત્યુત
રાજાને પોતાના નાયક સ્વીકારી માલવિકામિમિત્ર લખ્યું હશે અને
રાજ્યાશ્રય મેળવી રાજ્યના માનને લીધે અને પોતાના ગુણને લીધે
લોકશક્તિને પોતાની તરફ વાળી હશે.

(૨) પોતાની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિથી પ્રતિકા સ્થાપવાનો આવી શુક્તિ-
થી પ્રસંગ સાખ્યા પછા, કાલિદાસે વિક્રમોર્વશીય અને શાકુન્તલ
નામનાં એ નાટકો લખ્યાં હતાં. તેમાં પુરુરવ અને દુષ્યન્ત નામના
એ પુરાણપ્રસિદ્ધ નાયકો એમણે લીધા છે. આમાં એ પરાપૂર્વના
સંપ્રદાયને અનુસર્યા છે, પરંતુ માલવિકામિમિત્રમાં એ સંપ્રદાયને કોઈ
મૂકવાનું કારણ એટલું જ હશે કે, આમિમિત્રના નામથી લખાયેલું

મસ્તાવના.

નાટક એ રાજા પોતે પણ સદ્ભાવપૂર્વક જુવે, ખનતો આશ્રય આપે અને પ્રજા પણ રાજાના માનની ખાતર તેને માન આપે અને ધીરે ધીરે લોક અભિપ્રાય પોતાની તરફ વાળતાં, ભાસનાં નાટકો રંગભૂમિ ઉપરથી ખસવા પામે.

અગ્નિમિત્રને નાયક તરીકે પસંદ કરવામાં રહેલો કવિનો આ ચૂદ આશ્ચર્ય, વિક્રમોર્વશીયના પ્રારંભમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. જ્યાં સૂત્રધારના મુખે કવિ કહેવડાવે છે કે,

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यात् अथवा सद्गुरुषु बहुमानात् ।

अमृत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां काळिदासस्य ॥

અહીં સદ્ગરુપુરુષ શબ્દ કવિએ ખાસ વાપરેલો લાગે છે; તે જો કે પુરુરવના અર્થમાં લઇ શકાય તેમ છે, તોપણ પટાનતરે એમ સૂચવે છે કે, આ સદ્ગરુતુને આશ્રય આપનાર મહાપુરુષ અગ્નિમિત્રના માનની ખાતર પણ તમે આ કાલિદાસનો પ્રયોગ જુવો. સદ્ગરુપુરુષ એ પદમાં રહેલો કવિનો આ આશ્ચર્ય તે વખતના પ્રેક્ષકો સારી રીતે સમજી શકતા હશે. કવિનો જો આ આશ્ચર્ય ન હોય તો રાજાનું નામ વચ્ચે લાવવાનું કારણ જણાતું નથી.

અગ્નિમિત્રના નામથી પ્રારંભેલા નાટકથી લોકોમાં પહેલે સપાટે વિજય મેળવી શકાશે એમ કવિને ખાત્રી હશે, પરંતુ તેની સાથે-સ્વાભાવિક રીતે જે કંઇ ભય અને સંદેહ એમના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો માલવિકાગ્નિમિત્રમાં જોવામાં આવે છે, તે વિક્રમોર્વશીય વખતે કંઇક ઓછો થઇ ગયો છે અને શાકુન્તલમાં તો તદ્દન ઓછો થઇ ગયો છે.

(૩) કાલિદાસે શાકુન્તલ અને વિક્રમોર્વશીયના નાયકોને જૂના મુરાણુ નાયકો તરીકે વર્ણુરી તેમનામાં આકાશગમન આદિની દૈવી શક્તિ આરોપી છે, અર્થાત્ તેમને અર્ધદિવ્ય પાત્રો તરીકે વર્ણુઆ

છે, પરંતુ અગ્નિમિત્રના સંબંધમાં તેવું કંઈ જ કંઈ નથી, તેવું કારણ શું ? જો કવિએ એને પૂર્વે થઈ ગયેલા ઐતિહાસિક નાયક તરીકે સ્વીકાર્યો હોત તો, તેનામાં પણ આવું અલંકારિક સામર્થ્ય આરોપી એની મહત્તા વધાર્યા વિના રહેત નહી, પરંતુ તેમ નહીં કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય તેવું છે. અગ્નિમિત્ર કાલિદાસના વખતમાં યુવરાજ પદે હશે અને એને ઉદ્દેશીને લખેલા નાટકમાં એવી અલૌકિકતા આરોપવાનો અવકાશ ન હોવાથી, એને માત્ર મનુષ્યપાત્ર તરીકે જોવો એ હશે તેવો જ વર્ણવવો પડ્યો હશે. આ વાત માલવિકામિત્ર જોતાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. કાલિદાસે એ નાટકમાં અગ્નિમિત્રને એક પ્રત્યક્ષ રાજા તરીકે વર્ણવ્યો છે એટલું જ નહી, પરંતુ કેટલાએક પ્રસંગો એવી રીતે મૂક્યા છે કે, જાણે કવિએ તે જાતે અનુભવ્યા હોય. વિક્રમેર્વાશીય અને શાકુન્તલ વાંચતાં આપણને એમ લાસ થાય છે કે, કવિ કોઈ પુરાતન રાજાનું એમાં ચરિત વર્ણવે છે. આવો લાસ માલવિકામિત્ર વાંચતાં થતો નથી, અર્થાત્ આખું નાટક જેમ કવિના સમયના પ્રત્યક્ષ વૃત્તાન્તનું હોય તેવું લાગે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે કવિ જાણે રાજાને સંબોધીને પદાન્તરે વચનો કહેતા હોય તેવું લાગે છે. પ્રારંભના નાન્દીના શ્લોકનું ચોથું ચરણ નીચે પ્રમાણે છે:-

સન્માર્ગલોકનાય વ્યપનયતુ સ નસ્તામસીવૃત્તિમીશઃ । માલવિકામિત્ર.

આ ચરણમાં જેવડા અર્થવાળા શબ્દો યોગ્ય, કવિ જાણે, અંધ કારથી અઘટત થયેલી લોકોની વૃત્તિને દૂર કરવાને અને ઉત્તમ નાટક કંઈ છે, તે શોધી કાઢવાને તથા જોવાને માટે રાજાની મદદની પ્રાર્થના કરતા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અહિં સન્માર્ગના બે અર્થ છે. શુભ માર્ગ અને ઉત્તમ નૃત્ય, સંગીત અને અમિતપ્રવાળો પ્રયોગ. વળી ઇશ શબ્દ પણ રાજા અને ઇશ્વર એમ બેવડા અર્થવાળો છે.

જીવો કાટ્યવેભની દીકા—

સન્માર્ગલોકનાય इत्यत्र कश्चिन्मार्गाभिनयः प्रतिपाद्यते इति सूच्यते ।
मार्गो नाम नाट्यविशेषः । तदुक्तम् ।

मार्गो देशीति तद्वेषा कथितं नाट्यवेदिभिः

तत्र मार्गो भवेन्नाट्यं नाट्यवेदोक्तलक्षणम् ।

આ નાન્દીમાં રૂપરૂપે આશીર્વાદ આપેલો છે અને ગૂઢાર્થથી ઇશ્વરરાજ, તમારી અધિકારવાળી દ્રષ્ટિને દૂર કરી ઉંચા પ્રકારના આભનય, નૃત્ય અને સંગીતવાળું આ નાટક તમને જોવા પ્રેરે, એવી પ્રાર્થના છે. જે અસિમિત પૂર્વે થઇ ગયેલો નાયક હોય, તે કવિ આવો રૂપ ભાવ મુકે નહીં. વળી લાસની સાથેની રૂપરૂપિણી જે વચનો કાલિદાસે માલવિકામિમિત્રના પ્રારંભમાં લખેલાં છે તે આ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે.

उपदेशं विदुः शुद्धं संतस्तमुपदेशिनः ।

इयमायते न युष्मासु यः कांचनमिवामिषु ॥

જે શ્લોક કવિએ નાટ્યાચાર્યના મુખે કહેવડાવી રાજાની પરીક્ષણશક્તિની જાણે પ્રત્યક્ષ પ્રશંસા કરી હોય, કે આગ્નિમાં જેમ ખરું કાંચન ઢાળું પડતું નથી, તેમ આપ અગ્નિમિત્ર આગળ પચુ ખરું હોય તે ઝાંપુ પડતું નથી. કવિએ અગ્નિ શબ્દે આવી જ ઝોલ્લી અને ગૂઢ અર્થવાળી અગ્નિમિત્રની પ્રશંસા કરી હોય એમ લાગે છે. જીવો રઘુવંશમાં પણ હેન્રી સંલક્ષ્યે લામૌ વિશ્વદિઃ યામિ-
કાપિ વા સર્ગ ૧.

વળી આગળ પાંચમા અંકમાં વૈતાલિકાને મુખે રાજાની સ્તુતિ કરાવી છે કે:-

परवृत्तकल्पाहरेषु त्वमातरतिर्महम् ।

नमसि विविधातीरोक्षानेष्वनंग इवांगवान् ॥

विजयकरिणामाकानાકૈરુપોદ્બલસ્યતે ।

વરદ વરદારોધો વૃક્ષૈઃ સહ્યવનતો રિપુઃ ॥
 ચિરચિતપદં વીરપ્રીત્યા સુરોપમસૂરિભિ-
 ચ્ચરિતમુમયોર્મધ્યે કૃત્વા સ્થિતં કથકૈશિકાન્ ॥
 તવ હુતવતો દણ્ડાગીકૈર્વિદર્ભપતેઃ શ્રિયમ્ ।
 પરિઘગુહમિદોર્ભિઃ શૌરેઃ પ્રસહ્ય ચ હક્ષિણીમ્ ॥

અમિવર્ણની આ પ્રશસ્તિ પણ કવિએ પ્રત્યક્ષ જોયેલા પ્રસંગનો ભાસ કરાવે છે. આ સિવાય વિદર્ભ રાગની સાથેનો પચ્ચવહાર, વિદર્ભ ઉપર મેળવેલો વિજય, કુમાર વસુભિત્રનું યજ્ઞના અશ્વની પાછળ સેના લઇને જવું, તેનો વિજય, પુષ્પભિત્રે વિદિશામાં રહેતા અમિભિત્રને યજ્ઞનાં દર્શન કરવાને માટે રાગદ્વેષ છોડી સદ-કુટુંબ - નાવવાને માટે મોકલેલું આમંત્રણ, વિદર્ભ રાગને રાજ્ય વહેંચી આપવાની આજ્ઞા કરના, માલવિકાનો પૂર્તાત વગેરે પ્રસંગો કદાપી કાઢેલા નહીં, પરંતુ ખરેખરા અનેકા અને કવિએ પોતે અનુભવ્યા હોય એવો ભાસ કરાવે છે. આખું નાટક આવા ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોના આદર્શરૂપ છે, જે ધ્યાન રાખી વાંચનારની સદબુદ્ધિ ખેંચે તેમ છે.

(૪) અમિભિત્રના સમય પછી એટલે ઇ. સ. ત્રીજીથી પાંચમા સૈકાના અરસામાં પુરાણો લાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં હતાં એમ માનવામાં આવે છે. આ પુરાણોમાં પુષ્પભિત્રે બૃહદ્રથ પાસેથી રાજ્ય છીનાવી લીધું હતું એવી ટુંકી હકીકત આપેલી છે અને લાખ્યહારે યવનોએ સ્વારી કરી હતી અને પુષ્પભિત્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો એટલી હકીકત આપી છે. આ સિવાય રાગવંશની વધારે હકીકત કોઇ પણ ગ્રંથોમાં મળી આવતી નથી. પુષ્પભિત્રને માટે આટલી હકીકત છે, પરંતુ અમિભિત્રને માટે તો માત્ર એ પોતાના પિતાની ગાદીએ આવ્યો, એટલું જ જોવામાં આવે છે. ત્યારે કાલિદાસે અમિભિત્રના સંબંધી જે સચિરતર હકીકત માલવિકામિભિત્રમાં આપી છે

તે શા ઉપરથી આપી હશે ? પ્રોફેસર વિલ્સન લખે છે કે “ જ્યારે શૃંગવંશની ઐતિહાસિક બીના કોઇ પણ સ્થળે મળતી નથી, ત્યારે કાલિદાસે આપેલી અમિમિત્રની હકીકત, એ નાટક કથા અરસામાં લખાયું હશે તેનો નિર્ણય કરવાને માટે બહુ અગત્યની છે. કદાપિ એમ માનીએ કે આ હકીકત લોકકથા ઉપરથી કાલિદાસે લખી હશે, તો તેમ માનવાનાં સાધન પણ નથી, એટલે જે કાળમાં અમિમિત્રના રાજ્યની હકીકત લોકના ખ્યાનમાં તાજી હશે, તે સમયે આ નાટક લખાયું હશે એવું સ્વાભાવિક અનુમાન કરી શકાય. ” આ એમનું કહેવું યથાર્થ છે. પૂર્વથી જો આ રાજ્યની હકીકત લોકકથા તરીકે ચાલી આવી હોત, તો તો તેનો નાશ ન થતાં, પાછળનાં પુરાણોમાં તેનો ઉલ્લેખ થયા વિના રહેત નહીં. પરંતુ તેવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. જે કંઈ હકીકત લખેલી જોવામાં આવે છે, તે માત્ર કાલિદાસે લખેલી છે અને તે, મી. પંડિત પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ કેવળ સંકારક્ષિત છે.^૧ ખરું જોતાં કાલિદાસે અમિમિત્રના સમયના ઇતિહાસકારનું કામ કરીને એ સર્વ હકીકત સાચવી રાખી છે. એ એમણે અન્ય સાધનો ઉપરથી નહીં પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી મેળવી હશે અને વિદર્ભ રાજા ઉપર રાજ્યએ વિજય મેળવ્યો તે વખતે વસંતોત્સવનો પ્રસંગ લઈ, પોતાનું પ્રથમ નાટક અમિમિત્રના દરબારમાં એની પ્રશસ્તિરૂપે બાજવી ખતાવ્યું હશે. કવિએ આખા માલવિકામિમિત્રની રચના એની અનુરાધથી કરેલી છે કે, જો એ અમિમિત્રની સમક્ષ બાજવી ખતાવવામાં આવ્યું હોય, તોપણ કોઈ જાતનો બાધ આવે તેમ નથી. આ પણ ઉપરના નિયારને પુષ્ટિ આપે તેમ છે.

(૫) પોતાના આશ્રમજાતા રાજ્યની પોતાના મંથોમાં હંચા

૧ જુઓ મી. વિલ્સનનું વિષ્ણુપુરાણ-ભાષણ ૧૬૫ ૧૨. માલવિકામિમિત્રની પ્રસ્તાવના (મી. પંડિત).

શબ્દોમાં પ્રશંસા કરવાનો સંપ્રદાય આપણા કવિઓમાં બહુવા અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલતો આવેલો જોવામાં આવે છે. જો કાલિદાસને વિક્રમાદિત્યે આશ્રય આપ્યો હોય, તો કાલિદાસ વિક્રમને માટે કંઈ પણ લખે નહીં, એટલી બધી અચ્છુરતાનો આરોપ એમના ઉપર કેમ મૂકી શકાય ? માત્ર વિક્રમેર્વશીયમાં એકાદ બે ઠેકાણે વિક્રમ શબ્દ પરાક્રમના અર્થમાં વાપરવા સિવાય એમણે બીજું કંઈ પણ લખ્યું નથી અને તે પણ એમનો વિક્રમ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપતું નથી. ઉપરનો સંપ્રદાય કાલિદાસે અમિમિત્રના સંબંધમાં જોટલો જાળવ્યો છે તેટલો તો નહીં, પરંતુ તેનાથી સો અંશે પણ વિક્રમના સંબંધમાં જાળવ્યો નથી. અર્થાત્ કાલિદાસે અમિમિત્રની જોટલી પ્રશંસા કરી છે તેનાથી સો અંશે પણ વિક્રમની પ્રશંસા કરી નથી. વર્ગી વિદિશા માળવા વગેરે ઉપરનો પોતાનો પ્રેમ, પ્રસંગ આવતાં દર્શાવવાને માટે જે કવિ ચુકતો નથી, તે જો વિક્રમાદિત્ય પોતાનો આશ્રયદાતા હોય તો તેનો અને પોતાનો સંબંધ સરખો દર્શાવવાનું જુલે, એ વાત માન્યામાં આવતી નથી. આ બીના સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, વિક્રમાદિત્ય કાલિદાસનો આશ્રયદાતા નહીં હોય, પરંતુ યુવરાજ અમિમિત્ર હશે જેના આશ્રયના ઉપકાર સ્મરણમાં કાલિદાસે એના નામને પોતાના નાટકમાં અમર કર્યું હશે.

મારું માનવું એમ છે કે, જ્યારે અમિમિત્ર યુવરાજ હતો અને દશાર્જુ, માળવા વગેરેના મવર્નર તરીકે વિદિશામાં અમલ ચલાવતો હતો, ત્યારે કાલિદાસને તેણે પોતાના દરબારમાં આશ્રય આપીને થણાં વર્ષ સુધી રાખ્યા હશે, કારણ કે તે પણ નાટ્યકર્તાનો શોખીન હતો. કાલિદાસનો માલવા, ઉજ્જયિની, વિદિશા, દશાર્જુ વગેરે ઉપર જે અસાધારણ પ્રેમ જોવામાં આવે છે, અને જે પ્રસંગ આવતાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુરી આવે છે, તેનું કારણ પણ ઉપરના

સંબંધને કીધે ૨૫૪ રીતે સમજવામાં આવે છે. વળી કલિદાસને (Court lifeનો એટલે) રાજદરબારના અભ્યંતરનો સારો પરિચય હતો એવું પણ વિદ્વાનોનું મત છે, તેનું પ્રતિપાદન પણ, વિક્રમની સાથેના ૨૫૪ નહીં જણાયેલા સંબંધ કરતાં, માલવિકાગ્નિમિત્ર વગેરેથી જણાઇ આવતા યુવરાજ અગ્નિમિત્રની સાથેના સંબંધથી વધારે સારી રીતે થઇ શકે છે. માલવિકાગ્નિમિત્રનો છેલ્લો અંક થણો મુશ્કેલ છે. જ્યારે પુષ્પમિત્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો ત્યારે અગ્નિમિત્ર વિદિશામાં હતો. તેને પુષ્પમિત્રે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી યજ્ઞ જોવાને માટે સહકુટુંબ બોલાવ્યો હતો.

एवस्ति । यज्ञशरणात् सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं पुत्रम् आयुष्मन्तं अग्निमित्रं स्नेहात् परिष्वज्य अनुदर्शयति । त्रिदितमस्तु । योऽसौ राजसूययज्ञे दीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं गोप्तारं आदिश्य संबत्सरोपावर्तनीयो निर्गलस्तुरगो विसृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोचसि चरमश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः । तत उभयोः सेनयोः आसीन्महान् विमर्दः ॥

તતઃ પરાન્ પરાજિત્ય વસુમિત્રેણ ધન્વિના ।

પ્રસહ્ય હિયમાણો મે વાજિરાજો નિર્હતિતઃ ॥

સોહામિદાનીમ્ અંશુમતેષ્વ સગરઃ પૌત્રેણ પ્રત્યાહતાશ્વો યક્ષ્યે । તદિદાનીં કાલહીનં વિગતરોષ્ણેતસા મવતા વધૂજનેન સહ યજ્ઞસંદર્શનાય આગન્તવ્યમિતિ ॥

આ ઉપરથી જણાય છે કે, પુષ્પમિત્રે યજ્ઞના અશ્વની રક્ષા કરવાને માટે અગ્નિમિત્રના યુવાન કુમાર વસુમિત્રને સૈન્ય આપી મોકલ્યો હતો અને જ્યારે તે વિજય કરી પાછો આવ્યો અને યજ્ઞનો આરંભ થયો, ત્યારે અગ્નિમિત્ર વિદિશામાં મવર્તન તરીકે રાજ્ય કરતો હતો. નાની ઉંમરના કુમારને આવા સંકટના કાર્યમાં પુષ્પમિત્રે યોગ્યે હોવાથી તે વાત અગ્નિમિત્રની રાણી ધારિણીને નહીં જાણી હોય, તેથી અગ્નિમિત્ર અને પુષ્પમિત્રની વચ્ચે કંઈ ઉંઝા મન

જેવું થયું હશે, કારણ કે જ્યારે પુષ્પમિત્રનો આ પત્ર આવ્યો ત્યારે ધારિણી રાણી કહે છે કે—

તનોમુખં મે હૃદયં । શ્રોષ્યામિ તાવદ્ગુરુજનસ્ય કુશલાનન્તરં વચ્ચ-
મિત્રસ્ય કૃતાન્તમ્ । અતિમારે સ્વહ પુત્રકઃ સેનાપતિના નિયુક્તઃ ।

આ વચનો બતાવી આપે છે કે, રાણીને એ ગમતી વાત નહીં હોય અને કંઈક માંડું લાગ્યા જેવો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો હશે, જેને ઉદ્દેશીને પુષ્પમિત્ર પોતાના પત્રમાં લખે છે કે—

भवता विगतरौषचेतसा वधूजनेन सह आगन्तव्यम् ।

જો આવો કંઈ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત, તો પિતા પુત્રને “ રાય છોડી દઇ આવવું ” એમ લખે નહીં. કાલિદાસ, અમિમિત્રના સંબંધની આવી સાંસારિક ઝીણી હકીકત પણ નોંધવાને ચુક્યા નથી, એ દર્શાવી આપે છે કે, એ અમિમિત્રના દરબારમાં એમની સાથે રહેતા હશે અને એમના દરેક સાંસારિક પ્રસંગોથી જાણીતા હશે. માલવિકામિમિત્રના તમામ પ્રસંગો અમિમિત્રના દરબારની અંદરના જ છે. કાલિદાસે ખરું જોતાં એ રાજના અંતઃપુરમાં બનેલા બનાવોનોજ આ નાટકમાં ચિતાર આપેલો છે. બીજાં નાટકોની પેઠે બહારનો એક પણ પ્રસંગ એમાં જણાવ્યો નથી. જે થાય છે તે રાજના દરબારની હદમાં જ થાય છે. જો કાલિદાસ અને અમિમિત્રનો આવો સંબંધ ન હોય, તો આવી ઝીણી હકીકત પાછળના કાળમાં થઇ ગયેલો કવિ લખી શકે નહીં. આવી હકીકત કાંઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતી નથી, એટલે કાલિદાસ એમના દરબારમાં થયા હશે અને જે કંઈ લખ્યું હશે તે પોતાના અનુભવનું હશે, એમ માનવાને કારણ મળે છે. આ તો એક નાનો પ્રસંગ છે પરંતુ એવા બીજા પણ પ્રસંગો એ નાટકમાં છે, જે કલ્પનારૂપે નહીં પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી લખ્યા હોય એમ લાગે છે.

(૬) મહાકવિ હાસનાં નાટકોમાં, શુદ્ધધર્મ શાન્તિથી ચાલતો હશે અને તેને બાહ્યશુદ્ધધર્મ સાથે ઉઘાડું વૈર નહીં હોય, પરંતુ બંને ધર્મવાળાઓ પ્રસંગ આવ્યે એકમેકનું ઉપહાસ કરતા હશે, એવું સૂચન કરનારાં વચનો જોવામાં આવે છે. આવા પ્રકારે એ બંને ધર્મો અંદરગુપ્તના વખતમાં પ્રવર્તતા હશે એવું આપણે આશય કહી શકી છીએ. હાસની પછી થયેલા કાલિદાસનામાં શુદ્ધધર્મની આવી કાંપી પણ છાયા જોવામાં આવતી નથી. જો કાલિદાસ ઇ. સ. ત્રીજીથી છઠ્ઠા સદીમાં થયા હોય, તો તેમનામાં આવી કંઈક છાયા જોવામાં આવે. પરંતુ એ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ માં એટલે પુષ્પમિત્રના અને અગ્નિમિત્રના સમયમાં થયા હશે, તેથી જ એમનામાં આ વિશે સૂચન સરખું પણ જણાતું નથી. અશોકની પછી પુષ્પમિત્રે શુદ્ધધર્મનો લમલમ નાશ કરી નાખ્યો હતો અને બાહ્યશુદ્ધધર્મ પ્રવર્ત્યો હતો, એમ ઇતિહાસથી પુરવાર થાય છે અને એવું પણ માનવામાં આવે છે કે, જ્યાં સલાહ શાન્તિથી કામ ન થયું, ત્યાં ધર્મવધથી પણ એ ધર્મને હાની દેવાનો એ રાજાએ સફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ બિના પણ ઉપરના વિચારને પુરવાર કરી આપવાનું સાધન થઈ પડે છે કે, શુદ્ધધર્મના દ્વંદ્વ વૈરી પુષ્પમિત્રના સમયમાં કાલિદાસ થયા હશે અને પોતાના રાજાની આવી ઉગ્ર ધર્મશત્રુ વિરુદ્ધ એમણે પોતાના ગ્રન્થોમાં શુદ્ધધર્મનું નામ સરખું પણ ન આવે એવી સાવધાનતા રાખી હશે.

માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પરિવ્રાજિકા નામનું એક પાત્ર છે અને અગ્નિમિત્ર એ પાત્રને લણું માન આપે છે, એ ઉપરથી મી. પંડિત એમ માને છે કે “આ પાત્ર શુદ્ધધર્મનું હશે અને જે વખતે શુદ્ધધર્મ આ પ્રમાણે માનને ચોખ્ખાગણતો હશે, તે વખતે માલવિકાગ્નિમિત્ર લખાયું હશે.” આ અનુમાન બહુ તાણીતોથીને બેસાડેલું લાગે છે. પરિવ્રાજિકા એટલે શુદ્ધધર્મની આરજ, એમ જ અર્થ લેવાનું

શું કારણ ? સંસારનો ત્યાગ કરી એક સ્થાનમાં નિવાસ ન કરતાં સર્વત્ર ફરનાર સંન્યાસી અથવા સંન્યાસિની એવો એનો સામાન્ય અર્થ અહીં શા માટે ન લેવો ? ખરું જોતાં આ બુદ્ધધર્મની આરંભ નથી. માલવિકાગ્નિમિત્રના પાંચમા અંકમાં, એ પોતાનો વૃત્તાંત નિવેદન કરતાં અગ્નિમિત્રને કહે છે કે, મેં મારા વૈધવ્ય દુઃખને લીધે અને ખાસકરીને મારા ભાષના મરણને લીધે આપના રાજ્યમાં આવીને કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કર્યા અને આ માવાવકાને એક સિદ્ધનું વરદાન હતું કે તે એક વર્ષ સુધી અઘાત રહી રાણી પદ પામશે, તેથી હું આટલો વખત સહારણ ગ્રસ્ત રહી. હવે માલવિકા રાણી પદ પામી, એટલે આ આનંદના સમાચાર હું વિદર્ભમાં જઈ માધવસેનને જણાવવા ઇચ્છું છું. આના જવાબમાં રાજા અગ્નિમિત્ર કહે છે કે, હું મારા પત્રમાં આ હકીકત એમને જણાવીશ; એટલે પરિત્રાન્નિકા કહે છે કે બસે આપના આટલા રનેહને લીધે હું પરવશ છું. આ બધું સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, આ પરિત્રાન્નિકા બુદ્ધધર્મની આરંભ નથી, પરંતુ વૈધવ્ય અને દુઃખને લીધે સંસારથી કંટાળેલી સંન્યાસિની છે. જો એ બૌદ્ધધર્મની હોય, તો બુદ્ધધર્મના કદા વૈરી અગ્નિમિત્રના રાજ્યમાં આવીને શા માટે કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરે ? હાલ પણ આપણે ધણી પવિત્ર વિધવાઓને સગાં સંબંધિનો સર્વશા ત્યાગ ન કરતાં, સાધ્વી તરીકે જીવન ગાળતી જોઈએ છીએ અને તેવા જ પ્રકારની આ સાધ્વી અથવા સંન્યાસિની છે, બુદ્ધધર્મની આરંભ નથી.

(૭) કાલિદાસ બહુધા ભરત નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસર્યા હોય એમ જણાય છે અને માલવિકાગ્નિમિત્રમાં નૃત્ય, સંગીત, આદિની અર્ચા ઉપરથી પણ એવું જણાઈ આવે છે. લામહ જૂનો આલંકારિક છે. તે ધણે અંશે ગ્રુણાટ્મની પછી ઇ. સ. પહેલા અથવા ખ્રીષ્ણ સૈકા પછી થયેા હોય એમ લાગે છે. તેણે મેમહત્વના અધુનિકપણા વિષે ચર્ચા કરેલી છે એથી પણ એમ માની શકાય કે કાલિદાસ ઇ. સ.

પહેલા બીજા સૈકામાં અથવા ગ્રુપ વિકાસદિયના સમયમાં નહિ થયા હોય પરંતુ અમિમિત્રના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦-૧૫૦ માં થયા હશે.

(૮) જે કાલિદાસ પુષ્પમિત્રના એટલે અમિમિત્રના સમયમાં થયા હોય, તો એ કાળમાં થયેલા બાબ્યકાર પતંજલિએ કુંસવંશ અને બલિષ્ઠ, એ બે નાટકોનાં નામ આપ્યાં છે (જે કદાપિ જાસનાં નાટકો હશે એમ મનાય છે) પરંતુ કાલિદાસને માટે કંઈ સૂચન સરખું પણ કર્યું નથી તેનું કારણ શું? એવો પ્રશ્ન ઠાક કરે, તો તેનો સ્વાભાવિક ખુલાસો એમ થઈ શકે કે, જે વખતે પુષ્પમિત્રે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે વખતે લાબ્યકાર વૃદ્ધ વયે પહોંચ્યા હશે, કાલિદાસ અમિમિત્રની સાથે ત્રિવિદ્યામાં રહેતા હશે અને બાબ્યકારના અવસાન સુધીમાં કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નહીં હોય. આ પ્રમાણે બાબ્યકારને એમના સંબંધી કંઈ પણ જિલ્લેબ કરવા જેટલી માહિતી નહીં હોય એ માનવા યોગ્ય છે.

(૯) કાલિદાસે પોતાના પ્રથમ નાટકની સાથે અમિમિત્રનું નામ જોડી તેને માલવિકામિમિત્ર એ નામ આપ્યું છે, પરંતુ પાછળથી લખેલાં વિક્રમેવશીય અને શાકુન્તલને પરાણે અર્થ નિકળે એવા સમાસવાળાં નામ આપી નાયકનાં નામ તેની સાથે જોડ્યાં નથી, તેનું કારણ શું હશે? જે કાલિદાસને આ પ્રમાણે પોતાનાં નાટકોને નામ આપવાની પદ્ધતિ પસંદ હોય તો, વિક્રમેવશીય અને શાકુન્તલમાં પણ નાયક નાયિકાનાં નામ જોડી આવા પ્રકારનાં નામ આપત. પરંતુ આમાં કંઈક કારણ સમાયેલું હોય એમ લાગે છે. જાણે પોતાના એકે નાટકને, માલવિકામિમિત્રની પેઠે નાયક નાયિકાના નામથી જોળખાવ્યું નથી, તેમ જાણની પછી અને કાલિદાસની પહેલાં થયેલાં ઠાક કવિનું આવા નામવાળું નાટક હજી સુધી જોવામાં આવ્યું નથી. આથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે આવા પ્રકારનાં

નામ આપવાનો તે વખતનો કવિ સંપ્રદાય નહીં હોય પરંતુ કાલિદાસને ભાસતી સાથે સ્પર્ધા કરી પોતાની કાલિતિ સ્થાપવાને માટે રાજની કૃપા સંપાદન કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લક્ષમાં હશે, તેથી અમિમિત્રની પ્રશંસા કરવાને અને રાજના નામના ગૌરવને લીધે લોકમતને પોતાની તરફ વાળવાને માટે, એમણે પોતાના પ્રથમ નાટકને આવું નામ આપ્યું હશે અને પહેલે જ સપાટે પ્રગિષ્ઠા સંપાદન કરી હશે. પાછળનાં બે નાટકોમાં કાલિદાસે નામ આપવાની પદ્ધતિ બદલી નંખી છે, તેનું કારણ એમ હોય કે, આ પ્રમાણે નામ આપવાની પદ્ધતિ રૂઢિથી કંઈક પ્રતિકૂળ અને વધારે પ્રશંસા ભરેલી લાગે છે, એમ તેમને પાછળથી સમજાયું હશે અને તેથી જ એમણે પોતાનાં બીજાં બે નાટકોને વિક્રમોર્વશીય અને શાકુન્તલ એવાં નામ આપ્યાં હશે.

(૧) ભાસે પોતાનાં નાટકોમાં પરચકનો ભય દર્શાવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે કાલિદાસે પણ માલવિકામિમિત્રના ભરતવાક્યમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આશાસ્યમીતિવિગમપ્રમૃતિ પ્રજાનાં ।

સંપત્સ્યતે ન સ્તુત્ત્વ ગોપ્તરિ નામિમિત્રે ॥

આમાં ઇતિનો સામાન્ય અર્થ રાજક દૈવક અર્થાત્ રાજ તરફની અથવા દૈવ તરફની આદર એવો છે. અમિમિત્રના સમયમાં કાષ્ઠ દૈવકોષ જાણ્યામાં નથી તેથી ગ્રીક લોકોના પરરાજ્યના હુમલાની જે આપાત્તા તાજી જ આવી ગઈ હતી, તેને ઉદ્દેશીને કવિએ ભાસના જેવું ભરતવાક્ય માલવિકામિમિત્રમાં ધણી કુશળ ભાષામાં મુદાસર મુકેલું છે કારણ કે એ અમિમિત્રના રાજ્યની અમત્યની બીના છે. અંદ્રશુભના વખતનો પર રાજ્યનો હુમલો ભયંકર હતો તેથી ભાસે એને મોટું સ્વરૂપ આપ્યું છે અને કાલિદાસે તેને મૃદુ સ્વરૂપમાં દર્શાવ્યો છે, કારણ કે તે એટલો બધો ભયંકર ન હતો. પાછળનાં વિક્રમોર્વશીય અને શાકુન્તલનાં ભરતવાક્યોમાં આવા પ્રકારનું કંઈ

પણ સૂચન નથી એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે જ્યારે એ લખાયા ત્યારે આવા પ્રકારના બનતો લેશ પણ સંભવ નહોતો હોય, પરંતુ માલ-વિકાસિમિત્ર લખ્યું ત્યારે એવો ભય તાજો જ આવી ગયેલો કવિએ જોયો હશે અને તેથી જ નાટકના અંતમાં તેનું એક સત્ય અને અત્યક્ષ જોયેલા વૃત્તાન્ત તરીકે નાના સ્વરૂપમાં સૂચન કર્યું હતું.

(૧૧) કાલિદાસે પોતાના પ્રથમ નાટક માલવિકામિત્રમાં જે નાટ્યાચાર્યોની પરસ્પર સાથે સ્પર્ધાનો જે પ્રસંગ મૂક્યો છે, તે પણ ધણો માર્મિક છે. એમાં એક આચાર્ય જુનો છે, બીજો નવો છે અને બંને જણા પોતાની કળાની પરીક્ષા કરાવવાને માટે રાજાની પ્રાર્થના કરે છે. એ પ્રસંગને કવિએ નાટકના વસ્તુની સાથે બહુ ચતુરાઈથી ગુંથ્યો છે, એટલે જાણે એ નાટકનું એક અગત્યનું અંગ હોય તેવો લાગે છે. કારણ કે એ સ્પર્ધાને ઉદ્દેશીને કવિએ માલવિકાના નૃત્યભિનયના પ્રસંગમાં, નાયક નાયિકા વચ્ચે પ્રેમનું બીજ રાખ્યું છે. જે એ પ્રસંગે એક જુના અને એક નવા એમ બે આચાર્યો વચ્ચે સ્પર્ધા ન કરાવતાં, એક જ આચાર્યની કળા દર્શાવતાં માલવિકાને રાજાની સમક્ષ અભિનયપ્રયોગમાં મૂકી હોત, તો પણ નાયક અને નાયિકા વચ્ચે પ્રેમનું બીજ રાખવાનો પ્રસંગ એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે દર્શાવી શકાત. પરંતુ તેમ ન કરવામાં કવિને ઉદ્દેશ કંઈક જુદો જ જણાય છે. ખરું જોતાં કાલિદાસે જૂના જાસ કવિની અને પોતાની વચ્ચેની સ્પર્ધાના પ્રસંગને, લોકોની અને રાજાની ઉત્સુકતા અને રસવૃત્તિ જાગૃત કરવા માટે આવા સ્વરૂપમાં જાણી જોઈને મૂક્યો છે. એમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ગર્વનાં, કોઈ સ્થળે મર્મનાં જે જે વચનો કવિએ યોજ્યાં છે, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે, એમ કરવામાં કવિને આવો ભેવડો હેતુ હશે અને તેથી એમણે એને આવા મૂઢ સ્વરૂપે રાજાની આગળ રજુ કર્યો હતો. નાટકના પ્રારંભમાં જ પારિપાત્ત્યને મુખે-મા તાવત. પ્રથિતયશસાં માસલૌ-મિત્રકવિપુત્રાદોનાં પ્રવચ્ચાનૂ અતિક્રમ્ય વર્તમાનકલેઃ કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં

કયં પરિષદો बहुमानः ? એમ ભાસ આદિ કવિઓને વિવેક ભર્યો
ધન્યવાદ આપી પાછળથી સૂત્રધારને મુખે કહેવડાવ્યું છે કે-

સૂત્રધાર:-અયિ વિવેકવિશ્રાન્તમભિહિતમ્ । પસ્ય-

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વં ન चापि काव्यं नवमित्यवयवम् ।

સંતઃ परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयशुद्धिः ॥

આ શ્લોકમાં કવિએ, પારકાના અભિપ્રાય ઉપર આધાર રાખી,
પોતે પરીક્ષા ન કરતાં, એક વસ્તુ સારી કહેવાઇ તેને સારી કહ્યા
કરનાર પ્રેક્ષકોને મૂઢ કહી સખત ચાપકો માર્યો છે. આ, નમ્રતાથી
નવો પ્રારંભ કરનાર કવિનાં નહીં, પરંતુ રાજ્યાશ્રયના બળ ઉપર
અને પોતાની પ્રતિભાના સામર્થ્ય ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસવાળા કવિનાં
વચનો છે અને તે ભાસને અને અધેશ્રદ્ધા રાખનાર પ્રેક્ષકવર્ગને ઉદ્દેશીને
છે. નાટકમાં ધણે ધણે ઠેકાણે કાલિદાસે એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે
કે, જે વાંચતાં આપણને એમ જણાઇ આવ્યા વિના રહેતું નથી કે એ
પ્રસંગ, પટાન્ટરે કાલિદાસ અને ભાસની સ્પર્ધાને ઉદ્દેશીને છે. એમાંનાં
કેટલાં એક વચનો વાંચનારની જાણસાને માટે નીચે આપીયું.

गणदासः-कामं खलु सर्वस्य कुलविद्या बहुगता । न पुनरस्माकं तु
नाट्यं प्रति मिथ्या गौरवम् ।

उभौ अभिनयाचार्यौ परस्परजयोद्यतौ ।

त्वं द्रष्टुमिच्छतः साक्षाम्नावाविव शरीरिणौ ।

गणदासः-सोऽहमुना हरदत्तेन नायं पादरजसा तुल्य इति अभिक्षिप्तः ।

प्रयोगप्रधानं नाट्यशास्त्रम् । किमत्र वागव्यवहारेण ।

શિષ્ટા ક્રિયા કસ્યચિદાત્મસંસ્થા સંક્રાંતિરન્યસ્ય વિશેષયુક્તા ।

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणाम् धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

લઘ્વાસ્પદોસ્મીતિ વિવાદભીરોઃ તિતીક્ષ્માણસ્ય પરેણ વિન્ધામ્ ।

वस्यागमः केवलजीविकेव । तं ज्ञानपथं बभ्रुजं वदन्ति ॥

માલવિકામિમિત્રના પ્રારંભમાં ભાસને માટે કહેલાં વચનો લક્ષ્મીમાં રાખી આપણે ઉપરનાં વાક્યો વાંચીએ, તો કાલિદાસને આમાં શો હેતુ છે તે જણાઇ આવ્યા વિના રહેતું નથી. એ પ્રસંગમાં ફેર માત્ર એટલો જ કર્યો છે કે, જાને આચાર્યો વિદ્યમાન છે અને એક જ રાજાના આશ્રિત છે જે આટલો ફેરફાર ન કરવામાં આવ્યો હોય, તો તો એ પ્રસંગ તદ્દન ખુલ્લો થઇ જાય અને કેવળ આત્મ-પ્રશંસારૂપ લાગે, આવા પ્રસંગને વ્યંગ્યરૂપે મૂકવામાં જ કવિની ચતુરાઇ છે અને તે ચતુરાઇ કાલિદાસે આમાં બહુ સારી રીતે દર્શાવી છે.

(૧૨) ઉપર દર્શાવેલા પ્રસંગ ઉપરથી કાંઇ એમ અનુમાન કરે કે ભાસ અને કાલિદાસ સમકાલીન હોય અને અમિમિત્રના આશ્રિત હોય એમ કંમ ન બને? પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ કદાપિ સંભવિત લાગે, પરંતુ એ પ્રશ્નની અનેક બાબુઓ તપાસતાં એ અનુમાનને આધાર મળતો નથી.

વિવાદની ખાતર આપણે સ્વીકારીએ કે ભાસ, પુષ્પમિત્રના દરબારમાં થયા હશે અને બધાં ભરતરાક્યો મિતેન્દ્રના હુમલાને ઉદ્દેશીને લખ્યાં હશે, કાલિદાસને અમિમિત્રનો આશ્રય હશે, ભાસ કવિ વૃદ્ધ હશે, કાલિદાસ નવો હશે, જાને કવિઓને એજ વખતમાં આવી રીતની સ્પર્ધા થઇ હશે અને ધારિણી રાણી એકના પક્ષમાં હશે તથા રાજા બીજાના પક્ષમાં હશે. આમ માનીએ તો સ્પર્ધાનો પ્રસંગ કંઇક બંધબેસતો લાગે છે, પરંતુ નાટકના પ્રારંભમાં કાલિદાસે પોતાને વર્તમાન કવિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને ભાસ સૌમિત્ર અર્ધિનાં નાટકોને પુરાણ (મુર્તી) સ્મરણી ઓળખાવ્યાં છે. અહીં વર્તમાનનો અર્થ નવો અથવા સમકાલીન એમ લઇએ અને પુરાણનો અર્થ આમળ ઉપર લખેલાં અથવા બહુ વખતથી હયાત એવો લઇએ તો—

लघ्वास्पदोस्मृतिः विवादभीरोः तिलीक्षमाणस्य परेण सिन्द्याम् ।

यस्यागमः कैवलजीविकेव तं ह्यावयन्ने दण्डिबं वदन्ति ॥

એ શ્લોક ભાસને ઉદ્દેશીને કાલિદાસે લખ્યો હોય એમ સંભ-
વિત લાગે, પરંતુ આ પ્રશ્નને ખીણ રીતથી તપાસતાં એ અનુમાન
સ્વીકારી શકાતું નથી.

જો કાલિદાસ અને ભાસ સમકાલીન હોય, તો સૌમિલ
આદિને પણ સમકાલીન માનવા પડે. કાલિદાસ ભાસનાં નાટકોને પુરાણ-
જીનાં એવા નામથી અને પોતાને વર્તમાન એ પદથી ઓળખાવે
નહી. આ સિવાય ભાસ અને કાલિદાસની રચના, ભાષા, વ્યાકરણ,
જનસ્થિતિ, ભાસના શ્લોકનું આશુકમચર્ચાસામ્રાજ્ય અવતરણ, વગેરે
આમળ ચર્ચેલા પ્રશ્નોની સાથે આ અનુમાનને સરખાવતાં ભાસ
પુષ્પમિત્રના સમયમાં થયા હશે, એમ મન કણ્ઠ કરી શકતું નથી.

(૧૩) ઉપર આપણે દર્શાવ્યું છે કે, કાલિદાસ અમિમિત્રના
એટલે મગધ રાજ્યના આશ્રિત કવિ હતા. રાજ્યાશ્રિત કવિઓ
પ્રસંગ આવતાં પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ દર્શાવવામાં ઉત્સાહવાળા હોય
છે, પરંતુ જ્યાં એજ રાજ્યની કાંઈ પણ પ્રકારની અવનતિ દર્શાવ-
વાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં તે પ્રસંગ વટાવી દે છે, અથવા તો મૌન
ધારણ કરે છે. આ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. આવો પ્રસંગ
કાલિદાસને રઘુવંશમાં આવેલો છે; ત્યાં એમણે મગધરાજની પ્રશંસા
ઉત્સાહપૂર્વક કરી છે, પણ જ્યાં એ રાજ્યને કંઈક હીણું લાગે તેવો
પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યાં કેવળ મૌનજ ધારણ કર્યું છે.

નગરે વિદર્ભરાજ્યએ ઇન્દુમતીનો સ્વયંવર કર્યો, ત્યારે આર્યા-
વર્તના અનેક રાજાઓએ એકઠા થયા હતા. જે વખતે ઇન્દુમતી
સ્વયંવરમંડપમાં વરમાળ લાગે આવી તે વખતે રાજાઓનાં ઇલાસ
અને વંશાવલીઓ જાણનારી મુનન્દા નામની પ્રતિહારી તેને દરેક
રાજાનું કમતાર ઓળખાણ કરાવતી હતી. કાલિદાસે સ્વયંવરમંડપમાં
પ્રથમ સ્થાન મગધરાજને આપ્યું છે, ત્યાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે.

તતો વૃષભાં મૃતમૃતવંશા પુંવત્પ્રગલ્ભા પ્રતિહારરક્ષી ।

પ્રાક્ક સંનિકર્ષે મગધેશ્વરસ્ય નીલા કુમારીમયદ્ભુનન્દા ॥

અસૌ દારણ્યઃ દારણ્યમુચ્ચાનામગાધસત્ત્વો મગધપ્રતિષ્ઠઃ ।

રાજા પ્રજારંજનલઙ્કાધર્ણઃ પરંતપો નામ યથાર્થનામા ॥

કામં નૃપાઃ સન્તુ સહસ્રશોભ્યે રાજન્વતીમાહુરનેન ભૂમિમ્ ।

નક્ષત્રતારાગ્રહસંકુલાપિ ય્યોતિષ્મતી ચંદ્રમસેવ રાત્રિઃ ॥

ક્રિયાપ્રવચ્છાદ્યમધ્વરાણામજસમાદૃતસહસ્રનેત્રઃ ।

શત્યાધિરં પાણ્ડુકપોલ્લબાન્મંદારશૃન્ધ્યાનલકાંધકાર ॥

એનેન ચેદિચ્છસિ શૃણ્વમાણં પાણિં શરણ્યેન કુલપ્રવેશે ।

પ્રાસાદવાતાયનસાંશ્રિતાનાં નેત્રોત્સવં પુષ્પપુરાંગનાનામ્ ॥

एव तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विलंसिदूर्वाकमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययेव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥

દિગ્વિજય અને સ્વયંવરનાં વર્ણનોમાં કાલિદાસે પોતાના સમ-
યનું ચિત્ર ઉપજાવ્યું છે, એવું કવિસ્વભાવને અનુકૂળ અનુમાન કરી
સમજીને આપણે ઉપરનાં પદ્યોનું રહસ્ય તપાસીયું તો જાણ્યું. આ વર્ણ-
કે, એમણે રઘુવંશના ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા સર્ગમાં
અમિમિત્રના રાજ્યની ચાર મુખ્ય બિનાઓનું રૂપાંતર કરી પ્રતિ-
બિમ્બ પાડ્યું છે. પુષ્પમિત્રનો સાર્વાત્રિક વિજય, એમનો અશ્વમેધયજ્ઞ
અમિમિત્રનો વિદર્ભરાજકન્યા માલવિકા સાથે વિવાહ, પુષ્પમિત્રનું
નિવૃત્ત થવું અને અમિમિત્રનો રાજ્યાભિષેક, એ ચાર નોંધવા ચોખ્ખ
પ્રસંગોને—રઘુનો દિગ્વિજય, એમનો રાજસૂયયજ્ઞ, એમના પુત્ર અશ્વનો
વિદર્ભરાજકન્યા ઇન્દુમતિ સાથે વિવાહ, એમનું નિવૃત્ત થવું અને
અજનો રાજ્યાભિષેક, એવા સ્વરૂપે કંઈક વિશેષ ગૌરવથી વર્ણવ્યા છે.

ઉપરના પ્રસંગમાં ઇન્દુમતી મગધરાજની આગળથી બીજા
રાજા પાસે જાય છે, તે વખતે એને નમ્રતાથી ભાવશૂન્ય મધુમ કરે
છે; બીજા રાજાઓની પાસેથી આગળ ચાલતાં એ કુંવરી કોઇને
આવી રીતે મધુમ કરતી નથી, આ બેઠે મગધરાજની સર્વોપરિ

સત્તા દર્શાવવાને પૂરતો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ થી એટલે અગ્નિમિત્રના વંશના સમયથી મહીને, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ સુધી, એટલે છે નંદ રાજાઓના વંશ સુધી, અર્થાત્ કલિદાસની પૂર્વે લગભગ ૨૫૦ વર્ષ સુધી, મગધ રાજ્યની આવી સર્વોપરિ સત્તા ચાલતી આવી હતી, એમ ઇતિહાસથી પૂરવાર થાય છે. આ પ્રમાણે પરંપરાથી સર્વોપરિ મનાતા આવેલા મગધ રાજ્યને કલિદાસે સર્વોપરિ ગણેલું છે, અને હતું પણ તેમજ. અહીં કલિદાસે મગધરાજ્યનું એટલે પોતાના આશ્રયદાતા અગ્નિમિત્રના મગધરાજ્યનું આવું મહત્તાસૂચક વર્ણન કરેલું લાગે છે. ઉપરના શ્લોકોમાં મોટે અક્ષરે છાપેલા શબ્દો ધ્યાન આપવા જેવા છે. એમાં મગધના કોઈ પરંતપ નામના (શત્રુઓને તાપ ઉત્પન્ન કરનાર) રાજ્યનું વર્ણન છે, પરંતુ ગૂઢોક્ષિતથી કવિએ એમાં અગ્નિમિત્રની પ્રશંસા કરી હોય એમ લાગે છે. શરણ્યઃ શરણોન્મુખાનામ્ । એ પદમાં, વિદ્વર્જરાજ્ય શરણે આવતાં, તેને રાજ્ય પાછું સોંપી તેનો અગ્નિમિત્ર સત્કાર કર્યો હતો, તે પ્રસંગના રમરણપૂર્વક કંઈક મર્મિક રીતે અગ્નિમિત્રની પ્રશંસા કરેલી લાગે છે. આગ્નિમિત્રના વખતમાં જે રાજસૂયયજ્ઞ થયો હતો, એ વૃત્તાન્તની પણ ક્રિયાપ્રવચ્છાદયમ્બરણાં । એ પદે કવિએ ધણી ગૌરવથી પ્રશંસા કરી છે, તથા પરંતપઃ એવા મર્જિત પદથી પરને તાપ ઉત્પન્ન કરનાર, એવા યથાર્થ નામનો રાજા હતો એમ દર્શાવ્યું છે, તે, પરને તપાવનાર, અગ્નિના ગુણુવાળા અગ્નિમિત્રને સૂચવતું હોય તેમ છે. રાજાપ્રજારંજનઠ્ઠચ્ચર્ણઃ । એ પણ પ્રગ્ને ઉપદ્રવ કરનાર અને અણુગમતા બુદ્ધિર્મનો નાશ કરી એ રાજાઓએ આપણા સનાતન ધર્મ રચાધ્યો હોતો અને પ્રગ્નનું સારી રીતે પાલન કર્યું હતું, તેનું સૂચન કરે છે. કામં તૃપાઃ સન્તુ । ઇત્યાદિપદથી કવિ એમ જણાવે છે કે, બીજા નક્ષત્ર, તારા, ચંદ્ર જેવા નાના મોટા રાજાઓ ભલે હો, પણ આ મગધરાજ્યની પૃથ્વી રાજ્યવતી કહેવાય છે. આ એમ દર્શાવી આપે છે કે, જે મગધ-

રાજ્યનું એમાં વર્ણન છે, તે આખા આર્યાવર્તમાં એકછત્રે રાજ્ય કરતો નહીં હોય, પણ એનું રાજ્ય મોટામાં મોટું હશે. આ સ્થિતિ અગ્નિમિત્રના રાજ્યને મળતી આવે છે. લગભગ આખા મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં એમનું રાજ્ય હતું. ઉત્તરે પંજાબ અને કાશ્મીર, પૂર્વે સરહદ ઉપર કલિંગ અને કામરૂપ, (આસામ) અને દક્ષિણ વગેરેમાં બીજા રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા; પરંતુ સર્વથી મોટું મગધ રાજ્ય ગણાતું હતું. આથી કવિ એમ સૂચવે છે કે, બહે બીજા રાજ્યો છો રહ્યા, પણ ભૂમિ તો મગધરાજ્યથી રાજ્યવતી કહેવાય છે. આ અગ્નિમિત્રના સમયની સ્થિતિ છે; અશોકના અથવા ચંદ્રગુપ્તા રાજ્યની સ્થિતિ વર્ણવેલી નથી, કારણ કે તે વખતે આખું હિંદુસ્તાન એમના તાબામાં હતું.

આ પ્રમાણે પુષ્પમિત્રની પછી મગધની ગાદીએ આવેલા અગ્નિમિત્રના રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા જતાવતાં, કવિ અવન્તિમાં આશ્રય આપનાર અગ્નિમિત્રનું આગળના શ્લોકોમાં પુનઃ સ્મરણ કરે છે. સ્વયંવરમાં અવન્તિ રાજ્યને જુદો વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે માત્ર સ્વયંવરના પ્રસંગને સત્યનો ભાસ આપવાને માટે હોય એમ લાગે છે. ખરું જોતાં ત્યાં પણ ઉજ્જતેજાઃ (એવો સૂર્યવાચક) શબ્દ વાપરી, અગ્નિના જેવા ઉજ્જ્વલ તેજવાળા અગ્નિમિત્રને સૂચવ્યો હોય એમ લાગે છે તથા મગધ રાજ્યના મોટા અશ્વસૈન્યનું પણ એમાં સૂચન છે. આ પ્રમાણે મગધ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સૂચવતાં કવિએ પટાન્તરે અગ્નિમિત્રની પ્રશંસા કરેલી લાગે છે.

અજના સમયમાં જ્યારે ઇન્દુમતીનો આ સ્વયંવર થયો હતો, ત્યારે મગધરાજ્ય સર્વોપરી હતું એમ કવિએ પ્રશંસાપૂર્વક દર્શાવ્યું છે. અજ, રઘુરાજનો પુત્ર હતો. જ્યારે સ્વયંવર થયો ત્યારે રઘુ જીવતા હતા, એમ રઘુવંશના પાંચમા સર્ગ ઉપરથી જણાય છે, એટલે રઘુના વખતમાં પણ આ મગધ રાજ્યને સર્વોપરી ગણવું જોઈએ.

કાલિદાસે રઘુવંશના ચોથા સર્ગમાં રઘુએ આખા હિન્દુસ્તાનમાં દિગ્વિજય કર્યો હતો તેનું વર્ણન આપેલું છે, તેમાં એમણે બધા આર્યાવર્તના રાજાઓને તથા પારસીક યવનો આદિને પણ જીત્યા હતા એમ લખેલું છે, પરંતુ સર્વોપરિ ગણાતા મગધરાજ્યને પણ રઘુએ જીતી લીધું એમ લખ્યું નથી. અગ્નિમિત્રના તાબામાં મગધ આવન્તિ વગેરે જે જે પ્રદેશો હતા, તેના સંબંધમાં દિગ્વિજયના વર્ણનમાં કવિએ યુક્તિપુરઃપુર મૈત્ર ધારણ કર્યું છે. મગધ રાજ્ય સિવાય આસપાસનાં કલિંગ, કામરૂપ (આસામ) અને કારભીર વગેરે હિન્દુસ્તાનની ચારે તરફની સરહદનાં રાજ્યો રઘુએ જીતી લીધાં એમ કવિએ લખ્યું છે, પરંતુ આવા સર્વોપરિ મગધ રાજ્યનો કંઈ પણ નિર્દેશ ન કરતાં પૂર્વના જૂના જૂદા રાજાઓને જીતી રઘુ સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં લખી મગધનું નામ ઉઠાવી દીધું છે.

પૌરસ્થાનેવમાક્રમંસ્તાંસ્તાજનપદાજયી ।

પ્રાપ તાલીવનદયામમુપકળં મહોદધેઃ ॥ સર્ગ ૪-૩૪.

અહિં સહા, વંશ, કલિંગ, વગેરે આસપાસનાં રાજ્યોને જીતવાનો નિર્દેશ કરવા છતાં પણ પાસેના મોટા મગધરાજ્યના સંબંધે કવિએ આવું મૈત્ર ધાર્યું છે તેનું કારણ એવું સંભવ છે કે, રઘુવંશ લખ્યો ત્યારે અમિત્ર વિદ્યમાન હશે અને પોતાના આગ્રહનાના રાજ્યની અવનતિ દર્શાવવાનું કવિને યોગ્ય નહોતું લાગ્યું હોય માટે પૂર્વના કેટલાંક રાજાઓને રઘુએ જીત્યા એપ કહી, યુક્તિથી મગધ રાજ્યને હોણું ન લાગે તેમ તેના એમાં અંતર્ભાવ કરી લોધે હશે; પરંતુ સ્વયંવરના પ્રસંગમાં આવી સંક્રમણ નહોતું હોવાને લીધે તેની પ્રશ્નસા કરવાનો પ્રસંગ લોચો હશે. મગધરાજ્ય અને તેને અંગીભૂત આવન્તિ વગેરે રાજ્યો ઉપર કવિનો જે આવો નક્કપાત્ર ન હોય, તો દિગ્વિજયમાં પણ મગધાદિ અખત્યનાં રાજ્યોને જીત્યાં

હતાં એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા વિના રહે નહીં, કારણ કે દિગ્વિજય અને સ્વયંવર, પિતાપુત્ર રથ અને અજના સમયમાં થોડાં વર્ષને અંતરે થયા હતા.

આ પ્રમણે જોતાં થોડાં વર્ષના અંતરે બનેલા બે પ્રસંગોમાંથી એકમાં કવિ મગધરાજ્યની પ્રશંસા કરી શક્યા છે, પરંતુ તેની અવનતિ દર્શાવનારો એક શબ્દ પણ દિગ્વિજયમાં કહી શક્યા નથી, તેનું કારણ અસ્મિમિત્રને એ કાવ્ય વાંચતાં કાઠ પણ પ્રકારે માહું લાગે એમ ન કરવું, એ સિવાય બીજું સંભવતું નથી.

(૧૪) ઉપર દર્શાવેલી હકિકત ઉપરથી, અસ્મિમિત્ર અને કાલિદાસને આવો કંઈક સંબંધ હશે એમ લક્ષ્યમાં રાખી એમનાં કાવ્યો અને નાટકો વાંચતાં તેમાંથી આ વિચારને પુષ્ટી આપનારી અનેક ઝીણી ઝીણી ખાખતો મળી આવે છે. માલવિકામિત્રના ભરતવાક્યમાં

આશાસ્યમીતિવિગમપ્રવૃત્તિ પ્રજાનામ્ ।

સંપત્સ્યતે ન સ્વલ્લ ગોત્તરિ નામેમિત્રે ॥

એ શ્લોકમાંનો ગોતરિ શબ્દ સૂચવી આપે છે કે, વખતે અશ્વમેધપત્ર પછી પુષ્પમિત્રે અસ્મિમિત્રને રાજ્યાભિષેક કર્યો હશે અને તેથી કાલિદાસે આગ્નિમિત્રના મુખે કહેવડાવ્યું છે કે, હું રક્ષણ કરનાર છું ત્યાં સુધી ઇતિઓતો—ઉપદ્રવનો નાશ નહીં થાય એમ ન ધારવું. ટીકાકાર દાધ્યવેમ પણ એવું જ લખે છે કે, ગોત્તરિ શબ્દ આગ્નિમિત્રનો તે વખતે થયેલો રાજ્યપચાર સૂચવે છે. આથી એવું જણાય છે કે પુષ્પમિત્ર પોતાના પુત્ર આગ્નિમિત્રને રાજ્યાભિષેક કરી નિવૃત્ત થયો હશે. કાલિદાસે આગ્નિમિત્રના સમયની ધણીખરી બીનાઓ પોતાના લેખોમાં કંઈક રૂપાંતર કરી નોંધી રાખી છે. પુષ્પમિત્રનું નિવૃત્ત થવું અને યુવરાજ આગ્નિમિત્રનો રાજ્યાભિષેક, એ બીના કાલિદાસે ત્રિક્ષેપીની બીના ઉપર અંકમાં પણ ગર્જિત રીતે સૂચવી છે, જ્યાં પુરુરવ નિવૃત્ત થાય છે અને યુવરાજ આયુને રાજ્ય આપે છે.

આયુષો ચૌવરાજ્યધીઃ સ્મારયત્યાત્મજસ્ય તે ।

અભિષિક્તં મહાસેનં સૈનાપત્યે મદત્વતા ॥ અંક ૫.

આ શ્લોકમાં મહાસેન અને સૈનાપત્ય શબ્દો ખાસ ધ્યાન એએ તેવા છે. હિન્દુસ્તાનના તમામ રાજાઓ કરતાં મગધરાજ્ય પાસે મોટામાં મોટું સૈન્ય હતું એમ ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મહાસેન શબ્દનો પ્રયોગ અહીં કાર્તિકસ્વામિના અર્થમાં છે, તેમ છતાં મગધરાજના યુવરાજની મોટી સેનાની પ્રશંસાનો ધ્વનિ કરે છે. વળી પુષ્પમિત્ર રાજા છતાં સેનાપતિ એવા ઉપપદ્ધથી ઓળખાતો હતો એમ માલવિકાગ્નિમિત્રમાંનાં નીચેનાં વચનો ઉપરથી જણાય છે.

સ્વસ્તિ । યજ્ઞશરણાત્ સેનાપતિઃ પુષ્પમિત્રઃ વિદિશસ્થં પુત્રં અમિમિત્રં ઇત્યાદિ

ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે, તમારા આત્મજ આ યુવરાજની શોભા જોતાં મને સેનાપતિની પદવીએ અભિષેક પામેલા મહાસેન-મોટા સેનવાળા કાર્તિકસ્વામિનું સ્મરણ થાય છે. અહીં પણ કવિએ સેનાપતિની પદવીએ અભિષેક પામેલા અગ્નિમિત્રના સંબંધનો આ શુભ પ્રસંગ ધણી ચતુરાઈથી મુકી તેની ગૂઢ પ્રશંસા કરી હોય એમ જણાઇ આવે છે.

વળી મંવ પિતુરનુરૂપસ્ત્વં ગુણેર્લોકકાન્તૈઃ

અતિશયિનિ સમાપ્તા વંશ એવાશિષસ્તે ।

* * * *

તથ પિતરિ પુરસ્તાદુન્નતાનાં સ્થિતેસ્મિન્

સ્થિતિમતિ ચ વિમક્તા દ્વયનાકંપ્યધૈર્યે ।

અધિકતરમિદાનીં રાજતે રાજલક્ષ્મીઃ

દિમ્બતિ જલધૌ ચ દ્યસ્તતોયેવ ગંગા ।

ઇત્યાદિ શ્લોકો પણ, કવિએ બાર વર્ષના આયુને નહીં, પરંતુ અડમ ધૈર્યવાળા અભિષિક્ત થયેલા અગ્નિમિત્રને પ્રશસ્તિરૂપે

કલા હોય તેવા લાગે છે. જો કાલિદાસે વિક્રમના સમયમાં વિક્રમોર્વશીય લખ્યું હોય, તો આ પ્રસંગની આવી રપટ જાયા એમાં જાગ્યેજ આવે. મને તો એમ લાગે છે કે, માલવિકાગ્નિમિત્ર લખવાયું ત્યારે અગ્નિમિત્ર વિદિશામાં ગવર્નર હતો એટલે પાછળથી એના રાજ્યાભિષેકના અથવા તો ફાઇ ખીજ આનંદમય પ્રસંગે કવિએ રંગભૂમિ ઉપર વિક્રમોર્વશીયનો પ્રયોગ આપ્યો હશે અને તે કાળે સર્વેને રપટ રીતે સમજાય તેમ આ આનંદમય પ્રસંગનું પ્રશંસાપૂર્વક રમરણ કરાવ્યું હશે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર તથા વિક્રમોર્વશીયમાં વારંવાર યજ્ઞનું પણ રમરણ કરવામાં આવ્યું છે અને યજ્ઞાદિ કર્મો ચાલુ રાખવાની રાજ્યને વિનંતિ કરવામાં આવી છે. વળી વિક્રમોર્વશીયના ભરતવાક્યમાં પણ સંગતં શ્રીઃસરસ્વત્યોર્મૂતયેત્તુ સદા સતામ્ । એ શબ્દોમાં પણ અગ્નિમિત્રના વિદ્યાવિલાસી ગુણની અને રાજ્યલક્ષ્મીની પદાન્તરે પ્રશંસા કરેલી લાગે છે.

કાલિદાસે વિક્રમ શબ્દ એ ત્રણ જગાએ વાપર્યો છે તેથી, વિક્રમની સાથે એમનો સંબંધ હશે એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ એના કરતાં પણ અગ્નિમિત્રનું સૂચન કરનારાં આવાં દ્વિઅર્થિ વાક્યો કાલિદાસે ઘણી જગાએ (અને ખાસ કરીને અભિષેકના પ્રસંગમાં) પ્રશંસાના રૂપમાં યોજેલાં છે, તે ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે તેવાં છે. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં અગ્નિમિત્રને સંબોધીને કહેવડાવ્યું છે કે,

इयमायते न युष्मासु यः काचनमिवाग्निषु

મગધરાજનું વર્ણન કરતાં પરંતપોનામ ચથાર્યનામા । એ શબ્દ મૂઢ રીતે અગ્નિમિત્રને સૂચવ્યો છે. વળી એ અવન્તિમાં રાજ્ય કરતો હતો તેથી અવન્તિરાજનું વર્ણન કરતાં મુકેયું આરોગ્ય ચક્રમમસુખ્ણતેજાઃ એ પદ એવુંજ સૂચન કરે છે. વિક્રમોર્વશીયમાં યુવરાજના અભિષેકમાં યુવરાજની પ્રશંસામાં કહેલું છે કે—

સૂર્યઃ સમેધયત્યગ્નિમગ્નિઃ સૂર્યં ચ તેજસા ।

વળી રઘુવંશમાં યુવરાજ અજના અલિપેક વખતે પણ:-

સ રાજ્યં ગુરુણા દત્તં પ્રતિપદ્યાધિકં વમૌ

દિનાન્તે નિહિતં તેજો સવિત્રેવ હુતાશ્વનઃ ।

અભિવર્ણમભિષિચ્ય રાઘવઃ રમે પદે તનયમગ્નિતેજસમ્ ।

રઘુવંશના પ્રારંભમાં પણ

હેમ્નઃ સંલક્ષ્યતે હ્યમૌ વિશુદ્ધિઃ શ્યામિકાપિ વા ।

આ પ્રમાણે અગ્નિમિત્રના નામના પર્યાયવાચક શબ્દોથી કવિએ તેની અનેક રથને પ્રશંસા કરી હોય એમ જણાય છે. આ અને આવી બીજી અનેક ઝીણી ઝીણી બાબતો કાલિદાસનો અગ્નિમિત્ર સાથે સંબંધ દર્શાવી આપે છે.

* માલવિકામિત્ર કાલિદાસનું છે એવું મિ. પંડિતની આદ્યત્તિમાં તથા વાણી વિલાસ પ્રેસની સંસ્કૃત આદ્યત્તિમાં સંતોષકારક રીતે પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે એટલે એ નાટકના કર્તૃત્વને માટે શંકાનો અવકાશ નથી. આ બધાં નાટકો, એ પૂર્વના કાળમાં લખાયા હશે એમ માનવું પડે છે. પ્રો. મેક્સમ્યુલરનું^x પણ એમ માનવું છે કે, વિક્રમોર્વશીય અને શાકુન્તલ અલેક્ઝાન્ડ્રીયન પીરીયડમાં એટલે ગ્રીકની સ્વારીઓ થતી હતી તે સમયની આસપાસમાં લખાયા હશે. આ વિચાર પણ ઉપરના અનુમાનોને પુષ્ટિ આપે છે.

ઉપર દર્શાવેલાં અનેક કારણોને એકંદર રીતે તપાસતાં મહાકવિ જાસ, ડ. સ. પૂર્વે ત્રાજા ક્ષેત્રના અંતમાં, એટલે મહારાજા

* જુઓ મિ. પંડિતનું માલવિકામિત્ર તથા વાણીવિલાસ પ્રેસનું માલવિકામિત્ર-પ્રારંભ.

^x જુઓ મેક્સમ્યુલર હિસ્ટરી ઓફ. એ, લીટરેચર પાનુ ૩૩.

ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હશે અને કાલિદાસ અભિમિત્રના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ૧૬૦ સુધીમાં થયા હશે, એવું અનુમાન હાલ તરત તો વધારે સંભવિત લાગે છે.

ધણીવાર એવું બને છે કે, અમુક વિચારોની પરંપરાથી માણસ કલે માગે દોરાઈ જાય છે; મારા સંબંધમાં પણ એવું થયું હોય તો તે સંભવિત છે. વખત જતાં કાંઈ પ્રમાણે એવાં મળી આવે, કે જેથી આ અનુમાનો થોડે અથવા ઘણે અંશે ખોટાં પડે અને આ વિચારો ફેરવવાનો પ્રસંગ પણ આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી, કારણ કે ધણી વખત એવું બને છે પણ ખરું.

ધાર્મી કરતાં આ પ્રસ્તાવના લાંબી થઈ ગઈ છે, પરંતુ મહા-ભાઓનાં ચરિત જાણવાનો અને જણાવવાનો લેખ એવોજ હોય છે, એમ માની વાંચનાર મને ક્ષમા દરશે. ભાસ અને કાલિદાસના સંબંધમાં આમાં જે લખ્યું છે તે માત્ર મારાં અનુમાન છે. સમર્થ વિદ્વાનોની કૃતમતી એ વિષયનો સંપૂર્ણ ઉદાપોહ થયા વિના એમાં ખરું શું છે તેનો નિર્ણય મ્હને શકે તેમ નથી. ભાસનાં નાટકો વાંચતાં પ્રથમ દૃષ્ટિથી જે જે અનુમાનો મને કંઈક આધારવાળાં અને વિચાર દરવા ચોખ્ખાં લાગ્યાં, તે મેં વિદ્વાનોની સમક્ષ વિશેષ ચર્ચાને માટે મુક્યાં છે અને હું આશા રાખું છું કે, આના સંબંધમાં પરિશ્રમ કરનાર વિદ્વાનો, આમાં શું શું ગ્રાહ્ય અને અગ્રાહ્ય છે, તે પ્રસંગ મળ્યે દર્શાવી અને બહારી કરશે.

આટલું વિષયાન્તર થયું તેને માટે ક્ષમા ચાગી હવે મૂળ ગ્રંથ તરફ વળીએ. મેઘદૂતના શુભોની પ્રશંસાને લાખાંતર.

માટે પરંપરાથી ચાલતું આવેલું નીચેનું એક ચરણ જ બસ છે કે,

પૂર્વ મેઘ, બહુવા વર્ણનાત્મક હોવા છતાં, વિવિધ જેવા ચોખ્ખાં નગરો, યાત્રાનાં સ્થાનો, નદીઓ, પર્વતો વગેરેનાં તથા સર્વ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનાં નિવાસરૂપ હિમાદ્રિનાં દૃષ્ટિ આગળ તરી રહેતાં હોય

તેવાં વર્ણુગીથી ધણે જ મનોહર અને રસપ્રદ લાગે છે. ઉત્તર મેઘમાં પણ અલકાનું અદ્ભુત અને મનોહર વર્ણન આપી, કવિએ પોતાની અદૌષ્ઠિક શક્તિના બળે એ દેવભૂમિનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ દૂર રહેલાં પ્રેમી હૃદયોના ઉચ્ચ પ્રેમનું, કામળ વૃત્તિઓનું અને અંતર્ગૂઢ ભાવોનું હૃદયંગમ ચિત્ર એવી કુશળતાથી આલેખેલું છે કે, તેને વારંવાર વાંચવા છતાં પણ કાંઈ પ્રકારની રસની ન્યૂનતા લાગતી નથી. ઉત્તરમેઘમાં કવિએ જે રસ અને હૃદયના ઉંડા મર્મને સ્પર્શ કરે તેવા ગૂઢ ભાવો મુકયા છે, તે રસિક હૃદયોને બહુધા મનથી જ ગમ્ય છે. ટીકા કરી એને સ્ફુટ કરતાં મારી વાણી કુંકિત થઈ જાય છે. જેમ અમૃતના સ્વાદમાં કેવી અપૂર્વતા હશે, તે જીભ કઢી શકતી નથી પણ તે આખનારનું મન સમજે છે, તેમ કાલિદાસની વાણીના રસનું આસ્વાદન મારાથી કરાવી શકાતું નથી; રસિક જનો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તે કરી શકશે.

કાલિદાસનાં અન્ય કાવ્યો કરતાં મેઘદૂતની ભાષા વધારે પૌદ્ગલાવાળી અને ભાવથી ભરેલી છે. તેની ગુજરાતીમાં મથાર્ય હાથા ઉતારવી એ કેટલું વિષમ છે તે વિદ્વાનોથી અજાણ્યું નથી. એ કવિની કાવ્યશક્તિની ખરી ખુબી એ છે કે એમાં વાણી, ભાવ અને રસ પરસ્પરને પોષે છે. બીજા કવિઓનામાં તેમાંના એકની અથવા બીજાની ખામી રહી જાય છે. આથી કાલિદાસના પ્રંથોનાં ભાષાન્તરોમાં એ ત્રણેની સમતા સાચવવામાં ધણે પરિશ્રમ પડે છે. આમ છતાં મારાથી ખનતો પ્રયત્ન કરી અંદરના ભાવ સ્ફુટ રીતે સમજાય અને રચના કિંમ્પ અને કઠોર ન લાગે તેમ કર્યું છે. થોડામાં સમાયેલો ભાવ વાંચનારને કંઈક વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એવા હેતુથી, ટીકા પણ કંઈક વિસ્તારથી આપી છે અને તેની કંઈક અમત્ય પણ છે એમ મારું માનવું છે. જે સમર્થ વિદ્વાનો છે, તેને તો એ નકામી જ છે, કારણ કે તેઓ તો એમાં જેને સમજાવ્યું છે તેના કરતાં પણ વધારે સમજી શકે છે. ભાષાન્તરો સંસ્કૃત જાણનારા

વિદ્વાનોને માટે નહીં, પરંતુ ખાસ કરીને મહાકવિઓની વાણીને રસ આપવાને ઉત્સુક ગુજરાતી જાણનારા રસિકવર્ગને માટે છે. જેમ અને તેમ અર્થ વધારે રકુટ કર્યો હોય તો તે વાંચનારના લક્ષમાં સહજ ઉતરી શકે છે. એટલા માટે અને તેટલી સરળતા વાપરી કાવ્યની જ્યાં ઉતારવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં ધણે રચણે રસના, અર્થના અથવા વાણીના દે.પો પશુ આવી ગયા હશે, જેને માટે હું ક્ષમા ચાચું છું. ક્યાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રૌઢતા, વિશાળતા અને મધુરતા ? ક્યાં અહ્ય સાધનવાળી ગુજરાતી ભાષા ? તેમજ ક્યાં કાલિદાસ જેવા મહાકવિની રસ અને લાવણી ભરી મધુર વાણી અને ક્યાં મારી અહ્યપ્રતિ ? એ સમગ્ર જાણના છતાં અન્ય વિદ્વાનોની પેઠે મેં પશુ આ કાવ્યમાં મૂળના રસ, ભાવ, માધુર્ય અને પ્રસાદની જાયા ઉતારવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે કંઈ પશુ અંશે સફળ છે એમ વિદ્વાનો માનશે તો મારો શ્રમ સાર્થક છે એમ ગણીશ.

આ પુસ્તકના સંપંદમાં, મારા મિત્ર રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદિ બી. એ. એલ. એલ. બી. એ, તથા રા. રા. તનમુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ. એ, પ્રસંગોપાત્ત જે જે અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે તેને માટે તથા રા. રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી. એ. એ આને પ્રસિદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહપૂર્વક જે શ્રમ લીધો છે તેને માટે હું એમનો અભારી છું.

અહીં પ્રંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવું યસ છે કે;—

“કાલિદાસવચ્ચઃ કુત્ર કથારૂપાતારો વયં ક્વચ ।

તદિદં મંદવીપેન રાજવેરમપ્રકાશનમ્” ॥

અધિન વલ ૧૩. સં. ૧૯૬૬
કથાણુ મોતી બીલીમ નં ૦
ગીરગમ-મુખ્ય.

ભાષાન્તરકર્તા.

अथ
मेघदूतम्

—
पूर्वमेघः ।

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
आपेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥
तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिजतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥
तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥
प्रत्यासन्ने नभासि दयिताजीवितालम्बनार्या
जीमूतेन स्वकुशलमर्यां हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।
स प्रत्यग्रेः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रसुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क मेघः
 संदेशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
 इत्यौत्सुक्यादपारिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
 कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
 जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
 तेनार्थित्वं त्वायि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
 याश्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

संतप्तानां त्वमासि शरणं तत्पयोद मियायाः
 संदेशं मे हरं धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
 गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
 बाह्योद्यानास्थितहरशिरश्चन्द्रिकायौतहर्म्या ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुदगृहीतालकान्ताः
 प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्तः ।
 कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
 न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनद्विजः ॥ ८ ॥

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
 वामधार्यं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
 गर्भाधानक्षणपरिचयात्तूनामवद्भुमालाः
 सेविष्यन्ते नयनसुभगं स्त्रे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मन्यापन्नमविहतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।

आश्वाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो हङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामबन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्थन्ते नभासि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य क्षलं

बन्धैः पुंसां रघुपातिपदैरङ्कितं मेखलासु ।

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपशृज्य ॥ १३ ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-

र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धासिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिजुलादुत्पतोदकुलः खं

विङ्गानां पाथि परिहरन्स्थूलहस्ताबलेपान् ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्पीकात्रात्मभवति घनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन इयामं वपुरातितरां कान्तिमापत्स्यते ते

बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥१५॥

स्वययायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासासानभिज्ञैः

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं

किंचित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१६॥

त्वामासारमन्त्रमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथममुकुतापेक्षया संश्रयाय

माप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

छन्नोपान्तः पारिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-

स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।

नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये इयामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१८॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं

तोयोत्सर्गाद्द्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्थः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलबिभमे विन्ध्यपादे विशीर्णा

भक्तिच्छेदैरेव विरचिता भूतिमन्त्रे गजस्य ॥ १९ ॥

तस्यास्तिक्तैर्बनगजमदैर्वासितं वान्तदृष्टि-

र्जम्बुकुञ्जप्रतिहरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्षयति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीधानुकच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय घोष्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचायिष्यन्ति मार्गम् ॥२१॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

मत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२२॥

पाण्डुच्छाबोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिर्जै-

र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

त्वय्यासमे परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिर्हसा दशार्णाः ॥२३॥

तेषां दिक्षु मथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मा-

त्सम्भ्रमङ्गं मुखमिव पथो वेगवत्याश्चलोमि ॥२४॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
 स्त्वत्संपर्कात्पुलाकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
 यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
 मुद्दामानि प्रथयति शिलावेशमभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

विभ्रान्तः सन्त्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-
 क्षुद्यानानां नवजलकणैर्युथिकाजालकानि ।
 गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
 छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रास्थितस्योत्तराशां
 सौधोत्सर्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।
 विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
 लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २७ ॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
 संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
 निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
 स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावर्तीतस्य सिन्धुः
 पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रांश्चिभिर्जीणपर्णैः ।
 सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
 कार्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा-

न्पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वल्पीभूते सुचारितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्स्वण्डमेकम् ॥३०॥

दीर्घाकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गलानुकूलः

शिखावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥३१॥

जालोद्गीर्णैरुपाचितवपुः केशसंस्कारधूपै-

र्वन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुममुरभिष्वध्वखेदं नयेथा

लक्ष्मीं पश्यंललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥३२॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।

भूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतित्तैर्मलुङ्गिः ॥३३॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदित्येति भानुः ।

कुर्वन्संख्याबलिपटवतां शूलिनः श्लाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥३४॥

पादन्यासैः कणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
 रत्नच्छायाखचितवालिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
 वेक्ष्यास्त्वत्तो नखपदमुखान्माप्य वर्षाग्रबिन्दू-
 नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥३५॥
 पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
 सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।
 नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
 शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥३६॥
 गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
 रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तभोभिः ।
 सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
 तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः ॥३७॥
 तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
 नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
 दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
 मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥३८॥
 तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
 शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्वजाशु ।
 मालेयासं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
 मत्स्यावृत्तस्त्वायि कररुषि स्यादनल्पाभ्यक्षयः ॥३९॥

गम्भीरायाः पयासि सरितश्चेतसीव प्रसभे
 छायात्मापि प्रकृतिमुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
 तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
 न्मोघीकर्तुं चट्टलशफरोद्वर्तनमेक्षितानि ॥४०॥
 तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
 नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
 प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
 ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥४१॥
 त्वभिष्यन्दोच्छसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः
 स्रोतोरेन्द्रध्वनितमुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
 नीचैर्वीर्यस्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
 शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥४२॥
 तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधीकृतात्मा
 पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्न्योमगङ्गाजलाद्रैः ।
 रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
 मत्यादित्यं हुतबहमुत्वे संभृतं तद्धि तेजः ॥४३॥
 ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्ह भवानी
 पुत्रमेम्णा कुवलयदलमापि कर्णे करोति ।
 शीतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
 पञ्चादद्रिमहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥४४॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
 सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयादीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
 व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-
 न्नोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४५॥
 त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
 तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
 प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
 रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥४६॥
 तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणं
 पक्ष्मात्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
 कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बं
 पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥४७॥
 ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
 क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
 राजन्यानां सितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
 धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥४८॥
 हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां
 बन्धुप्रीत्या समरावमुखो लाङ्गली याः मिषेवे ।
 कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
 मन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥४९॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णा

जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः

शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥५०॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी

त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ॥५१॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां

तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥५२॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।

अर्हस्येनं शमापि मलं वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्त्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥५३॥

ये संरम्भात्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-

न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तान्कुर्वीथास्तुमुञ्जरकावृष्टिपातावकीर्णा-

म्के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५४॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणाविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदमाप्तये श्रद्धधानाः ॥५५॥

अष्टाशयन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संसक्ताभिस्त्रिपुराविजयो गीयते किंनरीभिः ।

निर्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-

त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रैः ॥५६॥

मालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-

नंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी

इयामः पादो बलिनियमनाभ्युग्रतस्येव विष्णोः ॥५७॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखशुजोच्छ्वासितमस्यसंधेः

कैलासस्य त्रिदशवानितार्पणस्यातिथिः स्याः ।

कृत्नोच्छ्वायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं

राज्ञीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्यादृहासः ॥५८॥

उत्पश्यामि त्वमि तटगते स्निग्धभिक्ताञ्जनाभे

सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।

शोभामद्रेः स्तिमितनयनमेक्षणीयां भवित्री-

र्मसन्यस्ते सति हलभृतो मेचक्रे वाससीव ॥५९॥

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
 क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।
 भक्तीभक्त्या विराचितवपुः स्ताम्भितान्तर्जलौघैः
 सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥६०॥
 तन्नावश्यं वलयकुलिशोद्धट्टनोद्ग्रीर्णतोयं
 नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
 ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्या-
 त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयेस्ताः ॥६१॥
 हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
 कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।
 धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-
 र्नानाचैष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥६२॥
 तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलं
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले बहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
 मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥६३॥

उत्तरमेघः

विद्युत्स्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 संगीताय महत्सुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
 अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥१॥

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
 नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
 चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
 सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं बधूनाम् ॥२॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
 ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रानहायाः ।
 आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
 त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥३॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्धि-
 र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायाया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढः
 संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥४॥

नीवीबन्धोच्छ्वासितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
 क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु म्रियेषु ।
 अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
 न्नीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥५॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
 रालेरुपानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
 शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशो जालमार्गै-
 र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥६॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-

मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।

त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे

व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥७॥

अक्षयान्तर्भवनिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-

रुद्रायद्भिर्धनपतियशः किनरैर्यत्र सार्धम् ।

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया

षट्कालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥८॥

गत्सुक्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-

र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥९॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्रसन्तं

प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।

सम्भूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-

स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥१०॥

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।

लाक्षारार्गं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-

मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥११॥

तत्रागारं धनपतिशृङ्गादुत्तरेणास्मदीयं
 दूरालक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
 यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे
 हस्तप्राप्यस्तबकनामितो बालमन्दारवृक्षः ॥१२॥
 बापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
 हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।
 यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
 नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥१३॥
 तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
 क्रीडाशैलः कनककदलीत्रेष्टनप्रेक्षणीयः ।
 मद्गोहिन्याः प्रिय इति सख चेतसा कातरेण
 प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥१४॥
 रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
 प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेमाधवीमण्डपस्य ।
 एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
 काङ्क्षत्यन्यो बदनमादिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥१५॥
 तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयाष्टि-
 मूलैः बद्धा माणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
 तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
 यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥१६॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
 द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मो च दृष्ट्वा ।
 क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
 सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्पयति स्वामिभिर्याम् ॥१७॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः
 क्रीडाशैले प्रथमकायिते रम्यसानौ निषण्णः ।
 अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
 स्वयोतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥१८॥

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
 मध्येक्षा मा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
 श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
 या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥१९॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
 दूरीभूते भायि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
 गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
 जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥२०॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छ्वननेत्रं प्रियाया
 निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
 इस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
 दिन्दोर्देन्यं स्वदनुसरणाक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥२१॥

आलोक्ये ते निपतति पुरा सा बलिज्याकुला वा
 मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
 पृच्छन्ती वा मधुग्वचनां सारिकां पञ्जरस्थां
 कच्चिद्भर्तुः स्मरासि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥२२॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
 महोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
 तन्त्रीमाद्रीं नयनसलिलैः सारायित्वा कथंचि-
 द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥२३॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
 विन्यस्यन्ती भ्रुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
 मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
 प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥२४॥

सध्यापारामहानि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
 मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
 ताम्भुभिद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥२५॥

आधिसामां विरहशयने संनिषण्णैकपार्श्वी
 माचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
 नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतौर्या
 तामेवोष्णैर्विरहमहतीमभ्रुभिर्यापयन्तीम् ॥२६॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-
 न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव ।
 चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्ष्माभिश्छादयन्तीं
 साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥२७॥
 निःश्वासेनाधराकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
 श्रुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
 मत्संभोगः कथमुपनयत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
 माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥२८॥
 आश्रे बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
 श्लापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
 स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
 गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥२९॥
 सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
 शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
 त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववश्यं
 प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥३०॥
 जाने सख्यास्तव मायि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
 दित्यंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
 वाचार्थं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
 प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ॥६१॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
 प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
 त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
 मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥३२॥

बामश्वास्याः कररुहपदैर्मुव्यमानो मदीये-
 मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
 संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
 यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥३३॥

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धानिद्रामुखा स्या-
 दन्वास्येनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
 मा भूदस्याः प्रणायिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचि-
 त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥३४॥

ताम्रतथाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
 प्रत्याश्वस्तां सममभिनेर्जालकैर्मालतीनाम् ।
 विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेयाः ॥३५॥

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
 तत्संदेशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
 यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
 मन्द्रस्निग्धैर्ध्वानिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥३६॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
 त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम् ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परमवाहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः मुहदुपनतः संगमार्त्किचिद्नः ॥३७॥

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
 ब्रयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
 अन्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
 पूर्वाभाष्यं मुलभविषदां प्राणिनामेतदेव ॥३८॥

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
 सास्त्रेणाभुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
 उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवतीं
 संकल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥३९॥

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
 त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणाविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
 स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥४०॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवांचिषु भ्रूविलासा-
 न्न्तैकस्मिन्काचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥४१॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्मैस्तावन्मुद्गरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥४२॥

मामाकाशमणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥४३॥

मिक्षा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुदुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४४॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घवामा त्रियामा
सर्वाविस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
इत्थं चेत्तदुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥४५॥

नन्वात्मानं बहु विगणयन्मात्मनैवावलम्ब्ये-
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरस्त्वम् ।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रेनेमिक्रमेण ॥४६॥

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥४७॥

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।
सान्तरहासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥४८॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाञ्चकितनयने मय्याविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥४९॥

आश्वाभ्यैव प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैल दःशु त्रिनयनवृषोत्स्वातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलेस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवाशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥

कञ्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्य देशः न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातरेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥५१॥

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
 सौशर्दादा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
 इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री-
 र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

इति श्री महाकविश्रीकालिदासविरचितं मेघदूतं काव्यं समाप्तम् ।

५२ श्लोकस्यान्त इमे क्षेपका दृश्यन्ते—

तस्मादग्नेर्निगदितुमशौ क्षीघ्रमेखालकायां

यक्षागारं विगलितनिभं दृष्ट्विहैर्विदित्वा ।

यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-

त्तद्वेदिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः ॥

तं (तत्) संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचा चक्षुः

प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवच्चाः ।

प्राप्योदन्तं ममूदितमना सापि तस्यै स्वभर्तुः

केषां न स्यादभिमत्तफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु (ह्युत्तमेषु, ह्युत्तमेषु) ॥

श्रुत्वा वार्ता जलदक्षितां तां वनेशोपि सखः

शापस्यान्ते(र्न्तं) सद्यहृदयः संविधायास्तक्रोपः ।

संबोज्येतौ निगलितश्रुचौ दंपती दृष्ट्वितौ

भोगनिष्ठानवे (भि) रत्तुषु संभोजयामास समदः ॥

મધદૂત.

પૂર્વમેઘ.

મંદાકેન્તા વૃત્ત.

૧સ્વામીસેવા વિસરિ, મહિમાબ્રહ્મ થૈ, કેઈ યક્ષ,
૨કેન્તાત્યાગે વિષમ, ધણિનો વર્ષનો પામિ શાપ;
સીતાસ્નાને પુનિત જળના, મીઠડી છાયવાળા,^૩
રામાદ્રિમાં, વિચરિ વસિયો, આશ્રમોમાં રૂપાળા. ૧

શ્લોક ૧—મેઘદૂત-શ્રીમન્મહાકવિ કાલિદાસનું રચેલું આ ખંડ કાવ્ય છે. આને કેટલાએક વિદ્વાનો મહાકાવ્યમાં પણ ગણે છે. ધનપતિ કુબેરના અનુયાયી યક્ષને અને તેની સ્ત્રીને નાયક નાયિકા કહી, તેમના વિયોગને ઉદ્દેશી કવિએ વિપ્રસંગ શૃંગારવાળું આ કાવ્ય લખ્યું છે.

સ્વામિસેવા છત્યાદિ-સારોદ્ધારિણી, વદનજ, સુમતિવિજય અને ખીજા જૈન ટીકાકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ યક્ષનો વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે છે. કુબેરે પોતાના અનુચર આ યક્ષને દરરોજ પ્રભાતમાં આનંદસરોવરમાંથી શિવપૂજને માટે તાળું કમળ આણી રાખવાની આજ્ઞા કરેલી હતી, પરંતુ એક દિવસ એવું બન્યું કે, સવારના પહોંરમાં પોતાની પ્રિયાનો આસંગ છોડવો ન ગમવાથી, તેણે રાત્રિએ કુબેરને માટે શિવપૂજનનાં કમળો આણી રાખ્યાં. સવારમાં જાંકરતું પૂજન કરતાં એકદલ કમળની પાંખડીમાં બરાબ રહેલા બમરે કુબેરની આગળીને દંશ કર્યો, તેથી ટાપાયમાન થઈ તેમણે યક્ષને શાપ દિધો કે, જે સ્ત્રીના આસંગને લીધે તેં મારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો તેનાથી તારે ચાર માસ સુધી જૂદા રહી દેશવટો ભોગવવો. આ શાપ ભોગ-

વધાને માટે યક્ષ દક્ષિણમાં આવેલા રામચિરિમાં આવીને રહ્યો હતો. ભરત, સુનાતન, રામનાથ, હુરગોવિંદ, કસ્માણ્મસ્ત્ર વગેરે ટીકા-કારોના મત પ્રમાણે કુબેરે તેને પોતાના ચિત્રરથ નામના ઉઘાનનો રક્ષક બનાવેલો હતો; તેણે એક વખત થોડો કાળ ધેર રહી ઉઘાનનું રક્ષણ ન કર્યું, તેથી ઇન્દ્રના ઔરાવતે આવી વાડીમાંનાં દેવદક્ષોનો નાશ કરી નાંખ્યો. તેથી ક્રોધ કરી કુબેરે તેને શાપ દિધો હતો.

૧ પાદાન્તર-સેવાધર્મે સખલન કરી, યૈ, યક્ષ કો માનભ્રષ્ટ;
(અથવા) કાર્યે ચાર્તા સખલન, મહતા ભ્રષ્ટ યૈ, કોષ યક્ષ.

મહિમાભ્રષ્ટ ઇ.-મોટાઇ, મહતાથી ભ્રષ્ટ થઇને, પોતાનું માન ગુમાવીને.

કાન્તા ત્યાગે વિષમ-પોતાની પ્રિયા વિના વિષમ, એટલે અત્યંત દુઃસહ. પોતાની સ્ત્રીના વિયોગથી યક્ષને આ શાપ બચ્ચો વિષમ થઇ પડ્યો હતો.

૨ પાદાન્તર-(૧) કાન્તા વિહૈં-(૨) કાન્તા પાળે.

ધણ્ણિનો-પોતાના સ્વામિ કુબેરનો. કુબેર એ ધનનો અધિષ્ઠાતા ગણાય છે. એનું સ્થાન કૈલાસ ઉપર અલકા નામની નગરીમાં છે. યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર, વગેરે જેઓ અડધા દેવ અને અડધા મનુષ્ય જેવા ગણાય છે, તે એના અનુચરો છે અને અપ્સરાઓના પતિ ગણાય છે.

શાપ-દેશવટો-કુબેરે યક્ષને એવો શાપ દિધો હતો કે, તારે પોતાની સ્ત્રીથી જુદા રહી એક વર્ષ સુધી મારા દેશમાંથી બહાર જઇને વસવું.

સીતાસ્નાને ઇ.-જનકરાજની પુત્રી અને રામની પત્ની સીતાના સ્નાનથી પુનિત-પવિત્ર થયેલાં જળાશયોવાળા. રામ અને હાદમણની સાથે વનવાસમાં નીકળી સીતા જ્યારે દંડકારણ્યમાં રહ્યાં હતાં, ત્યારે તેમણે કરેલાં સ્નાનથી ત્યાંનાં જળ પવિત્ર ગણાય છે.

સીતા એક મહા પવિત્ર સતી ગણાય છે, માટે તેના સંસર્ગથી આ સ્થળો તીર્થરૂપ થઈ આજ પર્વત પવિત્ર મનાય છે. ઉત્તરરામ ચરિત્રમાં પણ કહેલું છે કે:—

તીર્થોદયં ચ વહિશ્ચ નાન્યતઃ શુદ્ધિમર્હતઃ ।

તીર્થના જળ અને અગ્નિ, સીતાને પાવન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ સીતાના સંસર્ગથી એ ઉદ્યતાં પાવન થાય છે.

મીઠી છાય ઈ.—મીઠી, અત્યંત પ્રિય લાગે એવી ગાદ અને શીતલ.

૪ પાઠાન્તર—(૧) સાન્ન વૃક્ષે છવાયા. (૨) ઝાડીથી ગાદ છાયા.

રામાદ્રિમાં—રામે જેમાં નિવાસ કર્યો હતો તે, એમના નામે ઝોળખાતો પવત. મસ્તિનાથ આને ચિત્રકૂટ પર્વત કહે છે, જે છુદેલ ખંડમાં આવેલો છે. રામે દક્ષિણ તરફનાં અરણ્યોમાં જતા પહેલાં આ પર્વત ઉપર વાસ કર્યો હતો, તેથી કેટલાએક ટીકાકારો આને રામગિરિ કહ્યું હોય એમ જણાય છે; પરંતુ આધુનિક શોધને આધારે એ પર્વત નાગપૂરની પાસે રામટેક અથવા રામટેકરી નામે ઝોળખાતો પર્વત હોવો જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞ આ સ્થાનેથી મેઘને ઉત્તરે જવાનો માર્ગ દર્શાવી કૈલાસ મોકલે છે, એટલે એ, મેઘના માર્ગનાં તમામ સ્થળોની દક્ષિણે હોવો જોઈએ અને ચિત્રકૂટ તો ધણોજ ઉત્તરે રહ્યો. મી. વિલસન લખે છે કે આ રામટેકરી નામથી ઝોળખાતા પર્વત ઉપર રામ, લક્ષ્મણ, સીતા વગેરેનાં દેવળો છે અને અમુક અમુક પ્રસંગોએ ધણા યાત્રાળુઓ ત્યાં ભેગા થાય છે. સારોદ્ધારિણીમાં પણ એ પર્વત કુણ્ડકારણ્યમાં આવ્યો છે એમ લખેલું છે, માટે ધણે અંશે રામગિરિ આજ હોવો જોઈએ.

આશ્રમેમાં—યજ્ઞ એક આશ્રમમાં રહ્યો નહતો પણ ધણા આશ્રમેમાં રહ્યો હતો, એમ બહુ વચન વાપરી કવિએ વિયોગને લીધે તેની ઉન્માદ અવસ્થા સૂચવી છે. એક આશ્રમમાં ન ગમે, તો બીજામાં જાય, તેમાં ન ગમે તો ત્રીજામાં જાય, એમ કહેવાનો હેતુ આમાં છે. કહ્યું છે કે:—

તે અદ્રિમાં, જ્યમ ત્યમ, કરી કામિ યક્ષે નિવાસ,
 ×૦હાલીકેરો વિરહ સહિને, ગાળિયા કૈંક માસ;
 અંગે ઝાઝો કૃશ થઈ જતાં, કષ્ટથી શોચી શોચી,
 સોનાકેરું સરિગયું ઠડું, દૂખળા હાથમાંથી;
 વપ્રકીડા કરિ, ગિરિતણું શૃંગ ઊથામવાને,
 નીચું માથું કરિ, નમિ ઉલો હસ્તિ ના હોય બાણે;
 બેરાયેલો નિકટ જઈને, શિખરે પર્વતોનાં,
 હીઠા એણે, રમણિય નવો મેઘ, આપાઠ થાતાં. ૨

वने रतिर्विरक्तस्याविरक्तस्य जने रतिः ।

भनवस्थितचित्तस्य न जने न वने रतिः ।

ત્યાગી મનુષ્યને વનમાં આનંદ પડે છે અને અવિરક્ત-સંસારી
 માણુસને વસતિમાં આનંદ પડે છે, પણ અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાને
 તો બેમાંથી એક મેળે એન પડતું નથી.

આ આશ્રમેમાં, આઠ મહિના પરાણે ગાળ્યા પછી જ્યારે
 મેઘ કાળ આવ્યો ત્યારે યક્ષ પોતાની કુશળ ખબરને સંદેશ મેઘ
 સાથે પોતાની અમ્બકામાં રહેલી પ્રિયાને કહાવે છે. અર્થાત્ મેઘને
 પોતાના દૂતરૂપે કલ્પા સંદેશ કહે છે.

મેઘદૂતનું અનુકરણ કરી સંસ્કૃતમાં ધર્મા દૂત કાવ્ય લખામાં
 છે, જેમાંના કેટલાક સારાં પણ છે. નેમીદૂતમાં મેઘદૂતનું ચોથું અરણ્ય
 લઘ આખું કાવ્ય લખવામાં આવ્યું છે. તેનો પ્રથમ શ્લોક આ
 પ્રમાણે છે. વિશેષ દક્ષિત માટે જીવો પ્રસ્તાવના.

प्राणित्राणप्रबणद्धयो बन्धुवर्ग समग्रं

हित्वा भोगान् सह परिजनैरुग्रसेनात्मजां च

શ્રીમાત્રેમિર્વિષયવિમુક્તો મોક્ષકામશ્ચકાર

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ ૧ ॥

શ્લોક ૨—તે અદ્રિમાં—એ રામગિરિપર્વતમાં. જ્યમત્યમ કરીને—પરાણે પરાણે. દુઃસહ વિયોગને લીધે એન નહિ પડવાથી ધણા પ્રયાસે. કુંક—કેટલાએક; અર્થાત્ આઠ માસ તેણે ગાળ્યા. કામીયદે—કામ, રાગ, વિવિધ ભાવનાઓવાળા યક્ષે,

× પાઠાન્તર—ગાળ્યા કબ્જે વિરહ અખજાનો સહી કુંક માસ.

સોનાદરું—ધ.—યક્ષે હાથે સોનાનું કહુ પહેરેલું હતું તે, વિયોગથી દુખળો થઈ જતાં સરી પડવાથી તેનો હાથ અડવો થઈ ગયો હતો. કામીને અલંકારનો શોખ હોય છે તેથી અહીં સોનાના કડાનું સૂચન કર્યું છે.

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં બ્રૂયાત્ નાકામી મંદનપ્રિયઃ ।

નિસ્પૃહો નાધિકારી સ્યાત્ સ્ફુટવક્તા ન વંચકઃ ॥

કેટલાએકનું એમ ધારવું છે કે હાથે સોનાનું કહુ પહેરવું એ વિયોગનું ચિહ્ન છે. જુવો શાકુન્તલમાં પણ—

પ્રત્યાહ્યાતવિશેષમંડનવિધિર્વામપ્રકોષ્ટાર્પિતમ્ ।

વિભ્રત્કાંચનમેકમેવ વલયં શ્વાસાપરક્તાધરઃ ॥

વળી, અનતિલુલિતજ્યાષાતાકં મુહુર્મેણિબંધનાત્ ।

કનકવલયં સસ્તં સ્વસ્તં મયા પ્રતિસાર્યતે ॥

શોકને માટે હાલ ક્રિશ્ચિયન લોકોમાં જેમ હાથે કાળો પટો પહેરવામાં આવે છે, તેમ આગળ આવો કંઈ રિવાજ હોય તો તે અસંભવિત નથી.

વપ્રકીડા—પાડા, આખલા વગેરે પ્રાણીઓ શોંગડાં મારી રેતીના ટેકરાઓ ઉધામી તોફાન કરે છે તે. અહિંઆ કવિની કલ્પના એવી છે કે, પર્વતનાં શિખરોમાં અડોઅડ ઘેરાયેલો કાળો રંગનો મેધ, જાણે કાંઈ હાથી પર્વતનાં શિખરો સાથે વપ્રકીડા કરતો હોય, તેવો જણાતો હતો.

આ શ્લોકના ભાષાન્તરમાં કંઈક વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે,

તેને દેખી કુતૂહલ થતાં, નેત્રથી માંઠી લક્ષ,
 બેળે બેળે, ક્ષણ રહિ ઉભો, યક્ષ તેની સમક્ષ;
 થંભાવીને, વિરહદુઃખનાં આંસુઓ ઝાઝીવાર,
 લાગ્યો ઉઠા કંઈક કરવા, ચિત્તમાંહે વિચાર;
 પ્રેમી સાથે, સુખથી વસતા હોય તેવા જનોની,
 થાયે સહેજે ચલિત મનની વૃત્તિઓ, મેઘ દેખી;
 *તો શું કે'વું પ્રણયિજનનું, બહાલી જેની વિયોગે,
 જૂદી થાતાં તલસિ રહિ છે, કંઠને લેકવાને. ૩

કારણ કે ચાર ચરણમાં ભાવ સમાવતાં શ્લોક નીચે પ્રમાણે કિલ્લ
 થઈ જતાનો સંભવ છે.

પાકાન્તર-સોસૈ સેનાવલય સરતાં શન્ય હાથે, વિયોગે,
 તે કામીએ કંઈક મહિના માળતાં, પરંતે તે;
 દંતાધાતે ગિરિ ઉચ્ચતા હસ્તિ શો, શૂંગ લાગ્યો,
 આપાહના પ્રથમ દિવસે, મેઘ હોડો રૂપાળો. ૨

જુઓ આજ શ્લોકનું અનુકરણ:-

તસ્મિન્યોધામિષપુરવરે શ્રીમદાચાર્યપાદા-

દેશાન્માસાંશ્વતુર ઉષિતો યો વિનીતો વિનેયઃ ।

સાધુઃ સૈષઃ પ્રહરાભિગમે ભાદ્રાકારજન્યાઃ

પ્રાચીનૌલોપરિ પરિગતં શીતરશ્મિ દર્શનં ॥ ઇન્દુફલ. ૮

શ્લોક ૩—તેને દેખી=તે મેઘને જોવાથી. કુતૂહલ થતાં=
 પ્રિયને મળવાનો અભિલાષ વધી પડતાં. બેળે બેળે=પરાણે પરાણે.
 એકદમ પ્રેમ ઉભરાઈ આવવાથી શિથિલ થઈ ગયેલો યક્ષ, મહા
 પ્રમત્તે મેઘના સામે ઉભો રહી શક્યો, એમ કહેવાનો હેતુ છે.

થંભાવીને-વિરહનાં આંસુ આંખમાં ભરાઈ આવ્યાં તેને રાડી

રાખીને, પણ વિચાર કરવા લાગ્યો. આ નાયકનું ધીરદાતપક્ષ સત્ય છે. ખરા પ્રેમવાળા વિયોગિની મેધને જોતાં થયેલી દશા, કવિએ ધણી અસરકારક રીતે વર્ણવી છે, જે અનુભવી સારી રીતે સમજી શકશે. યક્ષની આવી કુશળનક સ્થિતિનું કવિ ઉત્તરાર્ધથી સમર્થન કરે છે કે-પોતાના પ્રેમી સાથે સુખમાં વસતા હોય તેવા, એટલે સંયોગી-જનોની વૃત્તિઓ પણ મેધને જોતાં વિકાર પામે છે, તો પછી વિયોગમાં રહેવાથી સ્વામિના કંઈને બેઠવાને જેની પ્રિયા તલસી રહી હોય, તેવા પ્રેમીનું તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ તેને આવે પ્રસંગે આવી બાકુલ દશા પ્રાપ્ત થાય એમાં શી નવાઈ?

*પાઠાન્તર-તો શું કેવું પ્રણયિનનું, વાળીથી દૂર જે છે,
ને ઇચ્છે છે, વિરહિણીતણા કંઈને બેઠવાને;

અથવા-તો શું કેવું વિરાહનનું, પ્રેમીથી દૂર જે છે,
ને ઇચ્છે છે, પ્રયજનતણા કંઈને બેઠવાને.

મૂળના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રમાણે પણ કંઈક ભાવ સમાયલો લાગે છે માટે જેને જે ઠીક લાગે તે જોઈ લેવું.

મેધકાળ શુભારતો ઉદ્દીપક હોવાથી વિયોગીઓને મહા સંતાપ-કારક થઈ પડે છે. જુવો વિક્રમોર્વશીયમાં પણ કાલિદાસ કહે છે કે-
એતેન નિશ્વતાનામપ્યુત્કઠાકારિણા મેષોદયેન અનર્થાધીનો મવિષ્યતિ ।

રઘુવંશમાં પણ, રામ પોતાની વિયોગાવસ્થાનું સીતાને સ્મરણ કરાવતાં કહે છે કે-

एतद्गिरिर्माल्यवतः पुरस्तादविर्भवत्यम्बरलेखि शृंगम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाभ्रसमं विसृष्टम् ॥

पूर्वानुभूतं स्मરता च यत्र कंपोत्तरं भीरु तपोपगूढम् ।

गुहाविसारीष्मतिबाहितानि मया कथंचिदूधनगर्जितानि ॥

आसारासिकक्षितिबाष्पयोगात् मानक्षिणोद्यત્ર विभिन्नकोशैः ।

विहस्यमाना नवकंदलैस्तैर्वિबाहूधूमारुणलोचनभीः ॥ સર્ગ ૧૩.

આ શ્લોકમાં અર્થાન્તર ન્યાસ અલંકાર છે.

“હેખી વર્ષા નિકટ, સખીના પ્રાણુ ઊગારવાને,
સંદેશામાં, કુશળ ખમરો કા’વવા મેઘ સાથે;
તાબાં ખીલ્યાં કુટજકુસુમે, હર્ષથી આપી અર્ધ,
પ્રીતિલીનાં વચનથી દિધો, મેઘને આવકાર. ૪

શ્લોક ૪-વર્ષાકાળ એ પ્રવાસિઓને અને વિયોગીઓને ઘેર આવના નો કાળ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિયોગિણીઓ પોતાના સ્વામીને મળવાની આશા રાખે છે, પરંતુ શાપન લાંબે મારાથી વર્ષાકાળે પણ પ્રિયાને મળી શકવાનું નથી. તો પછી મારી કુશળ ખમર કઢાવી એના આત્માને આધાર આપું, નહોતર આ દુઃસહ વર્ષા-કાળમાં તે ઝુરીને મરી જશે; એમ ધારી યશ્ન, મેઘની સાથે પોતાના કુશળનો સંદેશ કઢાવે છે. પ્રિયા પ્રત્યે એની વૃત્તિ કેવી સુકુમાર છે, તે આ ઉપરથી કવિ બતાવી આપે છે. પોતાનો સંદેશો મોકલવાને માટે યશ્ન, મેઘને પુષ્પોથી વજારીને સત્કાર આપે છે. કુટજ-કુસુમ=પર્વતોના શિખરપર ઊગતાં પુષ્પ, જેને ગિરિમલ્લિકા કહે છે તે, વર્ષારુદ્ર આવતાં થતાં પુષ્પ.

અર્ધ—અતિથિના સત્કારને માટે પાણી, અક્ષત, પુષ્પ, વગેરે જે આપવામાં આવે છે તે. અર્ધમાં અનેક વસ્તુઓ આવે છે જેની કે,

આપઃ ક્ષીરં કુશાપ્રાણિ, દધિ સર્પિશ્વ તણ્ડુલાઃ ।

યવાઃ સિદ્ધાર્થકં ચૈવ અષ્ટાંગાર્ધ્યં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

વળી કોઇ આ પ્રમાણે પણ અર્ધ્યનાં દ્રવ્યો આપે છે.

રક્ષબિલ્વાક્ષતૈઃ પુષ્પૈર્દધિદૂર્વાકુશૈસ્તિલૈઃ ।

સામાન્યઃ સર્વદેવાનામયમર્ઘઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

અમારે દધિદૂર્વાદેર્માનસં વા પ્રક્ષ્ણયેત્ ।

આ બધું ન હોય તો મનથી સંકલ્પ કરીને પણ અર્ધ અપાય. અહીં યશ્ન રુદ્રકલોદ્ભવ પુષ્પથી જ માત્ર મેઘને અર્ધ્ય આપે છે,

पुष्पनेत्र श्लोक १

ધૂમ, જ્યોતિ, જળ, પવનના, મેઘ ક્યાં આ બનેલા,
ક્યાં સંદેશા, સમજણ બધી પ્રાણિથી લેજવાતા;
એવું કાંઈ ન લાહિ, અધીરો ચાચતો ચક્ષુ એને,
*કામી નિશ્ચે, જડ સજીવમાં લેદ ના કેં પ્રમાણે. ૫

કારણકે એ બિચારાની પાસે મેઘના જેવા ઉદાત્ત મિત્રને વધાવવાનું
આ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

*પાઠાન્તર-વાલી કેરા દુષ્ટિ જીવનને ધારણા આપવાને,
કા'વી પોતે કુશળ, સમીપે આવણે, મેઘ સાથે-

મૂળમાં આવણુ માસ આવવાથી, એટલે નમસિ પ્રત્યાસન્ને એવું
પદ છે. નમસ્તૂતો અર્થ કેટલાએક ટીકાકારો આવણુ માસ લે છે,
પરંતુ સામાન્ય અર્થ વર્ષાકાળ એવો પણ છે. આવણુ માસજ
વિયોગિએને સંતાપકારક છે એમ નથી, પણ આખો વર્ષાકાળજ
દુઃસહ છે. મેઘનો અંધકાર, મોટી મોટી ગર્જનાઓ, વિજળીના
ચમકાર, મધૂરોના ટદ્દકાર અને સ્પષ્ટનું ખીલી રહેતું મૌન્ય એ
બધાં વિયોગીઓને અકળાવી નાંખે છે.

દૃષ્ટ્વા જ્ઞાનં સ પુરમગુરુધ્યાનસંધાનલીનઃ

સ્વાન્તઃ કાન્તં તમિતિ રજતેઃ સ્વાગતં વ્યાજહાર. ઈન્દુદ્રુત.

શ્લોક ૫-મેઘ સાથે ચક્ષુ સંદેશો કા'વવા તત્પર થયો છે,
પરંતુ એવી નિર્જીવ વસ્તુ સંદેશો શી રીતે લઈ જશે, એવો શું
એને વિચાર નહીં આવ્યો હોય? એવી કાંઈ શંકા કરે તો તેનું
કવિ આ શ્લોકમાં સમાધાન કરે છે.

ધૂમ-ધૂમાડો. જ્યોતિ-તેજ, અગ્નિ. સલિલ-જળ. મરુત-પવન.
આ બધાના સમુદાયનો બનેલો મેઘ ક્યાં, અને કાન, નેત્ર, બુદ્ધિ
વગેરે વાળાં પ્રાણી ક્યાં? અર્થાત્ સંદેશો સંભળવો અને તે મનમાં
રાખી ચોગ્ય સ્થાને જઈ કહેવો, એ સમજણવાળાં પ્રાણીનું કામ

ભયો, વંશે જગવિદિત તું પુષ્કરાવર્તકાને,
 ક્ષવે તેવું સ્વરૂપ ધરતો, ઇન્દ્રનો મંત્રિ તું છે;
 માટે યાચું વિધિવશ થતાં, બંધુથી હું વિયોગી,
 યાચ્ના, બુંડી નિચની કૂળદા, વ્યર્થ સારી ગુણીની. ૬

છે, એવું કંઈ પણ ન વિચારતાં, અધીરો થઈ ગયેલો યક્ષ, મેધને
 માગવા ભાગ્યો—કારણ કે કામી માણસો પોતાની તદ્દાકાર વૃત્તિઓથી
 સજીવ અને નિર્જીવમાં ભેદ સમજી શકતાજ નથી, અર્થાત્ સજીવ
 અથવા નિર્જીવને સરખા જ ગણે છે.

नैव पश्यति जात्बन्धः कामान्धो नैव पश्यति ।

न पश्यति मदोन्मत्तस्त्वर्थी दोषान्न पश्यति ॥

યક્ષ કામી હોવાથી સ્વાર્થપ્રવૃત્તિને લીધે આતું ન સમજી શકે
 એ સ્વાભાવિક છે. આપણા કવિઓ કામિઓની ઉન્મત્ત દશાતું
 આતું વર્ણુન પણે ઠેકાણે કરે છે અને સ્વાભાવિક રીતે કામિઓની
 તે સમયની સ્થિતિ પણ તેવી જ હેય છે. જુવો.

तस्मिन्नुद्यमवज्रलधरष्वानमाकर्ण्य भूयः ।

कंदर्पेण व्ययितहृदयोन्मत्ततुल्या गयाचे ॥

प्रज्ञाहीनं वचनरहितं निश्चलं श्रोत्रहीनं ।

दौल्यं कर्तुं मुरहरपदो लक्षणं पद्मलाक्षી ॥ પદાંકૂટ.

न तस्या दोषोऽयं यदिह विहगं प्रार्थितवतीं । હું સંકૂટ

હંસ પ્રયચ્છ મે કાન્તાં ગતિરસ્યાસ્ત્વયા હતા ॥—વિક્રમોર્વશીય.

આ શ્લોકમાં વર્ણુવેલો મેધ ભૌતિક મેધ નહિ પરંતુ દેવરૂપ
 હોવાથી તેને સર્વેન્દ્રિયસંપન્ન માની યક્ષ સંદેશો કહાવે છે એમ
 ભેવાથી ઉપરની શંકાતું સમાધાન થશે.

આ શ્લોકમાં વિષમ અને અર્થાન્તરન્યાસ અશંકાર છે.

*પાઠાન્તર—કામે પીડ્યા સમજી ન શકે, જીવ નિર્જીવ આ છે.

શ્લોક ૬—ભયો=જન-ભેદો; જગવિદિત=જગતમાં પ્રસિદ્ધ.

પુષ્કરાવર્તકો-અસાધારણ વૃષ્ટિ કરનારા, પ્રલય કાળના મેધનું આ નામ છે. બ્રહ્માંડ પુરાણ અને પુરાણસર્વસ્વમાં તેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપેલું છે.

પુષ્કરા નામ તે મેષા બૃહતસ્તોત્રમત્સરા

પુષ્કરાવર્તકાસ્તેન કારણેનેહ વિશ્રતાઃ ॥

નાનારૂપધરાસ્તે તુ મહાધીરસ્વનાસ્તથા ।

કલ્પાન્તે શ્વેતિકર્ત્તારઃ સંવર્તામેર્નિયામકાઃ ॥

આ મેધોના કુળમાં તું ઉત્પન્ન થયેલો છે એટલે તું કુશીન, સમર્થ અને ઇચ્છાનુકૂળ સ્વરૂપ ધારી શકે તેવો છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. આગળ પણ-

ત્યાં “તું પુષ્પોદ્ભવ બની જઈ વ્યોમગંગા પ્રવાહે,”

તથા “થાજે નાનો કલકલ સરખો મહેલમાં પેસવાને” ઇત્યાદિ વચનોથી મેધનું અચ્ચુત આદિ અષ્ટ સિદ્ધિસંપન્નપણું સ્પષ્ટ થયું છે.

ઈન્દ્રનો મંત્રિ=પુરાણોમાં ઇન્દ્રને મેધનો રાજ કહેલો છે અને મેધ તેનો મંત્રિ ગણાય છે. વિવિધશ થતાં-અવળા ભાવિને ભોગ થઈ પડતાં. બંધુથી-પોતાની પ્રિયાનાથી એવો અહીં અર્થ છે. સ્ત્રીના કરતાં વધારે પ્રિય કાંઈ પણ બંધુ ન હોવાથી, તેના મુખ્ય બંધુમાં ગણના કરવામાં આવે છે. જીવો રક્ષુવંશમાં પણ-વિદેહિવંશોર્દયં વિદગ્રે । એમ કહેલું છે. યાન્ના ભૂંડી-નીચને કરેલી ચાચના સફળ થાય, તો પણ તે અપ્રમ છે અને સજ્જનને કરેલી ચાચના અફળ જાય, તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. અર્થાત્ હે મેધ ! તારા જેવા કુશીનની પાસે મારી ચાચના અફળ જશે, તો પણ મને હીણું લાગવા જેવું નથી. જુઓ ઉદ્ભવસંદેશમાં પણ આવાજ વચનો છે.

इत्याश्वासादभिमतविधौ कामये त्वां नियोक्तुं ।

अस्तः स्रावीमसि सफलतामर्षमारो हि धत्ते ॥

તું છે મોટું ચરણ, વિરહે હોય સંતપ્ત તેનું,
 સંદેશો લખ, ઘનદ રૂઠતાં, આ વિયોગી તણો તું;
 *બહાલી પાસે વિચર, અલકા ચક્ષુના નાથની જ્યાં,
 જ્યોત્સ્ના શંભુ શિરની પડતાં, લાગતાં હૃદય ધોળ્યાં. ૭

અને હું સદૃશમાં પણ—

અતોઽહં દુઃખાર્તા શરણમવલા ત્વાં ગતવતી ।

ન મિક્ષા સત્પક્ષે વ્રજતિ હિ કદાચિદ્વિફલતામ્ ॥

આ શ્લોકમાં અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

શ્લોક ૭—હે મેઘ ! તું સંતપ્ત (વિરહથી તથા અનેક અત્યા તાપથી) તપેલાને શાન્ત કરનાર છે. વિરહથી તપેલાને વપઃકાળમાં મેઘાં કરી શાન્ત કરનાર છે અને બીજા તાપને વૃષ્ટિથી શાન્ત કરનાર છે. ઘનદ રૂઠતાં=કુબેરના રૂઠવાથી=કોપવાથી, વિયોગી થયેલો આ હું ચક્ષુ તેની પ્રિયનો સંદેશો તું લખ જા.

*પાઠાન્તર-જા જે જ્યાં છે નગરી અલકા.

અલકા—આ ચક્ષુના નાથ કુબેરની રાજધાની છે અને કૈલાસ પર્વત ઉપર આવેલી છે.

મૂળમાં બાહ્યોદ્યાનસ્થિતહરશિરશ્ચંદ્રિકાઘૌતહૃદ્યાં એવું પદ છે તેનું, 'બાહ્યોદ્યાન થ શિવશાના તેજ્યાં હૃદય ધોળ્યાં' એવું ભાષાન્તર વધારે વિવેચ અને સુષ્ક લાગે છે માટે ઉપર પ્રમાણે સરળ રાખ્યું છે.

બાહ્યોદ્યાન—એ કૈલાસના ગંધમાદન નામના વનને સૂચવે છે. 'તસ્ય ચોપવનં બાહ્યં સુગંધિર્ગન્ધમાદનઃ તે શંકરને વિકાર કરવાનું સ્થાન હોવાથી અત્યન્ત પ્રિય છે. આ પ્રદેશ સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ઉપ-ભોગના અનેક સાધનોથી ધણી જ રમણીય હોવાથી, ત્યાં વિકાર કરવા જવાના અનેક દષ્ટાન્તો આપણને પુરાણોમાંથી જડે છે. જુલો

*જોશે તું ત્યાં, દિવસ ગણુતાં પ્રાણુધારી રહેલી,
એકસ્વામિવ્રત ધરી રહી, જીવતી બાબી તારી;
આશાતંતુ કુસુમ સરખાં, નારીનાં સેજમાંહે-
ફાટી જતાં પ્રણયિ હૃદયો, ખારી રાખે વિયોગે. ૮

इत्यमौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च वनितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गंधमादनवनं व्यगाहत ॥

કુમાર સંભવ સર્ગ ૮

વિક્રમેર્વશીયમાં પણ પુરુરવા, ઉર્વશીને લઇને ગંધમાદ-
નમાં વિહાર કરવા ગયો હતો.

શ્લોક ૮—જે પ્રતને હું અનુસર્યો છું તેમાં આ શ્લોક ૧૦ મો છે.
સાતમા શ્લોકમાં યક્ષ મેધને ઉત્તર તરફ જતાં અલકામાં રહેલી પોતાની
પ્રિયાને સંદેશો કહેવાની વિનંતિ કરે છે; ત્યાર પછી ત્વામારુઠં ૮
અને મંદમંદં ૯ એમ બે શ્લોક વચમાં આવવાથી કાબ્યના મુખ્ય
નિર્દેશમાં વ્યવધાનરૂપ લાગે છે—મેધ ! તું અલકામાં જજે અને ત્યાં
આવી આવી મારી પ્રિયાને તું જોઇશ, એ કમ વધારે સ્વાભાવિક
લાગવાથી હકીકતે શ્લોક મેં આઠમો મુક્યો છે. કેટલીએક ટીકાઓ
અને મીઠી વીક્સન પણ શ્લોકના આ ક્રમને પસંદ કરે છે.

જોશે ત્યાં તું—(અહીં ત્રણ એ પાઠ મેં લીધો છે) દિવસ
ગણુતાં—મારા વિયોગના આટલા દિવસ ગયા અને આવવાના
આટલા બાકી રહ્યા, એ પ્રમાણે દિવસ ગણીને, આશાએ આશાએ
પ્રાણને ધારણા આપી જીવતી રહેલી. વિયોગાવસ્થામાં સ્ત્રીઓના
મનની આવા કરુણ રમણીય પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક હોય છે. દિવસ
ગણુતાં, એ પદ્યો વિયોગની અધીરાઇ સૂચવી છે,

એક સ્વામી વ્રત—એકજ પતિને જીવવાતું વ્રત, યક્ષોની
મિત્રા એ કાલે સ્ત્રીઓને માટે એક સ્વામિવ્રત બહુ સાધારણ નહીં

હોય એવો કંઈક અર્થ આ પદમાં સમાયેલો હશે. નો એક સ્વામિ-
ત્વ ન હોય તો વિયોગનું દુઃખ આટલું તાવ ન હોય અને તેથી
મેઘને અપાતો શ્રમ અસ્થાને જ ગણાય, તેવા ભયથી એક સ્વામિ-
વ્રત એ પદ નામિકાની અનન્ય ભક્તિ સૂચવવાને માટે યોજેલું
જણાય છે.

જીવતી-મને મળવાની આશાથી પ્રાણને ધારણ કરી જીવતી
રહેલી. મૂળમાં અમ્યાપન્ના એ નિષેધ મુખપદથી જીવનદશાનું અદ્ય
ચિન્હ જ માત્ર એનામાં અવશિષ્ટ રહેલું હશે એમ સૂચવાય છે,
એનો ભાવાર્થ 'જીવતી' એ શબ્દથી આવી શકે છે. ફરી મળવાની
આશાથી માત્ર એ જીવતી રહી હશે. આશા નહોત તો તે અવશ્ય
વિનાશ પામી હોત.

ભાભી તારી-એ શબ્દથી મેઘની સાથેનો બ્રાતૃભાવ તથા
વિશ્વાસ, નામિકા પ્રત્યેનું બહુ માન, વગેરેનું સૂચન થાય છે. આવી
નિઃશંક પ્રવૃત્તિ એ જ રનેહનું ખરું લક્ષણ છે-કહ્યું છે કે-

दर्शितानि कलत्राणि गृहे मुक्तमशंकितम् ।

कथितानि रहस्यानि सौहृदं किमतः परम् ॥

આવા શંકારહિત સંબંધને લીધે એને મળવામાં મેઘને કંઈ
પણ સંકાય ન હોવો જોઈએ. મૂળનું અવિહતગતિ એ પદ આવી શક્યું
નથી પણ આમાં એનો અંતર્ભાવ થઈ શકે છે.

*પાઠાન્તર-ત્યાં તું, આશે દિવસ જણતાં પ્રાણ ધારી રહેલી,

જોશે નિશ્ચે, જઈ, પતિવ્રતા જીવતી ભાભી તારી.

આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એક રસોદ્ભોધક અર્થાન્તર ન્યાસ છે.

આશાતંતુ=ત્રીઓનાં કુસુમ સરખાં કોમળ, પ્રેમાળ તથા
જોતજોતામાં દુઃખથી ફાટી જાય તેવાં હૃદયોને, વિયોગાવસ્થામાં માત્ર
આશાનો તંતુ=આશાનો તાંતણો જ જીવતાં રાખી શકે છે. એ
આશાનો ભંગ થતાં સહજમાં જ તે ફાટી જાય છે, ત્રીઓની પ્રેમાળ

*ધેરાયેલો નભ મહિં તને, બાલથી કેશ સારી,
જેશે આશા ભરી હરખતી નારીઓ પાંચિકાની;
મારી પેઠે પરવશ અરે! કોણ ખીજે હશે કે.
તારે આબ્યે વિરહ મધુરી વા'લીને જે ઉવેખે. ૯

અને સુકુમાર વૃત્તિનું કવિએ આમાં બહુ જ અસરકારક નિરૂપણ કર્યું છે. જુવો માલતીમાધવમાં કવિ ભવભૂતિ એ જ પ્રમાણે લખે છે કે—

આશાત્તંતુનં ચ કથયતાત્યન્તમુચ્છેદનીયઃ ।

પ્રાણત્રાણં કથમપિ કરોત્યાયતાક્ષ્યાઃ સ એકઃ ॥

જુવો—ઉદ્ભવદૂતમાં પણ—આશાપાશૈઃ સક્ષિ નવનૈઃ કુર્વતા પ્રાણવન્ધમ્ ।

આશાનો પ્રભાવ સર્વને વિદિત છે. દિવસ ગણનામાં એ જ આશા પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આ પછ નાચિકાના નિઃસીમ પ્રેમજીતિપન્ન થતી મરણતુલ્ય કરનારી મહાબ્યથાનું ભાન કરાવી, તે જ પ્રેમ આશથી પેલણ પામતાં કેવી રીતે પ્રાણનું રક્ષણ કરી શકે છે તેનું રસપ્રદ સૂચન કરે છે. આ પછ મેઘદૂતનાં ઉત્તમ પદોમાંનું એક છે.

શ્લોક ૯—નભમહિં=આકાશમાં. બાલથી=કપાળપરથી. સારી=આધાખસેડી. પાંચિકા=પ્રવાસી, વિયોગી. વિરહવિધુરી=વિયોગથી ગભરાઇ રહેલી. ઉવેખે=ચીસારી મુકે, સંભાળ ન લે.

હે મેઘ! તને આકાશમાં ધેરાયેલો જોઇ, પાંચિકાની એટલે વિયોગમાં પંથ કરનારાઓની સ્ત્રીઓ તને આશા ભરી આંખથી હરખાઇને જોશે. વર્ષાઋણ આબ્યે માટે પતિ હવે સત્વર ધેર આવશે, એવી આશા ખાંધી તને આદરપૂર્વક નિહાળશે.

*પાડાન્તર-કાઠી આધા અલક, લહિતે મેઢુલો આભજાયો;

જેશે આશા ભરી, હરખતી પંચિકાની પ્રિયાઓ.

બાલથી કેશ સારી—વિયોગ વસ્થામાં સ્ત્રીઓને કેશ સંસ્કાર

ધીરે ધીરે અનુકુળ થતો વાયુ ખેંચે તને આ,
હાથે પાસે હરખી ઉચરે આતકો શબ્દ મીઠા;
*ગર્ભાધાનોત્સવથી રિઝવા, સેવશે, તારી પાસે,
પંક્તિરૂપે થઈ બગલીઓ, આવી, આકાશ માર્ગે. ૧૦

વગેરે કરવાનો નિષેધ હોવાથી, કપાળપર લટકતા કેશને આધા ખગો-
ડોને (હૃદય ન રુંધાય તેમ આધા પાછા કરીને) તને આનંદ પામી
નિહાળશે. જુવો વિયોગિણીના નિયમ માટે નીચેનો શ્લોક—

‘ક્રીડાં શરીરસંસ્કારં સમાજોત્સવદર્શનમ્ ।

દ્વિત્યં પરગૃહે યાનં ત્યજેત્ પ્રોષિતમતૃકા’ ॥

મારી પેઠે—વિયોગીઓને, (તેમાં વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓને,)
વર્ષાકાળ ધણો જ દુઃસહ હોવાથી પોતાની પ્રિયાની ખખર લઈ તેને
આશાસન આપવું એ પ્રત્યેક પતિનો ધર્મ છે; તેથી ચક્ષુ કહે છે કે,
હે મંથ ! તારે આવ્યે,—વર્ષાકાળ આવી પહોંચ્યા છતાં પણ, મારા
જેવો બીજો કાણુ પરવશ હશે, કે જે પોતાની વિયોગથી ગાભરા
થઈ રહેલી પ્રિયાની સંભાળ નહીં લઈ શકતો હોય ? અર્થાત્ હું
એકલો જ એવો દુર્ભાગી છું કે શાપને લીધે મારી પ્રિયાને
મળી શકતો નથી.

શ્લોક ૧૦—આ શ્લોકમાં મેઘનું ગમન સફળ થશે એમ સૂચવવા
સારા શુકન વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે.

અનુકુલ—મેઘને ઉત્તરમાં જવાનું છે, માટે તે જ દિશામાં વહન
કરનારો.

આતક—ખપંચો. એ નામનું પક્ષિ છે, જેના શુકન શુભ ગણાય છે.

ગર્ભાધાનોત્સવ—ગર્ભ ધારણ કરવા રૂપ ઉત્સવ, આનંદ.

*પાકાન્તર—આતાં નિત્યે પરિચિત તને, ગર્ભનો કાળ જાણી,
પંક્તિરૂપે થઈ બગલીઓ, સેવશે હોડી આવી,

(અથવા) ગર્ભાધાનોત્સવ પરિચિત—સેવશે, તારી પાસે.

પાંક્તરૂપે-આકાશમાં તોરણ બાંધ્યા હોય તેમ હારખંધ થઈને.

ધીરે ધીરે-હે મેધ ! તું જે દિશામાં જાય છે, તે જ દિશામાં તને વહન કરનારો આ વાયુ મંદ મંદ વાય છે, એટલે તને પ્રયાણમાં મદ્દરૂપ થઈ પડે તેવો છે. આ એક સારા શુકન ગણાય છે. જીવો રધુવંશમાં પણ પવનસ્થાનુકૂલત્વાત્ પ્રાર્થનાસિદ્ધિશાંસિનઃ (સર્ગ ૧ લો).

ડાબે પાસે-વળી ડાબા હાથ તરફ, આ ચાતક પક્ષિઓ હર્ષથી મધુર શબ્દો બોલે છે. આ પણ શુભ શુકન ગણાય છે.

વર્હિજશ્વાતકાશ્વાષા યે ચ પુસંશિતાઃ સ્વગાઃ ।

મૃગા વા વામગા દૃષ્ટાઃ સૈન્યસંપત્તિફલપ્રદાઃ ॥ ભારતમધ્ય.

ચાતક=મપૈયો. આ પક્ષિ ચોમાસામાં માત્ર મેધનું આકાશમાંથી પડતું જળ પીને રહે છે. મપૈયાનો અર્થ મેધનો સંબંધ ભાગ્યે જ કાપથી અભણ્યો હશે. મધુરની પેઠે મેધના ઉપર આ પક્ષિને અત્યંત પ્રીતિ હોય છે. જીવો.

વૃષાકુલૈશ્વાતકપક્ષિણાં કુલૈઃ પ્રયાચિતાસ્તોયમરાવલમ્બિનઃ ।

પ્રયાન્તિ મંદં નવચારિધારિણો બલાહકાઃ શ્રોત્રમનોહરસ્વનાઃ ॥

કાલિદાસ ઝડતુ-સંહાર.

ગર્જાધાન-બગલીઓ મેધના ઉપર બહુજ આસક્ત રહે છે, કારણ કે તે કાળના ચોગથી તેમને મર્જ રહે છે. ખરું જોતાં વર્ષા-કાળનો પ્રારંભ એ એમનો મર્જ ધારણ કરવાનો સમય છે તેથી અધી અનુરકતા હોય છે. જીવો:-

મર્મ્મ લલાકા લક્ષ્મીભોગાત્ નાકે નિવહ્નલયઃ સમન્તાત્ ।

કુલ્લોદય.

શીઓને મર્જ ધારણ કરવા જેવો ખીનો આનંદ નથી, માટે હે મેધ ! અન્યંત હરખાએલી બગલીઓ આ આનંદ અનુભવવા તારી પાસે આવી તને સેવશે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. આથી મેધનું કામ

પૃથ્વીને જે ફલવતી કરે, ખીલી રે'તાં શર્ભાંધ્રે,
એવી તારી શ્રવણ સુખદા ગર્જના સાંભળીને;
કૈલાસાદ્રિ સુધિ, બિસ ભરી, માનસે ઊડી જત
તારા સાથી નભમહિ થયે રાજહંસો રૂપાળા. ૧૧

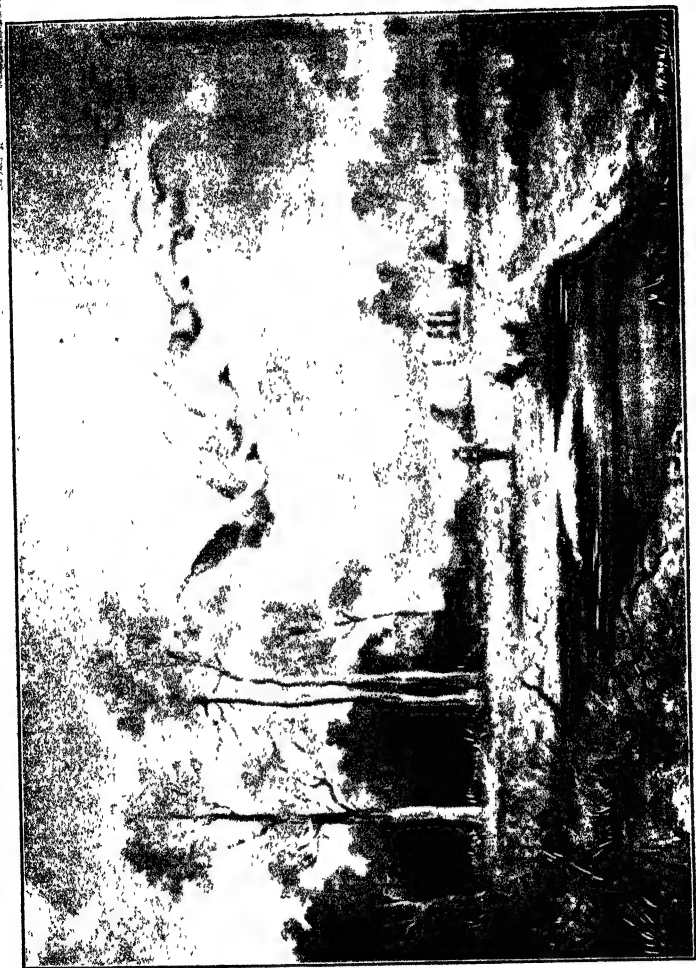
તરીકેનું સૌભાગ્ય સચચું છે, કારણ કે જેમાં સ્ત્રી પોતે જ આવી પ્રાર્થના કરે તે પ્રેમ સર્વોત્તમ ગણાય છે. કામિને આથી વિશેષ લાભ બીજો શો હોઈ શકે ?

શ્લોક ૧૨—શિર્ભાંધ્ર-વર્ષાના આરંભમાં નાની છતરીના આકારના ઉગી નીકળતાં પુષ્પ, જેને સામાન્ય લોકો ખીલાડીના ટોપ (છત્રી) એ નામથી ઓળખે છે તે. આ પુષ્પો જે ભૂમિમાં ઉગી નીકળે તે ભૂમિ વિશેષ ફળદ્રૂપ નીવડે છે, એવું માનવામાં આવે છે.

—કાલાત્રયોગાદુદિતા શિલાંધ્રાઃ સંપન્નસસ્યાં કથયન્તિ ધાત્રીમ્ ।

નિમિત્તનિદાનઃ

શ્રવણ સુખદા-ગ્રીષ્મના અત્યંત તાપથી તપેલાં પ્રાણિમાત્રને મેધની ગર્જના અત્યંત કર્ણપ્રિય લાગે છે. મેધની આવી ગર્જના સાંભળીને હંસો ચોમાસાનું ડાહ્યભાવદું પાણી અને કીચડવાળી પૃથ્વીને તણ દઈ, પોતાને પ્રિય માનસરોવરપર જતા રહે છે. આથી કવિએ મેધને એમ કહ્યું છે કે, રાજહંસો પણ અહીંથી તારો સંગાથ કરી કૈલાસ સુધી ઉત્તરે આવશે, એટલે તને માર્ગમાં વિનોદ થશે. મસ્તિનાથ લખે છે કે—ગ્રીષ્મ ઋતુમાં માનસરોવરપર અત્યંત ઘરફ પડવાથી હંસોને એક જાતનો રોગ લાગ્ય પડે છે, તેથી તે બીજો નાશી જાય છે અને વર્ષામાં પાછા ત્યાં જાય છે. આ બાબતની વિશેષ માહિતીને માટે જુલો મ્યુર ફોફ્ટની માનસરોવરની મુસાફરી-એશિઆટીક રીસર્ચીસ વો. ૧૨-૪૬૬ પાનું.

માનસરોવર—આ સરોવર હિમાલયમાં આવેલું છે. પુરાણોમાં એને બ્રહ્માએ મનથી ઉત્પન્ન કર્યું છે, એમ માનવામાં આવે છે માટે એનું નામ માનસ છે. રામાયણ અને વાયુપુરાણમાં એમ છે કે, જ્યારે આશ્વજીમાંથી સમુદ્રનો પ્રવાહ નીચે આવ્યો ત્યારે તે મેરુ ઉપર પડ્યો અને તેના ચાર વિભાગ પડી ચાર સરોવર થયા—(૧) અરુણોદ, (૨) શીતોદ, (૩) મહાભદ્ર, (૪) માનસ, જેમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ વહે છે. ખરું જોતાં આ સરોવરમાંથી એકે નદી વહેતી નથી; માત્ર સતલજ નામની નદી રાવણુદ નામના સરોવરમાંથી વહે છે, જે માનસની પશ્ચિમે આવ્યું છે. ડા. વિલસન કહે છે કે, આ સરોવર હિમાલય અને કૈલાસની વચ્ચે છે. કૈલાસાદિ-કૈલાસ પર્વત. હિમાલયની ઉત્તરે અત્યંત ઉંચી પર્વતની જે શાખા આવેલી છે તે કૈલાસ શિવનું ધામ ગણાય છે, અને કુમેરની રાજધાની અલકા એના ઉપર આવેલી છે. એને રજતઅદ્રિ અથવા રૂપેરી પર્વત પણ કહે છે. એ, મી-ખોલડીયસના-વૃત્તાંતપરથી લખે છે કે, મહામેરુની દક્ષિણે આવેલો આ કૈલાસ ઈશ્વરનું અત્યંત પ્રિય સ્થાન છે અને અત્યંત રમણીય પ્રદેશ છે. એ અનેક જાતનાં ઋતુ ઋતુનાં પુષ્પો અને ફળો આપનારાં વૃક્ષોથી ભરપૂર છે. શુદ્ધાબ્ધિ વિવિધ જાતનાં પુષ્પોની સુવાસન ત્યાં ચારે તરફ નિરંતર પસરી રહે છે અને એની તળેડી આગળ આવી રહેલા સરોવરની આસપાસ ધટાદાર છાયાવાળાં વૃક્ષોની હારોની હારો આવી રહેલી છે અને મધુર વગેરે પક્ષીઓનાં ત્યાં મધુર કંઠસ્વ નિરંતર સંભળાયા કરે છે. પાસેનાં જંગલોમાં મુનિઓ અથવા ઋષિઓ એ નામથી ઓળખાતા લોકો રહે છે, જે બીજાના પરિચયમાં ન આવતાં હમેશાં યજ્ઞદિક્ક કરી દેવનું આરાધન કર્યા કરે છે. આ ઋષિઓ શાપ દેવામાં અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય છે એવું ત્યાં મનાય છે. વળી યક્ષ, કિન્નર અને ઇંદ્ર એ નામની ખીજી જાતો પણ ત્યાં વસે છે, જે સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓથી મુક્ત રહી દેવોનું ગુણગાન અને સ્તવન કરે છે.....

તું આ ઉંચા ગિરિમુહૂર્તની, હૈ રજા લેડી મિત્ર !
 જે છે પામવે* રઘુપતિતણા પૂજ્યપાદે પવિત્ર;
 વર્ષામાંહે, ફરી ફરી તને લેહતાં હીર્ણકાળે,
 હેખાડે છે તુજ ઉપરનો સ્નેહ ઉની વરાળે. ૧૨

આ પર્વતની આસપાસ પગથીયાંની સાત સીડીઓ છે, જે ઉપર ચઢતાં વિશાળ પ્રદેશ આવે છે, ત્યાં એક રૂપાનો ખંડ અને નવ ઉંચા પ્રકારનાં રત્નોથી જડિત (જલાધારી ?) છે જેમાં રહેલા શિવલિંગમાં નિરંતર પ્રવરનો વાસ છે.....

ખિસ-કમળના તંતુઓ-માર્ગમાં ખાવાને માટે કમળનાં તંતુઓ બાથા તરીકે બરી લઇને રાગહંસો ઉડી જાય છે.

શ્લોક ૧૨—તું આ-કવિએ આમાં રામગિરિ પર્વતનું અને મેઘનું સખ્ય કહ્યેલું છે. આ પર્વત મહિનાય કહે છે તેમ ચિત્રકૂટ નહીં, પરંતુ રામગિરિ કે, જ્યાંથી મેઘનો માર્ગ શરુ થાય છે, તે હોવો જોઇએ.

જે છે-રામના નિવાસથી-એમનાં પૂજ્ય પગલાંના સંસર્ગથી, આ પર્વત પવિત્ર ગણાય છે. ઉંચા અને રઘુપતિ પદે પવિત્ર એ વિશેષણથી કવિએ મેઘની સાથેની મૈત્રીની એની યોગ્યતા બતાવી છે.

વર્ષામાંહે-પ્રત્યેક વર્ષાકાળે ખંડે મિત્રોનો મેળાપ થાય છે, તે વખતે ધણા કાળના વિરહ પછી પોતાના મિત્ર મેઘને ભેટતાં, પર્વત સ્નેહનાં અશ્રુ પાડે છે, ઇત્યાદિથી જડમાં ચૈતન્યની ભાવના કવિએ મિત્રસ્નેહનું મનોહર ચિત્ર આપ્યું છે. ધણે કાળે સ્નેહીને ભેટતાં મનુષ્યોને સ્નેહનાં આંસુ આવવાનો અનુભવ ધણાએ કર્યો હશે. જડમાં ચૈતન્યનો આરોપ કરી જનસ્વભાવનું હૃદયંગમ ચિત્ર આપી રસવૃત્તિને સ્પર્શ કરવાની શક્તિ કાલિદાસની વાણીમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આ મેઘદૂતમાં એવા મનોહર પ્રસંગો અનેક સ્થળે દૃષ્ટિએ પડે છે.

* પાઠાન્તર-મધ્યે.

પેલાં તારો શ્રવણ કર તું, માર્ગ છે જે જવાનો,
સંદેશો હું કહિશ પછીથી, ધ્યાનમાં રાખવાનો;
થાકે ત્યારે ગિરિપર ધરી પાપ વીસામજે તું,
ખાલી થાતાં, જળ પી હલકું, ચાલજે, નિર્જરોનું. ૧૩
અદ્રિકેરું શિખર પવને શું ઉઠે, એમ ધારી,
જોવાતા તું ચક્રિત બનતી મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાથી;
ઉઠી બોલે સરસ નિચુલ સ્થાનથી, ઉતરે, આ,
હિન્નાગોના સ્થુળ કરતણો ગર્વ ઊતારતો જા. ૧૪

શ્લોક ૧૩—આ શ્લોકથી માંડીને મેઘના પ્રયાણનો માર્ગ શરુ થાય છે. દક્ષિણે રામગિરિ અને અલકા, એ બેની વચ્ચે માર્ગમાં આવતાં સુપ્રસિદ્ધ સ્થળો કવિએ બહુ સારા અનુક્રમથી બતાવ્યા છે, જે નામોથી આપણે હજી પણ ધૂળી સારી રીતે વાકેફ છીએ. આ ઉપરથી, કવિનું આયાવર્તની ભૂગોળનું કેવું પાકું જ્ઞાન હશે, તે આપણને જણાઈ આવે છે. આ કાવ્યના પૂર્વમેઘ અને ઉત્તરમેઘ એવા બે ભાગ છે કેનાસ સૂધીનો માર્ગ બતાવા રહે છે, ત્યાં સૂધીના ભાગને પૂર્વમેઘ કહેવામાં આવે છે અને જ્યાંથી અલકાનું વર્ણન શરુ થાય છે, ત્યાંથી સંદેશાનાં છેલ્લાં વચન સૂધીના ભાગનું નામ ઉત્તરમેઘ છે.

થાકે ત્યારે-હે મેઘ ! તું થાકે ત્યારે માર્ગમાં આવતા મોટા મોટા ગિરિપર વિશ્રાંતિ લેજે અને જ્યારે જ્યારે વૃષ્ટિ કરતાં તું ખાલી થાય ત્યારે પર્વતોમાં વહેતાં ઝરણાનું હલકું પાણી પી પાછો માર્ગ પડજે, એવો ભાવાર્થ છે.

શ્લોક ૧૪—અદ્રિકેરું-ગણે પર્વતનું શિખર આકાશમાં ઉડતું હોય એમ ધારી આશ્ચર્ય પામતી સિદ્ધોની મુગ્ધા-સ્ત્રીઓ તને જોઈ રહેશે. અદ્રિનું શિખર-એમ કહેવાથી મેઘની પ્રૌઢતા બતાવી છે. પર્વતો પણ દૂરથી મેઘના જેવા સ્થામ વર્ણના દેખાય છે તેથી બંનેની સમાનતા બતાવી છે.

સિદ્ધ-એ આડધા દેવ અને આડધા મનુષ્ય ગણાય છે. તે વાયુના ઉપરના માર્ગમાં રહેનાર છે અને અશ્વિમા, હાધિમા, આદિ અષ્ટ સિદ્ધિવાળા હોય છે—

અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં મહિમા તથા ।

દૌશિત્વં ચ વશિત્વં ચ તથા કામાવસાયિતા ॥

પ્રત્યાદિ સિદ્ધિઓ ગણાય છે. સિદ્ધો, વિદ્યાધરો પણ કહેવાય છે.

મુગ્ધાસિદ્ધાંગના—અદ્વેતી સિદ્ધ લોકોની સ્ત્રીઓ—મુગ્ધા ઘોષણ-વાર્ષિકી. સોળ વરસની નાની ઉમ્મરની હોય તે મુગ્ધા કહેવાય. મુગ્ધ-ત્વને લીધે ચક્રિત થયેલી એમ કહ્યું છે. ત્રાસ, શંકા, વિસ્મય, ઔત્સુક્ય આદિ આવેથી, વિવિધ વિલાસવાળી મિલ્કોની સ્ત્રીઓની દષ્ટિને તું પ્રયાણુના આરંભમાંજ અતિથિ થઇશ એવો ભાવ છે.

આ સરસ નિચુલ સ્થાનથી—સરસ-રસભરેલાં-લીલાં હમ. નિચુલ-એક જાતના, પાણીમાં ઊગતા નેતર જેવા છોડ. અહીં નિચુલના, મદિલનાથ જે અર્થે આપે છે. એક છોડ તથા ખીજો કાલિદાસનો મિત્ર નિચુલ નામે રસિક કવિ જેને કાલિદાસના લેખને માટે ધણો સદ્ભાવ હતો—તેને રહેવાના સ્થાનથી એવો અર્થ છે.

દિગ્નાગોના--દિશાને પાળનાર દશ હસ્તિઓ—તેના સ્થળ-ભારે, ઠર-સુઠે તેનો ગર્વ ઉતારતો તું આલ્યો જજે તને પર્વતનું શિખર માની તારી સાથે કીડા કરવા, અથવા મદોન્મત હાથી જાણી તારી સાથે લાડવા આવતાં સુઠોના પ્રહાર કરે તો તું તેમનો ગર્વ હેતારી નાખજે.

ભુવો કુમાર સંભવમાં પણ એવું કહેતું છે:—

તદીયા તોયદેષ્વથ પુષ્કરાવર્તકાદિષુ ।

અભ્યસ્યન્તિ તદ્વાધાતં નિર્જિતૈરાવતા ગજાઃ ॥

અહીં પણ મલ્લિનાથ આ શબ્દમાં દ્વિગ્નાગાર્યા નામે કાલિ-
દાસનેા પ્રતિરૂપિ ઝેવો અર્થ સૂચવે છે. આ આખા શ્લોકમાં
મલ્લિનાથ નીચે પ્રમાણે એક ગૂઢ અર્થ બતાવે છે.

કવિ પોતાની વાણીની પ્રશંસામાં પોતાના લેખને ઉદ્દેશીને કહે
છે કે-હે મેધહી ! અદ્રિઢરું શિખર-પર્વત જેવા મોટા દ્વિગ્નાગા-
ર્યાતું પ્રધાનપણ=મોટાઇ, હવે આ પવનમાં ઉડે છે એમ
ધારી આશ્ચર્યથી સિદ્ધ-અંગના,-મહાકવિઓ અને સ્ત્રીઓથી પ્રશ્ન સા
પૂર્વક જેવાતો તું, આ નિયુક્ત નામના રસિક કવિના સ્થાનથી દોષ
રહિત હોવાને લીધે ઉંચુ માથું કરી બેઠકક આગળ ચાલ અને
માર્ગમાં દ્વિગ્નાગાર્યાના રથૂલ હસ્તના લેખોનો ગર્વ ઉતારી નાખી
વિજયી થઇ પ્રયાણ કર.

આ અર્થ પણ ધણો તાણી તોસીને કાઢવો પડે છે, એમાં તો
શંકા નથી. તે ટાળે વિદ્વાનોમાં આવી કંઇક સમજ હશે જેથી આવો
ગર્જિત હેતુ આ શ્લોકમાં આરોપવામાં આવ્યો છે.

કાશ્મીરમાં, ૯ આ સૈકામાં થઇ ગયેલો મેધહીનો જૂનામાં
જૂનો ડીકાકાર વસ્ત્રલહેવ આ જાદુ મતના ઉપદેશક દ્વિગ્નાગાર્યાને
માટે કંઇ પણ સૂચન કરતો નથી એટલે મલ્લિનાથે પોતાના વખ-
તમાં ચાલતી કાઠ દંતકથા ઉપર આધાર રાખી આમ લખ્યું હશે.
પણ ખરું જેતાં તે જૂલ છે. દ્વિગ્નાગ અને નિયુક્તનો સમકાલીન
કાલિદાસ, આ કાવ્યનો કર્તા કાલિદાસ નહીં, પણ ભોજના સમ-
યમાં થઇ ગયેલો બીજેજ એ નામનો કવિ છે, તે નીચેના પ્રમાણથી
સિદ્ધ થાય છે. ભોજના વખતના એક કાલિદાસે નાનાથેશ્વરસ્તન
નામે ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેના ઉપર એના મિત્ર નિયુક્તે તરલા
નામની વ્યાખ્યા લખી છે, તેમાં એ પોતાને ભોજનો આશ્રિત અને
કાલિદાસનેા મિત્ર લખે છે-બુવો એ ગ્રંથના પ્રારંભ અને અંતનો લેખ.

પ્રારંભ-સ્વમિત્રકાલિદાસોક્ષણચ્છરત્નાર્થજૂંમિતામ્ ।

તરલાક્યાં હસદ્વ્યાક્યામાક્યાસ્યે તન્મતાનુગામ્ ॥

જૂઠાં જૂઠાં કિરણ મણિનાં, હોય સંમિશ્ર તેવું,
 પેલા શૃંગે દિસતું અડધું ચાપ આ ઇન્દ્રકેકં;
 તેથી તારું શરીર રુડું આ શ્યામણું શોભિરેયો,
 ધારી આવ્યા મયૂર પિંછને, કૃષ્ણ શું ગોપવેષે. ૧૫

અંત-इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीभोजराजप्रबोधितनिचुलकवियोगि-
 चन्द्रनिर्मितायां महाकविकालिदासकृतनानार्थशब्दरत्नकोशरत्नदीपि-
 कायां तरलाख्यायां सर्वे तृतीयं निबन्धनम् ।

સરત હરતાલિખિત અન્થોનું ઠેકલોગ. મદ્રાસ ગવર્મેન્ટ-૧૯૦૬.
 પાનું ૧૧૭૫.

સંલોક ૧૫—પર્વતના મામા શિખર પાછળ ઇન્દ્રચાપ-મેઘધનુષ
 થયેલું જોઈ બધું કહે છે કે-વિવિધમણિ રત્નેનાં જૂઠા જૂઠા રંગનાં
 કિરણોનું મિશ્રણ થયું હોય તેવું ઇન્દ્રધનુષ આ શિખર પાછળ
 દેખાય છે, તેનાથી આ તરુ શ્યામવર્ણનું શરીર, મોરનાં પિંચ્છને
 મુકુટ પહેરીને ગોપ-ગોવળીયાને વેષ ધારણ કરી ભગવાન કૃષ્ણ
 આવ્યા હોય તેવું શોભાયમાન લાગશે. મેઘધનુષમાં વિવિધ રંગોનું
 મિશ્રણ હોય છે, તેથી કવિએ રત્નનાં વિવિધ રંગનાં તેજનાં કિર-
 ણોની સાથે સરખામણી કરી છે અને મેઘના શ્યામ વર્ણના દેહને
 કૃષ્ણના શ્યામવર્ણ સાથે સરખાવ્યો છે. ગોવાળોને સ્વાભાવિક રીતે
 મોરનાં પીછાં પહેરવાનો ધણે શોખ હોય છે, અને એમાં પણ વચ્ચેના
 અંદરમાં વિવિધ રંગોનું મિશ્રણ હોય છે. જુવો મીતગોવિંદ-

चन्द्रकचामयूरशिलांढकर्मढकनकमितवेशम् ।

प्रभुरपुरंदरपद्मरजुरंजितमेघुरमुदितसुवेशम् ॥

તા'શમાં છે ફળ કૃષિતણું, પ્રીતિથી એમ ધારી,
ન્યાયી જોશે જનપદ વધુ, દૃષ્ટિયા નિર્વિકારી+
તાજી ખેડયે મસમસી રહ્યાં, માળનાં ખેતરોને
ઓળંગીને ઝટ, વળિજરા, ઉત્તરે માર્ગ લેજો. # ૧૬

અહિં મેત્રધનુષ ખતાવ્યું છે તે પ્રયાણ વખતે મંગળ સૂચક
મણાય છે એવા કંઈક હેતુથી હશે-જીવો.

વાપમૈન્દ્રમનુલોમમસ્વળં પ્રોજ્જવલં બહુલમાયતમીષ્ટમ્-મહાયાત્રા.

શ્લોક ૧૬—આ શ્લોકથી મેત્રનું પ્રયાણ શરુ થાય છે.

હે મેધ ! તારા ઉપર કૃષિનું-ખેતીનું ફળ અધાર રાખે છે
એમ જાણીને. ભૂમિલાસે અજાણી ચતુરાષ્ટ્ર ભરેલી ભરમર અને નેત્રની
એષ્ટાઓથી અજાણી-જનપદ વધુએ-દેશરી સાદી અને મેળા સ્ત્રીઓ
તને મીઠી ના રે પ્રેમથી ધારી ધારીને જોશે. તને ઉપકારીરૂપ જાણી
નિર્વિકારી દૃષ્ટિથી તને સત્કાર આપશે અર્થાત્ આવી મુઠાઓના
સ્વાભાવિક નેત્રવિલામને પણ તું અનભવિશ. સ્ત્રીઓના નેત્રવિલાસનું
પાત્ર થવું, એ એક ભગ્યશાલીનું લક્ષણ છે-જીવો.

અલસવલિતૈઃ પ્રમાદ્વાદૈર્મુહુર્મુકુલીકૃતૈઃ ।

ક્ષણમભિમુલ્લેખજ્વાલેલૈર્નિર્મલપરાદ્મુલ્લૈઃ ॥

હૃદયનિહિતં ભાવાકૂતં વમઙ્ગિરિવેક્ષિતૈઃ ।

કથય સુકૃતિઃ કાંચં મુગ્ધે ત્વયાથા વિલોક્યતે ॥

માલદેશરી સ્ત્રીઓ તને આવો સત્કાર આપશે, માટે તારાં
ખેડાયેલાં અને સહજ દૃષ્ટિથી મીઠી મુગંધ આપતાં ત્યાંનાં ખેતરો
ઉપર થઇ પાછો તું જલહી ઉતર તરફ ચાલજે-અર્થાત્ એમના નેત્ર
સત્કારનો બહોળો આપવા એ દેશ ઉપર દૃષ્ટિ કરવો તું જરા પાછો

પડી ઉત્તરે ચાલજે, કારણ કે સત્કારનો સ્વીકાર કરવો અને ઉપકારનો બદલો વાળવો એ સળંગનું કાર્ય છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

માલદેશ—આને કેટલાએક ટીકાકારો કુંગરો ઉપરનાં ખેતરો કહે છે. મદિલનાથ પણ એવોજ અર્થ લે છે—કાષ્ટ એને માલદેશ કહે છે—“માલાહ્યં દેશ”-“માલામિધાનં દેશ”-(મધ્યકાલ.) કાષ્ટ એને માલવા દેશ કહે છે. ડા. વિલસન એને છત્તીસગઢના ઉત્તર ભાગમાં માલડા નામનું શહેર જે રતનપુરથી ઉત્તરે છે તે કહે છે, અને મોલં દિ દક્ષિણાશ્વાસ્થં તેન ચોત્તરાશા ગ્રન્થવ્યેતિ ગતિપ્રવલનમ્ (વલ્લભ) દક્ષિણ તરફ આવેલો માલદેશ-જેથી મેધને વળવાનું કહ્યું છે એમ પણ કાષ્ટ ટીકાકાર કહે છે.

નાગપૂરની પાસે રામગિરિ માનીએ, તો તેની સહજ દક્ષિણે ૪૦-૫૦ માઇલ હાલ જેને યવતમાળ કહે છે તે આવેલો છે. માળવા ત્યાંથી વધારે દૂર પશ્ચિમ તરફ છે. કવિ મેધને પ્રારંભમાં જ લખાર પાછો જમ્ ઉત્તરે જવાનું કહે છે, તેથી આ યવતમાલનો પ્રદેશ હશે એમ મારું ધારવું છે. આહથી મેધ સિદ્ધો ઉત્તરે જમ છે અને પ્રથમ સ્થાન આમ્રકંટક (અમરકંટક) જે નર્મદાના મૂળ આગળ છે તે આવે છે અને પછી નર્મદા આવે છે, યવતમાળ—(ખીરાંર ડીરૂકટ)થી ઉત્તરે જતાં સીધું નર્મદાનું મૂળ આવે છે અને અમરકંટક પણ ત્યાં આગળ છે, એટલે આ અર્થ વધારે સંભવિત લાગે છે. ડા. વિલસન માલડા શહેર કહે છે તે બરાબર લાગતું નથી, કારણ કે માલ દેશ પછી અમરકંટક અને નર્મદા આવે છે અને માલડાથી અમરકંટકમાં જવા માટે મેધને સીધું પશ્ચિમમાં લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ માઇલ સુધી જવું પડે તેમ છે.

પાકાન્ટર—ભૂવિલાસે અભયી.

ગાંધી એડે મધ્યમધી, રહ્યાં માલ દેશ પડેથી,

કિંમિત પાછો રહી, જડ જળે, ઉત્તરે મિત્ર ત્યાંથી-

ધાણ્યોથી શિતળ કરિને કાનનોના દવાગ્નિ,
આળ્યો બાણી શ્રમ કરિ ઘણો, ભાર્ગમાં ખૂબ થાકી;
સારી રીતે ધરિ લઇ સખે ! શિખરમાં અચૂક,
વીસામો ત્યાં ગિરિવર તને આપશે આમ્રકૂટ.
કીધો હોયે પ્રથમ કદિ જો કોઇને ઉપકાર,
તો તે તેનો શુભ ન વિસરે, હોય જો કુદ્ર તો'ય;
તારા જેવો સુહૃદ પછિ જ્યાં આશ્રયે આવનાર,
મોટા છે તે કયમ વિસરશે, આપતાં આવકાર. ૧૭

શ્લોક ૧૭—ઘણો માર્ગ કાપ્યા પછી યજ્ઞ મેધને આમ્રકૂટ પર
વિસામો લેવાને કહે છે.

દવાગ્નિ-વનમાં બળતો અગ્નિ. પર્વતમાં બળતા અગ્નિને વૃષ્ટિ
થી જ્ઞાન્ત કરી તું માર્ગમાં ઘણો થાકી ગયો હોઇશ, એમ બાણી
તારા ઉપકારને સ્મરી આમ્રકૂટ તને અવશ્ય વિસામો આપશે; કારણ
કે નીચ માણસ પણ ઉપકારને સ્મરી આવકાર આપવા ચૂકે નહીં,
તો પછી એવા મોટા-ઉંચા પર્વતનું શું કહેવું? એમ ભાવાર્થ છે,
આમ થતાં તને પ્રથમ વિસામેજ સુખ થશે. આ ધારણા કાર્યની
સિદ્ધિ કરનારા શુભ શુકન કહેવાય છે. જુવો.

प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽश्वनि ।

शिवं भवति यात्रायां अन्यथात्वशुभं ध्रुवम् ॥ (निमित्तनिदान)

આમ્રકૂટ=વિન્ધ્યાચળના પૂર્વ ભાગે આવેલો એક પર્વત, કે
જ્યાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે અને જે હાલ અમરકંટક એ
નામથી જોળખાય છે. આ શબ્દ આમ્રકૂટનો અપભ્રંશ હશે. એનો
મૂળ અર્થ, જેનાં શિખરો આગાઓનાં ઝાડથા ઢંકાયેલાં છે એવો
પર્વત-એમ છે.

છાઈ સીમા ભરચક, પીળી આમલે પાકી સાખો,
તું બેઠાથી શિખરપર ત્યાં, સ્નિગ્ધ વેણી સમાણો;
શોભીરે'તો ગિરિ નિરખશે, દેવનાં ઠંપતીઓ,
બણે ગોરો સ્તન ભૂમિતણો, મધ્યમાં ક્યામવણો. ૧૮

શ્લોક ૧૮—આમ્લક પર્વત પાકીને પીળી થયેલી આંખાની સાખોથી ચારે તરફથી પીળાશ પડતો દેખાય છે અને તેના ઉંચા શિખરપર ઢાળા રંગનો મેઘ વિશ્રાન્તિ લેશે તે વખતે એ પર્વત વિમાનમંથી દેવતાઓ જોઈ રહે એવો શોભાયમાન થશે. કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે ઉપરથી ક્યામ અને આબુમાબુથી ગૌર દેખાતો બણે ભૂમિનો સ્તન હોય તેવો એ પર્વત શોભાયમાન દેખાશે.

સ્નિગ્ધવેણી સમાણો—સ્ત્રીની સુંવાળી અને ઢાળી વેણીના જેવો. જે મેઘ વધારે સુખ અને નેસ્વી હોય તે ધણી વૃદ્ધિ કરનારા હોય છે, માટે સ્નિગ્ધ શબ્દે એની અત્યંત મળની પૂર્ણતા બતાવી છે. દેવતાઓ પણ પર્વતને જોઈ રહેશે એમ કહી રચના સંગથી મુગ્ધ અને શોભા વિગેષ દીપો રિકશે છે એમ સૂચ્યું છે. સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું આ મહુ મનોહર વર્ણન છે, તેના ચિતાર જોણે ચોમાસામાં પર્વતો ઉપરથી નીચેની ભૂમિનો રમણીય દેખાવ જોયો હશે, તેને સહજ આવી શકશે.

અહીં વર્ણનો પ્રારંભકાળ છે. લીલોતરી અને વૃક્ષાદિથી છવાયેલી અને બળના રૂપેરી પ્રવાહોવાત્રી વનભૂમિ, પાકી રહેલા આબાઓની ચોમેર પીળો દેખાતો આમ્લક પર્વત, એના શિખરપર ઢાળા મેઘનો વિશ્રામ, ભૂમિને સ્ત્રીનું સ્વરૂપ, પર્વતને સ્તનનું સ્વરૂપ, ઇન્દ્રાદિ સામગ્રી દ્વિપને કવિએ વિન્ધ્યાદવીના સૌન્દર્યને દષ્ટિ આગળ તરી રહે એવું મનોહર ચિતર્યું છે. છેક અલકાનગર સુધી માર્ગમાં આવતા આરા કુદરતના દેખાવોને કવિએ ધણી સરસ ચિત-

તે અદ્રિમાં વનવધૂવડે લોગવેલી નિકુંજે,
થોલી થોડું વરસી હલકો થે, જતાં શીઘ્ર માર્ગે;
જેથે વાંકી ચુકી વિખરતી નર્મદા વિંધ્ય પાડે,
જાણે વેલી વિવિધ ચિતરી હોય શું હસ્તિ અંગે. ૧૬

રીને પૂર્વમેધના માત્ર વર્ણનાત્મક ભાગને પણ ધણો મનોહર બનાવ્યો છે, એ એનું અસાધારણ ચાતુર્ય દર્શાવે છે. કાલિદાસની કદંબન શકિત એવી અદ્ભુત છે કે, સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું ચિત્ર, એક ચિત્રકાર પોતાની પીછીથી જેવું ન ચિતરી શકે તેવું ચિત્ર એ પોતાના શબ્દોથી ચિતરી આપ આગળ ખડું કરે છે એટલું જ નહીં પણ, એના શબ્દોની રચના એવી મનોહર છે કે તેના વાચ્યાર્થ કરતાં સચિતાર્થમાં એ અનેક પ્રકારની રમણીયતા આપણી નજર આગળ ખડી કરી શકે છે. આખી વિન્ધ્યાટવીનું વર્ણન આનો એક ઉત્તમ નમુનો છે, જે આગળના શ્લોકો વાંચતાં સમજશે. ઉત્તમ ચિત્રકારનાં સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનાં ચિત્રો જેમ દષ્ટિ મર્યાદાને દૂર ને દૂર ખેંચી જાય છે, તેમ કાલિદાસના શબ્દનાં ચિત્ર એક વસ્તુને એવી ખુબીથી ચીતરે છે કે તેની સાથે આપણી દષ્ટિ એકથી અનેક મનોહર વસ્તુઓને જોતી જોતી આનંદનો અનુભવ કરતી દૂરને દૂર ચાલી જાય છે.

શ્લોક ૧૮.—તે અદ્રિમાં—એ આત્રકટ પર્વતમાં—વનવધૂ-
વનમાં રહેનાર—વનવાસીઓની જુવાન સ્ત્રીઓથી ભોજવાયેલી કુંજો
જેમાં છે એવા એ પર્વતપર તું થોડો વિત્રામ લેજે, વધારે નહીં
કારણ કે વિશંખ થાય. અહીં પણ વનચર દંપતીઓનો વિનોદ,
તારા નેત્રને આનંદદાયક થઈ પડશે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. આ
ટેકાણે ખૂબ વૃષ્ટિ કર્યા પછી હલકો થઈ તું સત્વર ચાલી શકીશ
અને આગળ ચાલતાં વિન્ધ્યગિરિના પાદમાં વાંકી ચુકી વિખરાઈ
વહેતી નર્મદાને તું જોઈશ. તે જાણે હાથીના અંમ ઉપર વિવિધ
વંશો ચીતરી હોય તેવી શાભાયમાન દેખાશે. અહીં વિન્ધ્યગિરિને

હાથીનું રૂપ આપ્યું છે અને નર્મદાને વાંકી ચુકી વેણનું રૂપ આપ્યું છે—એ નર્મદાના દર્શનથી તને પુણ્ય ફળની પ્રાપ્તિ થશે એમ સૂચવ્યું છે, કારણ કે નર્મદા પણ ગંગાના સમાન પાપને હરનારી ગણાય છે. જુવો.

गंगास्नानेन यत्पुण्यं तद्वैवादर्शनेन च ।

यथा गंगा तथा रेवा तथा देवी सरस्वती ॥

समं पुण्यफलं प्रोक्तं स्नानादर्शनचिन्तनैः ।

નર્મદા-રેવા. આ નદી ગોન્ડવન પ્રાન્તમાં અમરકંટક—આમરકંટકમાંથી નીકળી જગલગ આડસો માપકનો માર્ગ કાપી પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતને મળે છે. અમરકંટકમાંથી નીકળ્યા પછી નર્મદાનો પ્રવાહ ઉંચી સપાટીવાળા પર્વતથી રોકાય છે તેથી તે નીચા-જુનો માર્ગ શોધતી શોધતી આડી અવળી વહે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી શોણ, હુસ્તુ વગેરે કેટલીક નદીઓ ઉત્તર તરફ અને કેટલીક દક્ષિણ તરફ વહે છે.

વિન્ધ્ય—આ પર્વત હિન્દુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલો છે અને ઘણાજ વિસ્તારવાળો છે. ઉત્તરમાં એનો કેટલો-એક ભાગ ગંગા સુધી પહોંચે છે અને દક્ષિણ ભાગ ગોદાવરી સુધી પ્રસરે છે. એ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના વિભાગ પાડનારી મર્યાદારૂપે ગણાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અથવા આર્યાવર્તની દક્ષિણ મર્યાદા રૂપે એને પૂર્વના ઋષિ મુનિઓ ગણતા હતા. આ વિન્ધ્યને માટે એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે—મેરુની સ્પર્ધાથી એણે સૂર્યને પોતાની આસપાસ ફરવાનું કહ્યું. સૂર્ય મેરુની પાછળ ફરે છે તેથી રાત અને દિવસ થાય છે એવું આપણામાં મનાય છે સૂર્યે તેમ કરવાની ના પાડી તેથી ચંદ્ર સૂર્યના માર્ગને રોકી નાખવાને માટે તે ઉંચો વધનો ગયો. આથી જય પામી દેવતાઓએ અગસ્ત્યને પ્રાર્થના કરી એને સમજાવવાનું કહ્યું: અગ-

વર્ષા ખાલી થઈ, ગજમદે કેંકે તીણું* સુગંધી,
જંબુ કુંજે ખળિ રહ્યું ભરી, પાણી એનું ફરાથી;
ભારે થાતાં ધન ! નહિ થકે વાયુ ખેંચી તને ત્યાં,
હોયે ખાલી હલકું સ્વણું, ભાર છે પૂર્ણતામાં. ૨૦

સ્ત્રીએ એને સમજાવી કહ્યું કે, હું તારા વાંધાને નિર્ણય કરી આવું છું, પણ હું આવું ત્યાં સુધી તારે ઉંચા ન વધતાં લાંબા થઈ સહ જવું. વિન્ધ્યે કબુલ કર્યું અને પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબો થઈ સૂતો, પણ અગસ્ત્ય ગયા તે હવે આવશે. વિન્ધ્ય વચન પાળી હજી એમનો એમ પડી રહ્યો છે. આપણામાં “અગસ્ત્ય વાયદા” એ કહેવત આ ઉપરથી પડી હશે.

*લોક ૨૦. * પાકાન્તર-તુરું. વર્ષા=વૃષ્ટિ કર્યા પછી ખાલી થતાં—

ગજમદે=રાથીઓના માથામાંથી ટપકતા મદથી સુગંધી. વિન્ધ્ય પર્વતમાં હાથીઓ ઘણા થાય છે તેથી નર્મદાના જંગમમાં નહાતાં હાથીઓનાં ટોળાનાં મદથી એનું પાણી સુગંધી થયેલું હશે, એમ કહ્યું છે—હિમવાદિન્ધ્યમલયા ગજાનો પ્રમવા નગાઃ

જંબુકુંજે=જંબુનાં વૃક્ષોની ઘરાઓમાં ખળી રહેવાયી કેંકેકે તુરાશવાળું—આ નદીનું પાણી તું તારામાં ભરી લેજે. તુરું અને સુગંધી, એ શબ્દે પાણીનું હલકાપણું અને પથ્યપણું બતાવ્યું છે. વિરચનથી શુદ્ધ કરેલા મનુષ્યને શ્લેષ્માદિ મટાડવાને માટે કટુ, કષાય, તિક્ત રસનું પાન, ચાતપ્રકોપ અટકાવનાર ગણાય છે. માટે હે મેઘ ! તું પણ વૃષ્ટિની વાન્તિ કર્યા પછી આ હિતકર પાણી પીજે. જુવે વાગ્ભટ્ટ—

કષાયાશ્વાદિમાસ્તસ્ય વિશુદ્ધૌ શ્લેષ્મણોહિતાઃ ।

કિમુ તિક્તકષાયા વા યે નિવર્ગાત્ કફાપહાઃ ॥

રાતાં બૂંસાં નિરખી અડધા તંતુ કૂટ્યાં કંખો,
 બીને કાંઠે, પ્રથમ કૂટિ કેળની ખાધ કુંખો,
 સિંચાયેલી જળથિ ભૂમિનો વાસ લેતાં વનોમાં,
 સારંગોનાં યુથ ઘન ! બધો માર્ગ દેખાડશે ત્યાં. ૨૧

કૃતશુદ્ધેઃ ક્રમાત્પીતપેયાદેઃ પથ્યમોજિનઃ ।

વાતાદિમિર્ને વાધા સ્યાત્ હન્દ્રિયૈરિવ યોગિનઃ ॥

આ પાણી બરી હીધારી તારામાં વળન આવતાં પવન તારો
 પરાબલ કરી શકશે નહીં. આ ઉત્તરાર્ધમાં વ્યાવહારિક બાવબોધક
 એક અર્થાન્તર-માસ છે. જે ખાલી હોય છે તે હલકું પડે છે અને
 જેમાં ભાર હોય છે તેજ ગૌરવને પામે છે. અર્થાત્ જગતમાં સાર
 વગરનાં મનુષ્યો માન પામતાં નથી. પરંતુ જેનામાં સત્વ હોય છે
 તેજ માનને પાત્ર થાય છે. માણસ ઘન આદિથી ભરેલો હોય તો જ
 માન પામે છે. પણ ખાલી થઈ જાય તો એનું લગાર પણ વળન
 પડતું નથી. કહ્યું છે કે:—

ગુણયુક્તોવ્યથો યાતિ કૂપે રિક્તો ઘટો યથા ॥

ગુણહીનોઽપિ સંપૂર્ણો જનૈઃ શિરસિ ધાર્યતે ॥

મનુષ્ય ગુણહીન હોય હતાં છતાં સંપૂર્ણ હોય તો લોકાધી
 માન પામે છે.

મ્લેક ૨૧—સારંગોનાં-હાથિઓનાં. માતકોનાં, ભમરાઓનાં
 અમવા હરિણોનાં—

રાતાં બૂંસાં—રાતા અને કૂટા રંગનાં તથા અડધા અડધા
 કુટેશ રંગનાં કંઠનાં યુગ્મો—

બીને કાંઠે—પાણીવાળી જગાઓના કિનારાઓમાં કંઠ અને
 કંઠનીને મેઘ કાળમાં નવો કામ આવે છે તેથી તેની કુંખો ખાતા
 અને નવા જળથી સિંચાયેલી ભૂમિનો વાસ લેતા—હસ્તિઓ—ભમરાઓ

જેતા, બિન્દુ ચતુરધ્વકી ઝીલતાં ચાતકાને,
દેખાડીને બગતણી ગણી, પંકિતઓ ખ્યારીઓને;
દંઠારલેષે સહચરી તણા, ગર્જનાથી ડરેલી,
દેશે સિધ્ધો ધન ! બહુ તને માન, આભાર માની. ૨૨

અથવા હરિણો હર્ષથી ચાલતા ચાલતા તારો માર્ગ સૂચવશે. અહીં
પ્રારંભ શબ્દના ચાર અર્થ છે—ભમરા, હરિણ, ચાતક અને હસ્તી.
ખીલેલા કદંબ તરફ ભમતા ભમરાઓ—નવી ફોળોની ફુંખો ખાતાં
હરિણો અને ભૂમિનો વાસ લેતા હાથોઓ અને ખોલતા ચાતકો તારા
માર્ગને સૂચવશે એમ પણ કેટલાએક અર્થ લે છે—વર્ષાના પ્રારંભનાં
કાલિદાસનાં વર્ણનોમાં સર્વત્ર આવા રમણીય ભાવ જોવામાં આવે છે.

તદાનનં મૃત્સુરભિક્ષિતીશ્વરો રહસ્યુપાગ્રાય ન તૃપ્તિમાચયૌ ।

કરીવ સિદ્ધં પૃષ્ઠતૈઃ પયોમુચાં શુચિવ્યપાયે વનરાજિપત્વલમ્ ॥

આસારસિક્ષિક્ષિતિવાળ્પયોગાત્ યામક્ષિણોત્ યત્ર વિભિન્નકોષૈઃ ।

વિઙ્મ્યમાના નવકન્દલૈસ્તૈર્વિવાહધૂમારુણલોચનશ્રીઃ ॥

મૃગ્યશ્ચ દર્માદ્કુરનિર્વ્યપેક્ષાસ્તવાગતિહં સમબોધયન્માં ।

વ્યાપારવન્ત્યો દિશિ દક્ષિણસ્યાં ઉત્પક્ષ્મરાજીનિ વિલોચનાનિ ॥ ૨૬૫-૨૬૬.

શ્લોક ૨૨—જેતા બિન્દુ=આકાશમાંથી પડતાં વરસાદનાં
ફોરોને અદર મેંમાં ઝડપી લઇને ઉતર્યાં ચાતકાને જેતા, તથા બચ-
લીઓની તોરણ જેવી હારોને આંગળીથી ગણી ખતાવતા સિધ્ધો,
તારી અકસ્માત્ થયેલી ગર્જનાથી ડરી જતાં ખાત્રી પડતી પ્રિયાઓને
ખતી સરસી આંખી દઇને તને માન આપશે—અર્થાત્ તારા નિમિત્તે
પ્રિયાઓના ગાઠ આશ્વિંગનનું વગર માગે સુખ અનુભવી તારો
આભાર માનશે. ગર્જનાથી ડરેલી એ પદે સિદ્ધાંગનાઓના સ્વભાવની
મૃદુતા અને સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક ભીરુત્વ દર્શાવ્યું છે. ચાતક પક્ષીને

ઇચ્છે છે તું જલદીથી જવા બહાલી પાસે* છતાં ત્યાં,
 ખોટી થાશે બહુ તું કુટજે મહેકતા પર્વતોમાં;
 કેકા શબ્દે સજલ નયને માન દેશે મયૂરો—
 સામા આલી, તદ્દપિ ધરજે, મેઘ ! તું માર્ગ તારો. ૨૩

જમીનપર પડેલું પાણી રોગ ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાય છે, તેથી તે પક્ષીઓ આકાશમાં ઉડી અદ્ધરથી પાણી ઝીલી લે છે. આ આતક જોને આપણા તરફ બપૈયો અથવા દેવતરસ્યો કહે છે તે જાતનો બગલો. એ પ્રાણી ઉંચે વરસાદની ઘાટ જોતો બેસી રહે છે અને ચાર માસ સૂધી માદા અને ચારો લાવી આપે છે.

શ્લોક ૨૩—* પાઠાન્તર-મારે માટે જલદીથી જવા તું ચહે છે છતાં ત્યાં—

હે મેઘ ! મારી બહાલીને માટે તું જલદીથી જવા ઇચ્છે છે છતાં કુટજથી મહેકતા-એ નામનાં પુષ્પોથી મહેકી રહેતા દરેક પર્વતમાં તને વિક્ષંબ થશે એમ મને ભય રહ્યું છે, કારણ કે એ પર્વતોની મનહર શોભા જોવા તું ખોટી થયા વિના રહેશે જ નહીં. વળી કેકા શબ્દે=મધુર ટુહુકારોથી-તથા-ધણે કાળે તને મિત્રને દેખીને હર્ષનાં આંસુથી ભરેલી આંખે મયૂરો સામા આવી તને સત્કાર પણ કરશે, તેમનો સત્કાર સ્વીકારી ખોટી ન થતાં તું જલદીથી આગળ ચાલજે. મયૂરોને અને મેઘને ધણી પ્રીતિ હોય છે એ સર્વવિદિત છે. પોતાના મિત્રને મળતાં જેમ માણસને હર્ષ બરાબ આવે છે તેમ મયૂરો પણ મેઘરૂપી મિત્રને જોતાં હર્ષ પામી આવકાર આપશે એમ કહેવાતો ભાવ છે. વર્ષાકાળમાં મયૂરોને ખરું યૈવન આવે છે અને એ જ કાળે તે મયૂરીઓને સેવે છે. આવી આ ઋતુ તેમને ઉન્માદક ગણાય છે.

જુવે નવામ્બુમતા શિલ્પિનો નદન્તિ, મેઘાગમે કુન્દસમાનદન્તિ ।
 ષટ્સર્પર । વળી ભર્તૃહરિમાં પણ—

પીળી વાડયો ઉપવનતણી, કેવડા ફૂટી રે'તાં,
*માળા બાંધી તરુવર ભરે, ગામનાં પાંખ પાખ્યાં;
બાંધુ પાકયે, જળ વરસતાં, *શ્યામ દીસે વનાન્તો,
હંસો રે'તાં કંઈ દિવસ ત્યાં, શોભી રે'શે દશાણી. ૨૪

શિલિકુલકલકેકાશન્દરમ્યા વનાન્તા:

સુલિનમસુલિનં વા સર્વમુત્કંઠયન્તિ ॥

આ પણ કાલિદાસના મનોહર વર્ણનોમાંનું એક છે. પ્રથમ ભાગમાં થોડા *સોફાથી કરેલું આ વિન્ધ્યાટીનીનું વર્ણન ધ્યુજ રમણીય છે. ચારે તરફ મેઘથી છવાયેલું આકાશ-વાંકીચુકી વિખરાત વહેતી નર્મદાના પ્રવાહો, ખીત્રી રહેલાં રદંગના પુષ્પો, નવી ફાલતી કદળીનાં વનો, પુષ્પના સુગંધના લોભથી ઉડતાં ભમરાઓનાં ટોળાં, હરિણનાં યૂથ-જમીનનો વાસ લેતા સ્વચ્છંદ ચાલતા હાથીઓનાં ટોળાં, આકાશમાં ઉડી પાણીનાં ટીપાં ઝીલતાં ચાતક પક્ષીઓ, કાળા વાદળમાં સંકેત દેખતી બગલાંઓની હારો, આકાશમાંથી વનની અને મેઘની મિશ્ર શોભા બેતાં સિદ્ધોનાં બેડાં, કુટજ પુષ્પથી મેંહડી રહેતા પર્વતોની હારોની હારો, મેઘનો સ્થામ ચદરવો અને ઉન્મત થઇ ટુકડાર કરી દિશાઓને ગળતી મૂકતા મયૂરોનાં ટોળાં, ઇન્દ્રાદિ સામગ્રીથી કવિ આખી વિન્ધ્યાટીની વિવિધ રમણીયતવળું આ શબ્દમય ચિત્ર - શ્રિ આગળ તરતું હોય તેમ ખડું કરે, છે

*સોફ ૨. — પાકાન્તર-માળા બાંધી તરુવર ભરે પાંખીઓ ગામફરો.

x ધન સમયથી.

પીળી વાડો-કેવડાઓ ફૂટી રહતાં ગામનાં ઉપવનોની વાડો પીળી પીળી શોભે છે, ગામનાં પરિચિત પક્ષીઓ ઈંડા સેવવાને માળાઓ બાંધી સીંપાકાનાં વૃક્ષોને ભરી નાંખે છે, અને વરસાદ આવવાથી પાકલાં બાંધુઓથી વનના સીમાડા શ્યામ દેખાય છે એવો

તેની વિશ્વે વિદિત વિદિશા, છે રૂડી રાજધાની,
ત્યાં કામિને રચતી રચની, માણશે મોજ મોંઘી;
તીરે ગર્જી મૃદુ, વિલસતી બ્રૂસમી ઉર્મિવાણું,
પીળે મીઠું અધરરસથું, વારિ વેત્રાવતીનું. ૨૫

દશાર્ણ દેશ, ત્યાં હંસો કંપક દિવસ થોભી રહેતાં રમણીય લાગશે, એવો ભાવાર્થ છે. દશાર્ણ=ભરત અને કેટલાએક ટીકાકારો દશ- અને ઋણ કિલ્લાઓ-એટલે દશ કિલ્લાઓવાળો દેશ એવો આનો અર્થ લે છે. ગ્રાં. વિલસન કહે છે કે, દશાર્ણ નામની નદી વિન્ધ્યના ઉત્તર ભાગમાંથી નીકળે છે તે ઉપરથી પણ આ નામ પડ્યું હશે. ધણે ભાગે એ હતીસગદનો પ્રદેશ હશે એમ લાગે છે. એ માળવાના પૂર્વ ભાગમાં આવેલો છે, તેમાં ધણી નદીઓ વહે છે જેમાંની મુખ્ય વેત્રવતી છે. ધણે ભાગે દશાર્ણ એ આ જ દેશ હશે. કારણ કે પછીના શ્લોકમાં કવિ વેત્રવતીનું વર્ણન કરે છે એટલે ત્યાંથી દૂર આવો કોઇ બીજો દેશ હોય એમ સંભવતું નથી.

શ્લોક ૨૫—વિદિશા—દશાર્ણ દેશની એ નામની રાજધાની, ધ. વિલસન એને માલવા પ્રાંતમાં આવેલું ગિલસા કહે છે. એ વેત્રવતી નદીના કીનારાપર છે. આ નગર શ્વેતરાજની રાજધાની હતું. જુવે. કાદમ્બરી મજ્જિમાલવિકાસિનીકુચતટાસ્ફાલનર્જરિતોર્મિ । માલયા વેત્રવત્સા પરિગતા વિદિશામિથાના રાજધાન્યાસીત્ । આ દેશ જેને અવન્તિ કહેવામાં આવે છે તેનું કાલિદાસ દશાર્ણ એવું નામ આપે છે જેમાં દસન નદી વહે છે. આ નગરીથી આશરે ચારેક માઇલ દૂર એક નાનો ગિરિ છે જે કાલિદાસે નીચેઃ ગિરિ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ વિદિશા નગરી રામના વખતમાં શત્રુઘ્નને આપવામાં આવી હતી. જુવે. રામાયણ ઉત્તરકાંડ સુવાહુર્મજ્જરાં લેમે શત્રુઘાતીષ વૈદિશમ્ ।

ત્યાં કામીને-આ વિદિશા નગરીમાં કામીને રચતી રસની
મોજ તને મળશે.

તીરે ઇત્યાદિ-અહિં કવિએ મેધને કામી નાયક અને વેત્ર-
વતીને વિલાસિની નાયિકા કહી છે.

પાદાન્તરો-તીરે દેખી મૃદુ ગરજતો પ્રેરતી બ્રૂહરંગો,

પીળે મીઠો અધરરસ તું વેત્રવંતી નદીનો;

અથવ'. પીળે વારિ મુખ સમ મિહું વેત્રવંતીતણું તું,

ઉગા મંદ ધ્વનિથી મધુરું, બ્રૂસમી ઉર્મિવાળું;

પીળે વારિ અધર મધુ તું, વેત્રવંતી તણું તું.

મૂળમાં તારોપાન્તસ્તનિત્સુમનં એવું પદ છે. તેનો અર્થ જુદા
જુદા દીકારો જુદી જુદી રીતે કરે છે. એવું પાગેન્તર તિર્યકૂર્ણ-
સ્તનિત્સુમનં એવું હોય તો અર્થ કંઈક વધારે અંધમેસતો આવે.
પદનો સમગ્ર અર્થ એમ છે કે જેમ ઠાંધ વિલાસી પુરુષ બળા-
ત્કારથી ચુંબન કરવા જતાં કંઈક નિષેધ સૂચવતા અવ્યક્ત શબ્દથી
મધુર લાગતું, અને કંઈક પ્રેમ તથા રોષથી ચઢી જતી ભમરવાળા
મુખનું (અધર રસનું) પાન કરે છે તેમ, વહન કરતાં અંદર ઝીણા
ઝીણા રતિકૂળત જેવા ધ્વનિથી મધુર લાગતું તથા તરંગોરૂપી
બ્રૂવિલાસ દર્શાવતું વેત્રવતીનું અધર રસ જેવું વારિ પીળે.

અહીં જળના અથડાવાથી થતા મંદ શબ્દને રતિકૂળત સાથે
સરખાવ્યો છે. નદીના તરંગો ઓના બ્રૂવિલાસને ઠેકાણે છે અને
મધુર જળ અધરરસને ઠેકાણે છે. અહીં વેત્રવતીના અધરરસનું પાન
કરજે એમ કહી કવિએ મેધનું કામિત્વ સૂચવ્યું છે, કારણ કે કામી-
ઓને ભોગના કરતાં અધરરસનો સ્વાદ વધારે પ્રિય હોય છે.

‘કામિનામ્બરસ્વાદઃ સુરતાદિતિરિચ્યતે ।’

તારા સ્પર્શે પુલકિત ન શું હોય મોટાં કદંબે,
 એવા નીચેઃ ગિરિપર જઇ, મેઘ ! વિશ્રાન્તિ લેજે;
 જે વેશ્યાના રતિ પરિમળે મહેકી રેંતા, ગુહામાં.
 દેખાડે છે, છલકઇ જતાં યૌવનો નાગરોનાં. ૨૬

સંજ્ઞાક ૨૬—તારાસ્પર્શ=તને જુના મિત્રને ભેટવાથી, પુલ-
 કિત=હર્ષથી ઉભા થઇ ગયેલા રામાય-વાળવાળા-નીચેઃ નામનો
 ગિરિ આવે છે, તે ઉપર તું વિશ્રામ લેજે. પર્વત ઉપર મોટાં કદં-
 બનાં ઝીણી ઝીણી અણીયોવાળાં હજારો પુષ્પ ખીલી રહેલાં હોવાથી
 મેઘરૂપી મિત્રને ભેટતાં પર્વતને જાણે રામાય ઉભાં થયાં હોય એવી
 ઉત્પ્રેક્ષા છે-વણે કાળે સ્નેહીને ભેટતાં હર્ષના આવેશથી રામાય ઉભાં
 થઇ આવે એ સ્વાભાવિક વિચાર છે. નીચેઃગિરિ=વિદિશાની પાસે
 આવેલો એ નામનો પર્વત. સારંગદાર, સુમતિવિજય આને વામન-
 ગિરિ એ નામથી ઓળખાવે છે.

વેશ્યાના=એ પર્વતમાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરતી વારાંગનાઓના-
 રતિપરિમળે-સુરત સમયે મદન પામતાં અંગોમાંથી નીકળતી સુગંધિ
 દ્રવ્યની ખુશ્બોને લીધે મહેકી રહેતી ગુફાઓવાળો આ પર્વત, નાગ-
 રોનાં-નગરનાં સ્ત્રી પુરુષોનાં-છલકઇ જતાં-મર્યાદા મુકી ઉભરાઇ
 જતાં યૌવનને દર્શાવે છે. અર્થાત્ આ નગરના યૌવનથી ઉન્મત્ત
 થયેલા લોકો પોતાના ગુરુજનોથી એકાન્ત શોધી વારાંગનાઓ સાથે
 પર્વતની ગુફાઓમાં વિહાર કરતા હશે અને તેમના અંગ ઉપરનાં
 મદન અગરુ આદિ દ્રવ્યોની મહેકથી એ પર્વતની ગુફાઓ મધમધાટ
 થઇ રહી હશે, ત્યાં તારા નેત્રને કંઇક આનંદ મળશે, માટે
 વિરામ લેજે.

વિશ્રાન્તિ લઈ, નગનદીતટે સિંચતો સિંચતો જ,
ઉઘાનોમાં નવ જલકણે, જ્યૂં ના ફાલ ફાલ્યા;
કાને પે'યા કમળ વણસે, સ્વેદ લહોતાં કપોળે,
કળે છાયા, ક્ષણભર હળી, માળણોનાં મુખોને. ૨૭

શ્લોક ૨૩—પાડાન્તર-અર્પી છાયા પરિચિત થજે-અર્પી છાયા
ક્ષણ હળી જજે.

નગનદી=એ નામની નદી આને કાંઈ વનનદી અથવા નવ-
નદી કહે છે. ડા. વિઠ્ઠલજી એને હાલની ત્યાં વહેતી પાર્વતી નામે
નદી કહે છે.

ઉઘાનોમાં—નદીને કાંઈ સ્વાભાવિક રાતે ઉગીને ફાલો રહેલાં
જુધનાં વનોમાં જઈ જઈ સિંચતો સિંચતો ચાલ્યો જજે.

કાને પે'યા-એ કિનારાઓમાં તાપમાં પુષ્પ વીણતી અને
મુખપર આવેલાં પગસેવાનાં બિન્દુ ઝૂજવાથી જેના કાનમાં પહેરેલાં
કમળો ચુંચાઈ જાય છે એવી ત્યાંની માલણોના મુખ ઉપર ક્ષણવાર
છાયા કરી તેમની સાથે પરિચય કરજે.

કાનમાં પહેરેલાં કમળોથી તેમનું વિદ્યાસિત્ત્વ સૂચ્યું છે. ક્ષણ-
વાર અહીં થોભી પરિચય કરતાં તને આનન્દ થશે એવો ભાવ છે.

જીવો નેમીફૂત-શ્લોક ૨૮.

તસ્યોદ્યાને વરતલચિતે ત્વં મુહૂર્ત શ્રમાર્ત-

સ્તિષ્ઠેન્મુદ્રો વિવિષતદુપાનીતપુષ્પોપહારૈઃ ।

પુષ્પન્નતશ્ચરપરિમલોદ્ગારસારસ્મિતાનાં

છાયાદાનક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાલીમુલ્લાનામ્ ।

પાડાન્તર-અર્પી છાયા પરિચિત થજે;

અર્પી છાયા ક્ષણ હળી જજે.

રસ્તો વાંકો અહિંથી બહુ છે, ઉત્તરે મેઘ ! જાતાં
તો'યે ઉંચાં જાવન પર જો બેસજો ઉજ્જનીમાં;
વિદ્યુત્તેજે નયન મિચતી નાગરીનાં કટાક્ષો,
જોતો* ત્યાં તું રમિશ નહિં તો જાણજો રે ઠગાયો. ૨૮

શ્લોક ૨૮—* સાથે.

મેઘને બતાવેલા માર્ગે પ્રમાણે ઉત્તરે જતાં ઉજ્જયિની પશ્ચિમે
કેટલુંક દૂર રહે છે, માટે કવિ મેઘને કહે છે કે તારે વાંકે માર્ગે
ચાલને ત્યાં જવાનું છે, તેમ છતાં એ સુપ્રસિદ્ધ નગરમાં તું ગયા
વિના રહીશ નહીં.

ઉજ્જયિનો—આ નગર અવન્તિ દેશની રાજધાની હતું અને
આજ પણ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. એનાં વિશાલા, અવંતિકા, પુષ્કરપુરી
એવાં પણ નામ છે આ મહાન વિક્રમની રાજધાની હતી અને
કાલિદાસ ત્યાંનો વાસી હતો એમ કહેવાય છે. આવા કારણથી કવિ
મેઘને ખાસ વાંકે માર્ગે થઇ ઉજ્જાયનીની શોભા જોયા વિના જતો
નહીં એમ કહે છે. આ આપણા હિન્દુ શાસ્ત્રની સાત મોક્ષદા પુરી-
માંની એક છે. હાલનું ઉજ્જયિની પૂર્વના ઉજ્જયિનીથી એક માઇલ
દક્ષિણે છે. ચીનાઇ મુસાફર હ્યુએન્સંગ એનો ઘેરાવો પાંચ માઇલ
હતો એમ કહે છે અને હાલ પણ તે લગભગ એટલો જ થવા જાય
છે. એ અવન્તિ રાજ્યનો વસ્તાર આશરે એક ૧૦૦૦ માઇલ
જેટલો છે. પશ્ચિમે માળવા આવેલું છે જેની રાજધાની ધારાનગર
છે. મી. ૦ કર્નોગહામ લખે છે કે; આ રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમે
અંબલ નદીથી પેલી તરફ નહીં હોય, પણ ઉત્તરે મથુરા અને જહોતી
સુધી, પુર્વમાં મહેશ્વરપુર સુધી અને દક્ષિણે સાતપુડા સુધી હશે.

જાવન—ઉંચા ઉંચા મેઘેલ.

વિદ્યુત્તેજે—વિજળીના ઝબકારાના તેજે—વિજળીના ઝબકારાથી
અંજાઇને નયન મિચતી, વળી હમણાં વિજળી થશે એમ ધારી

વારિદહેરે કુન્નિત ખગની મેખલા કેઠ ધારી,
ચાલી જાતી, અટકી લટકે, ચકનાબિ ખતાવી;
નિર્વિન્ધ્યાનો રસ તું ભરજે અંતરે ભિચ્છી પાસ,
ઝીનું પે'લું પ્રણય વચન, પ્રેમી જોતાં વિલાસ. ૨૬

આકાશ તરફ જોતી વળી મિંચતી એમ નગરની ઝીઝોનાં કટાક્ષો સાથે તું રમીશ નહીં તો જાણુ જે કે તું ખરેખર કગાયો. અર્થાત્ જો તું ત્યાંનું આલૌકિક ઝીસૌન્દર્ય જોયા વિના અને તેમના મનોહર નેત્રવિભ્રમ અનુભવ્ય વિના ઉત્તરે ચાલ્યો જઈશ, તો તારી બધી વિકાસતા બ્યર્થ ગઈ એમ સમજજો. ક વચ્ચે મેધને ઉજ્જયિનીનો મર્ગ ખાસ લવડાવ્યો છે અને તેનું વર્ણન પણ કંઈક વિશેષ ખુખીથી કરેલું છે, એ તેમની પોતાના નગર માટેની મમતા સૂચવે છે. આખા મેધદ્વતમાં અલક્ષ્યી ઉતરતું વર્ણન ઉજ્જયિનીનું છે. આથી કવિનો ઉજ્જયિની સાથેનો નિકટ સંબંધ અને તે ઉપરનો સદ્ભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

શ્લોક ૨૬—આ શ્લોકમાં કવિએ નિર્વિન્ધ્યા નહીને કોઈ અનુરક્ત ઝીનું રૂપ આપ્યું છે.

વારીદહેરે=જળની ઝીણી ઝીણી દહેરોથી—ઉર્મિઓથી.

કુન્નિત=જળની લહરીઓથી ઉડીને મધુર કલકલ શબ્દ કરતાં ખગ-પક્ષીઓની મેખલા-ઝીણી વાગતી ધુધરીવાળી સેર અથવા કંઠોરો.

જળના તરંગોથી ઉડીને વાગતી ધુધરી જેવા મંજુલ સ્વર કરતાં પક્ષીઓરૂપી મેખલા કબર ઉપર ધારીને લગાર મદથી અટકતી અટકતી લટક બંધ ચાલથી તથા પાણીનાં ઝીણાં વમળ-ચકરીઓ રૂપી નાભીને આછા અંખર જેવા જળમાંથી ખતાવતી. આ નહીનું વિશેષણ છે. જેમ કોઈ નિર્વિન્ધ્યા-વિન્ધ્યમાંથી નીકળતી કમિની

પોતાના પ્રિયને જોઈ ધુધરીઓના ઊમકાર થાય તેમ અટકતી અટકતી મંદ લટકતી ગતિથી ચાલી જતી અને વસ્ત્રને પાલવ રમાડતાં ઉદર અને નાભીને દર્શાવતી હોય, તેમ હે મેઘ ! તને રસિકને જોઈ આવા વિલાસપૂર્વક ચાલતી નિર્વિન્ધ્યા નદીનો રસ તું ચાખ્યા વિના રહેતો નહીં.

નિર્વિન્ધ્યાનો રસ તું ભરજો અંતરે યેસી પાસ-જેમ કાંઈ વિલાસી પુરુષ આવી કામિનીના પાસામાં પેસી તેના રસના ઉપભોગથી પોતાનું અંતર તૃપ્ત કરે છે, તેમ તું પણ જળમાં પડતા તારા પ્રતિબિંબરૂપે એના અંતરમાં પેસી જઈ એનો રસ પી તારું અંતર તૃપ્ત કરજો, એવો ભાવ છે.

માત્ર વિલાસ કરતી ચાલી જતી હશે, તે ઉપરથી એની અભિરુચિ માર ઉપર છે એમ મરે શી રીતે જાણવું એવી કદાપિ મેઘને શંકા થાય તો યક્ષ તેનું સમાધાન નિચેના શબ્દોથી કરે છે.

સ્ત્રીનું પહેલું ઇત્યાદિ—પ્રેમાને જોતાં વિલાસ-વિવિધ પ્રકારની શ્રંગાર ચેષ્ટાઓ કરવી એ જ સ્ત્રીઓના પ્રેમનું બોધ્યાવિનાનું પહેલવહેલું વચન છે; અર્થાત્ સ્ત્રીનામેષઃ સ્વભાવો યદ્વિલાસૈરેવ રાગપ્રકટનં ન તુ કઠતઃ લગ્ન એ જ જોનું ભૂષણ છે એવી સ્ત્રીઓનો એ સ્વભાવ જ છે કે, તે પોતાના અંતર્ગત ભાવને વિલાસોથી જ જણાવે છે, વચનથી નહીં. માટે મેઘ ! તું કામી થઈ ભૂલતો નહીં કે સ્ત્રીઓ વચનથી નહીં પણ અંગના વિલાસોથી જ આમંત્રણ કરે છે.

મંદ લલિત ગતિથી ચાલવું, ઉદર પ્રદેશ દેખાય તેમ વસ્ત્રના પાલવને રમાડવા, સુંદર વેશ વચરે દૃષ્ટિએ ન પડવું, અંગભંગાદિ ચેષ્ટા કરવી—હાથ હિંચા કરી આળસ મરોડવી. આળસને લઈ રમાડતાં આલિંગન કરવું, સ્તનપરથી વારંવાર ખસી તેમ વસ્ત્રને ઢાંકવું, વગેરેને કામશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓના પ્રેમદર્શક વિલાસો માનેલા છે. જુવો—

સ્નિગ્ધં દૃષ્ટિપદં વિભૂષિતતનુઃ કર્ણસ્ય કંઠ્યનં
ગર્ભેર્ધનમગ્રતઃ જનનં ચાલસ્ય ચાલિનમ્ ।

આહું આહું નિર થઈ જતાં, વેણીરૂપે વહે છે, x
પાકાં પત્રે તરુથી ખરતાં, કૈંક શીકી દિસે છે;
દર્શાવે છે વિરહિણી બની, તારૂં સૌભાગ્ય, એવી,
કર્જે તે તે, કૃશપણું તજે, જેવડે એ બિચારી. ૩૦

કેશાનાં ચ મુહુર્મુહુર્વિવરણં વાર્તા ચ સહ્યા સહ
કુર્યુઃ પ્રીતિવશાત્ સ્ત્રિયઃ સમદના દૃષ્ટ્વા નરં વાંછિતમ્ ॥
સ્ત્રી કાન્તં વીક્ષ્ય નામિં પ્રકલ્પયતિ મુહુર્વિક્ષિપન્તી કટાક્ષાન્
દોર્મૂલં દર્શયન્તી રચયતિ કુસુમાપીઢમુત્ક્ષિપ્ય પાણિં ।
રોમાંચસ્વેદજુંભાઃ શ્રયતિ કુચતટઞ્ચંશિ વચ્ચં વિધસે
સોત્કણ્ઠ વક્ત્રિ નીર્વાં શિથિલયતિ દશલોષ્ટમંગં મનસ્કિં ।
જીવે શન્કુતલાની પ્રેમચેષ્ટાને મારે દુષ્યન્ત કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

જો કે વરે કદિ ન એ મુજસંગ વાણી,
દે કાન તોય મુજને વદતો પ્રમાણી;
મારા ભણી મુખ કરી ન જીવે કદ પિ,
રાખે ન એ નજર અન્ય ભણી તથાપિ.

શ્લોક ૩૦—આ શ્લોકમાં કવિ નિર્વિન્ધ્યાની વિરહાવસ્થાનું
વર્ણન કરે છે. હે મેધ ! આટલા દિવસ તારો વિયોગ વેડી તારામાં
બંધાયેલા અભિલાષવાળી એ નદી, નીર આહું થઈ જતાં તેને વેણીરૂપે
ધરે છે, અથવા સ્ત્રીની વેણીના જેવી પાતળી અર્થાત તારા વિયોગને
બીધે સોસાઇ જઇને કૃશ દેહવાળી, થઇ ગઇ છે; તથા તીર ઉપરનાં
વૃક્ષોનાં પાકાં=પીળાં થયેલાં-પાદડાં પડવાથી જાણે શીકી પડી ગઇ
હોય તેવી ભાગે છે. વિરહાવસ્થામાં સ્ત્રીઓ પણ સોસાઇને શીકી પડી
જાય છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

x પાડાન્તર-ધરે છે-દિસે છે.

*જાણે વૃદ્ધો ઉદયન કથા, દેશ એવો જાવન્તિ-
પહોચી, પે'લાં કહિ નગરી જો, લક્ષ્મીથી રેલી રે'તી;
જે ખૂટયાથી સુચરિત કહો, સ્વર્ગના વાસિઓનું,
ખાકી પૂણે, ભૂમિપર વસ્યું હોય વૈકુંઠ ધીજી. ૩૧

હે મેઘ ! આવી નિર્વિન્ધ્યા તારી વિરહિણી બનીને તારું
સૌભાગ્ય-ભાગ્યશાક્ષીપણું સૂચવે છે. 'યમંગનાઃ કામયન્તે સંસ્રુજ્યુઃ સુમગઃ'
કારણ કે સ્ત્રીઓ જેને ચકામ એ જ ભાગ્યશાક્ષિ ગણાય છે. કેવળ
મનથી નહીં પણ શ્રીકા વર્ણથી અને કૃશ શરીરથી એ તારા ઉપરનો
દહ અભિલાષ સૂચવે છે.

કરજે તે તે—જેનાથી એ પોતાનું કૃષ્ણપણું તજે તે તે બધા
ઉપચાર તું કરજે. નદીપક્ષે-વૃષ્ટિ કરી એને જળથી ભરી નાંખજે.
સ્ત્રીપક્ષે—એને ભોગાદિથી તૃપ્ત કરી પાછી પુષ્ટ કરજે, કારણ કે ભોગનો
અભાવ એ જ સ્ત્રીને વૃદ્ધા જેવી થવાનું કારણ છે. જીવો.

કામસૂત્ર—અસંભોગો જરા સ્ત્રીનાં-કૃશતા અને શ્રીકાપણું છત્યા-
દિથી કવિએ નદીરૂપી સ્ત્રીની કામની દશ અવસ્થામાંથી પાંચમી
અવસ્થા સૂચવી છે.

જીવો રતિરહસ્યમાં—

નયનપ્રીતિઃ પ્રથમં ચિત્તાસંગસ્તતોડય સંકલ્પઃ

નિદ્રાછેદસ્તનુતા વિષયનિવૃત્તિપાનાશઃ

ઉન્માદો મૂર્છા મૃતિરિત્યેતાઃ સ્મરદશા દશૈવ સ્યુઃ

આ કામની પાંચમી અવસ્થાએ પહોંચેલી નિર્વિન્ધ્યાની તું
અવશ્ય સંભાવના કરજે, નહીંતર ઉપેક્ષા કરતાં એ મરણરૂપી દશમી
અવસ્થાને પામશે.

શ્લોક ૩૧—* પાકાંતર-કે'તા વૃદ્ધો. જાણે વૃદ્ધો ઉદયન કથા
મામમાં એ આવન્તી, પહોંચી—

ઉદયનકથા=ઉદયન એ ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શહસાની-
કનો પુત્ર હતો. એનું બીજું નામ વત્સરાજ હતું. એની રાજધાની
કૌશામ્બી હતું. તે જમનાના કિનારાપર આવેલું હાલ કૌસમ જે
અલ્હાબાદથી આશરે ૩૧ માઇલપર છે ત્યાં હતું. મિ. કનિંગહામ
કહે છે કે કૌશામ્બી એ નામ ભુદોમાં અને પુરાણોમાં પણ પ્રસિદ્ધ
હતું અને પુરુરવથી દશમી પેઢીએ થયેલા કુસુંબ રાજાએ વસાવ્યું
હતું, પરંતુ અર્જુનથી આઠમી પેઢીએ થયેલા ચક્રરાજાએ જ્યારે
હસ્તિનાપુર ગંગાની રેલથી તથાપ્ત ગયું ત્યારે કૌશામ્બીમાં પોતાની
રાજધાની કરી, ત્યારથી એની પ્રસિદ્ધિ સારી થઇ હતી. હાલનું કૌસમ,
જ્યાં આગળ કૌશામ્બા હતું ત્યાં જ વસેલું છે. એના પ્રદેશનું કૌશા-
મ્યમંડલ એવું નામ ખરના ક્ષિપ્રાના શિક્ષાલેખમાં છે અને અકખરના
વખતના એક સ્તંભલેખમાં પણ આ કૌશામ્બીપુર હતું એવું લખ્યું
છે તથા ભોક્વાદ પણ તેમ જ છે.

ચંડમહાસેન અથવા પ્રદ્યોત નામે ઉજ્જયિનીના રાજાને વાસવ-
દત્તા નામની કુંવરી હતી તેનો સંજય નામે રાજા સાથે વિવાહ કર-
વાનો વિચાર હતો, પરંતુ વાસવદત્તાએ એક રાતે આ વત્સરાજને
સ્વપ્નમાં દીઠો ત્યાથી તે તેના ઉપર મોહિત થઇ ગઇ હતી. એણે શુભ
રીતે વત્સરાજને પોતાની ઇચ્છા જણાવી તે ઉપરથી તેણે વાસવદ-
તાનું હરણ કર્યું. આની વિશેષ હકીકત માટે જુવો કથાસરિતસાગર.
જીવમૂર્તિના માલતીમાધવમાં પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ છે. કાશ્મિ-
રના પૂર્વે થઇ ગયેલા મહાકવિ બાસે આ પ્રસંગનું વસ્તુ લઇ
સ્વપ્નવાસવદત્તા નામનું નાટક રચ્યું છે જે હાલમાં મળી આવવાથી
છપાયું છે. અત્યાર સુધી આ મહાકવિના નાટકો નાશ પામ્યાં હશે
એમ મનાતું હતું તે હાલમાં મળી આવ્યાં છે અને છપાય છે. વધારે
હકીકત માટે આની પ્રતાવના જોવી.

આ ઉદયનની કથાએના જાણનાર અને તેને કહેનાર બહુમુત

૪૬ જોમાં વસે છે એવા અવન્તી દેશમાં તું જજે, એમ મેઘ પ્રત્યે વક્ષ્યું કહેવું છે.

અવન્તિદેશ-અવન્તિ એ માલવાનું નામ છે. યીનાષ મુસાફર હ્યેનત્સંગ એને મોલોપો અથવા માલવા કહે છે. તેની રાજધાની માહો અથવા મહી નદીથી અગ્નિ ખુણામાં અને ભરુચથી લગભગ ૨૦૦૦ લી. ૪૪૩ માઇલ દૂર છે. ડા. કર્નોગહામના મત પ્રમાણે આમાં ભૂલ છે. કારણ કે ભરુચથી લગભગ ૧૫૦ માઇલને અંતરે માહીનું મૂળ છે અને ૧૦૦૦ લી. એમ ગણીએ તો ૧૬૭ માઇલને અંતરે ધારાનગર જે જુની રાજધાની હતું. તે ત્યાં છે-આની હકીકત ઘણી લાંબી છે. વિસ્તાર લયથી અહીં આપી નથી.

પહેલાં કહી તે નગરી ઇત્યાદિ-આગળના શ્લોકમાં કહેલી ઉજ્જયિની નગરી-જે લક્ષ્મીથી રેલી રહેલી છે, અર્થાત્ જોમાં લક્ષ્મીની અને સમૃદ્ધિની લીલાલેહર છે એવી. આથી લોકોનો વૈભવ, સમૃદ્ધિ, વ્યાપારનું વિશાળપણ અને બીજાં નગરો કરતાં એનું શ્રેષ્ઠપણ સૂચ્યું છે.

જે ખુદ્યાથી-જે નગરી સ્વર્ગમાં રહેતા સંસ્કારી જીવોનાં પુણ્યકર્મ ખૂટવાથી તેમને માટે જાણે ભૂમિપર બોલું વૈકુંઠ આવીને વસ્યું ન હોય અને જાણે સ્વર્ગનો એક ઉત્તમ ભાગ ન હોય તેવી છે-વૈકુંઠ-સ્વર્ગનો ભાગ, એમ કહી આ નગરીની પત્રિતતા અને સ્વર્ગ સમાન યોગ્યતા બતાવી છે-આ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સાત મોક્ષદાતા પુરીઓ કહી છે તેમાંની એક ગણાય છે-જુને.

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાંચી અવન્તિકા ।

પુરી દ્વારામતી ચૈવ સસૈતા મોક્ષદાયિકાઃ ॥

મર્થ્ય લોકમાં સ્વર્ગ હોય તો તે ઉજ્જયિની જ છે એમ કહેવાનો હેતુ છે.

૨૮ મા શ્લોકથી માંડીને લગભગ ૪૫ મા શ્લોક સુધી કવિ

લંબાવીને સ્વર મહર્ચા સારસોના રૂપાળા,
ખીલી રે'તાં કમળરજના સ્પર્શથી મ્હેકી રે'તા;
સીપ્રાવાયુ, શ્રમ સુરતનો નારીઓનો ઉતારે,*
સ્પર્શી ધારે લટી રિઝવતા+ નાથ પેઠે, પ્રભાતે. ૩૨

ઉજ્જયિનીનું મનોહર અને વિસ્તારવાળું વર્ણન સદ્ભાવપૂર્વક આપે છે. ઉજ્જયિની એમના આશ્રયદાતા મહાન વિક્રમનો રાજધાની હતી અને એ કાળિદાસનું નિવાસસ્થાન હતું એમ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. કવિએ અલકા સિવાય કોઈ પણ નગરનું આવું વિસ્તૃત વર્ણન આપ્યું નથી. તેમ કવિએને પોતાના નગરની મહત્તા પ્રત્યે સ્વાભાવિક અભિરુચિ હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં કાલિદાસ એ ઉજ્જયિનીના વિક્રમનો આશ્રિત કવિ હતો એના આ પણ એક સંવિશેષ પુરાવો છે.

લોક ૩૨— પાઠાન્તર—પ્રથમ રતિનો વારીનો થાક ટાળે.

+ ફરી વિનવતા. આ શ્લોકમાં કવિ સીપ્રાનદીનું અને ઉજ્જયિનીના પ્રભાતનું વર્ણન કરે છે.

લંબાવીને ઈ-તીરે ખેડેલાં સારસ પક્ષીઓના મદથી ભરેલા કલરવોને લખાવીને, અર્થાત્ આખા નગરમાં સંભળાય તેમ વહન કરીને. પવન શબ્દને વહન કરે છે એ સર્વવિદિત છે. પ્રજાનમાં થતા મધુર સારસોના કલરવને લાગે સુધી વહન કરતો તથા નદીમાં ખીલી રહેલાં કમળોની રજના સ્પર્શથી સુગન્ધવાન થયેલો મંદમંદ વાયુ સીપ્રા નદી ઉપરથી નગર ભણી વાંદાય છે.

ખન્દીજનોના શબ્દની પેઠે સારસોના મધુર કલરવથી પૌરજનો નિદ્રાથી મુક્ત થતા હશે અને મધુર સ્પર્શવાળો સુગન્ધવાન વાયુ તેમને અત્યંત આહ્લાદજનક થતો હશે હે મેત્ર! તને પણ તારા માર્ગના શ્રમ ઉતારવામાં આ પવન ધણો જ અનુકૂળ થશે એવું આમાં સૂચન છે.

ગુંથી મોંઘા મહિ ધરિ મુક્યા મોતીના શુભહારે,
 દૂર્વા વર્ણાં, જળહળ થતાં, કોટિ વૈદ્ય રત્નો;
 . પર્વાળાંના ઢગથી. શિપથી મોતીનો, જ્યાં બબરો;
 જોતાં લાગે જળથીજ ભર્યા હોય તેવા સમુદ્રો. ૩૩

સીપ્રાવાયુ=જેમ કોઈ પ્રિયતમ રતિશ્રમથી થાકેલી પોતાની પ્રિયાને પ્રભાતમાં લટી મંદ હસ્તસંવાહનથી તેના શ્રમને ઉતારે, તેમ આ સુગંધી થયેલો અને મંદગતિવાળો સીપ્રાનો વાયુ દુરત-શ્રમિતા પૌરસ્વીઓના અંગનો મૃદુ સ્પર્શ કરી, તેમના શ્રમને ઉતારે છે. અર્થાત્ તેમને અત્યંત પ્રિય અને અનુકૂળ થઈ પડે છે.

સ્પર્શી ધીરે-મંદ સ્પર્શથી અંગને ચાંપીને. સુરતશ્રમિત શ્રિઓને પ્રિયતમના હાથનું સવાહન અત્યંત પ્રિય હોય છે. જુવો આગળ પશુ કવિએ ઉત્તરમેધમાં કહ્યું છે કે સંમોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્તસંવાહનાનાં-જુવો ઉત્તર રામચરિત-અશિષિલપરિરંભદત્તસંવાહનાનિ । અમરુ ક્ષતક શ્લોક ૫૮ મો. આથી સીપ્રાના કીનારાનાં ઉપવેશનું વિહારયોગ્યત્વ સૂચ્યું છે. જુવો રઘુવંશ-સર્ગ ૬.

અનેન યૂના સહ પાર્થિવેન રંભોઃ કચિન્મનસો રુચિસ્તે ।

સિપ્રાતરંગાનિલકમ્પિતાસુ વિહર્તુમુથાનપરંપરાસુ ॥

શ્લોક ૩૩—આ શ્લોકમાં કવિ ઉલ્લસિનીની ધન સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરે છે.

મહિ-એક જાતનું મહાકીમતી રત્ન. શુભહાર-ધોળાહાર. દૂર્વાવર્ણાં-કોના ખાસ જેવા લીલાં. વૈદ્યરત્ન-ત્રીલા ઘેરા રંગનાં રત્ન, અર્થાત્ જેમાંથી લીલા ઘેરા રંગનાં કોના ખાસ જેવાં કિરણો પ્રસરે છે એવાં રત્નો.

ઉલ્લસિનીનાં આવાં કરોડો રત્નોથી ભરેલાં જગર જોતાં, રત્નોના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ સમુદ્રો તેમની આગળ જાણે માત્ર જળ-

આ સ્થાનેથી હરિ ઉદયને પુત્રી પ્રદ્યોતકેરી,
એની આંહિ હતી કનકની ઝાડીઓ તાડકેરી;
હસ્તી ગાંડો નલગિરિ અહિં સ્તંભ એંચી ભમ્યોતો,
કે'તા એવી વિધ વિધ કથા, સ્નેહિને લોભિયાઓ. ૩૪

થીજ ભરેલા હોય તેવા કાગે છે, અર્થાત્ રતનાકરોનાં કરતાં પણ ઉજ્જયિની વિશેષ રત્નોવાળી છે.

મક્ષિનાથ આ અને પછીના એ શ્લોકોને ક્ષેપક-પાછળથી ઉમેરેલા ગણે છે, પરંતુ તે પાર્શ્વવ્યુદયમાં અને બીજી ઘણી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળી આવે છે. માત્ર તેમના ક્રમમાં ફેરફાર છે, એટલે એમને ક્ષેપક ન ગણતાં મૂળમાં લીધેલા છે.

જીવો ધ્વન્દુદ્ભવ-શ્લોક ૭૫

मुक्तापुंगवान्प्रतिपद.....रुन्स्तराशीन् प्रयाला-

इकूरान्शंखान्मृगमदसरान्वीक्ष्य भूयो घरांश्च :

माहासीस्त्वं स्वपितुरुदधेर्हत सर्वस्वमात्तं-

रक्तो ह्येषः प्रकृतिगुणतो ज्येष्ठरत्नाकरोस्ति ॥

શ્લોક ૩૪—આ સ્થાનેથી—ઉજ્જયિનીમાંથી. ઉદયન—આને માટે જીવો શ્લોક—શ્લોક ૩૧. પ્રદ્યોતકેરી—ઉજ્જયિનીનો રાજ્ય પ્રદ્યોત અથવા જેનું બીજું નામ ચંડમહાસેન હતું તે. આ રાજ્યની કથા કથાસરિત્સાગરમાં આપેલી છે તેનો સાર નિચે પ્રમાણે છે. ઉજ્જયિનીના રાજ્ય મહેન્દ્રવર્માને એક જયસેન નામે પુત્ર હતો. તેને મહાસેન નામે એક પુત્ર થયો, જેનું બીજું નામ પ્રદ્યોત હતું. ધણો કાળ રાજ્ય કરતાં એને એક દિવસ એવો વિચાર આવ્યો કે મારી પાસે મારે લાયક તરવાર અને પટરાણી નથી, માટે મારે દુર્ગાદેવીનું આરાધન કરવું. આથી દેવીના આગમ ધણા ઉપવાસ કરી પોતાના માંસનું તેણે બળિદાન આપવા માંડ્યું. દેવી પ્રસન્ન થયાં અને કહ્યું કે તે આનું ચંડ-મયંકર કાર્ય કર્યું માટે તારું નામ ચંડમહાસેન

કહેવાશે. તને આ હું એક તરવાર આપું છું જેથી તને શત્રુઓ છતી શકશે નહીં અને અંગારક નામના દૈત્યની ત્રિજીવનમાં પશુ જેનો જોટો ન મળે તેવી અંગારવતી નામે પુત્રી, તારી પટરાણી થશે. આ વરદાન લઇ રાજા આનંદ પામી ધેર ગયો. તે આ શક્તિથી તથા નલગિરિ નામના મહા મહેન્મત્ત હાથીથી પોતાને વજ્ર અને ઔરવતવાળા ઇન્દ્ર સમાન માનવા લાગ્યો. એક દિવસે મૃગયા કરવા ગયો ત્યાં તેણે એક મોટા વરાહને દોઠો. તે વરાહની પાછળ પડતાં તે એક ગુહામાં પેઠો, ત્યાં અલૌકિક નગરી તેના દોઠામાં આવી. ત્યાં તે વિરામ લેતો હતો તેવામાં સેંકડો દાસીઓથી પારવૃત્ત એક મનોહર કુમારિકા તેના જોવામાં આવી, તેણે રાજા પાસે આવી હડીકત પુછતાં રાજાએ સર્વ વાત વિદિત કરી. આ સાંભળી તે અત્યંત રડવા લાગી, ત્યારે રાજાએ તેને કારણ પુછતાં તે બોલી કે, મહારાજ મારું અંતર તમારાપર આસક્ત થયું છે, પરંતુ આ વરાહ જે મારો પિતા અને જાતનો રાક્ષસ છે, તે નિદ્રાથી જાગ્યા પછી તમને મારી નાંખશે અને મારી બધી આશાઓ વિકળ જશે. મારું નામ અંગારવતી છે, અને હું આ અંગારક દૈત્યની પ્રિય પુત્રી છું. આ અનેક દાસીઓ રાજકન્યાઓ છે, જેને મારા પિતાએ મારી સેવામાં રાખેલી છે.

આ સાંભળી રાજાએ તેને કહ્યું કે તું તારા પિતાને એમ કહી રહી પડજે કે તમારો કોઇ વધ કરે તો પછી મારી શી દસા ? આથી તેને તારા ઉપર દયા આવશે. તેણે પિતાની પાસે જઇ તેમ કહ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે મારું આખું અંગ રક્ષિત છે. માત્ર મારો ડાબો હાથ મારું મર્મ સ્થાન છે, તેનું રક્ષણ મારું ધનુષ કરે છે. રાજાએ આ વચનો સાંભળ્યાં. પછી રાક્ષસ શિવપૂજન કરવા બેઠો ત્યારે રાજાએ આવી ધનુષ્ય છિનવી લઇ બાણ મારવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ દૈત્યે પોતાનો ડાબો હાથ ઉઘોડી તેને ચોંભવાનું કહ્યું. રાજાએ ન ચોંભતાં બાણ મારી તેનો નાશ કર્યો અને તેની પુત્રી

જાળી માર્ગે થઈ પસરતા કેશસંસ્કારધરે,
ઘેરાવાથી જલધર થશે, તાહરાં અંગ ભારે;
નાચી રે'શે થનથન તને જોઈ માંડી કળાઓ,
બંધુ પ્રીતિ ધરી, બવનના માન હેતા મથૂરે;
માટે માગે શ્રમ બહુ થતાં ભિસજે થાક ખાવા,
ત્યાં મ્હલોમાં ધનિકજનના, પુષ્પથી મ્હેછી રે'તા,
જોતો શોભા, કુમકુમ ભરી પાહની પંક્તિઓની;
ધીમે ધીમે લલિતવનિતા ચાલવાથી પડેલી. ૩૫

અંગારવતીને પોતાને ત્યાં આણી. આ રાણીથી તેને ગોપાલક અને
બાળક એવા બે પુત્રો થયા. છેલ્લા પુત્રના જન્મોત્સવમાં તેણે ઇન્દ્રને
આમંત્રણ કરી પ્રસન્ન કયો તેથી તેણે વરદાન આપ્યું કે તારે એક
ચંદ્રની લેખા જેવી મનોહર પુત્રી થશે. આ પુત્રીનો જન્મ થતાં
રાજાએ તેનું વાસવહતા-ઇન્દ્રની આપેલી-એવું નામ પાડ્યું. વાસવહ-
તાના રૂપ ગુણ લાવણ્યની કીર્તિ સાંભળી વત્સરાજે ઉજ્જયિનીમાંથી
તેનું હરણ કર્યું. મ્હોતરાજને મૃગયાનો ધણો શોખ હતો.

કેતા આવી-ભુનાં સ્થાનોના ભોમિઆઓ જેમ યાત્રાળુઓને
અથવા સ્નેહીઓને બધી કથાઓ કહે છે તેમ ત્યાંના વૃદ્ધ મનુષ્યો
આ રાજાનાં ભુનાં ભુનાં સ્થાનો ઓળખાવી આનંદ આપે છે.

સ્લોક ૩૫—કેશસંસ્કાર ધૂપે-ઓઓ યોજેલા વાજને સુકા-
વાને અને સુગંધી કરવાને માટે અગર ચંદન આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો
ધૂપ દે છે, તેના ધૂમાડથી.

ઘેરાવાથી—હે મેધ ! હજારો ઓઓ આમ કેસને ધૂપ દેતી
હશે તેના ધૂમાડના જાળીઓમાંથી નીકળતા ગોટને કોંબે તું ઘેરાઈ
જતાં તારાં અંગ ભારે થશે, અર્થાત્ તારું સ્વરૂપ ધૂણીના અને
તારા એક રંગથી ધણું મોટું દેખાશે. આથી ઉજ્જયિનીની ઓઓનું
વિશ્વાસિત્વ અને અંગસંસ્કારમાં કુશળતા ખતારી છે.

અંધુ પ્રીતિ-મેઘને જોતાં મોરને અત્યંત હર્ષ થાય છે અને કળાઓ મંડી કેદા શબ્દ કરી ઘણાજ આનંદ ખતાવે છે, આથી મેઘને તેમનો અંધુ કલ્પો છે.

હે મેઘ! તને મિત્રને જોતાં મહેલોમાં પાળેલા મયૂરો અત્યંત આનંદ પામી કળાઓ કરી નૃત્ય કરવા મંડી જશે. વલ્લાસિની સ્ત્રીઓ આનંદને અર્થે મયૂરાદિ પક્ષાઓ પાળે છે તેનું અત્રે સૂચન છે.

માટે માર્ગે—માર્ગમાં અહુ શ્રમ થતાં તું ત્યાં પૂજના તથા ઉપભોગાર્થે આણેલાં પુષ્પોના ઢગલાઓથી મેહેડી રહેતા મહેલો ઉપર વિશ્રામ લેવા ખેસજો. પુષ્પાદિથી નગરજનોનું મોજાપણું અને વૈભવ સૂચવ્યાં છે. મહેલોપર મેઘને વિશ્રામ લેવાનું કહેવાથી આકાશમાં મેઘને વિરામ આપે તેવા ઉચ્ચા અને ગ્રાહ પર્વતો જેવા મહેલ ત્યાં શોભી રહ્યા છે એમ સૂચવ્યું છે.

ઉજ્જયિનીના મહેલો ઉપર ખેસી વિશ્રામ લેવાની સાથે તને ન્યાનું સ્ત્રી સૌન્દર્ય પણ જોવાનું મળશે

કુમકુમભરી પાદની પંક્તિઓની—કંકુનાં પગલાંની ઓળા-પંક્તિઓ.

લલિત વનિતા—લાવણ્યવાળી સ્ત્રીઓ.

મહેલમાં આમ તેમ ધીમે ધીમે ફરતી લાવણ્યવતી સ્ત્રીઓના પગે ચોપડેલા મેદી, અળતા વગેરેના લોના રંગથી પડેલી કંકુનાં પગલાંના જેવી ઓળા જોતો જોતો તું મહેલોપર વિરામ લેજો; અથવા આસતાં લાલપોથી જેવી પાનીઓની રક્ત કાન્તિથી જેમ કંકુનાં પગલાંની હારે પડી હોય તેવા શોભતા મહેલોમાં આવું અલૌકિક સ્ત્રીસૌન્દર્ય જોજો. આથી ત્યાંની સ્ત્રીઓના પગની સુકુમારતા અને ઉત્તમ સૌન્દર્યનું સૂચન કર્યું છે.

ભાવાર્થ એ કે ધૂપાદિ દેશસંસ્કાર અને શરીરસંસ્કારમાં ત્યાંની સ્ત્રીઓ અત્યંત કુશળ છે, દેશને સુવાસિત કરવા પુષ્પ વગેરે ગુંથવા એ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક વિલાસ છે. જુવો કુમારસંભવ—

જેશે ન્યાળી શિવગણ, ગણી શંભુના કંઠરૂપ,
જાતાં ચણ્ડીપતિ શિવતણા ધામમાં ત્યાં પવિત્ર;
ગંધાળીના રમતી જળમાં, નારીના અંગરાગે,
ઠંડા વાયુ કમળ સુરભી, વાડીઓને ઝુકાવે. ૩૬

ધૂપોષ્મણા ત્યાજિતમાર્દ્રમાવં ।

કેશાન્તમન્તઃ કુસુમં તદયિમ્ ॥

મયૂરાદિ પક્ષીઓ પાળી અનેક પ્રકારના વિનોદ કરનારી તથા
અત્યંત સુમાર અને લાવણ્યવતી સ્ત્રીઓથી ઉજ્જવિતી શામાયમાન
છે—માટે ખાસ ખાટે માર્ગે થઈને પશુ તું એ નગર નેચા વિના
જતો નહીં.

શ્લોક ૩૬—'હું મેધ' મહાકાલેશ્વરના ધામમાં જતાં તેમના
ગણો-શિવના ગણો-તને શંભુના કંઠરૂપ-કંઠ જેવો શ્યામ-મણી
આદરપૂર્વક નિહાળશે. પોતાના સ્વામી શંભુના કંઠ જેવો તારો વર્ણ
શ્યામ હોવાથી હું મેધ! શિવના ગણો તને માન અને સદ્ભાવથી
જોઈ રહેશે.

શંકરનું બીજું નામ નીલકંઠ-શ્યામ કંઠવાળા એવું છે. જ્યારે
દેવો અને દાનવોએ સમુદ્રનું અત્યંત મંથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી હલા-
હલ વિષ નિકળ્યું અને ત્રિભુવનમાં તેની ઝેરી જ્વાળાઓ પ્રસરવા
લાગી. આવી ધ્વજાની પ્રાર્થનાથી ભગવાન શંકરે તે ઝેરનું પાન
કરી પેટમાં ન ઉતારતાં તે પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું, જેથી
એમનો કંઠ શ્યામ વર્ણનો થઈ રહ્યો છે.

આ મહાકાલેશ્વરનું ધામ ધણી જૂના વખતનું છે અને પરમ
શ્રેયને આપનારું છે—જુઓ ૨૬૬ પુરાણ—

આકાશે તારકં લિંગં પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ।

મર્ત્યલોકે મહાકાલં દૃષ્ટ્વા કામમવાપ્નુયાત્ ॥

જો તું ઠા'ડે જલધર મહાકાલને ધામ પો'ચું,
તો ત્યાં રે'જે દિવસ સઘળો આયમે ત્યાં મુધી તું;
સંધ્યા પૂજા શિવતણી થતાં, ગર્જના રૂપ તારી,
કર્જે આત્મા સફળ, મધુરી નોખતો ગર્ગડાવી. ૩૭

આ મહાકાલનું સ્થાન માત્ર મુક્તિનું સ્થાન છે એટલુંજ નહિ પણ અપૂર્વ વિહારનું સ્થાન પણ છે.

જૂલે જેનાં-જે ધામનાં ઉપવન-વાટિકાઓ, પાસે વહેતી મધ-વતી નદીના જળમાં વિહાર કરતી યુવતીઓના અંગરાગથી-સ્નાન કરતાં યોગેશ્વર સુગંધી દ્રવ્યોની પરિમળથી-તથા કમળના પરાગથી સુગંધી થયેલા પવનથી નિરંતર ઝુલ્યા કરે છે એવો ઉત્તરાશ્વનો અર્થ છે. મોક્ષ પ્રસ્થાપનને આ મોક્ષનું સ્થાન છે અને વિલાસીઓને વિલાસ કરવાનું પણ આ અપૂર્વ સ્થાન છે.

પાઠાન્તર-ખેલંતી મધવતી જળમાં નારીના અંગરાગે;
મીઠા વાયુ કમળરજથી, વાડીયો જ્યાં ઝુલાવે.

શ્લોક ૩૭-જલધર-મેઘ. મહાકાલ-કૃત્તિજિની પાસે મહા-કાલ નામનું શિવધામ-દેવાલય. સંધ્યાપૂજન-સંધ્યા સમયની આરતી. સંધ્યાકાળની આરતી વખતે તારી ગર્જનારૂપ નોખતો વગાડીને, એ પ્રસંગમાં ભાગ લઈને તારું જીવન સફળ કરજે.

મહાકાલેશ્વરનું ધામ ધણું પ્રસિદ્ધ છે. કાલિદાસ કૃત્તિજિનીના વર્ણનમાં રઘુવંશમાં પણ તેનું વર્ણન કરે છે.

અસી મહાકાલનિકેતનસ્ય વસન્તપૂરે ફિલ ચંદ્રમૌલેઃ ।

તમિષ્ણપક્ષેપિ સહ પ્રિયામિજ્યોત્સ્નાવંતો નિર્વિશતિ પ્રવોષાન્ ॥

દેખાયે છે ત્રિવલી ઉદરે, જેની રત્નપ્રભાથી,*
એવાં તજે જળહુળી રદ્યાં ચામરો હાથ ઝાલી;
લીલાથી ત્યાં ચમરી શિવને ઢોળતાં, હાથ થાકે,
નૃત્યે જેના પગ ઠમકતાં, મેખલા ઝીણી વાગે;
પાયે દૂખે ઘસઘ નખિયાં, અંશુકે તાલ આપી,x
તેને ન્યાયે નવજલકણે, મેઘ ! તું દેશ શાન્તિ,
ત્યારે તારાભણિ સુખ કરી, ત્યાંની વારાંગનાઓ,
એથે નાખી મધુકરતણી શ્રેણી જેવાં કટાક્ષો. ૩૮

શ્લોક ૩૮—આ શ્લોકમાં મહાકાલેશ્વરની સંધ્યા પૂજા વખતે
નૃત્ય કરતી માલવદેશની ગણિકાઓનું વર્ણન છે.

હાથે પહેર્યાં—મૂળમાં રત્નચ્છાયાસ્ત્રિતવલિમિઃ એવું ૫૬ છે
તેનો મક્ષિનાથ, કંકણોમાં જડેલાં રત્નોની ઝળકથી જેના દાંડાઓ
તેનેમમ થઇ રહ્યા છે એવાં—ચામરો—એવો અર્થ લે છે.

ખીજા ટીકાકારો, જડેલાં રત્નોવડે—રત્નોના તેજથી, ઉદર ઉપ-
રની ત્રિવલીને—મસલ અંગવાળી સ્ત્રીઓના પેટપર પડતા ત્રણ વાટા
દેખાડી અપતાં ચામરો, એમ અર્થ લે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ
કે હાથમાં ઝાલેલાં ચામરોના દંડમાં જડેલાં મણિ રત્નોનો ઝળકાટ
વારાંગનાનાં આછાં વસ્ત્રમાંથી અંગની ત્રિવલી દેખાડી આપે છે. શ્લોક-
કના બાવને આ ઉપરનો અર્થ વધારે અનુકૂળ અને રસનો પોષક
બાજે છે, માટે બાપાન્તરમાં તે લીધો છે.

વારાંગનાઓ હાથમાં મણિયા જડેલાં ચામરો ઝાલી નૃત્ય
કરતાં આમતેમ ચામર ઢોળે છે, તેનાં રત્નોના પ્રકાશથી તેમના ઉદર-
પરની ત્રિવલી આછાં વસ્ત્રમાંથી દેખાય છે, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

લીલાથી—ભટકકાર હાથની છટાથી—આથી નૃત્ય કરતી ગણિ-
કાઓની હાથ વગેરેની અંગચેષ્ટા દર્શાવી છે.

હાથ થાકે-એ શબ્દે એમની સુકુમારતા બતાવી છે.

નૃત્યે-નાચતા પગના ઠમકાથી જેની કમર ઉપરની મેખલાની ધ્રુધરીઓ ઝીણી ઝીણી વાગે છે-આથી નૃત્યમાં પગની ચપળતા બતાવી છે.

પાયે દૂખે=રાઘની સાથે પગની ધ્રુધરીને તાલ મેળવવા અંગુઠો ઠોકી તાલ આપવો પડે, તે વારંવાર કરવાથી જેના નખ ધસાતાં અંગુઠાના નખિયાં-અમ્મલાજ આળા થઈ દુખતા હશે. એવી વારાંગ-નાઓને જ્યારે તું નવા જન્મદાયી શાન્તિ આપીશ ત્યારે તારા સામુ સુખ કરી ઉપકાર સુદ્ધિથી તેઓ કાળાં વિશાળ નેત્રથી તારા સામી દષ્ટિ કરી જશે.

જેશે નાંખી-નેત્રને કમળની ઉપમા અને વચમાંની કાળી કાઠીમાંથી નીકળતી દષ્ટિને કમળમાંથી ઉડતી શણા ભમરોની પંક્તિની ઉપમા છે. જેમ કમળમાંથી કાળી, ભમરોની હારની હાર ઉડે તેમ એમનાં નેત્રમાંથી પ્રસરી વહાળ સ્વામ દષ્ટિ તારી તરફ પ્રસરશે.

કાલિદાસને આ ઉપમા અત્યંત પ્રિય છે. જુવો—

રધુલશ-વિલોલનેત્રભ્રમરંગવાક્ષા સહસ્રપત્રામરણા દ્વાસન્ ।

આ ગણિકાઓનું દૈશિકનામનું નૃત્ય અહીં બતાવ્યું છે. જુવો મુત્યસર્વસ્વમાં એનું લક્ષણ—

સ્રઙ્ગકંદૂકવસ્ત્રાદિ દંડિકાચામરસ્રજઃ

વીળાં ચ ધૃત્વા ચત્કુર્ચુસ્તન્નૃલ્યં દૈશિકં વિદુઃ ।

આ શ્લોકમાં કવિએ ભાસવદેશની ગણિકાઓનાં સ્વરૂપ, શાવપય, મૃદુતા, નિલાસકુશળતા અને નૃત્યનું કૌશલ બતાવ્યું છે.

* પાદાન્તર-હાથે પહેર્યાં, મણિયમ્મી જડ્યાં કંકણોની પ્રભાથી, હાંડી જેની જળહળથતી જેમ રતને જડેલી,

*

*

*

*

*

*કુંળાં ગાત્રે નખપદ પડી દૂખતાં રહેજ રહેજે
તેને તાળ જણકણવડે મેઘ તું શાન્તિ દેજે—

નૃત્યારંભે કર, શિવનણા મંડલાકાર ઘેરી,*
રાતું સંધ્યાતાલું નવજપાપુપથું તેજ પામી;
તું હસ્તીના રુધિર ગળતા ચર્મરૂપે થવાથી,
ભક્તિ તારી સ્થિર નયનથી જોઇ રે'શે ભવાની. ૩૯
ચાલી જતી રમણ સમીપે નારીને, રાજમાળે,
મોઢે મોઢું જરી નવ મુઝે એવી અંધારી રાત;
સોના રેખા સમ વિજળાંથી માર્ગ દેજે બતાવી,
ના તું વૃષ્ટિ કરી ગરજતો, ખડી જશે તે બિચારો. ૪૦

પ્રલોક ૩૯--નૃત્ય રંભે શિવ, સંધ્યા સમયે જ્યારે નૃત્ય
કરે ત્યારે. મંડલાકાર ઘેરી-ચારે તરફ ઘેરાયે.

*પાઠાન્તર-નૃત્યારંભે તરુવનરૂપી શંભુના હાથઘેરી.

રાતું સંધ્યાતાલું-સંધ્યા ાળતું, નવાં જપાપુપ-રાતા રંગનાં
પુપ્પ, તેનાં દેતું તેજ ધારણ કરીને.

તું હસ્તિના ઇ-તું રયામ વણતો છે, તેમાં સંધ્યાકાળનું
રાતું તેજ ભગવાયી નૃત્યમાં શંભુને રુધિર ગળતા ગજચર્મની જરૂર
નહી પડે-અર્થાત્ તુંજ એગના ઉપર ગજચર્મરૂપે થઇ ઉભો રહેજે,
જેથી ભવાની તારી શિવ ઉપર ॥ ભક્તિને સ્થિર નયનથી જોઇ
રહેશે. જ્યારે ગજસૂર નામનો દૈવ્ય અન્યંત ઉન્મત્ત થઇ દેવોને
અને ઋષિઓને પીડવા લાગ્યો ત્યારે તેઓએ કાશીમાંજઇ શિવના
દેવળમાં આશ્રય લીધો, આથી તેમનો ભય નિવારવાને ૧૩૨૯ ગજ-
સૂરને માર્યો અને તેનું લોહીથી બીનું ચામડું ઉતારી તાંડવ નૃત્ય
કર્યું હતું, એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ વાતનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

શંભુ જ્યારે ગજચર્મ ઓઢી તાંડવ કરે છે ત્યારે ભવાની
ભય પામે છે, પણ તું કાળા રંગનો છે અને સંધ્યાનું તેજ તારામાં
મળશે એટલે ગજચર્મરૂપ દેખાવાથી ભવાની વગર ભયે તારી
ભક્તિને સ્થિર દૃષ્ટિથી જોશે.

પ્રલોક ૪૦.—મહાકાલનું આરાધન કરી યજ્ઞ મેધને ઉજજયિ-

ત્યાં સૂતેલાં કપ્પુતરબચાં મહેલના કેા ઝરુખે,
 ખોલી થાક્યાં વિજળી વહુનો થાક ઊતારવાને;
 શત્રિ ગાળી, સુરજ ઉગતાં કાપજે બાકી માર્ગ,
 *માથે લીધા પછી સુહૃદનું છોડી દે કાર્ય કાણુ. ૪૧

નીમાં રહેવાનું કહે છે. અહિં ઉજ્જયિનીની અભિસારિકાઓનું વર્ણન છે.

રમણસમીપે-પોતાના પ્રિયની પાસે.

નારીને-અભિસારિકાઓને-સંકેત પ્રમાણે પ્રિયને મળવા જનારી સ્ત્રીઓને.

સોનારેખાસમ-સોનાની લીટીઓ દોરી હોય તેવી સ્ત્રીઓ વિજળીના અમકારાથી, અત્યંત અંધકારમાં રાજમાર્ગે ચાલી જતી સ્ત્રીઓને અંધારામાં અથડાવા ન દેતાં માર્ગ દર્શાવજે; તેમ તું વૃદ્ધિ કરી ગજતો. 'તે' કારણુકે તે ડરી જશે. અર્થાત કાંઈ પણ્ય રીતનું એમને વિદ્ય કરાહ નહીં, કારણુ કે સતતનરકે વાસો સ્નેહવિક્ષેપકારિણઃ કાંઈના સ્નેહમાં વિક્ષેપ પડાવનારનો નરકમાં વાસ થાય છે.

જીવો આવી જતનો બાવ-

ગચ્છન્તીનાં નિશિ પતિયદ્વં યેન્ધકારં સ્વજન્તિ,

તાંસ્ત્વં સ્ત્રીણાં સ્થગિતનયનં છાદયિત્વાજ્જતારાઃ

કૂરીકુર્યાં વિરહિવિષદાનમ્બુવાહાન્ સ્વશક્ત્યા

પ્રાયઃ સન્તઃ શિશુતરુણિષુ ત્યાર્દ્રચિત્તા ભવન્તિ-પવનદ્વત-૧૬

કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં આવું વર્ણન બહુવાર આવે છે. જીવો-

શ્વેતીક્ષ્ણમુષ્ણૈર્વનતાં પયોમુર્ચાં ધનાન્ધકારાદ્વતશર્વરીષ્વપિ

તત્તિપ્રમાદશીતમાર્ગભ્રમયઃ પ્રયાન્તિ રાગાદમિસારિકાઃ ક્રિયઃ-મ્હતુસંહાર.

સ્લોક ૪૨-સૂતેલાં કપ્પુતર-કપ્પુતરોને મોટાં ધરોના જરુખા જળ વગેરેમાં વાસ કરી રહેવાની સ્વાભાવિક રીતે ટેવ હોય છે.

લૂછે આંસુ, પ્રિય ઘરબણી આવીને ખંડિતાનાં,
તે વેળા તું વિખરઈ જજે, સૂર્ય ના ઢાંઝી દેતાં;
હીમાશ્વને નલિની મુખથી લૂછવા એય જાશે,
માટે એના કર રૂંધિશતો, ખૂબ રાષે ભરાશે. ૪૨

સારોદ્ધારિણી, વલ્લભ વજેરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પાળેલાં કણુતરો
હોય છે. એ પ્રાણીના અત્મતંત મદથી ભરેલા હું હું શબ્દ કામોદીપક
હોવાથી ભોળી લોકો એમને ધરમાં પાળે છે.

જીવો વિક્રમાર્ચશીય અને માલવિકાભિમિત્રમાં,

ધૂપૈર્જાલવિનિસૃતૈર્વલમ્બયઃ સંદિગ્ધપારાવતાઃ ।

સૌખાન્યત્વર્થતાપાદ્વલમિપરિચયદ્વેષિપારાવતાનિ ॥

એડી થાક્યાં ઇત્યાદિ-આખો દિવસ વિવિધ પ્રદેશો જોવાથી
તથા તારી સાથે વારંવાર વિલાસ કરવાથી થાકી ગયેલી તારી
પ્રિયા વિજળીનો શ્રમ ઉતારવાને. તારી ખાતર નહીં તો તારી સુકુ-
માર પ્રિયાની ખાતર પણ તારે આવા મહેલોમાં વિશ્રામ લેવો પડશે.

માથે લીધા પછી ઇ-મિત્રનું કામ માથે લીધા પછી ગમે
તેવો મઠ પણ તે કામ છોડી દે નહીં તો પછી તું તે ક્યાં વિના
રહેશે જ નહીં, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. એકવાર રનેહીનું કાર્ય
માથે લઈ છોડી દેવું એ મહાપાતક છે. જીવો

સુહૃદર્થ પ્રતિશ્રુત્ય યશ્ચ પશ્ચાદકુર્વતાં

તેનં પાપેન લિપ્યેયં યથાં નાગમે પુનઃ-મહાભારત.

*પાઠાન્તર-જે લે માથે પ્રિય સુહૃદનું, કાર્ય છોડે ન તેહ.

શ્લોક ૪૨-લૂછે આંસુ ઇત્યાદિ-પ્રભાત એ ખંડિતા
નાયિકાનાં આંસુ લૂછવાનો સમય છે. રાત્રિએ અન્ય સ્થળે આનંદ
કરી પ્રભાતે ઘેર આવેલો પતિ, રીસાયેલી ખંડિતા નાયિકાને મનાવતાં
આંસુ લૂછી તેને પ્રસન્ન કરે છે.

ખંડિતા-ખીજે આસકત હોવાથી શ્રેષ્ઠ આવતાં પતિના ઉપર રાષ, હર્ષાથી કુપિત થયેલી તથા માન ખંડન પામેલી નાયિકા-આ કાવ્યશાસ્ત્રની આઠ નાયિકાઓમાંની એક છે-એનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

નિપ્રાકષાયમુકુલોકૃતતામ્રનેત્રો નારીનચ્ચવળવિશેષવિચિત્રિતાંગઃ ।

યસ્યાઃકુતોપિ ગૃહમેતિ પતિઃપ્રમાતે મા ચંડિતેતિ વ્રથિતા કવિભિઃ પુરાણઃ॥

કાવ્યશાસ્ત્રોમાં જે અષ્ટ નાયિકાના ભેદ પાડ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે ૧ સ્વાધીનભતૃકા, ૨ ખંડિતા, ૩ અભિસારિકા, ૪ કલહાંતરિતા, ૫ વિપ્રલબ્ધા, ૬ પ્રાપ્તભતૃકા, ૭ વાસક-સબળા, ૮ વિરહોત્કાંઠતા-આ સિવાય બીજા નાના ભેદ છે, જે અત્રે વિસ્તારભયથી આપ્યા નથી.

હું મેઘ-પ્રભાતે જ્યારે શકતાપદા પોતાની ખંડિતા પ્રિયાનાં આંસુ લૂછે અને પટાવી સમજાવે, ત્યારે તું સૂર્યને પણ ઢાંકી ન દેતો, કારણ કે એ પણ પોતાની ખંડિતા થયેલી કમલિનીરૂપી નાયિકાનાં આંસુ લેવા પોતાના કર-હાથ-અથવા કિરણો પ્રસારતો હશે. અહિં કવિએ સૂર્યને નાયક કહ્યો છે, તે કમલિનીને બીડાયેલી મૂકી અન્ય રથને રાત્રી ગાળી પ્રજાતમાં કમલિનીને પ્રસન્ન કરે છે. કમલિનીને ખંડિતા નાયિકા કહી છે. પ્રભાતમાં ચર્તા ઓસનાં-ઝાકળનાં બિન્દુ જે કમલિનના પત્ર ઉપર ઠરી રહ્યાં હોય, તેને આંસુ કહ્યાં છે અને સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી તે ઝાકળનાં ટીપાં સૂકાઈ જાય છે, તેને સૂર્ય પોતાના કર-હાથ અથવા કિરણોથી રીસામલી કમલિની પ્રિયાના મોં ઉપરથી લુછી નાંખે છે, એવી કલ્પના કરી છે. સૂર્ય આમ મનામણી કરવા જતો હશે, માટે તું એના કર-કિરણોરૂપી હાથ, વાદળથી રાકી રાખીશ તો તે રાધે ભરાશે.

ગંભીરાના હૃદય સરખા સ્વચ્છ વારિપ્રવાહે,
તારો આત્મા સુલગ, ઠરશે ત્યાં જઈ જાયારૂપે;
ઉડી રે'તાં કુમુદવરણાં મત્સ્ય રૂપી કટાક્ષો,
જેજે એનાં અક્ષણ કરતો, મેઘ થૈ ખૂબ મોંઘો. ૪૩

શ્લોક ૪૩—ગંભીરાના-ગંભીરા નામની નદીના-અથવા
ગંભીર સ્વભાવવાળી કોઈ નાયિકાના.

હૃદય સરખા સ્વચ્છ-હૃદય જેવા સ્વચ્છ-પ્રસન્ન. પ્રસન્ન
થયેલી સ્ત્રીના હૃદય જેવા. આ વારિપ્રવાહનું વિશેષણ છે.

સુલગ ! સુંદર-

તારો આત્મા જાયા રૂપે ઠરશે-તારા દેહનું જાયારૂપે ગંભી-
રાના સ્વચ્છ જળમાં પ્રતિબિંબ પડશે-અથવા જાયા એટલે કાન્ત
ગિત એ રૂપે, એમ પુરૂષ પક્ષે લેવાય છે.

જેમ કોઈ ભાગ્યશાલી સુંદર પુરૂષની કાંતિની છાંયિ અનુરક્ત
થયેલી ગંભીર નાયિકાના પ્રસન્ન થયેલા અંતઃકરણમાં વશી જાય છે,
તેમ હે મેઘ, ગંભીરા નદીના સ્વચ્છ હૃદયરૂપ વારિપ્રવાહમાં તારા
દેહની જાયા પ્રવેશ કરશે-અર્થાત્ તું જાયારૂપે એના અંતરમાં વશી
રહીશ. કવિએ અહિં મેઘનેા અને નદીનેા નાયક-નાયિકારૂપે સંબંધ
કલ્પ્યો છે.

ગંભીરા તારા ઉપર અનુરક્ત થશે માટે તું મોંઘો થઈ,
કટાક્ષ જેવી ચંચળ અને ઘોળી તથા આમ તેમ ઉડતી માછલીઓ-
રૂપી એ નદીનાં તારા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવતાં કટાક્ષને અક્ષણ ન કરીશ-
અર્થાત્ એના પ્રત્યે બેદરકારી બતાવી એમને બ્યર્થ જવા દઈશ
નહી. કારણ કે-

નાનુરક્કામુપેક્ષત લજ્ઞાસંવૃતભાવનામ્

લજ્ઞમથી ભાવનાને પ્રકટ નહી કરી શકતી હોય એવી અનુ-
રક્તાની પ્રેમીએ અવગણના ન કરવી.

હીલું થાતાં, ઉતરી પડતું તીરરૂપી નિતંબે,
લાલ એણે, કરથી પકડી રાખીયું હોય ભણે;
તેથી રીતે તટપર ઉભી નેતરોમાં બરાયું,
એથી લેતાં જળરૂપી રુડું ક્યામળું વસ્ત્ર એતું.
નિશ્ચે તારૂં બુકી બુકી જશે ભારથી પૂર્ણ અંગ,
ધારૂં છું જે બહુ કરીશ તું, ત્યાંથી જાતાં વિલંબ;
આખ્યા કેડે સુરતરસને ફાણ એવો હશે જે,
પાસે ઊભી વિવૃતજઘના કામિની છાડી દેશે. ૪૪

સ્લોક ૪૪—આમાં ગંભીરા નદીતું નાયિકરૂપે અને મેઘનું નાયિકરૂપે વર્ણન છે અને સંયોગશૃંગારની એજાનું નિરૂપણ છે. નદી નાયિકરૂપે છે. એનો ક્યામ દેખાતો જળનો પ્રવાહ વસ્ત્રરૂપે છે. હંચા ધોળા તટ નિતંબરૂપે છે અને જળપ્રવાહને અટકાવતા વેનસ દાથરૂપે છે. મેઘ અનુરક્ત નાયક છે. ગંભીરા અનુકૂળ થતી નાયિકા છે.

હીલું થાતાં ઉતરી પડતું—આ વસ્ત્રનું વિશેષણ છે. વસ્ત્ર હીલું થઈ જતું અને નિતંબપરથી સરી પડતું, એ નાયિકાની અનુકૂળતા અને પ્રમળ મદનભાવના બતાવે છે. વસ્ત્ર સરી સરી જાય છે તેને મુકી દેવા હચ્છતી છતાં ગંભીરા લજ્જાથી નેતરોરૂપી કરવડે એથી રાખતી નથી પણ રોકી રાખે છે.

જેમ કાર્ષ્ક કામી અનુકૂળ નાયિકાનું વસ્ત્ર સરી પડતું હોય તેને એવવા જતાં લજ્જાથી તે સ્ત્રી તેને અટકાવી રાખે છે તેમ જળરૂપી વસ્ત્રને મેઘ એથી લેતાં ગંભીરા નેતરોરૂપી દાથથી લજ્જાની મારી અટકાવી રાખે છે.

મક્ષ કહે છે કે, હે મેઘ ! આ શૃંગારએજામાં લુબ્ધ થવાથી

વર્ષાગ્નિન્દુ પડી ઉપસતી પૃથ્વીના અંધવાળો,
હસ્તીઓથી મધુર સુંદના સૂસુવાટે પિવાતો;
ઠંડો વાયુ ફળ પકવતો ઉંઘરાનાં વનોમાં,
*વા'શે ધીરે અનુકૂળ થતો દેવગિરિ જતાં ત્યાં. ૪૫

તું ત્યાંથી ચાલતાં બહુ વિશંખ કરીશ. અર્થાત્ તું ત્યાંથી નહીં જ
ખરી શકે—નીચેનાં બે ચરણમાં તેનું કારણ બતાવ્યું છે.

વિવૃતજઘના-જેનું જઘન-કમ્બરથી નીચેનો ભાગ; ઉપડી
ગયું છે એવી.

કામિની=અનુકૂળ હચ્છાવાળી સ્ત્રી.

રસનો અનુભવી થયા પછી એવો કોણ હોય કે જે આવા
રસોપભોગને જતો કરે, અર્થાત્ કોઈ એવો અરસિક હોય જ નહીં
કે નહોં આમળ આવેલું અમૃત દોળી નાંખે—

*સ્લોક ૪૫—વર્ષાગ્નિન્દુ ધત્યાદિ=તાજી વૃષ્ટિથી ભીંજવાથી
ઉપસી આવતી પૃથ્વીના સુવાસવાળો. આ વાયુનું વિશેષણ છે.

હસ્તીઓને ભૂમિની વાસ અત્યંત પ્રિય હોય છે તેથી ભૂમિના
સુવાસવાળા પવનને સુંદમાં ખેંચતા હસ્તીઓનાં ટોળાં ત્યાં ફરતાં
દશે એમ સૂચ્યું છે.

ઉંઘરાનાં વનો=વર્ષાકાળમાં ઉંઘરાં પરિપક્વ થાય છે. અંજીર
જેવા ફળવાળાં ઉંઘરાનાં વૃક્ષો.

દેવગિરિ=પ્રે. વિદ્યસન આને માલવાના મધ્ય ભાગમાં ચંબ-
સની દક્ષિણે આવેલા દેવગઢની પાસેનો પર્વત કહે છે. આ પર્વત
ઉપર કાર્તિકેયસ્વામિનું દેવળ છે, જેનું વર્ણન આની પછીના સ્લોક-
માં કવિએ આપેલું છે.

*પાઠાન્તર-ધીરે ધીરે ન્યમન કરશે.

ત્યાં તું પુષ્પોરૂપ બની જઈ, ઓમ ગંગાપ્રવાહ-
ભીનાં પુષ્પો વરસી, વસતા સ્કંદને પૂજી લેજે;
રક્ષા માટે ધર્યું શિવજીએ ઇન્દ્રસેનાની એહ-
અગ્નિ ફેરા મુખમહિં, મહા સૂર્યથી ઉગ્ર તેજ. ૪૬

શ્લોક ૪૬—અહિં યક્ષ મેઘને કાર્તિકસ્વામીનું પૂજન કરવાનું
સૂચન કરે છે.

પુષ્પોરૂપ બની જઈ=મેઘને પ્રથમથીજ ઇન્દ્રજીનું સ્વરૂપ
ધરનાર કહ્યો છે તેથી યક્ષ તેને કહે છે કે-તું પુષ્પરૂપે બની જઈ
તેમના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરજે.

ઓમગંગા-આકાશગંગા-આકાશગંગાના જળકણ્થી બીનાં
પુષ્પોથી તું કાર્તિક સ્વામીનું પૂજન કરજે.

સ્કંદ=કાર્તિકસ્વામી. તારકાસુરને મારવાને માટે શિવે અમિના
મુખથી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર. મહાભારત અને રામાયણ પ્રમાણે એ
જીની સહાય વિના શિવે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર છે. શિવે પોતાનું
તેજ અમિના મુખમાં નાંખ્યું, જે અત્યંત ઉગ્ર હોવાથી અગ્નિ સહન
કરી શક્યો નહીં, તેથી તેણે ગંગામાં નાંખ્યું. ગંગાએ શંભુના
તેજને સરખટના વનમાં નાંખ્યું અને ત્યાં કાર્તિકસ્વામીની ઉત્પત્તિ
થઈ; તેથી એમનું શરભવણ, શરજન્મા એવું નામ પડ્યું. ત્યાં કૃતિ-
કાએ તેમને ઉછેર્યા, તેથી કાર્તિકેય કહેવાયા. એમનાં મહાસેન,
સિદ્ધસેન, ગંગાપુત્ર, દ્વાદશકર, ઇત્યાદિ નામો છે. દ્વિમાલ્યમાં જે
કૌંચરંધ્ર નામે આરપાર જવાનો માર્ગ છે, તે કાર્તિકસ્વામીએ
શક્તિનો પ્રદાર કરી પાડ્યો છે એમ વાયુપુરાણમાં કથા છે. એમને
કોઈ સ્થળે અમિના પુત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. એમનું વાહન
ભોર છે. એમની સ્ત્રીનું નામ કૌમારી અથવા સેના છે.

તારકાસુરને મારવાને માટે કાર્તિકસ્વામીને દેવસેનાનું અધિ-
પતિપદ આપવામાં આવ્યું હતું.

કાર્તિકસ્વામીની ઉત્પત્તિને માટે જીવો કુમારસંભવ સર્ગ-૬.
રામાયણ-આત્મકાંડ. અધ્યાય ૩૭.

*જ્યોતિર્લેખાથકી ચગકતું પિચ્છ જેનું ભવાની,
પુત્ર પ્રેમે કુવલય તણ રાખતાં કાન પેરી,
નેત્રો જેનાં ધવલ શિવના ચંદ્રથી તે મયૂર,
ગાળ રેલી ગિરિકુહરમાં ગર્જનાથી નયાવ. ૪૭
જતાં વંદી શરજનમને, છોડશે માર્ગ તારે,
સિદ્ધ દંદ્રો જળકણુ ભયે ઢાંકી દેતાં વિશ્વાઓ;
કીર્તિ ગૌના વધની સ્વરિતારૂપમાં રતિદેવે,
મુકી હોયે, અહિં, તું નમજે, એવી ચર્મણવતીને. ૪૮

સ્લોક ૪૭—જ્યોતિર્લેખા થકી ચગકતું—તેજની રેખા-
ઓથી ચગકતું. આ પિચ્છ-પિછાનું વિશેષણ છે.

* પાકાન્તર-સંદ્રોવાણું લઇ, ખરી જતાં, પિચ્છ જેનું
ભવાની.

ભવાની.—પાર્વતી. પુત્રપ્રેમે—કાર્તિકસ્વામિ પોતાના પુત્ર છે
અને મયૂર એમનું વાહન છે તેથી મયૂરનું પિચ્છ ધારે પહેરવું એમને
અત્યંત પ્રિય છે. કુવલય તણ-કાનમાં કમળ નહીં પહેરતાં, પાર્વતી પુત્ર-
સ્નેહથી કાર્તિકસ્વામીના મયૂરનું પિચ્છ પહેરી રાખે છે. કુવલયપદપ્રાપ્તિ
એ પાક અહિં ઠીક લાગે છે. નેત્રો જેનાં—શિવના ચંદ્રના તેજથી
જેનાં નેત્ર ધવળ દીપ્ત છે એવો—મયૂર. ગિરિકુહર—ગિરિશુદ્ધાઓ.
ગિરિશુદ્ધાઓમાં ગાળ રહેલી તારી ગર્જનાથી કાર્તિકસ્વામીના મયૂરને
નૃત્ય કરાવી તું એમની આરાધના કરજે.

સ્લોક ૪૮—જતાં વંદી શરજનમને—કાર્તિકસ્વામીને
વંદીને તું આગળ જાશે ત્યારે. સિદ્ધદંદ્રો—સિદ્ધ દંપતીઓ. જળકણુ
ભયે—હાથમાં વીણાઓ ધારી જતાં સિદ્ધોનાં જોડાં, તારાં જળ-
કણો વીણાઓ ઉપર પડવાથી તેના તાર બગડી જાય એવા
બપથી તારો માર્ગ છોડી દેશે; અર્થાત્ તું જે માર્ગે જતો

હોદ્દા તે માર્ગમાંથી આવા પાછા થઇ જશે. પાણીના સ્પર્શથી તંત્રીના તર ખમ્મી નમ્ય માટે તેને હાંકી દઇ સિદ્ધો દૂર જતા રહેશે, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

કીર્તિ ગાના વધની—સ્તિદેવ રાજ્યએ હજારો ગાયોના વધ કરી ગાયક કર્યા હતા. તેમના ચામડામાંથી ગળતા રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલી અને નદીરૂપે જાણે સ્તિદેવની કીર્તિ આ જગતમાં રહી હોય એવી ચર્મણ્વતી નદીને તું નમજે. એ ધર્મશીલ રાજાના યજ્ઞોથી ઉત્પન્ન થયેલી ચર્મણ્વતીને નમન કરવા તું નીચે ઉતરજે. પરંપરા સાંભળેલા ધર્મનું પણ ઉદ્ધવન કરવું નહીં, કારણ કે આ પરંપરાથી પૂજ્ય ગણાતી નદી છે.

ધર્મઃ ધ્રુતો વા દૃષ્ટો વા સ્મૃતો વા કથિતોપિ વા

અનુમોદિતો વા રાજેન્દ્ર પુનાતિ પુરુષં સદા. મહાભારત.

ચર્મણ્વતી એ ગંગા આદિ પવિત્ર નદીઓમાંની એક પાપ હરનારી નદી ગણાય છે. જીવો—

યાગે તથા વિધિકૃતે વિદ્યુધા પ્રસન્નાઃ

નસ્મિન્નરં સુકૃતિને કૃતિને ચિત્તેઃ

ચર્મણ્વતીતિ તવ કીર્તિરનંતકીર્તેઃ

શશ્વત્યુનાદુ ઘરણી સરિદાત્મનેતિ. મહાભારત.

સ્તિદેવ=ભરતથી છઠી પેઢીએ થયેલો ચંદ્રવંશનો રાજા. એના પિતાનું નામ સંકૃતિ હતું અને દશપુર એની રાજધાની હતી. આ રાજા અત્યંત લક્ષ્મીવાન, પાર્થિવ, અને ઉદાર હતો. એના રસોડામાં એ લાખ રસોડાઓ હતા. તે દરરોજ ૨૦૦૦ ચામોનો બોમ આપી ગાયક કરતો હતો. આવા નિરંતર યજ્ઞોથી, ગાયોના ચર્મના રુધિરના પ્રવાહથી ત્યાં એક નદી વહેવા લાગી, જે ચર્મણ્વતી નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ચર્મણ્વતી એ લાલની ચંબલ નદી છે અને દશપુર એ ધોલપુર છે. (ટીકા-૫૧) સ્તિદેવની વિશેષ કથાને માટે જીવો દ્રોણ-પર્વ અ. ૬૭, વનપર્વ અ. ૨૬૪, શાન્તિપર્વ અ. ૨૬. ભાગવત. નવમ સ્કંધ.

જ્યારે લેવા જવા, નમિશ તું કૃષ્ણના વર્ણચોર !
 જ્યેષ્ઠે ઠારી નજર નભથી, સિદ્ધ ગંધર્વ સર્વ;
 એનો મોટો પટ દૂરથકી હાગતા સેર રૂપે,
 જાણે માળા ભૂમિની વચમાં શોભતી ઇન્દ્રનીલે. ૪૯
 તે ઝોળંગી, કુશળ આતથે જૂલતા વિભ્રમોમાં,
 કાન્તિ કાળી ધવળ પસરે પાંપણે ઉચી થાતાં;
 કુન્દો જાણે મધુકરભર્યા ડાલતાં હોય તેવી,
 જોવાતો જા, દશપુરતણી નારીની દૃષ્ટિઓથી. # ૫૦

શ્લોક ૪૯—જ્યારે લેવા=જ્યારે તું જરા નીચે નમી ચર્મ-
 વતીનું જળ લેવા જઇશ ત્યારે.

કૃષ્ણના વર્ણચોર=કૃષ્ણના રિંગધ, સ્વામ, અને સુંદર વર્ણને
 ચોરી લેનાર. મેઘનો કૃષ્ણના જોવો શ્યામ વર્ણ છે. તે મેઘે જાણે
 ચોરી લીધો હોય એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. આ શ્લોકમાં કવિએ
 બહુ જ મનોહર કલ્પના કરી છે, પરંતુ તે ૩૦ વિદ્સન કહે છે તેમ
 આપણે મેઘ માર્ગની ઉપર છીએ અને ત્યાંથી મેઘને, નદીને અને
 ભૂમિને જોઇએ છીએ, એમ કલ્પીએ ત્યારે સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં
 આવે તેમ છે. કાવ્યે પૃથ્વીને સ્ત્રી કલ્પી છે. અત્યંત હોયથી એના
 વિસ્તીર્ણ છતાં સફેત મોતીની એક સેર સમાન દેખાતા નદીના
 પ્રવાહને પૃથ્વીની એક સેરની મોતીની માળા કલ્પી છે અને ઉપરથી
 જોતાં સુંદર શ્યામ રંગનો અને હજારો જળકણોમાં સૂર્યનાં કિરણોને
 પ્રવેશ પામવાથી રત્નના જેવા ઝગઝગારા મારતો મેઘ જે નદીના
 ઉપર ઝુકી રહ્યો છે, તેને સેરમાં ગુંથેલો ઇન્દ્રનીલમણિ કલ્પ્યો છે.
 મેઘમાર્ગની ઉપર વિમાનોમાં દરતા સિદ્ધ ગંધર્વાદિ, ભૂમિએ જાણે
 વચમાં ગુંથેલા ઇન્દ્રનીલમણિવાળી મોતીની માળા પહેરી હોય તેવી
 નયનને અત્યંત આનંદ આપનારી આ શોભા નજર ઠારીને જોઇ
 રહેશે. આ આકાશમાંથી દેખાતા સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું અપૂર્વ વર્ણન છે.

શ્લોક ૫૦—આ શ્લોકમાં કવિ દશપુરની સ્ત્રીઓનું વર્ણન
 કરે છે.

દશપુર=આ દેશનું તથા તેની રાજધાનિનું નામ હશે. મહિ-
નાથ એને રંતિદેવનું નગર કહે છે. આ અંબલના કિનારાપરનો
ઉજ્જયિનીથી ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ હશે, જેને પ્રાચીન શાધ કરનારા
મદેસુર કહે છે. પ્રો. વલ્લભનું એમ માનવું છે કે આ અંબલની
ઉત્તરે આવેલું રંતિમપુર હશે, કારણ કે તે ઉજ્જયિનીથી ઉત્તરે
મેઘને જવાના માર્ગમાં આવે છે. આના સંબંધમાં ૩૦ ફેબ્રુઆરી,
૩૦ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વગેરેના જુદા જુદા મતોનો કંઈ પણ
નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, એટલે એમના હાંથા અભિપ્રાયની તક-
રાર અત્રે ટાંકી નથી, પણ ધણે ભાગે એ રંતિપુર હશે.

તે ઝોળંગી—તે ચર્મણવર્તને ઝોળંગીને, દશપુરની સુંદરી-
ઓની દાષ્ટથી જોવાતો તું આગળ જજે એવો ભાવાર્થ છે.

પ્રથમ ત્રણ ચરણોમાં કેવી દૃષ્ટિઓ, તેનું વર્ણન છે. બ્રહ્મતા
વિભ્રમોમાં અતિશુ કુશળ—ચાંકી ભમરોના વિલાસ—ચેષ્ટાઓમાં અત્યંત
કુશળ—પાંપણો ઉંચી કરીને જેતાં જેમાંથી નેત્રની ઘોળી અને કાળી
કાંકીઓની કાળી કાન્તિ હાંમે સુધી પ્રપ્તરે છે એવી. આ પ્રમાણે
ઘોળી અને કાળી એમ મિશ્ર થયેલી શોભાવાળી તથા હાંમે સુધી
પ્રસરતી દશપુરની સ્ત્રીઓની દાષ્ટ, જાણે ડોહતા કુન્દ પુષ્પ (ભોગ-
રાનાં પુષ્પ)ની પાછળ દોડતી કાળા ભમરાઓની પકિતઓ ન હોય
તેવી મનોહર લાગશે; તે વડે આતુરતાપૂર્વક જોવાતો આગળ જજે,
અર્થાત્ આવી દશપુરની સ્ત્રીઓના નેત્રના વિલાસ અને ભમ-
રોના વિભ્રમ અનુભવતો તું આગળ ચાલજે.

*પાઠાંતર—દશપુરવધુદૃષ્ટિએ, કૌતકથી.

સુખના ઉપર જે વિકાર જણાય તે હાવ, ચિત્તના જે વિકાર તેને
ભાવ, નેત્રની ચેષ્ટાને વિલાસ અને ભમરના વિકારને વિભ્રમ કહેવાય છે.

હાવો મુલ્લવિકારઃ સ્વાત્ ભાવશ્ચિત્તસમુદ્ભવઃ

વિલાસો નેત્રચોર્જ્યો, વિભ્રમો ભ્રૂસમુદ્ભવઃ

સામાન્ય વ્યાખ્યા આવી છે પણ ઉપયોગમાં તેને બહુ અનુ-
સરવામાં આવતું નથી.

અહ્માવર્તે જલધર પછી પેસતાં છાયરૂપે,
ક્ષત્રિઓના વધ સૂચવતું. તું કુરુક્ષેત્ર જોજે;
વર્સે છે તું કમળવનમાં, તેમ ગાન્ડીવધન્વા,
રાજાઓને મુખ વરસાતો, બાહ્યની વૃષ્ટિઓ જ્યાં. ૫૧

શ્લોક ૫૨—દશપુર મુકયા પછી યક્ષ મેલેને. પરમ તીર્થરૂપ
અહ્માવર્તમાં આવેલા કુરુક્ષેત્રમાં જાનું કહે છે.

અહ્માવર્ત=હસ્તિનાપુરથી વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલા પ્રદેશને
અહ્માવર્ત કહે છે. એ સરસ્વતી અને દપદ્વતીની વચ્ચે આવેલો
પ્રદેશ છે.

સરસ્વતીદૃષદ્વલોર્દેવનદ્યોર્યન્તરમ્ ।

તં દેવર્નિર્મિતં દશં બ્રહ્માર્ત પ્રવક્ષતે-મનુ. ॥

પેસતાં છાયરૂપે=હું મેલ ! તારા ઉપર સૂર્યનો તડો પડતા.
તારી ડાયા નીચે અમર્ત ઉપર પાગે, તે રૂપે તું એ પવિત્ર
દેશમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં આવેલું અનેક તીથોથી ભરેલું પવિત્ર કુરુક્ષેત્ર
જોયા વિના જાતો નહીં.

કુરુક્ષેત્ર-અર્નદોરામ પસરતા કહે છે કે, કુલૂતની દક્ષિણ પૂર્વનો
અને ત્રિગર્તની પેલી તરફનો પ્રદેશ કુરુક્ષેત્ર કહેવાય છે અને ત્યાં
વહેતી સરસ્વતી નદીને કીચે ત્યાંના વાસી સારસ્વત કહેવાતા હતા.
સ્થાનેશ્વરની દક્ષિણનો આ પ્રદેશ છે, એટલે સરસ્વતીની અને દક્ષ-
િવતીની વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ આમાં સમાઈ જાય છે. જુલો
મહાભારત વનપર્વ-અ. ૮૩-૪.

દક્ષિણન સરસ્વત્યા દૃષદ્વલોત્તરેણ ચ ।

યે વસન્તિ કુરુક્ષેત્રે તે વસન્તિ ત્રિવિષ્ટપે ॥

આ કુરુક્ષેત્રનો પ્રદેશ અત્યંત પાવન ગણાય છે અને એમાં
મુક્ત કરી દેહ મુકે, તે સ્વર્ગને પામે છે-જુલો-મહાભારત. શલ્ય-
પર્વ. અં ૫૫.

કુલકૌંત્રં પેરં પુણ્યં પાવનં સ્વર્ગ્યમેવ ચ ।

તત્ર વૈ યોત્સ્યમાના યે દેહં ત્યક્ષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તેષાં સ્વર્ગો ધ્રુવો વાસઃ શક્રેણ સહ મારિષ ॥

આ પવિત્ર પ્રદેશમાં કૌરવ પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. પરંપ-
રાથી પવિત્ર મનાતા આ ક્ષેત્રમાં અનેક તીર્થસ્થાનો છે.

આના વચ્ચેના ભાગમાં પંચહદ (પાંચ કુંડ) તીર્થરૂપ છે,
તે ખરશુરામે ક્ષત્રિઓનો સંહાર કરીને કર્યા હતા.

તતો રામહદાન્ ગન્છેત્ તીર્થસેવો સમાહિતઃ ।

ક્ષત્રમુત્સાય વીરેણ હ્રદાઃ પંચ નિવેશિતાઃ ॥

મહાભારત. વનપર્વ. અ. ૮૩.

અહિં સૂર્ય તીર્થ નામનું સ્થાન છે. જ્યાં સૂર્યને સર્વ ગ્રહોનું
અધિપાતપણું પ્રાપ્ત થયું હતું અને સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં વિષ્ણુએ મધુ
તથા કૈટભ નામના દૈત્યોનો નાશ કર્યો હતો.

તત્ર હત્વા પુરા વિષ્ણુરસુરો મધુકૈટભૌ-મહાભારત શલ્યપર્વ.

અ. ૪૮.

આ સૂર્ય કુંડ સ્થાનેશ્વરથી થોડા મૈત્રને અંતરે છે. અહીં
વિશ્વામિત્રને વ્યાહિણ્યુત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું.—મહાભારત. શલ્ય-
પર્વ. અ. ૩૯.

બ્રાહ્મણ્યં લબ્ધવાન્ યત્ર વિશ્વામિત્રસ્તથા મુનિઃ ।

અહિં સરસ્વતાના ઉત્તર તીર ઉપર પૃથુદક નામે તીર્થ છે,
જ્યાં બળરામ ગયા હતા. ત્યાં મરણ થવાથી આત્માને મુક્તિ મળે છે.

સરસ્વત્યુત્તરે તૈરે યસ્ત્યજેદાત્મનસ્તનુમ્ ।

પૃથુદકં જપ્યપરો નૈવૈનં મરણં તપેત્-મહાભારત. શલ્યપર્વ.

અહીં બીજું સ્થાળ તીર્થ-સ્થાણેશ્વર છે, જ્યાં શંકરે સર-
સ્વતીનું પૂજન કરીને એ તીર્થનું સ્થાપન કર્યું હતું, તથા દેવતા-
ઓએ કાર્તિક સ્વામિને સેનાપતિ તરીકે નીમ્યા હતા. અહિં વસિ-

જનો આશ્રમ છે. (સ્થાવર પર્વ અ. ૪૨.) બીજું ચક્રતીર્થ છે, જ્યાં ભીમ પિતામહને મારવાને માટે જ્યારે અર્જુન અગ્રમર્થ થયો, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનને સુદર્શન ચક્ર હાથમાં લેવું પડ્યું હતું. જેમાં અભિમન્યુ મરાયો હતો તે ચક્ર વ્હાવું સ્થાવર પશુ હજી ત્યાં બતાવવામાં આવે છે. (દ્રોણ પર્વ અ. ૪૮.) અહીં દ્વિવિધી તીર્થ છે, જ્યાં આગળ ઇન્દ્ર દ્વિવિધના અરિથથી પુત્રાસુરને માર્યો હતો. આને સારસ્વત તીર્થ પણ કહે છે, જ્યાં મહાતપસ્વી અંગિરસનો જન્મ થયો હતો, અને અહીં જ કાલિકા આશ્રમે તારકાસુરને માર્યો હતો. અહીંયાં કૌશિકી અને દ્વિપદ્મીના સંગમમાં આસે વ્યાસસ્થલી કરીને તીર્થ છે, ત્યાં ભગવાન વેદવ્યાસે પુત્રોના શોકથી હૃદય દુઃખી હતો. આને હાસ પણ વ્યાસથલી કહેવામાં આવે છે. વળી સપ્તસારસ્વત એટલે સાત સરસ્વતીઓનો (નદીઓનો) સંગમ એ નામનું તીર્થ પણ અહીં છે. આ ત્રિવાય મહાભારતમાં કહેલાં અનેક તીર્થો આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે. પરંપરાથી આ આર્ય લોકોનું યુદ્ધક્ષેત્ર છે અને તેણે હજારો ક્ષત્રિયોનાં અને રાક્ષસોનાં રુધિર પીધાં છે. લોકકથા પ્રમાણે એ ભૂમિ ઘણી દયાહીન ગણાય છે. ત્યાંનાં હવાપાણીનો જ એવો ગુણ છે કે, ત્યાં સ્નેહ અને દયાની વૃત્તિ રહેતી નથી. કૌરવ પ્રાંડવોએ પણ પોતાના ગુરુજનોનો તથા સમાસંબંધીઓનો અહિં જ વિનાશ કર્યો હતો. ગમે તેમ હો પણ આ ભૂમિ લોહીની તરશી છે, એમ તો પરંપરાથી મનાતું જ આવ્યું છે.

આવા કુરુક્ષેત્રનાં દર્શન કર્યા વિના હે મેધ ! તું જતો નહીં, કારણ કે તે આત્માને પાવન કરનાર અનેક તીર્થનાં સ્થાનરૂપ છે.

હે મેધ ! જેમ તું કમળનાં વનોમાં ધારાઓની પરંપરાથી અસાધારણ વૃદ્ધિ કરે છે, તેમ ગાંડીવધન્વા-અર્જુન-જેના ધનુષનું નામ ગાંડીવ હતું તે-રાખઓનાં કમળ જેવાં મુખો ઉપર હજારો બાણની કૃષ્ટિ કરતો હતો. બાણની વૃદ્ધિ એ શબ્દે અર્જુનનું ધનુર્વિદ્યાનું કૌશલ બતાવ્યું છે.

અંધુપ્રીતિ ધરી હલધરે, ખેડશું યુદ્ધ છોડી,
ત્યાગી *ઝાઝી ગમતી મહિરા રેવતી નેત્ર સોતી;
સેવ્યાં સારસ્વતી જલ જઈ સેવતાં તે તું આજ,
રેંશે શુદ્ધિ હૃદયની થતાં, દેહથી શ્યામ-વર્ણ. ૫૨

શ્લોક ૫૨ - *પાઠાન્તર-

ત્યાગી શેષભા ધરતી મહિરા રેવતી લોચનોની,
ત્યાગી ઝાઝી ગમતી મહિરા રેવતી નેત્ર સોતી-
ત્યાગી હાલતી રસભરી સુરા રેવતી નેત્ર સોતી.

હલધરે-કળને ધરનાર. આ કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળરામનું નામ છે. જ્યારે મહાભારતનું દુષ્ટ થયું ત્યારે કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા, પરંતુ પાંડવો અને કૌરવો બંને મારે તો સમાન છે એમ માની બળરામે અંધુના વધના આપમાંથી મુક્ત રહેવાને માટે સરસ્વતીના કિનારે જઈ વાસ કર્યો હતો.

બળભદ્રને મહિરા પિરાતો અત્યંત શોષ્ય હતો. રેવતી તેમની સ્ત્રી હતી જેના ઉપર એમની અનન્ય ભાવના હતી અને તે પણ મલ્લની રસીયણ હતી. વૃષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રમાણે કૃષ્ણ એ સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપે છે અને બળરામ શેષાવતાર મનાય છે, પરંતુ મહાભારતનાં તેમને સમાન ગણવામાં આવ્યાં છે. વિષ્ણુના બે રૂપ, વાળ-બળરામ અને કૃષ્ણરૂપે-દેવકીને પેટે ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમને જન્મ થતાં જ તેમને કંસના ભયથી ગોકુળમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા જ્યાં તેમને નન્દે ઉછેરી મોટા કર્યા. કૃષ્ણ અને બળરામ બંને સાથે ઉછર્યા હતા અને જ્યારે કૃષ્ણ મથુરા ગયા અને કંસને માર્યો ત્યારે તે તેમની સાથે ગયા હતા. બળરામ અત્યંત દારૂ પીતા હતા. એક વખતે દારૂના ઘેનમાં તેમણે થમુનાને આગ્રા કરી કે તું મારી પાસે આવ, કારણકે મારે તારામાં સ્નાન કરવું છે. થમુના આવી નહીં તેથી ક્રોધાવમાન થઈ બળભદ્રે પોતાના હલવતે એને ખેંચી આણી, આથી એમને કાલિન્દીકર્ષણ કહે છે. કૃષ્ણના પુત્ર સામ્યને જ્યારે દુર્યોધને હસ્તિનાપુરમાં પકડીને કેદ કર્યો હતો, ત્યારે બળરામે તેને છોડી મુકવાનું કહ્યું. દુર્યોધને એ વાત માની નહીં તેથી

કોષ કરી બળરામે હુસ્તિનાપુરના કાટને હળથી તોડી નાંખી સામ્યને છોડ્યો હતો. એ મહાપરાક્રમી હતા, પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધમાં તેમણે બંને પક્ષના સંપર્ધને ક્ષીણ બાગ લીધો નહતો. એ ગદાયુદ્ધમાં બહુ દુશ્મન હતા અને દુર્યોધન તથા બીમને ગદાયુદ્ધ કરતાં એમણે શિખવ્યું હતું. પુરાણોમાં એમને શેષનો અવતાર પણ માનેલા છે અને જ્યારે એ મરણ પામ્યા ત્યારે શેષનાગ એમના શરીરમાંથી નિકળ્યા હતા એમ કહેવાય છે. એ રાભાને બહુ ઉગ્ર હતા અને બળા પ્રસંગે સમ્રાટ પાતાં દુશ્મણ સાથે પણ લડી પડતા હતા. રેવતી ઉપર તેમને બહુ પ્રીતિ હતા તેનાથી એમને નિશઃ અને ઉગ્ર નારે એ પુત્રો ગયા હતા. એ હમેશાં શ્યામવસ્ત્ર પહેરતા અને ગૌરવર્ણના હતા.

ત્યાગી બહાલો દંત્યાર્દ્ર—રેવતી દમશેષાં મદિરાપાનમાં એમની સાથે રહેતી, તેથી જ મદિરામાં રેવતીનાં નેત્રનું પ્રતિબિમ્બ પડતું એવી અત્યંત પ્રિય મદિરાનો ત્યાગ કરીને—અર્થાત્ મદિરા અને રેવતી બંનેનો ત્યાગ કરીને સરસ્વતીના તીરનું સેવન કર્યું—ત્યાં જન્મ વાસ કર્યો.

સારસ્વતી જળ—સરસ્વતી નદીનાં તીર્થરૂપ જળ. હંદમાં ન એસવાથી સારસ્વતી એમ મુનું પડ્યું છે. બળરામે સર્વને ત્યાગ કરી આ પવિત્ર નદીને તીરે વાસ કર્યો હતો.

સરસ્વતી—હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્રની ઉત્તર પશ્ચિમે વહે છે અને ગંગા તથા યમુનાના જોડણી પાવત્ર ગણાય છે. આગળ જતાં તે રણમાં પ્રવેશ કરી સમર્પ જાય છે, સમુદ્રને મળતી નથી.

સેવતાં તે તું આજ=આજે એ સરસ્વતીનાં જળને સેવતાં હે મેત્ર ! તું તારી અંતઃશુદ્ધિ થવાથી—તારાં તમામ પાપનો નાશ થવાથી, માત્ર વર્ણમાં—રંગમાં શ્યામ રહેશે. અર્થાત્ અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી તારાં તમામ પાપ નાશ થશે, માત્ર તારો કાળો વર્ણ નહીં બદલાય. આમ કહેવાથી સરસ્વતીના જળનું માહાત્મ્ય અને પવિત્રતા દર્શાવ્યાં છે.

ભજે ત્યાંથી, કનખલ જહાં શૈલસનેથી આવી,
 ઠહે છે ગંગા સગરસુતના સ્વર્જના માર્ગ જેવી;
 ભણે કાઠે હસિ ક્ષિણવડે, ગૌરીની ભૂ ચઢેલી,
 વીચિહસ્તે ધરિ શશિકલા શંભુના કેશ આલી. ૫૩

૨સોડ ૫૩—અહિંથી હિમાલયના પ્રદેશનું વર્ણન શરુ થાય છે.
 કનખલ-આ હરદાર (હરિદ્વાર)ની પાસે આવેલું ગંગાના
 અશ્વિન કિનારા ઉપરનું ગામ છે જે અત્યંત પવિત્ર અને યાત્રાનું
 સ્થાન ગણાય છે. રકંઢપુરાણના ગંગા માહાત્મ્યમાં એને માટે આ
 પ્રમાણે લખેલું છે.

खलः को नात्र मुक्तिं वै भजते तत्र मज्जनात् ।

अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रमुनीश्वराः ॥

કયો ખલ પુરુષ આ સ્થાનમાં સ્નાન કરવાથી મુક્તિ પામતો
 નથી? આટલા માટે મુનિઓએ એનું નામ ક-ન-ખલ એવું આપેલું
 છે. હરિવંશ જે મહાભારતનો એક ભાગ ગણાય છે, તેમાં પણ
 લખ્યું છે કે-ગંગાદ્વાર કનખલં સોમો વૈ યત્ર સંસ્થિતઃ વળી સ્નાત્વા
 કનખલે તીર્થે પુનર્જન્મ ન વિચિતે-કનખલમાં સ્નાન કરવાથી પુનર્જન્મ
 મતો નથી ઇત્યાદિ વચનો એનું માહાત્મ્ય બતાવે છે. હરદારની
 પાસેના આ સ્થાન આગળથી ગંગાનો પ્રવાહ શિશુલિક પહાડની
 કંઠજોમાંથી બહાર પડે છે, તેથી આ સ્થાનને ગંગાદાર કહેવામાં
 આવે છે. કથા સસ્તિત્સાગરમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે કે તીર્થ કન-
 खलं नाम गंगाद्वारेस्ति पावनं, यत्र कांचनपातेन जान्हवी देवदन्तिना,
 उशीनरगिरिप्रस्थान् भित्त्वा तमवतारिता ॥ આની પાસે કપિલ તીર્થ
 છે જે હજી એજ નામથી ઓળખાય છે. આ કપિલ તીર્થની પાસે
 ઝયોખ્યા મંજુરા માયા ઇત્યાદિ સાત મોક્ષદા પુરીઓમાંની માયાપુરી
 આવેલી છે જ્યાં ચીનાઇ મુસાફર હયુયેન-સંગ ગયો હતો. (જુઓ
 ઇનિગહામ્સ ન્યોગ્રાફી. પા. ૩૫૨-૫૩) એ મોટું પવિત્ર ધામ
 ગણાય છે.

દશાશ્વમેધિકં પુષ્યં ગંગાદ્વારં તથૈવ ચ ।

નન્દાથ લલિતા તદ્વતીર્થ માયાપુરી શુભા ॥ મત્સ્યપુરાણુ. અ. ૨૧.

શૈલરાજેથી—હિમાલય પર્વતમાંથી—આવી કનખલ પાસે ગંગા વહે છે ત્યાં જળે.

જહ્નુકન્યા—આ નદી જેનાં ભાગીરથી, જહ્નુકન્યા, જાહ્નવી, મંદાકિની આદિ નામે છે તે મહાપવિત્ર નદી ગણાય છે. એ હિમાલયમાં આવેલા ધુરવલ્લના પહાડમાંથી નીકળી આશરે આઠેક માઈલ ચાલ્યા પછી ગંગાદ્રિ જેને આપણા લોકો ગંગોત્રી કહે છે, ત્યાં અત્યંત ઉંચા પર્વતોની વચ્ચે પડી રહેલા બરફના મોટા ધર-માંથી બહાર પડે છે. આ ઉંચી કંઢણો ઉપર રહેલા બરફના ઢગ-લાનો યોગીની જટા જેવો આકાર દેખાય છે તેમાંથી એ પ્રવાહ બહાર પડે છે તેથી ધર્મ શ્રદ્ધાળુ લોકો તેને શિવની જટા કહે છે જેમાંથી પૌરાણિક કથાઓ પ્રમાણે ગંગા વહે છે. જુવો રામાયણુ. ૧.૪૫.

નિપતેત્યબ્રવીદ્ગંગામામાપ્યાકાશર્ગાં નદીમ્ ।

જટાકલાપં વિપુલં વિનિકાર્યં સમન્તતઃ ॥

પૂર્વે જહ્નુ રાજ તપ કરતા હતા તેમને આ નદીના પ્રવા-હથી અડચણ થવાથી તે ગંગાના પ્રવાહને પી ગયા. પછી દેવોની પ્રાર્થનાથી તેમણે એ પ્રવાહને પોતાના કાનમાંથી વહેતો કર્યો. આ પ્રમાણે જહ્નુ રાજનાથી ઉત્પન્ન થયેલી માટે તેણે જહ્નુકન્યા અથવા જાહ્નવી કહે છે. ઉત્તર તરફના આના પ્રવાહને ભાગીરથી કહેવામાં આવે છે જે દેવપ્રયાગ આગળ અલકનંદાની સાથે મળતાં ગંગા કહેવાય છે. છેક ઉત્તરના ભાગમાં એટલે કૈલાસ આગળ એ મંદાકિની કહેવાય છે. અહિંથી ઉત્તર તરફ મેધના માર્ગમાં આવતી આ નદીને કવિ મંદાકિની કહે છે. જુવો મન્દાકિન્યાઃ સલિલશિશિરઃ સેવ્યમાના મરુદ્ધિઃ—મેધદત્ત. ઉત્તરમેધ.

૧૫૧—મંદાકિનીનિર્ગરણીકરાણાં, વોહા મુહુઃ કંપિતદેવદારઃ—

કુમારસંભવ.

સગર સુતના સ્વર્ગના માર્ગ જેવી-સગર રાજના પુત્રોને સ્વર્ગ અપાવનારી-અર્થાત્ સ્વર્ગમાં જવાનો માર્ગ હોય તેવી.

સગર-અપ્યયોષ્ઠાના સૂર્યવંશી માહુ રાજનો પુત્ર. આહુ રાજને હૈહય લોનએ રાજધાનીમાંથી નસાવી મુકયે હતો, તે વખતે તેની રાણી સગર્વા હતી. સગરનો જન્મ થતાં પહેલાં આહુ રાજ મરણ પામ્યો પરંતુ જ્યારે સગર મોટો થયો ત્યારે તેણે પોતાના પિતાના શત્રુઓનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પોતાના ગુરુ ઐર્વામુનિ પાસેથી આયોગસ્ત્ર મેળવી તેણે હૈહયે નો નાશ કરી પોતાની રાજધાની પછી પેદાશી અને શક, યવન, કમ્બોજ અને પલ્લવ વગેરે લોકોને વશ કર્યા.

સગરને કસ્યપની પુત્રી સુમતિ અને વિદર્ભ રાજની પુત્રી કૃશિની એ ત્રામની એ રાણીઓ હતી, જેમાંની સુપતિથી તેને અસમંજસ નામે પુત્ર થયો અને કૃશિનીથી બીજા ૬૦૦૦૦ પુત્રો થયા.

સગર રાજએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તેનો અશ્વ છુટો મુખી પોતાના ૬૦૦૦૦ પુત્રોને તેની રક્ષા કરવા મોકલ્યા. મન્દ્રે ધર્ષાથી ગુપ્ત રીતે આ અશ્વને પાતાળમાં કપિવ્ર મુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં લઇ જઈને પાંધ્યો. અશ્વને શોષી કાઢવાને માટે સગરના પુત્રોએ પૃથ્વી ખોદી પાતાળમાં જવાનો માર્ગ કર્યો અને કપિવ્ર મુનિને ચોર સમજી તેમના તપમાં ઉપરોધ કર્યો. આથી મુનિએ ક્રોધીને તે બધા ૬૦૦૦૦ પુત્રોને બાળી બસમ કરી નાખ્યા. પછી અસમંજસના પુત્ર અંશુમાને તેમની શોધ કરી, તો સત્રંગાઓની બસમ પડેલી જોવામાં આવી. સ્વર્ગગંગાના જળથી આ રાખ ધોવાય તો એ સર્વેનો ઉદ્ધાર થાય એવો મુનિએ અનુગ્રહ કર્યો હતો તેથી, અંશુમાનના પૌત્ર અને દિલીપના પુત્ર હામિરથે હજારો વર્ષ સુધી તપ કરી ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર આણી પોતાના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર

* હાંબાવીને મુખ નભથકી, ઇન્દ્રના હસ્તિ પેઠે,
જો ગંગાનું સ્ફટિક સરખું સ્વચ્છ, તું વારિ પીથે;
તો આ તારી વિશદ જળમાં, પેસતી શ્યામછાયે,
ગંગા, વચ્ચે મગતી યમુના હોય, તેવી જણાશે. ૫૪

ક્યો હતો. ભગીરથ રાજ્યે પૃથ્વીપર આણી, માટે ગંગા ભાગી-
રથી એ નામથી ઓળખાય છે અને એટલા માટે જ તેને આ
શ્લોકમાં સગર પુત્રોને સ્વર્ગનો માર્ગ આપનારી કહી છે.

જાણે કાઠે હસી ઇત્યાદિ=આગળ આપણે કહી ગયા તેમ
શંભુની જટા જેવા ઝરફના શિખરમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ નીચે પડે
છે, ત્યાં શીલુ સિવાય બીજી કંઈ પણ દેખાતું નથી. આથી કવિ
ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે ગંગા જાણે શીલુરૂપી ધવલહાસ્યથી, શંભુના
પોતાના ઉપરના અત્યંત પ્રેમથી, પોતાની સપત્ની ગૌરીની ચઢેલી
ભરને જાણે હસી કાઢતી હોય અને વીચિહસ્તે-તરંગરૂપી હાથથી
શંભુની જટામાંના ચંદ્રને વિનોદમાં પકડી, ગૌરીને ઇર્ષા કરાવતી
હોય તેવી દેખાય છે. ભગીરથ રાજ્યે ગંગાને પૃથ્વીપર આણી
ત્યારે ગંગાના ધોધને બાર પૃથ્વી ઝીલી નહી શકે એવા ભયથી
શંકરે તેને પોતાની જટામાં ઝીલી લઈ ત્યાંથી પૃથ્વીપર વહેતી કરી,
એ પુરાણકથા બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં કવિએ ગંગા અને ગૌરીના
સપત્નીભાવની ઇર્ષા બતાવી છે.

શ્લોક ૫૪—હાંબાવીને ઇત્યાદિ=ઇન્દ્રના હાથની પેઠે જ્યારે
તું આગળથી નીચે નમીને આ ઠેકાણે ગંગાનું પાણી પીવા માંડીશ,
ત્યારે તારા કાળા રંગના પ્રતિબિમ્બથી ગંગા, જાણે કાળા જળવાળી
યમુનાની સાથે સંગમ પામતી હોય તેવી દેખાશે. ગંગા અને યમુ-
નાનો સંગમ પ્રયાગ-અલ્હાબાદ આગળ થાય છે. પણ મેઘની કાળી
છાયાથી અડધું શ્યામ દેખાતું જળ જાણે ગંગા અને યમુનાનો
અસ્થાને સંગમ થતો હોય તેવું દેખાશે.

અપાકાર-ધૈને નીચો, પુઠ ધરી નભે.

જ્યાં જોઈથી મૃગ મસમસે કરતુરીથી શિલાઓ,
જ્યાંથી મંઝા નિકળિ, ગિરિએ હિમથી શ્વેતવર્ણો;
એને શૃંગે જઈ વિરમતાં, ઢાળતા થાક તારે,
દેખાશે તું શિવજી વૃષભે પંક જાણે ઉખાડ્યો. પપ
વાતાં વાયુ, સજગી ઉઠતો, દેવદારુ ઘસાતાં,
પીડે અગ્નિ, ઉડી ચમરીના વાળને બાળતો ત્યાં;
વર્ષાવી તું, શીતલ કરજે, સેંકડો વારિધારા,
માને લક્ષ્મી સદ્ગુણ, દુષ્ટિનાં કષ્ટ કાપી મહાત્મા. પદ

શ્લોક ૫૫—મૃગ-કરતુરી મૃગ-જે હિમાલયના ઉચા શિખરોમાં ધણાજ થાય છે તે.

હિમથી શ્વેત વર્ણો—અરધથી સંદેહ રંજનો હે મેઘ ! અરધથી ઘોળા દેખાતા આ હિમગિરિપર જ્યારે તું વિશ્રામ લઇશ, ત્યારે તારા કાળારંજને લીધે, એ શિખર ઉપર શંકરના નંદીએ જાણે પગથી ખણી કાળારંજનો કાદવ ઉખાડ્યો હોય તેવો તું દેખાઇશ.

કરતુરી ઉપર કદા તેવા મૃગોની નાજિ (કુંડી) માં થાય છે. તે ધણે ભાગે બનાવડી આવે છે. કરતુરી મૃગોની ધણી વસતિ તાતાર અને હિન્દુસ્તાનની વચમાં આવેલી હિમાલયની ઉંચી શાખાઓમાં જોવામાં આવે છે, જ્યાંથી મૃગોને મારી પહાડી લોકો કરતુરી લાવે છે.

જુવો કરતુરી મૃગનું વર્ણન પ્રસ્થં હિમાલેઈગનામિગન્યિ, કુમારસંભવ, દુષદો વાસિતોત્સંગા નિવૃણમૃગનામિભિઃ । રધુવંશ.

શ્લોક ૫૬—વાતાં વાયુ=આ શ્લોકમાં હિમાલયમાં વાંસ, દેવદાર વગેરે યુક્તોના પરસ્પર ઘસાવાથી અનેકવાર સજગી ઉઠતા અને અનેક વનોને બાળી બરમ કરતા દાવામિતું વર્ણન છે.

ચમરી=એ નામની ઝાંચો હિમાલયમાં ધણી થાય છે, જેનાં પુંજાની દેવમંદિરો વગેરેમાં વાપરવાની ચમરીઓ થાય છે. આ

કાપી મિથ્યા તલપી શરણો, અંગને ભાંગવાને,
રસ્તો કાપ્યા પછીથી, તુજને જાય ઓળંગવાને;
તો તું તેને અતિશય કરા વર્ષા દેજે નસાડી,
ઃહાલા યત્નો અફળ કરતાં હાંસી ના થાય કોની. ૫૭

ગાયો અથવા જેને એક જાતનાં હરિણ પશુ કહેવામાં આવે છે તેના પુંછડા ઉપર મોટો વાળનો ભારો હોય છે. તે પુંછડા કાપી લઈ તેનાં ચામર ખનાવવામાં આવે છે. બાજુ કરીને આ દીબેટ તરફનાં ચાકપ્રાણિ હશે.

દાવાગ્નિ સળગી ઉઠતાં આ ગાયો લયભીત થઈને નાસે છે, કારણ કે પુંછડાપર અત્યંત વાળ હોવાથી તણખા ઉડતાં તે સળગી ઉઠે છે, માટે યજ્ઞ કહે છે કે હે મેધ ! જે ત્યાં આવો અગ્નિ સળગતો તું દેખે તો તારી હજારો જળની ધારાઓ વર્ષાવી તેને તું શાન્ત કરજે; કારણ કે દુઃખીનું દુઃખ કાપવું એ જ મહાત્માની સંપત્તિનું ફળ છે. અર્થાત્ દાવાગ્નિ શમાવી હજારો પશુપક્ષિ તરુ આદિના ઉપર ઉપકાર કરવામાં નાગી જળરૂપી સમૃદ્ધિનો તું ઉપયોગ કરજે. હિમાલયના ભયંકર અગ્નિનું કાલિદાસે ઝડપુ સંહારમાં બાજુ હૃદયદ્રાવક વર્ણન આપેલું છે. જુવો શ્રીમવજુર્ન.

સંકોચ ૫૭—શરણ=એમ કહેવામાં આવે છે કે આ શરમ સિંહના કરતાં પણ વધારે બળવાન આઠ પગનાં પ્રાણિ છે જે હિમાલયમાં બાજુ થાય છે. તે સિંહની પેઠે મેચને જળતો દેખી કપાથી મોટી છલંગો મારી તેની તરફ દૂદે છે. મસ્તિનાચ આને આઠ પગવાળાં મૃગ જાતિનાં પ્રાણિ કહે છે, પરંતુ એની ખરી હડીકત કાંઈ સ્થળે જંગલમાં આવતી નથી.

હે મેધ ! જે આ પ્રાણિઓ તને ઉપદ્રવ કરવા માટે આવે તો તેમના ઉપર મોટા મોટા કરાઓનો વરસાદ વરસાવી તું તેમને નસાડી દેજે.

દેખાયે છે પુનિત પગલાં શંભુનાં, ત્યાં શિલામાં,
ભાવે તેને*ફરી, તું નમજે, યોગિથી જે પૂજતાં;
જેને જોતાં ટળિ જઈ બધાં પાપ, આસ્થાળુઓની,
થાયે મુક્તિ શિવગણ પદે, દેહ છોડ્યા પછીથી. ૫૮

આ શ્લોકના ઉત્તરાધમાં એક બોધક અર્થાન્તરન્યાસ અસંકાર છે. મેઘ અત્યંત ઉચે છે છતાં તેને મારવાને માટે કાલા કુદકા મારતાં શરબ પ્રાણિઓ પોતાનાં અંગ ભાગે છે—તે પ્રમાણે પોતાના ગળ ઉપરાંતના, તથા જેમાં કંઈ જ ફળ થવાનો સંભવ નથી, એવા કાલા અપત્નો કરતાં કાણુ હાંસીને પાત્ર નથી થતું ?

*પાઠાન્તર-કર્તા યત્નો ફળ જમરના હાંસિ ના થાય કોની ?

શ્લોક ૫૮—પુનિતપગલાં=હરદ્વારની પાસે હરકપાયરી નામે સ્થાન છે તે આ હશે. અહિંઆ શંભુનાં પગલાં છે અને તે મહા પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે. શંભુરહસ્યમાં આ સ્થાનને શ્રીચરણન્યાસ કહે છે.

ભાવે તેને ફરી—ભાવથી તેની પ્રદક્ષિણા કરીને. આ પવિત્ર શંભુનાં પગલાંનાં દર્શન કર્યાથી શ્રદ્ધાવાનુ લોકો દેહમુક્ત થયા પછી મુક્તિ મેળવી શિવના ગણના પદને પામે છે. શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ વિના મુક્તિ નથી થતી. કહ્યું છે કે—

ન કાષ્ઠે વિચિતે દેવો ન પાષાણે ન કર્દભે ।

માવેષુ વર્તતે દેવસ્તસ્માદ્ભાવં ન સંત્યજેત્ ॥

માટે હે મેઘ ! તું ભાવથી તેની પ્રદક્ષિણા કરી અભિવંદન કરજે, જેથી તારાં તમામ પાપ નષ્ટ થઈ જશે.

*પાઠાન્તર-અણુમી ફરજે.

પૂરાયેલા પવનથકિ જ્યાં વેણુ વાગે રસાળ,
 લેગા થેને ત્રિપુરજ્યનાં કિન્નરી ગીત ગાય,
 † તેમાં તારેા ધ્વનિ ગરજતાં, જેમ વાગે મૃદંગ;
 વાદ્યો કેરેા પશુપતિતણેા, જામશે સર્વ રંગ. ૫૬
 ‡ જોતો જોતો, હિમગિરિ તણા પ્રાન્તની આવી લીલા,
 હંસદારે, હૃગુપતિતણી કીર્તિના માર્ગમાં, જા;
 પેસી વાંકેા થઇ વિચરજે ઉત્તરે કૈંચમાંથી,
 શોભા પામી બલિહમનમાં વિષ્ણુના પાદજેવી. ૬૦

શ્લોક ૫૮—આ શ્લોકમાં, ભમરાઓએ કારેલા સૂકા વાંસમાં
 પવન ભરાવાથી પર્વતોમાં વાંસળીના જેવા ધ્વનિ સંભળાય છે તેનું
 મનોહર વર્ણન છે. આ વાંસળીના જેવા વાંસના મધુર શબ્દો સાથે
 મળીને કિન્નર લોકની સ્ત્રીઓ, શિવે ત્રિપુરાસુરને હત્યો હતો તેના
 નિજ્યનાં ગીત ગાતી હશે એમ કહેવાનું તાર્પણ છે. આ વાંસળીના
 તાદ સાથે ગવાતાં ગાયનમાં હે મેધ ! ગિરિ ગુફાઓમાં પડ્યા પામતી
 તારી ગર્જનારૂપી મૃદંગોથી રંજીતના યશોગાનનો રંગ ધરાવ્યર જામી
 રહેશે. હિમાલય પર્વતમાં થતા આ કુદરતી સ્વરોનું કાલિદાસે ધણે
 રચણે વર્ણન કર્યું છે. જુદો કુમાર સંભવ.

યઃ પૂરયન્કીચકરન્નમાગાન્ દરીમુલોચેન સમીરણેન

ઉદગમ્યતામિચ્છતિ કિન્નરાણાં તાનપ્રદાયિત્વમિવોપગન્તુમ્ ॥

વળી રઘુવશમાં ૫૭—

સકીર્ચર્મદત્તપૂર્ણગન્ધૈઃ કૂજઙ્ગિરાપાદિતવંશકૂલમ્ ॥

† ૫૮૧-૫૮૨ વાગે જાણે, ધ્વનિ ઘુબ થતાં કંઠશમાં, મૃદંગ.

શ્લોક ૬૦—જોતો જોતો ઇત્યાદિ=હિમાલય પર્વતની આવી
 અનેક પ્રકારની કુદરતની લીલા જોતો જતો. તું તેને હંસદારમાંથી
 ઓળંગી જાજે.

§ પાઠાન્તર-જા, હિમાવ્રતહ સમીપની ન્યાયતો આવી સોભા,
(અથવા) -એતો સોભા તહ સમીપની, તું હિમાદ્રિવદી જા;

હું સદ્ગાર=કૈલાસથી દક્ષિણ તરફ આવવાને માટે હિમાલયના અગમ્ય પહાડમાંથી એક મોટું જિદ્ર પાડેલું છે જેને હું સદ્ગાર અથવા કૈંચરન્દ્ર કહે છે. એક પુરાણકથા એવી છે કે ભગવાન શિવ પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા પછી કાર્તિકસ્વામીની સાથે સ્પર્ધામાં પરશુરામે એક બાણ મારી હિમાલયના ઉંચા પહાડને માટિના પિંડની પેઠે આરપાર વિંધી નાખ્યો હતો અને ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ આવવાનો માર્ગ કરી આપ્યો હતો. આથી તેને પરશુરામના યજ્ઞનો માર્ગ કહેલો છે.

જીવો મહાવીર ચરિત—

જેણે એકવીવાર મૃગથી હણ્યા ક્ષત્રીયના વંશને,

જે વીરે કરી કૈંચરન્દ્ર બ્રાહ્મમાં આપ્યા વળી હંસને—

વાયુપુરાણમાં, આ રન્દ્ર કાર્તિકસ્વામિએ ઇન્દ્રની સાથે પોતાના બળની સ્પર્ધા કરતાં શક્તિના પ્રહારથી પાડ્યું હતું એમ લખેલું છે.

જીવો મત્સ્યપુરાણ—

एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।

वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥

પશ્ચિ પશ્ચ બાજુની ન શકે એવા હિમાલયનાં અગમ્ય શિખરોને વટાવી ન શકાવાથી માનસ સરોવરપર જનારા હુંસો આ દ્વારમાંથી ઉત્તર તરફ ચાલ્યા જાય છે માટે એને હુંસદ્ગાર કહે છે. મહાભારતમાં આને કૈંચગિરિ કહે છે જે મેરુથી ઉત્તર તરફ આવેલો છે એમ કહેવાય છે.

પેશી વાંકો થઇ છત્વાઈ છે મેથ । તું કૈલાસ જવાને માટે વાંકો વળી લાગો થઇ આ કૈંચ માર્ગમાં પેશી ઉત્તરે જવા માર્ગે

બા કૈલાસે, સુરવવૃત્તણા સ્વચ્છ આદર્શ જેવા,
કીધા જેના, ઉચકી કરથી રાવણે સંધિ દીધા;
ઉંચાં ધોળાં કુમુદ સારખાં શિખરે ઘેરી આભ,
બણે રાશિરૂપ થઈ સહો, શંભુનો અદ્વૈતસ. ૬૧

ત્યારે બળિદમન વખતે લાંબા કરેલા ભગવાન વિષ્ણુના સ્થામ પગ
જેવો શોભાયમાન દેખાઇશ.

ભગવાન વિષ્ણુએ વામન અવતારમાં બલિ નામના દૈત્યને
એક પગથી પાતાળમાં ચાંપી દીધો હતો એ પુરાણવાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે.

સંલોક ૬૧—સુરવવૃત્તણા=સુરવવૃત્તો=દેવતાઓની સ્ત્રીઓ,
તેમના સ્વચ્છ આદર્શ જેવા-સ્વચ્છ દર્પણ જેવા. આ કૈલાસનું
વિશેષણ છે. બરફથી અત્યંત ધવલ દેખાતા કૈલાસને દેવગીઓનું
દર્પણ કહ્યો છે.

કીધા જેના: ઇત્યાદિ=રાવણે જેને ઉચકી સાંધા દીધા કરી
નાખેલા છે એવો કૈલાસ. પૂર્વે પોતાના ભાઇ કુબેર પાસેથી યુગ્પદ
વિમાન છિનાયી લેવાને માટે રાવણે અન્નકા ઉપર હુમલો કર્યો હતો
અને કૈલાસને ઉચકી અન્નકાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.
રાવણના અવા પ્રયત્નથી કૈલાસ ઢાલી ગયો હતો. આ પુરાણકથાનું
કવિએ અત્રે સૂચન કરેલું છે.

ઉંચાં ધોળાં=અત્યંત ઉંચાં ગચેલા અને બરફથી નિરંતર
ધોળાં દેખાતાં શિખરોથી આકાશને ઘેરીને ઉમેલો કૈલાસ બળે
શંકરના અદ્વૈતસનો મેટો ઢગલો થયો હોય તેવા દેખાય છે.

ધવળદંતની પ્રભાથી હાસને કવિઓ ધવળરૂપે વર્ણવે છે.

ઉંચાં, ધોળાં, આકાશને ઘેરતાં શિખરો. ઇત્યાદિથી કવિએ
હિમાલયની ઉંચાઈ અને વિશાળતા દર્શાવી છે.

હોયે ધોળો જ્યમ, તરતનો હાથિનો દાંત બેયો,
 તેવો ગોશ ગિરિ, તું શિખરે બેસતાં મેઘ જેવો;
 શોભી રહેશે, બહુ નિરખવા યોગ્ય થૈ આંખઠારી,
 બાણે ઉભા હલધર ખણે ક્યામળા વસ્ત્ર ધારી. ૧૨

*કાઠયાકેડે ભુજગવલયો, શંભુનો હાથ ઝાલી,
 કોડા શેલે, કદિ વિચરતાં હોય ત્યાં ગોરી ચાલી;
 તો ઋષ્ટ્રોને જળ નવગળે તેમ તું ગોઠવીને,
 થાજે અગ્નિ મહિતટ જવા સારુ, સોપાનરૂપે. ૧૩

શ્લોક ૬૨—હોયે ધોળો=અહિં કવિએ ઉંચે આકાશમાં પ્રસરતા કૈલાસને તાજ વેહેરી કાઠેલા હાથીના દાંતની સાથે સરખાવ્યો છે.

તું શિખરે=હે મેઘ ! એ કૈલાસના શિખર ઉપર મેઘ-કાજ-બના જેવા રંગનો તું બેસીશ ત્યારે બાણે ગૌરવણુના હલધર-ખગ-બદ્ધ પોતાના ખભા ઉપર સ્થામ વસ્ત્ર ધરીને ઉભા હોય તેવો એ ગિરિ શોભી રહેશે. ભુવો આજ વર્ષુનની સંપૂર્ણ છાયા ભારવિના કિરતાવૃત્તિનીયમાં છે.

તમતનુવનરાજિદ્યામિતોપત્થકાન્ત,
 નગસુપરિહિમાનીગૌરમાસાય જિણુઃ ।

વ્યપગતમદરાગસ્યાનુસસ્માર લક્ષ્મી-

મસિતમચરવાસો વિભ્રતઃ સીરપાણેઃ

નિચેથી વિસ્તારવાળો અને આકાશમાં ઉંચે જતા પાતળો પાતળો થતો, હાથના દાંત જેવો ઉજવળ કૈલાસ અને તેના ઉપર ચઢતો સ્થામ વર્ણનો મેઘ, ઇત્યાદિ કવિની મનોહર કલ્પનાનું ખરું સ્વરૂપ, આપણે જાણે એનાથી પણ ઉંચેથી દૃષ્ટિ કરી નીચે જોઈએ છીએ એમ કલ્પિએ ત્યારેજ યથાર્થ રીતે સમજાશે.

શ્લોક ૬૩—ભુજગવલયો=શંકર હાથે સર્પના આબૂપણ પહેરે છે તે. પાર્વતીને આ સર્પના આબૂપણથી ભીતિ લાગે, તે

માટે પાર્વતીનો હાથ પકડતાં પહેલાં શંકર તે કાઢી નાંખે છે. આથી ગૌરીનું સ્ત્રીસ્વભાવને યોગ્ય મધુર લીરુત્વ સૂચયું છે અને શંકરની દેવીસેવાપરાયણતા બતાવી છે. ત્રિભુવન પતિ શંકર જેવા પણુ જેની સેવામાં તત્પર રહે છે, એમ જણાવી અહિં કવિએ પાર્વતીનું અત્યંત સંભાગ્ય દર્શાયું છે.

શંભુનો હાથ ડાળી-મૂળમાં શંભુના દક્ષિણ-શંભુએ જેને પોતાનો હાથ (પકડવા) આપ્યો કે એવાં ગૌરી.

* આનું રાખ્દશઃ ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે થાય છે પણ તે કંઈક શુષ્ક લાગે છે માટે ઉપર પ્રમાણ રાખ્યું છે.

પાઠાન્તર-આપેલા લે શિવકર, કઈ સર્પનાં કાઢી ન ખી, પર્વતમાં ચાલતાં રખેને ઠોકર વાગે એવાં ભયથી શંભુએ આપેલા હસ્તનું અવગ્રંથન કરી ગૌરી પગે ચાલતાં હોય, તો તું પગથીઆં રૂપે થજો એમ કહેવાનો ભાવ છે. પર્વત જેવા ઉંચા નીચા પ્રદેશમાં સભાળવા છતાં પણ સુકુમાર સ્ત્રીજનિને સ્પર્શન પામવાનો સંભવ રહે છે; તે વખતે તેમને આધાર અને આનંદરૂપ થઈ પડે તેમ પોતાના હાથનું અવગ્રંથન આપતું, એ પુરુષની સ્ત્રી પ્રત્યેની કામળવૃત્તિ અને દરજ છે.

ક્રીડાશૈલે=ક્રીડા કરવાના પર્વત ઉપર

તો તું અલ્પે જળ નવ ગળે=હે મેધ ! જો તું આ પ્રમાણે ગૌરીને ચાલતાં જુવે, તો તારાં વાદળાંને પાણી ન ઝરી જાય તેમ, પગથીઆંની પેઠે બરાબર ગોઠવીને એમને માર્ગની અનુકૂળતા કરી આપી એમની સેવા બજાવજો, આમ કરવાથી શંકર પાર્વતીના પગનો સ્પર્શ પામતાં તું તારા જન્મનું સાદૃશ્ય પામીશ એવો ખ્યાલ છે.

સોપાન=પગથીઆં.

મણિપ્રસ્થ=ક્રીડા પર્વતપર બાધેલા સ્ફટિક, મણિ છત્વાદિના જુદા જુદા વિભાગ.

ત્રી જેવી સુકુમાર જાતિ પ્રત્યેના આ મૃદુ વિનયનું માત્ર પદ્માત્મ પ્રજા અભિમાન લાઇ શકે તેમ નથી આપણામાં ત્રી જાતિ પ્રત્યે કામળ વૃત્તિઓ, પ્રેમ અને સન્માન આગળના સહજાગી કાળમાં પશ્ચિમની પ્રજાઓના કરતાં કંઇ ઉતરતાં ન હતાં. આના કામલાઓ મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાંથી અને દેશમાંના પ્રચલિત વ્યવહારને, મનોહર કાવ્યોમાં સૂચનરૂપે દર્શાવનાર કલિદાસનાં કાવ્યોમાંથી જાણી આવે છે.

આ શ્લોકના પ્રથમ પદમાં 'ઉતારીને ભુજંગ વલયો' એ પણ શાંકરની પાર્વતી પ્રત્યેની આવી જ લાગણી ધ્વનિત કરે છે.

ભુઓ રઘુવંશ સર્ગ પહેલો. જ્યાં દીલીપ રાજા પોતાની રાણીને રથમાંથી ઉતારે છે.

અથ યન્તારમાદિચ્ય ધુર્યાન્વિશ્રામયેતિ સઃ ।

તામવારોહ્યત્પત્નીં રથાદવતતાર ચ ॥

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આ રિવાજ એક સાર્વજનિક વિનયરૂપે પ્રવર્તે છે. પછી પ્રીતિ, કામળ લાગણી, પરિચય, વગેરે હો કિંવા ન હો. આપણામાં તો જ્યાં એ સુકુમાર ભાવો અને ગાઢ પરિચય હોય ત્યાં આવો વિનય બહુલા પ્રિયજન પ્રત્યે જ દર્શાવવામાં આવતો, પરંતુ હાલ તો દેખાદેખીથી એનું શુષ્ક અનુકરણ જ્યાં ત્યાં થતું જોવામાં આવે છે.

સ્નેહ અને અત્યંત પરિચય વિના આવો વિવેક ભાગ્યે જ આપણામાં વપરાયલો જોવામાં આવે છે વિક્રમાર્જુનીયમાં રાજાને અને ઉર્વશીને પરસ્પર ગ્રામ પ્રેમ છે છતાં જ્યાં ઉર્વશી રથમાંથી ઉતરે છે ત્યાં રાજા માત્ર રથ થોભાવવાનું જ કહે છે, પણ આવો કંઈજ વિનય નથી દર્શાવતો, કારણ કે એ બન્ને હજી ત્રાહિત જોવાં છે. અંક પહેલો-વિક્રમાર્જુનીય.

કાઠી ધારા જળની, ધસીને કંકણોકેરી ધારા,
કશે તાજો સુર્યુવતિઓ, સ્નાન માટે કુવારો;
ગ્રીષ્મે પામી રમતી તુજશું, એમ જાવા ન દેતો,
કર્જે સૌને લયલીત, કરી પ્રોઠ તું ગર્જનાઓ. ૬૪
*સોનાકેરાં કમળથી લયું માનનું વારિ પીતો,
ત્યાં તું ઐરાવતની સુંઠના વચ્ચરૂપે સુહાતો; x
વાયુ મેરી હલવી કુંપગો, વચ્ચથી, કલ્પવૃક્ષે,
+ચેષ્ટા એવી વિવિધ કરતો મહાલજે એ નગેન્દ્રે. ૬૫

સ્લોક ૬૪—કાઠી ધારા ઇત્યાદિ—હે મેઘ ! તું જલપૂર્ણ છે, તેથી પોતાનાં કંકણોની ધારો—અણીઓ, અથવા કંકણોમા જડેલાં રત્નોની અણીઓ, તારા અંગપર ધસીને અર્થાત્ તે વડે તારા અંગમાં છેડ પાડીને; અંદરથી જળની ધારાઓ કાઠીને—

સુર્યુવતીઓ=શિવપૂજન અર્થે અથવા વિદ્યારાજે કૈલાસમાં આવેલી દેવતાઓની ધૌવનોન્મત્ત સ્ત્રીઓ, સ્નાન માટે તને કુવારો બનાવશે અર્થાત્ ગ્રીષ્મના અંતમાં તું ત્યાં જાય છે તેથી પોતાના અંગનો તાપ શમાવવાને માટે તારા અંગમાંથી ઉપર કલા પ્રમાણે ધારાઓ ઊરાડી તેઓ સ્નાન કરશે—

અર્ધિ પુવારો જેને આપણે ઇમેજમાં શાવરખાથ કહીએ છીએ, એ અર્થમાં છે—જુવો.

શિલાવિશેષાનષિશય્ય નિન્દુર્ધારાગૃહેષ્વાતપમૃદ્ધિમંતઃ—રધુવંશ.

જુવાન સ્ત્રીઓમાં આવી ચેષ્ટાઓ કરવાની સ્વાભાવિક ટેવ હોય છે, માટે હે મેઘ ! તારી સાથે આમ વિનોદમાં પડે અને તને જવા ન દે, તો તું એમને લયંકર ગર્જનાઓ કરી ખીવડાવી નસાડજો. અર્ધિ ગર્જનાથી કરી જવારૂપ સ્ત્રીઓના મનની સ્વાભાવિક કોમળતા જતાલી છે.

સ્લોક ૬૫—માનનું—માન સરોવરનું. આ માનસરોવરમાં

જાણે એને પિઉસમ ગણી, બેઠી ઉત્સંગ આવી,
ગંગારૂપી સરિ સરિ જતું કિજળુ વચ્ચે ધારી,
જાણી લેશે નગરી અલકા યક્ષની એ અમારી,
તારી દૃષ્ટે સહજ પડતાં, મેઘ ! તું કામચારી.

સોનાનાં દમગ યાચ છે, એવું પરંપરાથી માનવામાં આવે છે. ઐરા-
વત-ધન્વન્તરી દાથી. તેના મુખના ઢાંકણરૂપ થતો મેઘ.

કદરવૃક્ષ-ધન્વા પ્રમાણે ફળ આપનાર વૃક્ષ-કદરવૃક્ષ ઉપર
બુલી રહેલી પ્રામળ, કુંપળને રેશમી વસ્ત્ર પેઠે બુઝાવતો.

પાકાન્તર-સોના પદ્મો પ્રસવતું કડું માનતું વારિ પીતો,
મુલ્કની જૂલફરે બુઝાવતો.

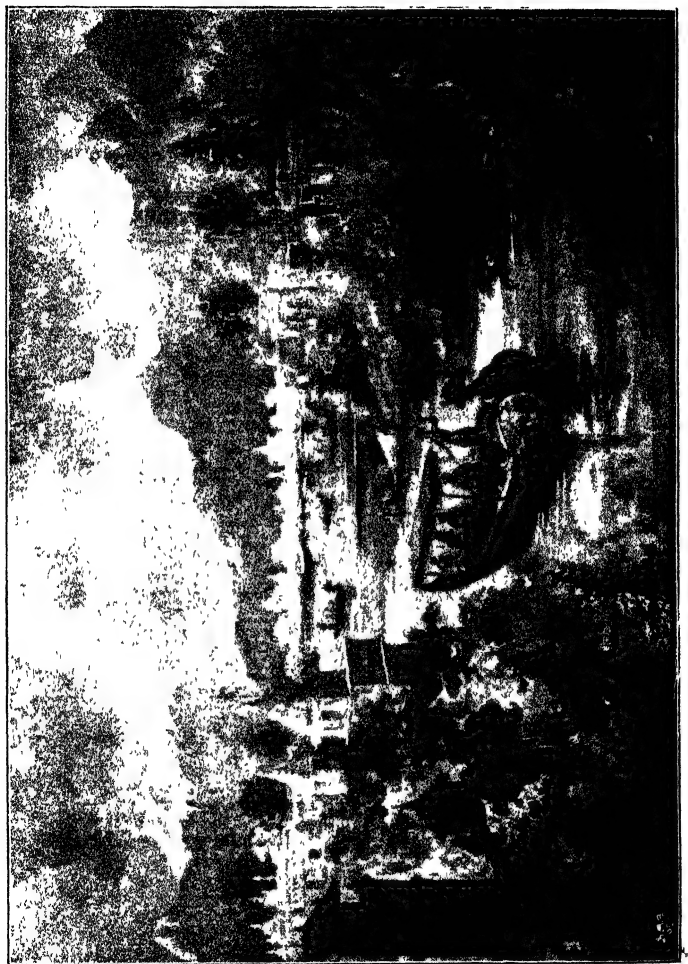
રેશમની ધરમ પતાકાઓ હોય તેવાં કદરવૃક્ષનાં દિસવયો
બુલી રહેવા ; અલકામાં પ્રવેશ કરતાં જ્યારે તારા સન્માનને માટે
કુદરતી વાવટાઓ જાળ્યા હોય તેવી શોભા થઈ રહેશે. એમ કહેવાનું
તાત્પર્ય છે જુવો કુમારસંભવમાં પણ એવો જ ભાવ કાલદાસે
દર્શાવેલો છે.

यत्र कल्पद्रुमरेव विलोलविटपांशुकैः । गृह्यंत्रयताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥

હે મેઘ ! આ પ્રમાણે વિવિધ શોભા જોતો અને નાના પ્રકારની
એણા કરો. તું એ પર્વતમાં મવાલજો-ધન્વા પ્રમાણે વિહાર
કરતો કરજો. મિત્રના ઘરમાં ધન્વા પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી ફરતું ફરતું
એ જ મૈત્રીનું ફળ લાસ યક્ષને રહેવાનો પ્રદેશ હોવાથી મિત્રનું
સ્થાન મળ્યામ, અથવા તો મેઘને અને પર્વતને સહજ મૈત્રિ હોવાથી
પણ મિત્રનું સ્થાન કહેવાય, માટે ઉલ્લસપદ્મે એ સ્થાનમાં તારે યથેચ્છ
વિહાર કરવામાં સંકોચ રાખવો નહીં.

પાકાન્તર-મૈત્રે એવી વિવિધ રિતની જહાજને એ નગેન્દ્રે.

(અથવા) કીડા એવી વિવિધ કરતો માણને એ નગેન્દ્રે.

ઉંચા ઉંચાં ભવન શિખરે, એ પુરી મેઘકાળે,
વારિખિન્દુચક્રી નિગળતાં, અધનાં વૃન્દ ધારે;
તે શું જાણે પ્રિયતમ તણા, આવીને અંક માંહે-
મોતી સેરા ગુંથિ અવકમાં, કામિની બેઠી હોયે. ૬૬

શ્લોક ૬૬—આ શ્લોકમાં કૈલાસના જોળામાં આવી રહેલી અલકાનગરીનું કવિ વર્ણન કરે છે અને અહિં પૂર્વમેઘ પૂરો થાય છે. હવે યજ્ઞ પોતાની અલકા નગરીનું વર્ણન મેળને સંભળાવે છે અને છેલ્લે પોતાની પ્રિયાને કહેવાનો મંદેશો કહે છે.

અહિં ઉંચા અને ગૌરવર્ણના કૈલાસને કવિએ પ્રિયતમ કહ્યો છે અને તેના ઉત્સંગમાં બેઠેલી અલકાને તેની નાયિકા કહ્યેલી છે. પાસે સ્વચ્છ રૂપેરી જળનો સર સર કરતો ગંગાનો પ્રવાહ વલ્લો જાય છે, તે પ્રિયતમના સ્પર્શને લીધે રસલીનતાથી જાણે આપોઆપ સરી પડતું અલકારૂપી નાયિકાનું ધવલ રેશમી વસ્ત્ર હેઠળ તેણે દેખાઈ છે. અત્યંત ઉંચાં મહેસોનાં શિખર એના મન્તકરૂપે છે, સ્થામ વર્ણનાં મેઘનાં ટાળાં એના અલક-અંબોડાને ઠેકાણે છે અને તેમાંથી ખરતાં સ્વચ્છ જલિનાં બિન્દુઓ કાળા દેશમાં ગુંથેલી મોતીની સેરારૂપે છે.

જેમ કાષ્ઠ વિલાસિની કામિની, ધવલ સાડી પહેરી કેશમાં મોતીની સેરા ગુંથી પ્રિયતમના જોળાને શોભાવતી બેઠી હોય, તેમ મેઘમાળારૂપી અંબોડામાં મોતી જેવાં જળ જોની હારોની હારો જુથી, કૈલસરૂપી પ્રિયતમના જોળાને અલકા સુઢાવે છે.

આવો નેત્રાન્દ આપતો પ્રિય અને પ્રિયતમાનો મનોહર સંયોગ બેતાં, હે કામચારિ-ધૃત્ત પ્રમાણે ગમન કરનાર અને વિષયરસિક મેઘ! તું સહજ જાણી શકશે કે, એ અમારી અલકાનગરી છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે.

કાલિદાસનાં અત્યંત રમણીય વર્ણનોમાંનું આ વર્ણન કવિની સર્વાંગ રમણીય કલ્પનાશક્તિનો નમુનો છે.

મેલકે માર્ગનું સૂચન કરી રહ્યા પછી અલક્ષમાં તેને પ્રવેશ કરાવતાં કવિએ, પ્રિયતમના જોળામાં બેઠેલી અલકૃત કામિનીનો ભાસ કરાવી, યક્ષનો તેની પ્રિયાની સાથે બલિષ્ઠમાં થનારો સંયોગ સ્થાવરું આ મંગળાચરણ કર્યું છે.

આ શ્લોકનું ચાર પદમાં ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે છે. જેને એ દીક પડે તેણે એ વાંચી લેવું.

જોળે તેને પ્રિયગણી, સયું વસ્ત્ર ગંગાનું ધારી.
બેઠેલી તું, નગરી અલક્ષ જાણુશે કામચારી,
જે વર્ષામાં જળ ટપકતા, મ્હેલથી અભ્ર ધારે,
મોતી સેરો ગુંથતી અલકે, કામિની શી સુહાવે.

મેઘદૂત.

~*~*~*~

ઉત્તરમેઘ.

તું વિદ્યુત્વાન, લલિત બનિતાવૃંદથી એ ભરેલા,
તારે જેવું સુરધનુ, રૂડાં ચિત્ર ત્યાં ચીતરેલાં;
તારી જેવી ગભિર મધુરી થાય છે ગર્જનાઓ,
સંગીતોમાં ધિરિ ધિરિ રૂડી વાગતી ત્યાં મૃદંગો.
છે આ તારી વિષદ જળથી વાદળીઓ ભરેલી,
તેવી ત્યાં છે મણિમય ભૂમિ, નિર્મળા કાચ જેવી;
તું છે જાંચો, શિખર થકી એ આબને થોભ દેતા,
એવા તારી સરસઈ કરે તેમ છે મહેલ એના. ૧

શ્લોક ૧—આ શ્લોકમાં રવિ અલકાના મહેલોનું અને મેઘનું
સરખાપણું બતાવે છે.

તું વિદ્યુત્વાન-હે મેઘ-તું તારી પાસે ચમકતી વિદ્યુત્વાળા
છું, તો ત્યાંના મહેલોમાં લલિત-રૂપ વેશ વિલાસાદિથી મધુર તથા
વિદ્યુતના જેવી ક્ષાન્તિવાળી સેંકે. ચક્ષુની ઓંચો સંચરી રહી છે-
ચક્ષુઓ અત્યંત સુંદર હોવાથી આમ કહ્યું છે.

તારે જેવું સુરધનુ-તારી પાસે જેમ વિવિધ મનોહર રંગ-
વાળું ઇન્દ્ર ધનુષ છે, તેમ ત્યાં વિવિધ રંગનાં સુંદરાચરો ચતરેલાં છે.

તારી જેવી-હે મેઘ ! તું જેમ મધુર ગર્જનાઓ કરે છે
તેમ ત્યાંના મહેલ, સંગીતમાં મધુર ગંભીર નાદથી વાગતી મૃદંગો-
વડે ગાજ રહેલા છે. ચક્ષુ કિન્નરના નિવાસને લાધે ત્યાં નિરંતર નૃત્ય
ગીત વાદના પ્રયોગો ચાલી રહેલા હશે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

જીવો કુમારસંભવમાં એાપધિપ્રસ્થના વર્ણનમાં એવોજ ભાવ.

શિશ્વરાસક્રમેષાનાં વ્યજ્યન્તે યત્ર વેશનામ્ ।

અનુગર્જિતસંદિગ્ધાઃ કરણૈર્મુરજસ્વનાઃ ॥ સર્ગ. ૧

સ્પર્ધા કર્તા રવિહયતણી, અથ જ્યાં સ્યામવર્ણા,
તારા જેવા મહાગળ ઉંચા હસ્તિઓ, પહાડ જેવા;
ન્યા છે મોટા સુભટ, લઢતા જેહ લંકેશ સાથે,
લાજે જેના ભૂષણુ નિરખી, ઘા પડ્યા ચંદ્રહાસે. ૨

છે આ તારી-જેમ વિશદ-સ્વચ્છ જળથી બનેલી આ તારી
વાહણીઓ શોભા રહે છે તેમ ત્યાં સ્વચ્છ કાચ બાળ્યા હોય તેવી
મણિગડિત ચૂનીઓ શોભી રહી છે.

તું છે ઉચે-મેઘ! તું ધણો ઉચો છે તો તે મહેલો પણ
આબને-પાદાચને થોભ-ગેકા આપે નેટલા ઉંચા છે.

આ પ્રમાણે તારી સાથે સર્વ રીતે સરભાષ કરે એવા અન-
કાના મહેલો છે.

સ્લોક ૨-સ્પર્ધા-સરભાષ. રવિહય=સૂર્યના ઘોડાઓની
સાથે હરીશાન કરે તેમ જ્યાં સ્યામ-વર્ણના વર્ણના ઘોડાઓ થાય છે.

મહાગળ=જેમના લમ-માંની મદ ટપકે છે એમ

તારા જેવા-અર્થાત તારા સ્યામવર્ણ જેવા વર્ણવાળા અને
તારા એટલે મેઘના જેવા પ્રૌઢ કદવાળા હસ્તિઓ જ્યાં છે.

મેટા સુભટ-મોટા મોટા યોદ્ધાઓ-જે લંકેશ-રાવણ સાથે
યુદ્ધ કરતા હતા આ શબ્દથી ત્યાંના યોદ્ધાઓનું રાવણ જેવા ત્રિભુ-
વનને ઝીંવારની સાથે યુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય અત્યંત છે. ઘા પડ્યા
ચંદ્રહાસે-જે યોદ્ધાઓના અંગ ઉપર, રાવણની તરવાર જેનું નામ
ચંદ્રહાસ હતું, તેનાથી પડેલા ધાથી તેમના અંગપરના ભૂષણુ પણ
લજે છે. અર્થાત તેવા યોદ્ધાઓના શરીર ઉપર યુદ્ધમાં પડેલા ધા
તેમના ભૂષણો કરતાં પણ વધારે શોભાવમાન દેખાય છે. લડાઈમાં
પડેલા ધા શરાઓનાં શરીરને શોભાવનાર છે, ભૂષણો નહીં-આથી
તેમના યુદ્ધ કરવાના શૌર્યની પ્રશંસા કરી છે-હું છે કે-

અર્થાત કિલ વિરાજન્તે શૂરાધરપયોધરા:

હસ્તે લીલાકમલ, અલકે કુન્દનાં પુષ્પ નાનાં,
ભાસે લોમ્રપ્રસુનરજ્યથી પાંડુ શોભા મુખે જ્યાં;
અંબોહામાં કુરવક નવાં; ચારુ કાને શિરપો,
ધારે સેથે તુલ્યથાક ઉગ્યાં નીપ પુષ્પો વધૂંબો. ૩

શૂરવીર પુરુષ, સ્ત્રીઓના અધર અને સ્તન એ ક્ષત્રી-ધારી,
નખ અને દંતના દંશથી-વિશેષ શોભાયમાન લાગે છે. ઉજ્જયિનીના
વર્ણનમાં રાવણની સાથે મુદ્દર્શી ચોધાઓનું આ શ્લોકમાં વર્ણન
આપેલું છે, એમ માનતાં તે અસંગ્રહ લાગે છે, કારણકે ઉજ્જયિનીને
રાવણ સાથેનો કંઈપણ ઐતિહાસિક સંબંધ નથી.

વલ્લભ, સારોદ્ધારણી-પાર્શ્વચુદ્ધ, ભરત, સનાતન આદિ નવ
દશ દીકાકારો અને મીઠા વિલસન તથા બીજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં
આ શ્લોક અલક્ષના વર્ણનમાં આપેલો છે અને તે ચોગ્ય લાગે છે.
ઉજ્જયિનીનો રાવણ સાથે ઐતિહાસિક સંબંધ નથી પણ અલક્ષનો
છે; કારણકે કુબેર પાસથી પુષ્પક વિમાન લેવાને માટે રાવણે કૈલા-
સપર હલ્લો કર્યો હતો તે વખતે તેની સાથે મુદ્દ કરનારા ચોધાઓ
હજી અલક્ષમાં છે એવું કવિનું સ્પષ્ટ છે. જુવો કૈલાસના વર્ણનમાં
કવિએ કહ્યું છે કે—

કીધા જોના કરથી ઉચકી રાવણે સંધિ લીલા.

જુવો કુમારે સંભવ. સર્ગ ૮. આમાં રાવણથી ભય પામેલાં
પાર્વતીને માટે કવિ કહ્યું છે કે.—

રાવણખનિતમીતયા તયા કંઠસન્નમૃદુબાહુબંધનઃ

વળી હસ્તીઓ અને ઉત્તમ અર્ધા પણ અર્ધ થાય છે. જુવો
જિતસિંહમયા નાગાઃ । યન્નાશ્ચા ચિલયોનયઃ કુમાર-સર્ગ-૬.

આથી આ શ્લોક ઉત્તરમેઘમાં જોઈએ. મેં આધર તરીકે લીધેલી
મૂળ પ્રતમાં એ પૂર્વ મેઘમાં છે તે ઠીક નથી, માટે અહીં મુક્યો છે.

શ્લોક ૩—આ શ્લોકમાં કવિ, અલક્ષની સુંદરીઓનો પુષ્પ
સમુદાય વર્ણવે છે. બીજા દેશની પેઠે જુદી જુદી ઝૂંપડીઓમાં જુદાં

જુદાં પુષ્પો અહિં થતાં નથી, પરંતુ સર્વે ઋતુઓ પોતાના ક્રમ તથા દરેક ઋતુમાં સર્વે ઋતુઓનાં ફળ પુષ્પ આપે છે. આથી એ પ્રદેશનું દેવભૂમિત્વ દર્શાયું છે.

મેધ અલકામાં જન્મ છે તે વર્ષા સમય છે છતાં તે વખતે ત્યાંની ઓઓ છએ ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થતાં જુદી જુદી જાતનાં પુષ્પોનાં આભરણો ધારે છે, જેનું કવિ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

હસ્તે લીલા કમળ-ત્યાંની ઓઓ હાથમાં વિલાસ માટે કમળો રાખે છે. કમળ એ શરદઋતુનું પુષ્પ છે. (શરત્પંક્તલક્ષણા) આ એક ઓઓનો સ્વાભાવિક વિલાસ છે. જુઓ કુમાર સંભવ-લીલાકમલપત્રાણિ ગણયામાસ પાર્વતી—વળી

રજોમિરંતઃ પરિવેગન્ધિ લીલારવિન્દં ભ્રમયાંત્રકાર-રંધુવંશ-સર્ગ ૧

અલકે-દેશમાં કુન્દનાં તાજાં પુષ્પ-નવાં ખીસતાં, અર્થાત્ અત્યંત ખીલવાથી પરિપક્વ નહિં થયેલાં, આ શિશિરમાં પરિપક્વ દશાને પામનારાં પુષ્પ છે, છતાં હેમન્તમાં નવો ફાલ આવતો હોવાથી હેમન્તનું સૂચન કરતાં કવિએ બાળકુન્દ=નાનાં કુંદ એમ લખ્યું છે.

જુઓ, ભ્રમર દ્વ વિમાતે કુન્દમન્તસ્તુષારમ્. શાકુન્તલ.—

ભાસે લોધપ્રસુનરજથી-લોધપ્રસુન=લોધનાં પુષ્પોની રજથી —નાં લોધ કુસુમોની રજવડે ઓઓના મુખ ઉપર પાંડુ-સુવર્ણના જેવી કંઈક પીળાશ મારતી શાભા દેખાય છે. લોધનો પીળો પરાગ છાંટવાથી મુખસૌન્દર્ય વિશેષ મોહક થાય છે. જુવો કુમારસંભવ-

કર્ણાર્પિતો લોધ્રકપાયરુક્ષે ગોરોચનાપત્રનિતાન્તગૌરે ॥

આ લોધ્ર કુસુમો શિશિરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે પીળા-જાંબા પીળા રંગના અને પુષ્કળ પરાગ-રજથી ભરેલાં હોય છે—

અંબોડામાં કુરવક નવાં-અંબોડામાં નવાં તાજાં કુરવક પુષ્પ પહેરે છે. આ વસંતમાં ઉત્પન્ન થતાં પુષ્પો છે—જુવો વસંત વર્ણન. મધુલિહાં મધુદાનવિશારદાઃ કુરવકા રવકારણતાં યયુઃ રંધુવંશ-સર્ગ ૯

વિક્રમેર્વાશીયના વસંતવર્ણનમાં પશુ-અગ્રે ક્ષીનલપાટલં કુરવકં ક્યામં દ્વયોર્ભાગયોઃ ।

જ્યાં માટેલા મધુકર તણાં વૃંદથી ગાજી રે'તાં—
આપે વૃક્ષો સકળ ઋતુમાં, પુષ્પ તાનાં ખિલેલાં;
હંસ શ્રેણી તણી ઝમકતી મેખલાથી સુઢાવી,
અર્પે છે જ્યાં કમલિની રડાં પદ્મ, નિત્યે વિકસી.
કેકા શબ્દો કરિ કરિ, કળાધારી નાચે મયૂરો,
જ્યાં જ્યાંતરનાથી તમ ટળિ જતાં રમ્ય લાગે પ્રદોષો. ૪

ચારુ કાને શિરીષો=ચારુ સુંદર; કાનમાં શિરીષનાં પુષ્પો.
આ પુષ્પ અત્યંત નાજુક હોય છે. મધ્યમાંથી લાંબા લટકતા નાજુક
રેષા અને તેને છેડે ઝીણી ઝીણી પાંખડી હોવાથી તે લોલકની પેઠે
બુધ્ધિ કરે છે. વિલાસિની સ્ત્રીઓનું આ કાનનું આભૂષણ છે અને
એની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મ ઋતુમાં થાય છે. જુવો શાકુન્તલમાં ગ્રીષ્મ-
વર્ણન અંક ૧.—અવતંતસયન્તિ દયમાનાઃ પ્રમદાઃ શિરીષકુસુમાનિ

અમી શિશંપ્રસવાવતંસાઃ પ્રત્રંશિતા વારિવિહારિણીનામ્ ॥ રધુવંશ—
ધારેસે'થે=સેથામાં—તુજથડી ઉઝા—મેખથી, મેખ સમખથી ઉમેલાં
અર્થાત વર્ષાકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં નીપ પુષ્પો—કદંબનાં પુષ્પો.
સ્ત્રીઓ ધારણ કરે છે. જુવો, રધુવંશ.

ગન્ધશ્ચ ધારાહતપલ્વલાનાં કદમ્બમર્ષોદ્રિતકેસરં ચ ॥

પ્રકૃતિથી જ સુકુમાર શરીરવાળી ચતુર સુંદરીઓને સુવર્ણદિનાં
આભૂષણો કરતાં પુષ્પના અલંકાર ઉપર વિશેષ રુચિ હોય છે. આથી
ત્યાંની પૌરસ્ત્રીઓનું નાત્રરિકત્વ ખતાવ્યું છે અને તે પશ્ચિની લક્ષણ
પણ ગણાય છે. મીઠું વિલસન લાગે છે કે, સ્ત્રીસૌન્દર્યની શોભા
વધારનાર આ સુંદર કુદરતી ભૂષણોને પૂર્વ તરફની સ્ત્રીઓ પોતાના
અલંકારોમાં આગળ પડતું સ્થાન આપે છે, એ તેમનો સાદો અને
ધણા કિંચ પ્રકારનો શોખ ખતાવી આપે છે, જે જ્યેષ્ઠાં આનન્દ
થયા વિના રહેતો જ નથી.

શ્લોક ૪—જ્યાં માટેલા મધુકર તણાં—જ્યાં—અલંકારમાં,
માટેલા—પુષ્પનું મધ પીવાથી ઉન્નત થયેલા, મધુકર—અમરાઓનાં

આનંદાશ્રુ વગર, નયને આંસુ હોયે ન બીજાં,
બીજો તાપ સ્મરવિષ્ણુ નથી, જે શમે પ્રેમી જોતાં;
જ્યાં છે માત્ર પ્રણય કલહે, રૂપણામાં વિયોગ,
યશોને જ્યાં નથિ વય બિન્નું, માત્ર તારુણ્ય એક. ૫

૭૫-રોળાના ચુંબરવથી ગાળ રહેતાં વૃક્ષો, દરેક ઋતુમાં પુષ્પ
આપે છે. અર્થાત્ વૃક્ષો નિરંતર પુષ્પના કાલથી કાલી રહેલાં હોય
છે; એમને ઋતુઓના નિયમની જરૂર રહેતી નથી.

હંસશ્રી-હંસની પંક્તિઓ, કલરવ કરતા હંસોની પંક્તિ-
ઓને અહિં વાગતી મેખલારૂપે વર્ણવી છે. કમલિનીઓ નિત્ય પ્રકુ-
ક્ષિત થયેલાં પદ્મો આપે છે, તેથી હમેશાં હંસની હારોની હારો
કલરવ કરતી તેની આસપાસ એસી રહે છે.

કેકા-મયૂરોના દુહ્લકારને કેકા શબ્દ કહેવાય છે. 'અહીં' અલ-
કામાં મયૂરોનાં ટોળાં સર્વદા સુંદર પિચ્છથી શોભતાં હે.ય છે, અને
નૃત્ય કરતાં કેકા શબ્દથી ઉપવનો મળવી મૂકે છે; તે માત્ર વર્ષામાં
નાંહ પણ પ્રત્યેક ઋતુમાં.

જ્યાં જ્યોત્સ્નાથી-ભગવાન શંભુ, પાસેના ઉપવનમાં રહે
છે, તેથી તેમની જટાના ચંદ્રથી અલકામાં કૃષ્ણપક્ષ છેજ નહાં.
સર્વદા શુક્લપક્ષ અજવાળીયુંજ રહે છે.

શ્લોક ૫—આનંદાશ્રુ વગર=જ્યાં અલકામાં માત્ર આનંદ-
નાંજ આંસુ જોવામાં આવે છે, બીજાં એટલે શોકનાં આંસુ કોઇ
પણ પ્રસંગે જોવામાં આવતાં નથી. અર્થાત્ ત્યાં આનંદ માત્ર
જોવામાં આવે છે, શોકનો સંભવજ નથી.

બીજો તાપ=સ્મરવિષ્ણુ-કામદેવના તાપ વચ્ચે જ્યાં બીજા કોઇ
પણ પ્રકારનો તાપ જોવામાં આવતો નથી. જે કામતાપ, પોતાનાં પ્રિય-
જનને મળતાં આપોઆપ સ્વમી જમ છે. અર્થાત્ બ્યાધ દારિદ્ર્ય
આદનો સંતાપ ત્યાં જોવામાં આવતો નથી.

જેમાં મહેા સ્ફટિકથી જડી સ્વચ્છ બેસી અગાથી,—
તાશબિંબે કુસુમિત થતી, નારીઓ લે વિલાસી;
સેવે પ્રીતે, રતિક્ષણ મધુ કલ્પવૃક્ષે દિધેલો,
તા'રા ધીરશ્વનિશિ ગરજયે ધીરી ધીરી મુહંગો. ૬

જ્યાં છે માત્ર પ્રણય કલ્પલે—પ્રણયકલ્પલે—પ્રેમના મધુર કલક
વખતેજ માત્ર રૂપણમાં વિયોગ જોવામાં આવે છે. પ્રેમથી લાડીને
રીસાતી મુંઢરીઓ માત્ર રૂપણ લેતાંજ વિયોગ અનુભવે છે, અન્ય
કારણથી નહીં.

યક્ષેને જ્યાં—મધોને માત્ર તારુણ્ય—તરુણપણું—યૌવન એજ
વય છે, વૃદ્ધાવસ્થા નથી. અર્થાત્ સર્વદા તેઓ સ્થિરયૌવન ભોગવે
છે. આજ જન્મના ભાવને માટે જુવો—

યૌવનાન્તં વયો યસ્મિન્નાન્તકઃ કુસુમાયુષાત્ ।

રતિચૈદસમુત્પન્ના નિદ્રા સજ્જા વિપર્યયઃ—કુમારસંભવ—સર્ગ ૬.

શ્લોક ૬—જેમાં યક્ષેા ઇત્યાદિ—સ્ફટિકથી જડી—જેની
જમીન ઉપર સ્ફટિક મણિ જડેલા છે એવી, સ્વચ્છ નિર્મળ અગા-
શીઓમાં બેસીને. તારા ગ્રિહ્યે—જમીનમાં સ્ફટિક જડેલા હોવાથી
રાત્રિએ તાશબિંબથી—આકાશના તારાઓનાં તેમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી.

કુસુમિત થતી—હજારો તારાઓનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણે
તેમાં કુસુમો વેર્યા હોય તેવી લાગતી. આ અગાશીઓનું વિશેષણ છે.

નારીઓ લલ વિલાસી—વિલાસવતી ઓએને સાથે રાખીને.
મલપાન સમયે ઓએ સમીપ હોવાથી તેમના હાથથી અપાયેલું મલ
વિલાસીઓને વિશેષ ઉન્માદક અને પ્રિય લાગે છે. સેવે પ્રીતે—પ્રેમથી
સેવે છે; પીએ છે. રતિક્ષણમધુ—રતિ—કામક્રીડા—એજ જેનું ક્ષણ છે
એનું મધુ મધ. અર્થાત્ કેફને લીધે ઉન્મત્ત કરવું, લગ્ન વચ્ચેને કારે
મુકાવવું અને ભોજનમાં તક્ષીન કરવું મલ-દાર જેને રતિક્ષણમધુ કહે-
વામાં આવે છે, તે કામોદીપક, શીતલ અને મધુર ગુણાય છે. જુવો—

જ્યાં, ગંગાના જળથકિ શિળા વાયુને સેવી સેવી,*
મંદારોની, તટપર ઉગ્યાં, શીળી છાયે રમતી,
ચોખી કાઠે મણિ, કનકની રેતિમાં ઢાંકી ઊંડાં,
ચાયે જેને અમર, કુટડી યક્ષની એવી કન્યા. ૭

इत्थं चेन्मधुपुष्पमंग्युपचितं पुष्पदुमूलावृतं

क्वायेन स्मरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं मधु-भक्षिशर्षुवभ्रां.

કદપવૃક્ષે દિધિલો-કદપવૃક્ષનાં પુષ્પમંથી બનાવેલો. કદપવૃક્ષ-
મધુઝાનુકૂળ વસ્તુઓ આપી શકે એવું આ દેવવૃક્ષ છે તેણે અર્પેલો.
આ મધનું વિશેષણ છે.

તારા ધીર ધ્વનિશિ=હે મેઘ! તારા ધીર ધ્વનિશિ-તારી
ગંભીર ગર્જના જેવી ધીરી ધીરી મૃદંગો ગર્જ્યે-ગર્જ રહેતાં, યક્ષો
ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે મધનું સેવન કરે છે. મધપાન વખતે જોષ્ઠતા
નૃત્ય, વાદ્ય, ગીત, વિલાસી સ્ત્રીઓ, વગેરે સાધનો અત્રે બતાવી
યક્ષોનું ભોગિપાર્ણ સૂચવ્યું છે. ઓષધિપ્રસ્થનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસે આ
મધપાન કરવાનાં સ્થાનના વર્ણનમાં એવોજ ભાવ દર્શાવ્યો છે. ભુવો

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

उद्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥—કુમારસંભવ. સર્ગ ૬

શ્લોક ૭—આ શ્લોકમાં ગંગાના રમણીય તટ ઉપરની મંદાર
વૃક્ષોની ધટામાં રમતી નિર્દોષ યક્ષ કુમારિકાઓનું વર્ણન છે.

જ્યાં ગંગાના-ગંગાના જળના સ્પર્શથી અત્યંત શીતલ થયેલા
વાયુથી જેમને તાપ લાગતો નથી એવી. મંદારોની-ગંગાના તીર
ઉપર આવી રહેલાં દેવવૃક્ષોની. આ મંદાર, પારિજાતક, સંતાન,
કદપવૃક્ષ અને હરિમંદન એ પાંચ દેવ વૃક્ષો કહેવાય છે. આ ઉપરથી
ગંગાના તીર ઉપર મંદાર વૃક્ષ પહોંચ્યા થાય છે એમ સૂચન થાય છે.
ભુવો કુમાર સંભવમાં ગંગાનું વર્ણન. સર્ગ ૬-૨

નીવીમ્મંથી ઢિલિ થઇ જતાં, રાગથી કામીઓ જ્યાં;
 ખેંચી લેતા, અપલ કરથી, ચીર બિંબાધરાનાં.
 ફેંકે મુષ્ટિ કુમકુમ ભરી, લાજનીભારી તોયે;
 રત્નો કેરા જળહળી રહ્યા હીપ, ના ઓલવાયે. ૮

આપ્તતાસ્તીરમન્દારકુસુમોત્કારવીચિષુ ।

વ્યોમગંગાપ્રવાહેષુ વિદ્-નાગમદગન્ધિષુ ॥

શોધી કાઢે મણિ=આ, પૂર્વે કુમારિકાઓમાં રમાતી ગૂઢમણિ નામની રમત છે. કનકની—સુવર્ણની રેતીની દગલીઓમાં મણિ સંતાડી વારા કરતી કન્યાઓ તેને શોધી કઢાડે છે. આવી રમત કાંકરીઓથી આજ પશુ છોકરીઓ રમે છે, જેને લાંચ કાંકરી કરીને કહે છે.

યાએ જેને અમર-અત્મનું સ્વરૂપવાળી હોવાથી જેને દેવતાઓ પશુ વરવાતી યાચના કરે છે એવી. અર્થાત્ દેવતાઓને પશુ દુર્લભ. ગંગાતીરે રમતી વિદ્યાધર કુમારિકાઓનું વિક્રમોર્વશીયમાં પશુ કવિએ એ જ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. જુવો—

તत्र खलु मंदाकिन्याः पुलिनेषु सिकतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा निदिध्यासिता. અંક ૪

ખાઠાંતર—કંઠા વાયુ, બલલહરિથી એવી, મંદાકિનીની,
 મંદાકિની, તલ ઉપરનાં, હાથથી તાપ લાગી.

શ્લોક ૮—આ શ્લોકમાં રાગથી ઉન્નત થયેલાં યક્ષદંપતીઓની સંભોગશૃંગારચેષ્ટાઓનું વર્ણન છે.

નીવીમ્મંથી ધ—ઓઓએ પહેરેલા વસ્ત્રની ગાંઠને નીચે કહેવાય છે. પ્રિયતમના સ્પર્શસુખથી કામવશ થઇ ગયેલી સ્ત્રીઓની વસ્ત્રની ગાંઠ આપોઆપ ઢીલી થઇ સરી જાય છે. વસ્ત્રની ગાંઠ છૂટી જવી—વસ્ત્રનું સરી પડવું, ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓની પુરુષને આમંત્રણ કરતી કામપરવશતા સૂચવે છે. જુવો રતિરહસ્યમાં કામાધીનતાનું લક્ષણ—

પ્રજ્ઞાનૌ વ્રજતસ્તનૌ પ્રકટતાં ઓળીતં દશ્યતે
નીલાં ચ સ્પન્નલતિ સ્થિતાપિ સુદૃઢં કાર્મેણિતં ચોષિતામ્ ॥

રાગથી-અત્યંત કામાવેશથી કામિઓ-કામાસક્ત પુરુષો. ટિંબા-
ધરાનાં-સ્વભાવિક રીતે ટિંબાદળ જેવા લાલ અધરવાળીનાં, અથવા
વારંવાર અધરરસનું પાન કરવાથી જેમના ઓઠ ટિંબાદળના જેવા
લાલચોળ દેખાય છે, એવી સ્ત્રીઓનાં, આપોઆપ દીર્ઘ યજ્ઞ જતાં વસ્ત્રને
કામિઓ ચૂપસકરથી=ચંચળ હાથથી, અથવા એક અંગ ઉપર નહિ
પરંતુ અનેક અંગો ઉપર ફરી વળતા હસ્તથી ખેંચી લે છે. અહિં
ચૂપસકરથી એ પદવડે સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરનાર વિવિધ યુગ્મનાલિંગન
આદિ બાહ્ય સંભોગનું નિરૂપણ કર્યું છે. જુલો મદનતંત્રમાં-

અભ્યર્ચિતા વાહ્યરસેન મૂયો યા દેશકાલપ્રકૃતીરવેક્ષ્ય ।

સ્થાસ્તરુણ્યઃ પ્રવલનુરાગા વ્રજન્તિ તૃપ્યાન્તિ ચ શીઘ્રમેવ ॥

ફેંકે મુઠિ-અત્યંત પ્રકાશથી જળહળ થતા મણિના દીવા-
ઓના પ્રકાશમાં આ પ્રમાણે વસ્ત્ર ખેંચી લેતાં અંગ પ્રકટ થવાને
લીધે લાગ્ની મારી-અત્યંત શરૂથી લગ્નવાદ્ ગાભરી બપોરે જતી-
સ્ત્રીઓ, એ મણિના દીપકને ઓસવી નાખવાને માટે કુંકુમાદિનાં
ચૂર્ણની મુઠીઓ ભરી દીવાઓ ઉપર નાંખે છે, પરંતુ રતનના દીવાઓ
ઓસવાતા નથી અને એમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે.

કુંકુમની મુઠીઓ ભરી ફેંકવાથી મણિના દીવાને ઓસવી
નાખવાના પ્રયત્નો મિથ્યા છે, કારણ કે રતનના દીવા એમ ઓસવાય
જ નહીં એ પણ એમને સમજતું નથી. આ તેમનું મુગ્ધત્વ સૂચવે
છે. જુઓ એજ પ્રસંગનો માધનો ત્રીજા સર્ગનો શ્લોક—

રતૌ હિયા યત્ર નિશામ્ય દૌપાન્ જાલાગતામ્બોઝમિદં ગૃહિણ્યઃ ।

વિમ્બુર્વિજાલેક્ષણમીષણામ્બો વૈડૂર્થકુલયેષુ શશિચુતિમ્બઃ ॥

અર્થ-રાત્રિ કીડા વખતે શરમને લીધે દીવા કાઢી નાખ્યા પછી
સ્ત્રીઓ, જળોમાંથી અંદર ચાંદનો પડતાં પીળા પીળા ચળકતા

જ્યાં વાયુથી ભવન શિખરે, મેઘ ખેંચાઇ આવી,
આલેખેલાં, જળકણ્વડે ચિત્ર નાંખે બગાડી;
તેથી જાણે ભયભીત થઇ, ધૂમના ગોટ જેવા,
જાળી માર્ગે થઇ વિખરતા મેઘ, તારા સમાણા. ૯

વૈદ્યુર્ય મણિ જાણે બીલાડીઓના ભયંકર ડોળા હોય એમ ધારી
ડરતી હતી. કેવી રસહીણ કદપનાઃ કાલિદાસ જે રસ એક પંક્તિમાં
જમાવી શકે છે તે અન્ય કવિઓ પાને પાનાં ભરીને પણ જમાવી
શકતા નથી.

લાજની મારી-ઇત્યાદિથી ઓઓની સ્વાભાવિક લાજગુણ
સુચવી છે-સર્વથા અનુકૂળ છતાં પણ જે લાજનો ત્યાગ કરી શકતી
નથી, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

૨૨૦: ૯—ભવન શિખરે=ઉંચા સાત માળના મહેલોના
ઉપરના ભાગમાં-મહેલ અત્યંત ઉંચા હોવાથી મેઘનાં વાદળ પવન
નથી ધસડાઇ આવી તેમાંથી આરપાર ચાલ્યાં જાય છે. ઉંચા
પર્વતો ઉપર વર્ષાકાગમાં આ અનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આલેખેલાં=
ચિત્રરેણાં-અંતઃપુરોમાં ચિત્રરેણાં વિવિધ આકૃતિનાં મુંદર રંગદાર
ચિત્રો, અંદર ધસી આવતાં વાદળનાં જળકણ્વથી બગાડી જાય છે. તેથી
જાણે=જેમ કોઇ કામી માણસ મહેલમાં પેસી કંઇ અપરાધ કરી
ગુમ રીતે બહાર નીકળી જાય, તેમ ચિત્રોનો વર્ણ બગાડી નાંખવા-
રૂપ અપરાધથી ડરી ગયેલા તારા જેવા મેઘ, જાળી માર્ગેથી ધૂમની
પેઠે વિખરાઇને બહાર જતા રહે છે એવો ધ્વનિ છે.

વર્ષા સમયમાં વાદળાં અત્યંત નિર્ચા આવવાથી પર્વત ઉપરના
મહેલોની બારીઓમાંથી ધૂમાડારૂપે આરપાર જતાં રહે છે. આ
તત્ત્વ સાદા ભાવને કવિએ ઉપર પ્રમાણે કામુકના ધ્વનિ સાથે કંઇક
ચમત્કૃતિથી વર્ણવ્યો છે. એ જ જાનના વર્ણનનો દારિકાના વર્ણન-
માંનો માધના ત્રીજા સર્ગનો કેવળ ચમત્કારરહિત 'લોક જીવો.

દેખાવાથી કિરણ શશિનાં, મેઘ વેરાઈ જતાં,
 ધીમે ધીમે જલ ટપકતા ગુંથિયા તંતુઓમાં;
 *ટાળે છે જ્યાં શ્રમ સુરતનો, રાત્રિએ ચંદ્રકાન્તો.
 આલિંગાતાં હૃદય પિઉવડે, હાંફતી નારીઓનો. ૧૦

કુતૂહલેનૈવ જવાદુપેત્ય પ્રાકારમિત્યા સહસા નિષિદ્ધઃ ।

રસમરોદીદ્ મૃદામમ્બુવર્ષવ્યજેન યસ્યા બહિરમ્બુવાહઃ ॥

અર્થ—દ્વારકામાં વર્ષાકાળે પેસવા જતો મેઘ તેના કોટની સાથે અથડાઈ પાછો પડતાં બહાર ઉભો ઉભો મોટી ગર્જનાઓરૂપી ખરાડા પાડી જળબિન્દુરૂપી આંસુ પાડી (જેમ કોઈ પાછું પડેલું છોકરું બેંકડો મૂકી રડે તેમ) રડવા કરતો હતો. આમાં કંઈજ કાવ્ય અત્યુક્તિ ભાગતી નથી; પછી મેઘના રડવામાં કોઈને હાસ્ય-રસનો અભાવ ભાગતો હોય તો બલે.

શ્લોક ૧૦—આ શ્લોકમાં, ગ્રીષ્મકાળે તાપ શાન્તિને માટે દોરામાં ચંદ્રકાન્ત મણિ પરાવી ચક્રની પેઠે નાંખેલી જળીઓનું અને ત્વાની સુંદરીઓની સંભોગનિવૃત્તિનું વર્ણન છે.

દેખાવાથી કિરણ ઇ.—આકાશના ચંદ્રને મેઘ ઘેરી લે છે, પરંતુ ચંદ્રની જડાના ચંદ્રને ન ઘેરી લેતાં વિખરાઈ જઈ તેના નિરંતર પ્રકાશ પડવા દે છે. તેથી વર્ષામાં પણ અલકામાં રાત્રિએ અંધકાર હતો નથી. જુવે. નિલયજ્યોસ્નાપ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રવોષા અને વાલ્મીયાનસ્થિતહરશિરઃશ્ચક્રિકાધૌતહર્મ્યા । આ પ્રમાણે મેઘનું આવરણ ન નડવાથી ચંદ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ થાય છે.

ગુંથીઆ તંતુઓમાં—શપતની ચારે પાસે અથવા ખારીઓમાં દોરામાં પરાવેશ અને ધીમે ધીમે જળ ટપકતા ચંદ્રકાન્ત મણિના ચક્ર, નારીઓનો સુરતશ્રમ ટાળે છે એમ અન્વય છે.

ખાકાતર-અર્ધા રાતે શ્રમ સુરતનો ટાળતા ચંદ્રકાન્તો.

ચંદ્રકાન્ત-એક જાતનો મણિ અથવા કાચ છે, જેને ચંદ્ર-કિરણનો સ્પર્શ થતાં અંદરથી પાણીની સેરા આવે છે. હાલ આપણે મેમીશાયર જેવા કેટલાક કાચ જોઈએ છીએ જેના ઉપર સૂર્યનો તડકો પાડ્યાથી નીચે તેજમાં રહેલું રૂ સળગી ઉઠે છે-આને સૂર્ય-કાન્ત કહેવામાં આવે છે. ચંદ્રકાન્ત આપણા દીકામાં નથી પણ જ્યારે સૂર્યકાન્ત જેવો કાચ છે, તે ચંદ્રકાન્ત પણ હશે એમ સંભવે છે.

હાલ આપણે વીરણની ટટીઓથી તાપશાન્તિ કરીએ છીએ, તેમ પૂર્વના કાવ્યોમાં તાપશાન્તિને માટે ચંદ્રકાન્તનો ઉપયોગ બણી-વાર વાંચીએ છીએ. તે ખરું હોય કિંવા ખોટું હોય, પરંતુ ગ્રીષ્મના અથવા કામના તાપની શાન્તિનો કવિઓને વર્ણવવા યોગ્ય આ એક રમણીય પ્રકાર છે.

ટાળે છે જ્યાં ઈ.-જ્યાં-અલકામાં રાત્રિએ આ પ્રમાણે જાલ-રામાં ગુથેલા ચંદ્રકાન્ત મણિઓ અંદરથી ઝરતા જળની શીતજતાથી નારીઓના સુરતશ્રમને ટાળે છે અર્થાત્ શાન્તિ આપી શ્રમ ઓછો કરે છે.

રાત્રિએ=મૂળમાં નિશીથે? મધ્ય રાત્રિએ એમ છે, માટે રાત્રિનો એ અર્થ લેવો. પ્રથમ રાત્રિએ ઢંપતીઓ કીડામાં પ્રવૃત્ત હોવાને લીધે તાપ શાન્તિનું પ્રયોજન ન હોવાથી મધ્ય રાત્રિએ એમ કહ્યું છે; અથવા અત્યંત રસાસકિતને લીધે સ્ત્રીઓ એટલી બધી શ્રમિત થાય છે કે મધ્યરાત્રિ સુધીની શીતલતા પણ ચંદ્રકાન્ત મણિની મદદ શિવાય એ શ્રમને ઉતારી શકતી નથી. આથી સ્ત્રીઓની અત્યંત શ્રમિત દશા સૂચવી છે.

આલિંગતાં દઢ પિઉ કરે=પિઉ કરે=પ્રિયતમના હસ્તથી, દઢ=અત્યંત આવેશ પૂર્વક

આલિંગતાં-આલિંગન (બેઠવું) પામતાં, હાંફતી=અત્યંત પ્રેમપૂર્વક વારંવાર આપેલા ગાઠ આલિંગનથી થતા ઉત્સાહ અને આવેશને લીધે જેને બહુ શ્વાસ બરાબર આવે છે એવી, પ્રિયતમના

અંગેના રપક્ષે અમૃતસમાન લાગવાથી પુષ્પસમાન ચૂદુ હોવા છતાં
શીઓ, અત્યંત ગાઢ આશિંગનની કાગળ પીડા રસથી સાંખી શકે
છે એવા શીરચલાવનો અહિં ધ્વનિ છે.

અહિં પ્રિયતમમુજાલિંગનોચ્છાસિતાનાં એ પાડ સારો છે. સારો-
દ્વારિણી, વદ્ધિલ વગેરે પણ એ પાડ સ્વીકારે છે.

અહિં ચંદ્રકાન્તના વર્ણન સાથે શીઓના વિહારનો પ્રસંગ
ચોક્ક કવિએ આખા વર્ણનને રસપૂર્ણ કર્યું છે. આવી રીતનું ચંદ્ર-
કાન્ત મણિનું વર્ણન માઘના ત્રીજા સર્ગમાં નીચે પ્રમાણે છે.

કાન્તેન્દુકાન્તોપલકુક્ષિમેષુ પ્રતિક્ષપં હમ્યતલેષુ યત્ર ।

ઉચ્ચૈરધઃપાતિપયોમુચોડાપે સમૂહમૂઢુઃ પયસાં પ્રણાલ્યઃ ॥

અર્થ—ચંદ્રકાન્ત મણિ જડી બનાવેલી અગાશીઓમાં મુકેલી
પડનાજો મેઘથી ઉંચી હતી એટલે (મેઘનું પાણી અંદર જઈ શકે
તેમ ન હતું તેમ છતાં) દરેક રાતે ચંદ્રકાન્તો ઉપર ચંદ્રકિરણો
પડવાથી પડનાજોમાંથી પાણીના ધાધોડા પડતા હતા.

જે વસ્તુ આપણે સાદી દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ તેને મનોહર રસમય
સામગ્રી જમાવી, ક્રોધ અપૂર્વ ચમત્કાર સાથે બતાવવી એ જ કવિના
કવિત્વની ખરી ખૂબી છે. ક્યાં ઉપરના શ્લોકમાંની કાલિદાસની
રસમય સામગ્રીની ધટના અને ક્યાં માઘની પડનાજોમાંના ચંદ્ર-
કાન્તના પાણીના ધાધોડા !

ખીજા પ્રસંગે કાલિદાસ ગંધમાદન ગિરિમાં ચંદ્રકાન્તવાળી
મર્વતભૂમિનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—

ચંદ્રપાદજનિતપ્રવૃત્તિમિશ્વંદ્રકાન્તજલબિન્દુમિર્મિરિઃ ।

મેષ્ઠ્ઠાત્તરુષુ નિદ્રિતાનિમાન્ બોધયત્યસમયે શિશ્વંઙિનઃ ॥

કુમારસંભવ-સ્વર્ગ ૮.

કેવી મનોહર કદપના ! આમાં કવિએ ચંદ્રોદય સમયની પર્વ-
તની કેવી અદ્ભુત રમણીયતા બતાવી છે !

કામીઓ જ્યાં, અખુટ ધનના ઘેર ભંડારવાળા
મીઠા કંઠે ધનપતિતણી, કિન્નરો કીર્તિ ગાતા;-
સાથે રાખી, હરતી મનને અપ્સરા સંગ રંગેઃ
સેવે આવી ઉપવન રુડું, નિત્ય વૈભાજ્ય નામે. ૧૧

ચાલી જતાં અલકથિ ખર્ચા કેંક મન્દાર પુષ્પે,
સોના કેરાં કમળથિ વળી કાનનાં કર્ણ પત્રે;
મોતીસેરે, સ્તનપર ઝુકી તૂટતાં સૂત્ર, હારે,
રાત્રીરસ્તો દિવસ ઉગતાં, કામિનીનો કળાયે. ૧૨

શ્લોક ૧૧—કામીઓ=કામી યક્ષો. અખુટ ધનના—જેનાં
ઘરોમાં ધનના અખુટ ભંડાર ભરેલા છે એવા. આ યક્ષોનું વિશેષણ
છે. આથી અલકાની અનર્ગલ ધન સંપત્તિ સૂચવી છે અને યક્ષોની
ભોગરાયણતા બતાવી છે.

વૈભાજ્ય નામનું ઉપવન=કુબેરના ચૈત્રરથ નામે ઉપવનનું
આ ખીણું નામ છે, જેનું રક્ષણ કરવાને માટે યક્ષને નીમેલો હશે.

● પાઠાન્તર—અપ્સરાનું વિનોદે.

શ્લોક ૧૨—આ શ્લોકમાં અલકાની અભિસારિકાઓનું વર્ણન છે.
ચાલી જતાં ૬—પોતાના પ્રિયતમને મળવાને માટે ઉતાવ-
ળથી ચાલી જતી અભિસારિકાઓના કેશમાંથી ખરેલાં મંદારનાં પુષ્પથી.
સોનાકેરાં કમળથી—દાનમાં પહેરેલાં સોનાનાં જામીનપર પડી
ગયેલાં કમળથી.

મોતીસેરે=કેશ ઉપર બાંધેલી મોતીની પડી ગયેલી સેરાથી.

સ્તનપર ઝુકી—વિશાળ સ્તનમંડળપર અથડાવાથી દોરા તૂટી
જતાં, તૂટીને પડી ગયેલા હારોથી, આ માર્ગે મુઠ અભિસારિકાઓ
મુઠ હશે એવું પ્રભાત થતાં અનુમાન થાય છે. પોતાનાં આભરણો
પડી જાય તેનું પશુ જેને જાન રહેતું નથી એવી અભિસારિકાઓની

જાણીને કે, ધનપતિસખા શંભુ પાસે વસે છે,
તેની જહીકે, બ્રમરગુણનું આપ, ના કામ ધારે;
તીણી દબટે ભમર નચવી, વિંધતી કામીઓને,
સાધે છે ત્યાં અતુર યુવતી, કામસિદ્ધિ વિલાસે. ૧૩

પ્રેમી પ્રત્યે ઉત્સુકતા અને તન્મયતા અહિં સૂચવી છે. કાલિદાસનાં
કાવ્યોમાં અભિસારિકાઓનું વર્ણન ઘણી જગ્યાએ હોય છે. જીવો
કુમાર સંભવ સર્ગ ૬. ઔષધિપ્રસ્થનું વર્ણન.

યત્રૌષધિપ્રકાશેન, નક્કં દર્શિતસંચરાઃ ।

અનમિજ્ઞાસ્તમિજ્ઞાણાં દુર્દિનેષ્વભિસારિકાઃ ॥

નિજાશ્ચ માસ્વત્કલનૂપુરાણાં યઃ સંચરોઽભૂદભિસારિકાણામ્ ।

જીવો રઘુવંશ સર્ગ-૧૬.

શ્લોક ૧૩—ધનપતિસખા શંભુ=કુબેરના પરમમિત્ર ભગવાન
શિવ પાસે વસે છે=અપ્સરાની પાસેના ઉદ્યાનમાં રહે છે.

“ બાજોચાનસ્થિતહરાશિરચંદ્રિકાષૌતહર્મ્યા—ઇત્યાદિથી શંભુ પાસેના
ઉદ્યાનમાં રહે છે એમ પૂર્વમેધમાં કહ્યું છે. જાણીને કે—શંભુ પાસે રહે
છે એમ માત્ર સાંભળવાથીજ કામદેવ ડરીને દર રહે છે, એ પ્રદેશમાં
જય શકતો નથી, કારણ કે શિવે તેને એકવાર બાળી નાંખ્યો હતો.

ભમર ગુણનું આપ=કવિઓએ, કામદેવના ધનુષને ભમરાઓની
દોરી-પણુજ કસેલી છે.

અલિપંક્તિરનેકશસ્ત્રવયા ગુણકૃત્યે बहुशो नियोजिता ।

विरक्तैः करुणस्वनैरियं शुकशोकामनुरोदितैव माम् ॥

કુમારસંભવ રતિવિલાપ.

શંકરના ભયથી કામ આ ધનુષનો અપ્સરામાં ઉપયોગ કરી
શકતો નથી એટલુંજ નહીં, પણ તે આપ ત્યાં આમળ હાથમાં
ધરવાની પણ તેનામાં હિંમત નથી, તો પછી કામીઓને પોતાના

બાણથી પીડવાની તો હિંમત ક્યાંથીજ હોય ? શંકરે કામદેવને બાણને ભસ્મ કરી નાંખ્યો ત્યારથી તે દેહ વિનાનો થઇ રહેલો છે. એની કથા કુમારસંભવના ૪ જ સર્ગમાં છે. કામ શંકરનું તપ બંગાવી પાર્વતી ઉપર તેમનો અનુરાગ ઉત્પન્ન કરાવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, તે વખતે શંકરે પોતાના ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી તેને બાણ નાંખ્યો હતો. જુવો.

ક્રોધ પ્રમો સંહર સંહરેતિ યાવદ્વિરઃ સ્વે મહતાં ચરન્તિ ।

તાવત્સ વહિર્ભવનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥ કુમારસંભવ.

જ્યારે આ પ્રમાણે કામદેવ અલક્ષમાં જઇ શકતો નથી ત્યારે ત્યાં સખળા કામબાપારો શી રીતે ચાલતા હશે, તેનો કવિ ઉત્તરાર્ધમાં ખુલાસો કરે છે.

તીક્ષ્ણી દૃષ્ટ—અત્યંત તીક્ષ્ણ, કામિનાં હૃદયમાંથી આરપાર નીકળી જાય તેવાં કટાક્ષોથી. અહિં માત્ર કટાક્ષજ કામદેવનાં તીક્ષ્ણ બાણોનું કામ કરે છે એમ સૂચન છે.

ભમર નયવી—ઋની ભમરોને કવિએ કામદેવના ધનુષની ઉપમા આપે છે, તે અહિં કામધનુષનું કામ કરે છે; અર્થાત્ ભમર-રૂપી ધનુષ ઉપરથી છૂટતા તીક્ષ્ણ કટાક્ષનાં બાણો કામીઓનાં હૃદયોને અવશ્ય વિંધી નાંખે છે. કામના બાણ વખતે ખાલી જાય પણ આ નેત્રના કટાક્ષ ખાલી જતાજ નથી.

સાધિ છે ત્યાં ચતુર યુવતી—ત્યાં અલક્ષમાં ચતુર-કામકળામાં નિપુણ ઋઓ વિલાસોથી સખળી કામસિદ્ધિ સાધી લે છે. અર્થાત્ એ પોતાના વિલાસોથી જ કામીઓની મનોવૃત્તિઓને ચ્લિત કરી, તીક્ષ્ણ કટાક્ષોથી તેમને નિઃશંક વિંધી નાંખે છે; એમને કામદેવની મદદની જરૂર પડતી નથી. ઋઓનાં નેત્રમાં અને વિલાસોમાં કેટલું સામર્થ્ય સમાએલું હોય છે તે આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. વળી ચક્ષી અને કિન્નરીઓનું વિશ્વભોહક સૌન્દર્ય, તેમનું વિલાસઆતુર્ય અને કામકળાકુશળતા પણ આમાં સૂચવ્યાં છે.

નાનાં વસ્ત્રો, મધુ નયનને આપનારું વિલાસ,
તાળાં પુષ્પો, કિસલય રુહાં, ભૂષણો ભાતભાત;
તાળે શતો સરસ અળતો રંગવા પાદપદ્મ,
આપે છે જ્યાં સકળ અભળાભૂષણો, કલ્પવૃક્ષ, ૧૪

શ્લોક ૧૪—આ શ્લોકમાં કવિ, અલક્ષ્મી સુન્દરીઓનાં વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણ માત્ર કલ્પવૃક્ષ પૂરાં પાડે છે તેનું વર્ણન કરે છે. સ્ત્રીઓના રવાભાવિક દેહસૌન્દર્યને શોભાવનારાં આભૂષણો આર પ્રકારનાં છે. રસાકરમાં તે નિચે પ્રમાણે છે—

કચધાર્ય દેહધાર્ય પરિધેયં ચિલેપનમ્ ।

ચતુર્ધા ભૂષણં પ્રાહુઃ સ્ત્રીગામન્યષ્ઠ દૈશિકમ્ ॥

(૧) કેશમાં ધરવાનાં પુષ્પાદિ આભરણો, (૨) શરીર ઉપર ધરવાનાં વિચિત્ર પ્રકારના હાર આદિ ભૂષણો, (૩) અંગ ઉપર પહેરવાનાં ચીર આદિ વસ્ત્રો (૪) અને શરીરે લગાડવાનાં કેસર કરતુરી ચંદન અળતો આદિ અંગરાગ. આ બધાં આભરણુ એકલું કલ્પવૃક્ષ આપે છે; એમને તે લાવવા જવું પડતું નથી.

નાનાં વસ્ત્રો—નાના પ્રકારનાં રંગિત રેશમી ચીર વગેરે.

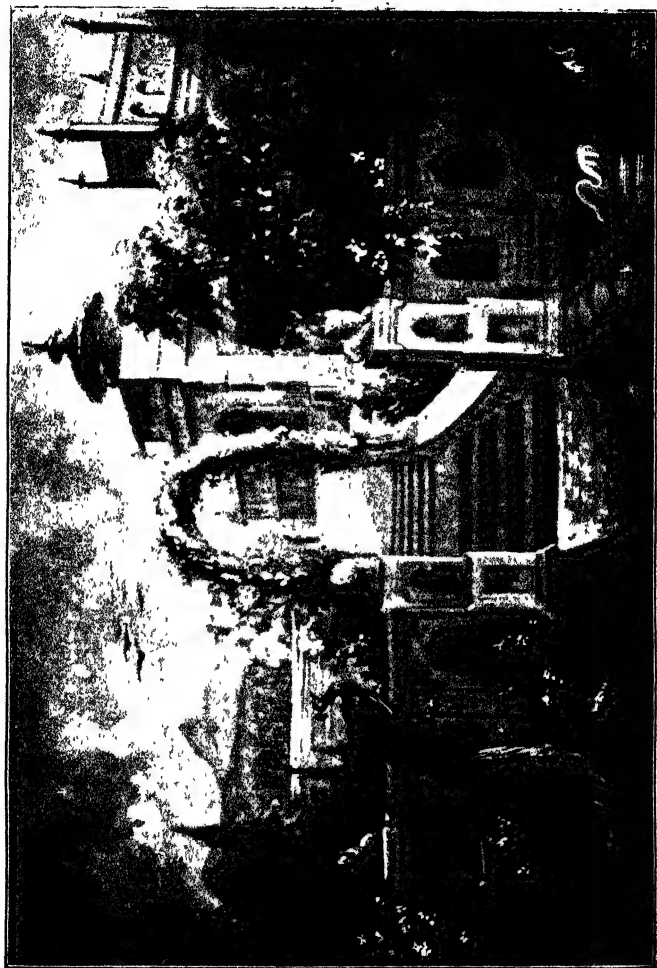
મધુ નયનને આપનારું વિલાસ—મધ પીવાથી નેત્રમાં વિલાસિત્વ આવે છે—અર્થાત્ તે રાગથી ભરાઇ ધૂમરાય છે. આવું મધ પશુ કલ્પવૃક્ષમાંથી મળે છે—નેત્રને વિલાસી બનાવનાર હોવાથી મળને પશુ સ્ત્રીઓના ભૂષણરૂપ મળેલું છે.

ભુવો કુમારસંભવ સર્ગ ૪ ચૌ—રતિવિલાપ.

નયનાન્યરુપાનિ ધૂર્ણયન્ત્રચ્ચનાનિ સ્ત્રલયન્ પદે પદે ।

અસતિ ત્વમિ વારુણમિદઃ પ્રમદાનામધુના વિઠંબના ॥

તાળાં પુષ્પો=ફરેક ઋતુમાં બધીએ ઋતુઓનાં નવાં ખીલેલાં પુષ્પો અને કિસલયો—કામળ પત્રો, વગેરે. આ કેસ વગેરેમાં પહેરવાનાં

उत्तरमेघ-श्लोक-१५

ત્યાં હૃદ્યેથી ધનપતિતણા, ઉત્તરે ધામ મારું,
દારે ઊંચી સુરધનુસમી છે કમાને સુહાર્તુ;#
જેની પાસે સુતસમગણી વાંદીએ છે ઉછેર્યો,
ગુચ્છે ઝૂકી કર અડકતો દેવ મંદાર નાનો. ૧૫

બૂધણ છે. તાળે રાતો=તરત ઉત્પન્ન થયેલો રાતા રંગનો અળતો, જે પગની પાટલીઓને રંગવા માટે વપરાય છે. આનો અંગ્રાગમાં સમાવેશ થાય છે. પગ અને હાથ અત્યંત લાલ દેખાવાથી વિશેષ મોહક લાગે, માટે તેને અળતો, મેંદો વગેરેથી રંગવાનો રિવાજ હજી પણ વિદ્યાસી સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનાં આભૂષણો એમને યજ્ઞ પ્રમાણે મળી રહે છે, કાંઈ પાસેથી માગવા પડતાં નથી.

સૃષ્ટિસાંદર્ભનું શુભારરસના સુંદર પ્રસંગો સાથે અત્યંત ચતુરાશ્રયી મિશ્રણ કરી કવિએ અલકાનું એવું મનોહર વર્ણન કર્યું છે કે, જેની સરખામણી કરવા લાયક બીજાં વર્ણન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થોડાં જ મળી આવશે. આ ૧૪ શ્લોકથી અલકાનું સુંદર વર્ણન કર્યા પછી યક્ષ, મેઘને પોતાના ધરબણી જવાનો માર્ગ દર્શાવે છે.

શ્લોક ૧૫—ત્યાં હૃદ્યેથી ધનપતિ તણા ઉત્તરે-ધનપતિ-કુબેરના રાજમહેલથી ઉત્તર દિશાએ મારું ધામ છે, એમ કહેવાથી રાજનો તેના પ્રત્યેના સદ્ભાવ અને અધિકારગૌરવ સૂચવ્યા છે.

દારે ઉંચી=સુરધનુસમી-અનેક રત્નો જડેલાં હોવાથી વિવિધ રંગનાં કિરણોને પ્રસારતી મેઘધનુષ જેવી દરવાજાપરની ઉંચી કમાનથી સોભતું.

ઉંચી-શબ્દથી, દૂરથી તને દૃષ્ટિએ પડશે, તારે શોધવું પડશે નહીં, એમ સૂચવ્યું છે.

* પાંડકાન્ત-૨૪૫ મહેરાખવાળું.

ત્યાંછે વાપી, મરકતતણા શ્યામ ઘાટે,
જેમાં ડાહ્યે, ખિલિ કનકનાં પદ્મ વૈર્યનાળે;
હુંસો એના જલપર સદા હર્ષ પામી વસે છે,
વર્ષામાંયે નથી ઉડી જતા, માન છે પાસ તો'યે. ૧૬

જેની પાસે—જે મહેલના આગણામાં.

સુતસમગણી=પોતાના પુત્રના જેવો પ્રિય ગણી મારી પ્રિયાએ
ઉઠેલો નાનો મંદાર (એ નામનું દેવવૃક્ષ) છે.

દાસજનોને હાથે નહિ, પણ પોતાના કામળ હસ્તથી પાણી
સિંચી સિંચી, પુત્રના જેવા વાતસલ્યથી એને ઉછેર્યો છે. વિલાસી
ઝીઝીની પુષ્પવૃક્ષોપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોય છે તેનું આદિં નિરૂપણ
છે. જીવો શાકુન્તલ-અસ્તિ મે સાદરસ્નેહ एतेषु.

અતન્નિતા સા સ્વયમેવ વૃક્ષકાન્ ઘટસ્તનપ્રલવણૈર્વ્યવર્ધતે । કુમારસંભવ-
અમું પુરઃ પદયસિ દેવદારં પુત્રીકૃતોડસૌ વૃષમધ્વજેન । રઘુવંશ.

ગુરુછે ઝૂંકી=પુષ્પના ફાલના ગુરુછાઓથી ઝૂંકી પડતાં કર અડકતો,
હાથે પહેાચી શકાય તેટલો નીચો—

નાનો મંદાર—અત્યંત ઉચો નહિ. બધી સંભાળને લીધે નાનો
જતાં પુષ્પિત થયેલો—

આગણામાંના બાળમંદાર વૃક્ષથી યક્ષ પોતાના ધરની બરાબર
નિશાની આપે છે.

શ્લોક ૧૬—આ મહેલની પાસે જળકીડા કરવાને માટે બાંધેલી
વાપી—(નાની વાવ)ની બીજી નિશાની આપે છે.

વાપી—વાવ—ગ્રીષ્મકાળમાં જળકીડા માટે બાંધેલી—

મરકતતણા શ્યામઘાટે=જે વાપીમાં કિતરવાનો ઘાટ, મરકત
આણીની—શીલા રંગના એક જાતના મણિની શિખાઓથી બાંધેલો છે—

બાંધ્યો તેના તટપર, રચી શિખખરો ઈંદ્રનીલે-
કીડા માટે ગિરિ, કનકની રોપીને કેળ હારે;
વિદ્યુત્ સોતો નિરખી તુજને, સાંભરી આજ આંખે-
હ્લાલીનો એ પ્રિયગિરિ મને, હર્ષ ને ખેદ થાયે.* ૧૭

જેમાં ડાલે-જેના જળમાં વૈડ્ય મણિના નાળા ઉપર સુવર્ણના
કમળો ખીલીને ડાલ્યા કરે છે. દિવ્ય ભૂમિને લીધે આવાં કમળોની
ઉત્પત્તિ અદિ વર્ણવી છે.

હંસો જેના-એનું પાણી અત્યંત સ્વચ્છ, શીતળ, સ્વાદિષ્ટ અને
વર્ષામાં પણ ન ખગડતું હોવાથી માન સરોવર પાસે હોવા છતાં પણ
હંસો, એને વર્ષાઋતુમાં છોડી જતા નથી. આથી માન સરોવર કરતાં
પણ એની અધિકતા સૂચવી છે.

હર્ષ પામી-અત્યંત આનંદથી. વર્ષામાં મેલા થતા જળથી હંસોને
હલેશ થાય છે, તેના અદિ સંભવ ન હોવાથી તેઓ આનંદથી અહિંજ
વર્ષાઋતુ ગાળે છે.

શ્લોક ૧૭— *પાઠાન્તર-હર્ષ ખેદ મુંઝાવે-હર્ષને મોહ થાયે.

તેના તટપર=એ વાપીના કીનારા ઉપર. આ શ્લોકમાં, વાપીની
અંદરથી આવતી મૃદુમૃદુ જલ લહરીઓના અથડાવાથી થતા મધુર
સંગીત જેવા શબ્દો સાંભળવા, સુવર્ણકમળોના પરામને વહન કરી
સુગન્ધવાળા થયેલા અને શ્રમને ટાળનારા શીતળ વાયુને સેવવા, જળ
પાસે ખેસી મધુર ક્ષરણ કરતાં અને મધુમદથી ઉન્નત થયેલાં હંસ,
સારસ, કારંડવ, બ્રમર વગેરેના સ્વચ્છંદ વિહાર જોવાના તથા શબ્દો
સંભળવાના વિનોદને અનુભવવા ત્યાં બધેલા કોડાપર્વતનું વર્ણન છે.
જ્ઞાનશય વિના બીજો સ્થળે આ વિનોદ ન મળી શકે માટે વાપીના
કીનારાપર કોડાશૈલ છે એમ સૂચન છે.

વેવેલા ત્યાં કુસ્વકવટે માધવી મંડપો છે,
પાસે રુડો બકુલ, બુલતાં રક્તપાત્રો અશોક;
કુચે પ્લેલો વહનમદિરા, દોહદો પૂરવાને,
ખીજો ડાળો ચરણ સખીનો, યાયતો મા'રી પેઠે. ૧૮

કીડા માટે ગિરિ=વિવિધ વિહારને માટે બનાવેલો કૃત્રિમ પર્વત.
રચી શિખરો ઇન્દ્રનીલે=જે કીડાપર્વતનાં શિખરો ઇન્દ્રનીલ
મણિથી બાંધેલાં છે એવા.

કનકની રોપીને કેળ હારે=આસપાસ ફરતી સોનાની કેળા
હારબંધ રોપીને. પર્વત મરકત મણિનો બાંધેલો છે, એટલે ઘેરા શ્યામ
રંગનો દેખાય છે અને આસપાસ પીળા રંગની કદળાઓની હારે આવી
રહી છે તેથી, શ્યામ રંગના મેઘની સાથે અને આસપાસ ચમકતી
પીળા રંગની વિજળી સાથે, ચક્ષુ તેની સમાનતા બતાવે છે. આ
સમાનતાને ક્ષીધે યક્ષ કહે છે કે, હે મેઘ ! તને જોતાં મારી પ્રિયાનો
એ અત્યંત પ્રિય પર્વત મને યાદ આવે છે.

એકાન્તના વિવિધ વિહારનું સ્થાન હોવાથી મારી પ્રિયાને એ
અત્યંત પ્રિય છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે.

આકાશીના અત્યંત પ્રિયગિરિનું અને તેને અંગીભૂત અનેક વસ્તુ
ઓનું સ્મરણ ચવાથી હર્ષ થાય છે તથા આ બારે વિયોગમાં એની
શ્રી દશા હશે ઇત્યાદિ વિચાર મનમાં આવતાં, શોક અને લમ થાય છે.
આ પ્રમાણે યક્ષના મનની આ મિથ દશા છે.

વસ્તુનામનુભૂતાનાં તુલ્યશ્રવણદર્શનાત્ ।

શ્રવણાત્ કીર્તનાદ્વાપિ સાનન્દા મીર્યયા મવેત્ ॥

અનુભવ કરેલી પ્રિય વસ્તુના સ્મરણથી, તેના જેવી વસ્તુ-
જેવાથી અથવા સાંભળવાથી આનંદ સાથે બીંતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્લોક ૧૮—કાચેલા ત્યાં-ત્યાં એ મારા બવનની વાડીમાં.

કુરુપક-એ નામની પુષ્પ. મધ્યવીમંડપ-અતિમુક્ત અથવા વાસંતી નામની વેલીના મંડપો. મધુ એટલે વસંતમાં થનારી માટે માધવી લતા. મારા એ જાવન પાસે કુરુપકની હારોથી ઘેરાયલા માધવી લતાના મંડપો શોભી રહેલા છે અને તેમની પાસે બહુલ-મોરસળીતું એક વૃક્ષ છે-અને બીજી પાસે રાતાં પત્રવાળા અશોક ઝૂંઝી રહેલો છે, પેસવાના દાર પાસે એક બાબુ બહુલ અને બીજી બાબુ અસોક વૃક્ષ, દારપાળની પેઠે શોભી રહેલાં છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

૫૨૭ પહેલો-હે મેઘ ! આ એ વૃક્ષમાંનો પહેલો એટલે બહુલ વૃક્ષ, મારી પેઠે, તારી સખી-તારી બાબીના મુખના મધુની અભિ-લાષા ધરાવે છે અને બીજો એટલે અશોક એના ડાબા પાસે સ્પર્શ ૫૨૭ છે.

દોહડો પુરવાને-દોહડ-મનની પ્રજાળ જાવના. આપણા કવિએ એમ માને છે કે અસોક, બહુલ, અદિ વૃક્ષોને, પદ્મિની સ્ત્રીના પગના સ્પર્શથી અથવા તેમના મુખના મધના કાગળાથી મોસમ વગર પુષ્પનો નવો ફાલ આવે છે. આને તે તે વૃક્ષોના દોહડ કહેવામાં આવે છે. પુષ્પની ઉત્પત્તિ થવાને માટે જુદાં જુદાં વૃક્ષોને કયા કયા દોહડ જોઈએ તે મહિનાથ નિયેના સ્ત્રીકમાં આપે છે.

जीर्णा स्पर्शतु म्रियंशुर्विकसति वक्रलः सीशुमंशुषकेकात्
पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ धीक्षणात्मिनाभ्याम् ।

मंदारो नर्मवाक्यात्पद्मपद्मद्वयसम्पन्नो वक्रवातात्

पूजो वसिष्ठमेकविकसति च पुरो नर्तनात् कर्णिकारः ॥

જીર્ણોના સ્પર્શથી ત્રિશંકુવત્તા પુષ્પિત થાય છે, બહુલ સલ્લના કાગળાથી, પમ્પની વાગ્ધયી-અભિલાષ, તિલક દર્શિ નાઅભયથી, અને કુરુપક આલિંગન આપવાથી પુષ્પિત થાય છે આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં વૃક્ષોને માટે જુદી જુદી ક્રિયાઓ કહેલી છે. મધુનો કહેવાનો ભાવ એવો

છે કે, જેમ હું તારી બાબીના મુખના મઘનો અને એના ડાબા ચરણના સ્પર્શનો અભિલાષી છું, તેમ પુષ્પનો ફાલ પામી શોભાય-માન થવાને માટે બહુલ વૃક્ષ એના મુખના મઘને માટે તલસી રહ્યો છે અને અશોક વૃક્ષ પણ એના ડાબા પગનો સ્પર્શ ઇચ્છી રહ્યો છે. પરસ્પરમાં આસક્ત થયેલાં અને રસમાં ચક્ર્યૂર દંપતિ એકમેકના મુખમાંથી મઘના ઘૂંટડા પીએ છે. જીવે રઘુવંશ-અન્નવિલાપ.

વૈતાલીય છંદ.

મધુરં મધુ માહરા મુખે, અરપેલું મદિરાક્ષિ ! પી, પછી;
ક્યમ પીશ તું આમુધી ભરી, પરલોકે વસિને જલાંજલિ ?

ત્રીઓની પુષ્પના શબ્દગારની અભિલાષા પૂરી પાડવાને માટે, અકાલે પણ પુષ્પ પત્ર ઉત્પન્ન કરી લેવાનો કવિઓએ આ રમણીય ઉપાય યોજ્યો હોય એમ જણાય છે. વિશેષે કરીને કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં આનું ઘણું સ્થળે સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે. જીવે.

અકુસુમિતમશોકં દોહવાપેક્ષયા વા ।

પ્રણિહિતાશિરસં વા કાન્તમાર્ગપરાધમ્—માલવિકાગ્નિમિત્ર.

વળી કુમારસંભવના વસંત વર્ણનમાં—

અસૂત સઘઃ કુસુમાન્યશોકઃ સ્કન્ધાત્ પ્રચ્ચન્નૈવ સપદ્મવાનિ ।

પાદેન નાપેક્ષત સુન્દરીણાં સંપર્કમાશિજિતનુપુરેણ ॥

રઘુવંશ-અન્નવિલાપમાં—

વૈતાલીય છંદ.

તુજ હાથથી દોહદો પુરી, નવલાં પુષ્પ અશોક આપસે;
ક્યમ જૂણજી એવું કેશનું, અરપાશે મરણ ક્રિયાવિષે.
સ્થરિ વૃપુર શબ્દથી ભર્યો, ચરણસ્પર્શ મુમાત્રિ । તાહરો;
કરતો કુસુમાશ્રુ વર્ષિતે, સમુષ્ણિ । શોક અશોક ક્યારનો.

● પાકે-વૃ-પાકે-પાકે આસી આસી,

કુંભીમાંહિ; નિલમણિજડી લીલુડા વાંસ જેવા,
સોના સ્તંભે, સ્ફટિકનું ઘડી, મૂકયું છે પાંજરું જ્યાં-
વાંલી કેરાં વલયરણુકે, તાલથી નાચી નાચી,
એસે છે, જૈ, દિવસ વિતતાં, મિત્ર તારો કલાપિ. ૧૯

શ્લોક ૧૮—આ શ્લોકમાં પદ્મની પ્રિયાએ પાળેલા મધુરનું
વર્ણન છે. હે મેઘ ! તારા જેવા પરાપકારિ અતિથિને, સંદેશો લઈ
મેહેલમાં પેસતાં સત્કાર કરવા માટે તારા મિત્રરૂપ મારિ પ્રિયાનો
કીડામયૂર પશુ ત્યાં છે, તે તારું મધુર કેકારવથી સ્વાગત કરશે,
એવું સૂચન છે.

કુંભી માંહિ—મોરને ખેસવાના સ્થાનનું આ વર્ણન છે—તેની
કુંભીમાં નીલ-લીલા રંગના મણિ જડેલા છે, અને તેમાં સુવર્ણનો
સ્તંભ રોપી તેની ઉપર સ્ફટિક મણિનું એક પાંજરું બુકેલું છે, તે
મારા મધુરને ખેસવાનું સ્થાન છે.

વાલીકેરાં—એ મારી પ્રિયાનો વિનોદને અર્થે પાળેલો મધુર
છે. જ્યારે જ્યારે મારી પ્રિયા એને મુકુરથી તાળી પાડી હાથમાં
પહેરેલાં કંકણના રણુકારની સાથે નચાવે છે, ત્યારે તાલ પ્રમાણે નાચી
નાચી એને વિનોદ કરાવી સંજ પડતાં એ તારો કલાપિ મિત્ર-
મધુરરૂપી મિત્ર, આ પિંજરામાં વિરામ લે છે. મધુરને મેઘ ઉપર
સ્વાભાવિક રીતે પ્રીતિ હોવાથી એને મેઘનો મિત્ર કહ્યો છે.

તાલથી નાચી નાચી—એ શબ્દોથી મધુરનું તાલ પ્રમાણે
નાચવાનું ચાતુર્ય દર્શાવ્યું છે અને મધુરને નચાવી વિનોદ કરવા વગેરેથી
પોતાની પ્રિયાનું વિલાસિપદ્ધત્વ સૂચવ્યું છે. વિયોગમાં ન ગમવાથી અંજો
આવા નિર્દોષ વિનોદોથી પોતાનો ઠાગ ગાળે એ સ્વાભાવિક છે. જુવો
એ જ જાતનો ભાવ—

મહિન્દે યસ્યાન્તે મરકતમયી યદિરમલા ।

ઘયાલ્લર્ચી રાત્રી મદકલકલાપી કલશતિ ॥ હં'સકૃતમાં.

એ સૌ ચિન્હો સ્મરણ કરિને, જાણી લેશે તું સઘ,
આલેખેલા ત્રિગિ નિરખિને, સાખમાં શંખ, પદ્મ;
ઝાંખુ ઝાંખુ ભવન હમણાં, હુંપિના હાગશે એ,
ક્યાંથી શોધે કમળ જળમાં, સૂર્ય ના હોય ત્યારે. ૨૦

મયૂરને નૃત્ય કરાવી વિનાદ કરવાનો આવો જ બીજો ભાવ બુલે
નીચેના શ્લોકમાં છે—

ધ્રમિષુ કૃતપુટાન્તર્મહલાવૃત્તિચક્ષુઃ
પ્રચલિતચતુરભ્રતાઘૃવૈર્મહ્યન્ત્યા ।
કરકિસલયતાલૈર્મુગ્ધયા નર્ત્યમાનં
સુતમિવ મનસા તં વત્સલેન સ્મરામિ ॥

આમાં ઉદાત્ત અશ્વકાર છે.

શ્લોક ૨૦—એ સૌ ચિન્હો—મેં જે બંધી નિશાનીઓ આપી
તે ધ્યાનમાં રાખીને. તું સઘ=મહાદેવી—વગર અડચણે એજ મારું
નિવાસ સ્થાન છે એમ તું જાણી લેશે.

મક્ષ, વળી બીજું પણ એક વિશેષ ચિહ્ન મેઘને બતાવે છે.

આલેખેલા=સાખમાં બારણાની બે બાજુએ શંખ અને પદ્મ
નિધિ આલેખેલા છે. આપણે જોને ધનના નવનિધિ કહીએ છીએ
તેમાંના આ બે નિધિ કહેવાય છે.

મહાવદ્યો વ પદ્મશ્ચ શંખો મહરક્ષકચ્છૈ ॥

મુકુન્દકુન્દનીલાશ્ચ સ્વર્વશ્ચ નિષ્કયો નભઃ ॥

ઝાંખુ ઝાંખુ=હે મેઘ! આટલી બંધી સમૃદ્ધિથી મારું ભવન
પૂર્ણ છે, તે છતાં હાલમાં તને તે મારા વિના નિસ્તેજ બાસશે;
સર્વ જાતના ઉત્સાહ વિનાનું જણાશે. કમળ અત્યંત સુંદર છતાં
જ્યારે સૂર્ય નથી હોતો ત્યારે જેમ ઝાંખુ અને સ્વાભાવિક શાભા
બનાવું હાગે છે. તેમ એ ભવન પણ તને એવું જ બાસશે. પુરોષોને

अंतरमध्य-२३६.०१

થેને નાનો પછી કલ્પમથો, મહેલમાં પેસવાને,
કીડાથેલે પ્રથમ ઉતરી, બેસજે રમ્ય શૃંગે;
ઝાંખા તેજે, જ્યમ થળકતી હોય ખલોત પાંક્તિ,
જેજે, એવી ઝિણ્ણિ ઝળકતી વીજની નાખિ દષ્ટિ. ૨૧

શ્રી વિનાનું અને આગેને પુરુષ વિનાનું ધર અનેક વૈભવોથી ભરેલું
છતાં આવું જ લાગે એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. યક્ષનો કહે-
વાનો ભાવાર્થ પણ એવો જ છે કે, પ્રિયજન એ જ પ્રાણિમાત્રના
જીવનો આધાર છે. એ મારામાં અનુરક્ત છે, હું એનામાં અનુરક્ત
હું અને ખંતે જણ્યા હજારો ગાઉને અંતરે પડ્યાં છીએ એટલે
સમજું ઉત્સાહ થન્ય લાગે એ સ્વાભાવિક જ છે. કહ્યું છે કે,

રાજ્યે ધરિણ્યાઃ પુરમેકસારં પુરે ગૃહં સદ્ગણિ ચૈકદેશઃ ।

તદ્રાપિ શઠ્યા શયને વરલ્લી રત્નોજ્વલા રાજસુલ્લસ્ય સારઃ ॥

આખી પૃથ્વીના રાજ્યમાં—માત્ર એક જ નગર સારરૂપ હોય
છે—નગરમાં સારરૂપ જોઈએ તો પોતાનું ધર છે અને તેમાં પણ
ધરનો એક જ ભાગ માત્ર સારરૂપ છે. એક ભાગમાં પોતાની શય્યા
સારરૂપ છે અને શય્યામાં રત્નના જેવી ઉન્નવળ સુંદર શ્રી સર્વના
સારરૂપ છે; અર્થાત્ અનર્ગળ રાજસુખના સારમાં સારરૂપ જોઈએ
તો તે શ્રી જ છે.

શ્લોક ૨૨—આ શ્લોકમાં યક્ષ, મેધને નાનું સ્વરૂપ ધરી
મહેલમાં દષ્ટિ નાખવાનું કહે છે.

થેને નાનો=મેધનું અત્યંત વિસ્તારવાળું સ્વરૂપ હોવાથી એ
સ્વરૂપે ત્યાં જઈ શકવાનું ન અને, માટે એને નાના કલ્પ-હાથીના
ખચ્ચાના જેવું સ્વરૂપ ધરી પ્રથમ કીડા પર્વતના શિખર ઉપર
ઉતરીને બેસવાનું યક્ષ કહે છે.

પ્રથમ ઉતરી બેસજે—માર્ગમાં યાત્રીને આવેલો હોવાથી
હું તાનું સ્વરૂપ ધરી કીડા પર્વત ઉપર ઉતરી વિસામે ખાધ

+ સ્યામાવેષે નહિ નિચિ ઉંચી, કૂટકાં ગાત્રવાળી,
 ઘાટે નાની, *હરિણી સરખાં નેત્રવાળી રૂપાળી;
 હારે હારે હશન કણ્ઠિઓ રત્ન જેવી જણાતી,
 શોભે ઝીણી કળિ અધરની બિંબશી રાતી રાતી;
 ઉંડી નાભિ ઉદર વિલસે, પાતળી કેંડ જેની,
 ભારે ઉંચા રતનથી કટિમાં, સેજ નીચી નમ્રેલી;
 શ્રોણીભારે, મલપતી રુડી ચાલતી ધીમી ચાલે,
 નારીરૂપે, પ્રથમ વિધિએ હોય નિર્મેલી જાણે. રર

સ્વસ્થ થજે. અસ્વસ્થ અને શ્રમિત સ્થિતિમાં, નિશ્ચિંતપણે શાન્તિથી
 કહેવાનો સંદેશો મેઘથી યરાબર કહી શકાય નહીં માટે સ્વસ્થ થવાનું
 મુશ્કેલું છે.

આ પ્રમાણે સ્વસ્થ થયા પછી મેહેલમાં મારી પ્રિયા ક્યાં
 આગળ છે તેની તું શોધ કરવાનો યત્ન કરજે.

જાંખા તેજે ઇત્યાદિ—હે મેઘ! તું પર્વતપર બેઠો બેઠો,
 જાંખા તેજથી ચળકતી-મંદમંદ પ્રકાશ આપતી, ખલોત-આગી-
 આની પંક્તિ હોય તેવી ઝીણી વિજળીરૂપ દૃષ્ટિ મેહેલમાં નાખજે.
 જવનમાં એ ક્યાં છે-શું કરે છે, ઇત્યાદિ જોવાને માટે જ તું ઝીણા
 પ્રકાશથી અંદર દૃષ્ટિ નાખજે. સ્વાભાવિક રીતે કામળ હૃદયવાળી
 સ્ત્રીઓ અત્યાનંદ ગર્જનાથી અથવા વિજળીના ઝળકારાથી ચમકે છે,
 માટે તું એ ઝળકી ઉઠે અથવા અંજનન જમ એવું કંઈ કરતો નહીં.

શ્લોક ૨૨-

+ પાકાન્તર-સ્યામા વેષે કનકવરજ્વલં કૂટકાં ગાત્રવાળી,
 • ચક્રિત મુખીયાં નેત્રવાળી રૂપાળી.

ઉપર પ્રમાણે ઝીણી દૃષ્ટિ કરી જોતાં મેહેલમાં સ્ત્રીરત્નરૂપ
 મારી પ્રિયા તારા જોવામાં આવશે. આ શ્લોકમાં ઓળખાણ આપ-

વાને માટે યજ્ઞ તેનું વર્ણન કરે છે.

સ્થામા વિષે—યૌવનની મધ્ય દશામાં આવેલી, સ્થામા યૌવનમધ્યસ્થા । શીતકાળમાં સુખ આપે એવા હુંદામલા તથા ઉષ્ણ-કાળમાં શીતળ અંબવાળા તથા તાવેલા કુન્દન જેવા ગૌર અને ઉજ્જવળ વર્ણની સ્થામા કહેવાય છે.

ભુવો-શીતે સુસોળસર્વોગી ધીપ્તે યા સુસ્વશીતલા ।

તત્તકાંચનવર્ણામા સા સ્ત્રી સ્વામેતિ કથ્યતે ॥

નહિ ।નચિ ઉંચી=અત્યંત ઉંચી નહીં, અત્યંત નીચી નહીં, અત્યંત જડી નહીં, અત્યંત પાતળી નહીં, એમ મધ્યમ પ્રકારના સરીરવાળી. ફૂટડાં ગાત્રવાળી-જેનાં પ્રત્યેક અંગ બહુ જ ફૂટડાં-કામળ શોભાયમાન અને ઉજ્જવળ છે એવી, તથા ઘાટે નાની-નાબુક બાધાની. આ બધાં મૂળમાં ત-વી પદ છે તેનાં લક્ષણ છે. સામુદ્રિક સાગ્રમાં વર્જવા યોગ્ય જે સ્ત્રીઓ કહેલી છે તેમાંના એક પણ અપલક્ષણ વિનાની.

અતિદીર્ઘા મુશં હસ્તા અતિસ્થૂલા મુશં કુશા ।

અતિગૌરી મુશં કાલી મહેતા મર્જિતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

બહુ ઉંચી, બહુ નીચી, બહુ જડી, બહુ પાતળી, બહુ ગૌરી, તેમજ બહુ કાળી એ છ સ્ત્રીઓ વર્જીત કરવા યોગ્ય છે—

હરિણી સરખાં-જેનાં નેત્ર હરિણીના જેવાં વિશાળ કાળાં અને ચંચળ છે એવી; અર્થાત્ જમનીત હરિણીના જેવી વિશાળ ચપળ અને મુગ્ધ દૃષ્ટિવાળી.

આ એનું પશ્ચિનીત્વ સૂચવે છે. ભુવો રતિરહસ્યમાં એનું લક્ષણ—

અકિતમૃગવૃષામે પ્રાન્તરક્તે ચ નેત્રે પ્તપાદિ.

હારે હારે દશન-દશન કણિઓ-કણિઓના જેવા પાટિલા અને તીણા કુંદર દંત-જે રત્નની હાર ગોદવી હોય તેવા જણાય

છે. મૂળમાં શિશ્વરિદશના છે. શિષ્વર એટલે પાકા હાડમના જેવું ધોળા તથા રાતા રંગનું માણેક-તેના જેવા દંતવાળી. આ લાગ્યજાણિપણું સ્થાવરું અને પાતનું આયુષ્ય વધારનારું સી લક્ષણ છે

ભુએ સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં-

સ્તિગ્ધાઃ સમાનરૂપાઃ સુપંક્તયઃ શિશ્વરિણઃ ક્ષિપ્તઃ ।

દંતા ભવન્તિ યાસાં તાસાં વદે જગત્સર્વમ્ ॥

તામ્બૂલરસસ્કોડપિ સ્ફુટમાસસમોદયાઃ ।

દંતાઃ શિશ્વરિણો યસ્યાશ્ચિરં જીવતિ તત્પતિઃ ॥

શોભે ઝીણી-જેનો ઝીણી કળી જેવો નાભુક અને કામળ અધર-ઝોડ, બિંબદળ જેવો શોભે છે. અર્થાત્ તે સુંવાળા, રાતા અને કામળ ઝોડવાળા છે.

સીઓમાં આ ધન પુત્ર આદિ સુખ આપનારું લક્ષણ છે.

ભોષ્ટ્રી ચ નિર્મળૌ સ્તિગ્ધૌ નાતિસ્થલૌ ન રોમશૌ ।

રક્તૌ વિમ્બફલાકારૌ ધનપુત્રસુખપ્રદૌ ॥ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર.

ઉંડી નાભિ-જેની હૃદય ઉપર ગોળ અને ઉંડી નાભિ શોભી રહી છે એવી-ઉંડી નાભિ એ સીઓની અત્યંત કામપ્રિયતા સૂચવે છે તથા એક પ્રચ્છવા યોગ્ય ઉત્તમ સીલક્ષણ છે.

નાભિગાંભીયાંત મદનાતિરેકં ઇતિ કામસૂત્રાર્થઃ સૂચ્યતે (મન્થિનાથ)

સ્તિગ્ધકોષી વિશાલાક્ષી નિમ્નનાભિઃ સુમધ્યમા ।

સુસુષ્કી સુપ્રમા નારી તાં કન્ધાં વરયેત્ કુત્રઃ ॥

પાતળી કેડ જેની-જેની કેડ-કમ્મર અત્યંત પાતળી છે એવી, અર્થાત્ જે કૃશાદરી છે.

બારે ઉંચા સ્તનથી-ઉંચા વિશાળ અને બારે સ્તનથી કમર-માંથી સહેજે લગ્ની જતી-અર્થાત્ કમર અત્યંત પાતળી હોવાને બીધે કુંજ જેવા વિશાળ સ્તનમંડળનો બાર સહન ન કરી શકવાથી સહજ લગ્ની જતી.

વાંસોત્તરો સ્તવો યશ્યાઃ સા નિશં કામિનાં પ્રિયા-

વિશ્વાળ ન્તનવાળી સ્ત્રીઓ કામિનાને અત્યંત પ્રિય હોય છે, એ કામરસાઓમાં કહેલા ચિન્હથી કામી વક્ષની અત્યંત પ્રીતિ સંપાદન કરનાર પદ્મિનીલક્ષ્મી સચયું છે-જુવો રતિરહસ્યમાં પદ્મિનીલક્ષ્મી.

સ્તનયુગલમનર્થ ધ્રીફલગ્રીવિકમ્બિ ।

જુવો કુમાર સંભવમાં પાર્વતીનું વર્ણન—

આવર્જિતા કિચિદિવ સ્તનભ્યામ્ । વાસો વસાના તદ્વાર્કરાગમ્ ॥

શ્રોણી ભારે-શ્રોણી-નિતંબ-પુંદ્રો ભાગ, તેના ભારથી અર્થાત્ નિતંબનો ભાર સહન શક્તિ કરી શકાવાથી મલપતી=લટક-દાર, ધીમી વિલાસપૂર્વક ગતિથી ચાલતી વક્ષી અને કિન્નરીઓ, સ્તન અને નિતંબના ભારે પીડાતી હોવા છતાં ધીમી મંદગતિને છોડતી નથી-જુવો કુમારસંભવમાં તેમનું વર્ણન—

ન દુર્વદ્વશ્રોણિપયાધરાતો મિન્દન્તિ મંદા ગતિમશ્વમુદયઃ ॥

ભારે નિતંબ એ હુરિણી સ્ત્રીનું લક્ષણ છે.

તુલ્લોદરી નિતમ્બાભ્યા-કામસૂત્ર.

નારીરૂપે ઇત્યાદિ=વિધિએ-પ્રભાએ સમગ્ર સ્ત્રીસૌન્દર્ય એક ડેકાણે એકબીજી કરી સ્ત્રીઓમાં એને પ્રથમ જ ધડી હોય તેવી; અર્થાત્ અલૌકિક સૌન્દર્ય તથા સૌભાગ્ય લક્ષણવાળી સ્ત્રીને તું એ મેહેલમાં જોઈશ.

મુખ, કેશ, આદિનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કવિએ કયું નથી, કારણ કે આગળ ઉપર તેનું વર્ણન આવે છે. જુવો શ્લોક ૪૪ મેં ઉત્તરમેઘ—

સ્થાભાવેષ, ભરયૌવન, સુવર્ણ જેવાં તેજસ્વી અને મૃદાં માત્ર, હરિણી જેવાં નેત્ર, રત્નની હારો જેવા સ્ત્રીજા સ્ત્રીજા હંત, સતી કળી જેવા ઓષ, ઉડી નાભિ, પાતળી કટિ, વિશાળ સ્તન, ભારે

મા'રા બીજા જીવન સરખી, થોડાંબોલી અલેતી,
 જોતાં એને જલદ ! મનમાં બલુને ભાણી તારી,
 આ હું એનો સહચર પડ્યો દૂર, તેથી બિચારી,
 બાણે હોયે પિઉથી વિખુટી એકલી ચકવાકી;
 વીતે ઘડા વિરહ દુઃખમાં, દોહલા જેમ જેમ,
 મુઝાતીએ બહુ બહુ હશે, એકલી તેમ તેમ;
 કર્માએલી નાહિની શિશિરે હોય, સંતાપ પામી,
 તેવી નિશ્ચે બદલાઈ ગઈ એ હશે, ખ્યારી મારી. ૨૩

નિતંબ, મંદ લલિત ગતિ, વએરેથી કવિએ યક્ષ ॥ આનં સંપૂર્ણ
 પશિની લક્ષણ સૂચ્યા છે-જેને માટે જુઓ-

ચકિતમૃગદશામે પ્રાન્તરક્ષે ચ નેત્રે ।
 સ્તનયુગલમનર્થ ધ્રીફલ્મ્રીવિદમ્બિ ॥
 તિલકુસુમસમાનાં વિભ્રતિ નાસિકાં ચ ।
 દ્વિજગુરુસુરપૂજાઃ ધર્ધવાના સર્દૈવ ॥
 કુબલયદલકાન્તિઃ ક્ષાપિ ચાપેય ગૌરી ।
 વ્રજતિ મૃદુસલીલં રાજહંસીવ તન્વી ॥
 ત્રિલલિવલિતમધ્યા હંસવામી સુવેષા ।
 મૃદુ શુચિ લઘુ મુંક્તે માનિની ગાઢલજ્જા ।
 ધબલકુસુમવાસોવલ્લભા પશિની સ્યાદ ॥-રતિરહુર્ય.

સીક ૨૩—મારા બીજા જીવન સરખી—મારા બીજા
 જીવન—પ્રાણુ જેવી પ્રિય; બહાર દેખાતા જુદા શરીરનાંથી જ એ
 મારાથી ભિન્ન જણાતી. એના પ્રાણુ એજ મારા પ્રાણુ છે, તેનો
 નાશ મારા પ્રાણુનો પણ વિનાશ જ છે, એવું મારું અને
 એનું અભેદ જીવન છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે.

થોડું બોલી—વર્ણન થોડું બોનનારી. અર્થાત સત્ય, મધુર અને થોડાં જરૂર જોડલાંજ હિતવચન બોલનારી. અત્યંત વાચાળતા એ સ્ત્રીઓમાં દોષ રૂપ હોવાથી અત્યંત મિતભાષિણી એમ કહેણું છે. ન કુણં કુષ્ટકાક્ કલ્યાં હતિ નિષેધસ્મૃતે:

અલેતી—સોળ અઠાદ વર્ષની સંનારમાં મધુ પાવરથી નહીં મયેલી અને યૌવનના પ્રારંભમાં કંઈક આજભાવવાળી બાળા.

એને જોતાં—એવી સ્ત્રીને જોતાં હે મેધ ! તું, એ તારી બાબી છે એમ જાણજે.

આગળના સ્ત્રોકમાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તે સ્વરૂપ આ કુઃસહ વિયોગને લીધે એનામાં નહીંજ રહ્યું હોય એમ જાણી, મેધને શંકા ન થાય, માટે યક્ષ એની બદલાયલી દેશાનું વર્ણન કરી શંકાનું નિવારણ કરે છે.

આ હું એનો સહચર-સહચર-નિત્ય સાથે રહેનાર-હું સ્વપ્ને પણ એનાથી દૂર ખસ્યો નથી, પરંતુ અત્યારે હું એનાથી સેંકડો માઉ દૂર છું તેથી—

બિચારી-મરીબડી-નિરાધાર. યૌવનના પ્રારંભમાંજ મારાથી વિખુટી પડેલી હોવાથી અત્યંત દયાને પાત્ર દશા ભોગવતી. બિચારી શબ્દે એના પ્રત્યેની પ્રેમ અને દયાની ત્રામણી બતાવી છે.

જાણે હોયે—જેમ પોતાના પતિથી વિખુટી ચક્રવાકી એકલી પડેલી હોય તેવી. ચક્રવાકી જેમ એકલી પડતાં ટળવળે તેમ મારા વિના એકલી તલસ્થા કરતી. અહીં ચક્રવાકીની સાથે સરખાવવાથી—નિરંતર ટળવળવું, રાત્રિએ પણ નિદ્રા ન આવવી, સ્વજનમાં પણ ન ગમવું વગેરે બાબોની વ્યવના છે.

કર્મએલી નાંલિની—જેમ શિશિરં ઋતુમાં અત્યંત શીત-જતાથી તથા હિમ પવનથી સંતાપ પામીને—સોસાઇ બંધને, કમલિની—

નિશ્ચે, એની રહિ રહિ હશે આંખ સૂણ મયેલી,
 ફીકા લુખા, અધર અરુણા, ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાંખી;
 હાથે ટેકયું મુખ જરિ જરિ કેશમાંથી* જણાતું,
 મેઘે છાયું કલુષિત દિસે બિંબ શું ચંદ્રમાનું. ૨૪

પશિની, કરમાઇ જાય તેમ એ મારી પ્રિયા અત્યારે કેવળ બદલાઇ
 મઇ હશે એમ અર્થ છે. ક્યાં આ વિરહની દુઃસહતા અને ક્યાં
 એના હૃદયની અને અંગની મૃદુતા—એમ પરસ્પર વિરોધ સૂચવે
 છે. ભુવે એવોગ ભાવ અર્જવલાપમાં છે.

દિમસેકવિપતિરત્ર મે નલિની પૂર્વનિર્દર્શનં મતા । રઘુવંશ—

નલિનીની ઉપમાથી એનું સ્વભાવ ક્રોધગુણ, લાડ, વૈભવોમાં
 વાસ અને સહજ જેટલું પશુ દુઃખ ન સંખી શકવાપણું ઇત્યાદિનો
 અર્થિ* પ્વનિ છે—

ભુવે સીતાની વિરહદશાનો રામાયણનો એજ જનનો ભાવ—

દિમહતનલિની૧ નણ્ણોમા અસનપરંપરયા નિપીજમાના ।

સહચરરહિતેવ ચક્રવાકી જનકસુતા કૃપણાં દર્શાં પ્રપન્ના ॥

આમાં અતિશયોક્તિ અને ઉપમા અભંકાર છે.

સ્લોક ૨૪—

* પાઠાન્તર—મુખ જરી હીસે હીથ* કેસે જણાયું.

નિશ્ચે=અવશ્ય. પ્રિયાનો ક્રોધ સ્વભાવ જણવાથી મધ્ય આમ
 ખાત્રીથી કહે છે. રહી રહી—એકલી પડનાથી વારંવાર રડવાને લીધે.
 આ એનો વિવાદ દર્શાવે છે અને સ્વભાવની મૃદુતા સૂચવે છે.

ફીકા થાતા—ઉષ્ણ—અંતરના તાપને લીધે ઉના ઉના નિઃશ્વાસો
 નાખવાથી જેના અરુણ—રાતાચોળ ઓઠ ફીકા—જાંખા મઇ જાય છે.

હાથે ટેકયું—હાથનો ટેકા ઇંચ જરા નમતું રાખેલું તથા

ખેઠેલી એ નજર પડશે દેવપૂજાવિષે કે,
કદપી મારી કૃશ છપી, હશે કાઠતી ચિત્રમાંહે;
*કિંવા હોશે પુછતી, મધુરં બોલતી આરિકાને,
સંભારે છે અહિં! તું પિઉને કાઠકી ખડો હતીતે. ૨૫

દીર્ઘ કેશે-લાંબા, બારે અને છુટા હોવાથી લટકતા કેશમાંથી એનું
મુખ લગાર લગાર દેખાય છે, સંપૂર્ણ દેખાતું નથી, તેથી જાણે-
મેઘે છાયું=કાળા રંગના મેઘથી જવાબહું તથા-કંદુપિત-જાંખા
લાવણ્યવાળું-લગાર લગાર જણાતું ચંદ્રનું બિંબ હોય તેવું લાગશે.
આ એની ચિંતા સૂચવે છે.

હાથપર માથુ મુકી ખેસતું એ શોકાકુલ સ્ત્રીએનો સ્વભાવ
છે. અહિં મુખની અને ચંદ્રની અને કેશની અને મેઘની સમાનતા
છે-નિદર્શના અલંકાર છે.

સંક્ષેપ ૨૫-

ખાઠાન્તર-કિંવા પૂછે મધુર વદતી પિંજરે આરિકાને,
સંભારે છે રસિલિ પિઉને કાઠકી છે બધી તે.

દેવપૂજા વિષે-જનહી વિયોગ બાગી મારો પુનઃ સમાગમ
માય તે નિમિત્તે શિવ પાર્વતીના પૂજન અર્ચનમાં રોકાયેલી હશે,
અથવા તો કાષ્ઠ બીજ પ્રકારના વિનોદથી મન રમાડો કરતી હશે.

કદપી મારી-મારો અત્યંત પ્રેમ એ જાણે છે એટલે આ
વિયોગમાં હું અત્યંત કૃશ થઈ ગયેલો હોઈશન, એમ ખારી મનમાં
મારા સુકાયેલા શરીરની પ્રતિમા કદપી, ચિત્રમાં કાઠતી હશે. અહીં
મધુ પ્રત્યક્ષ નથી તેમ તેની શી દશા છે તે પણ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી
કદપીને એવું પદ ચોળેલું છે.

કાઠતી ચિત્ર માંહે-ચિત્ર કદયું હશે એમ નહિ પણ
કાઠતી-કાઠવાનો પ્રયત્ન કરતી હશે. વિયોગાવસ્થામાં પ્રિયજનની
જાણી જોવાની ઉત્કંઠા થવી એ સ્ત્રીએનો સહજ સ્વભાવ અને એક

ઝાંખાં અંમે વસન ધરીને, અંકમાં શખિ વીણા,
મા'શ નામે પદ રચી, હશે ઇચ્છતી, સૌમ્ય ! ગાવા;
તંત્રી ભીની નયનજળથી, લૂછી નાંખી પરાણે
આરંભેને ઘડી ઘડી વળી, મૂર્છના બૂલિ જાયે. ૨૬

પ્રશરનો વિનોદ છે. ચિત્ર સંપૂર્ણ ચિતરાવું તો અશક્ય છે, તેમ
છતાં પ્રિયની પ્રતિમા અથવા તેની છાયા પણ જોવાય તો ધણું
સારું, એવો પ્રખળ અભિલાષ વિયોગીઓને આવા વિનોદમાં મેળ
છે. જુવો વિક્રમેર્વશીય—

न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्यता ।

मम नयनयोरुदवाष्पत्वं मग्ने न मविष्यति ॥

વિયોગ દુઃખ અને રનેહનું રમરણ એથી અશ્રુ ભરાઈ આવ-
વાથી ચિત્રલેખન અધુરું રહેતાં તે મુકીને વળી કંઈ ખીજ વિનોદમાં
પ્રવૃત્ત થતી હશે.

કિંવા—અથવા. અધુરું ખોલતી—મીઠા મીઠા શબ્દો ખોલી
વિનોદ કરાવતી, મંજુભાષિણી. સારિકા—મેના, સંભારે છે—
એમના અત્યંત પ્રેમના રમરણથી મારી આ દશા છે, તો તું પણ
એમને ઘણી પ્રિય હતી, તેથી તું એમને સંભારે છે ખરી ?
એમ પ્રશ્ન છે.

શ્લોક ૨૬—ઝાંખાં અંમે વસન—વારંવાર ન બદલવાથી
તથા ભૂમિશ્ચયનથી ઝાંખાં અથવા બહુ લાલકાર રંગનાં નહીં પણ
ઝાંખાં. આથી તથા એક વેણી ધારણ—કેશસંસ્કાર ન કરવા, ભૂમિશ્ચયન,
સાદુ રનાન વગેરેથી પ્રિયવિરહે પતિવ્રતાધર્મ આચરવાનું સૂચન છે.

आर्तार्ति मुदिता दृष्टा प्रोषिते मलिना कृपा ।

मृते म्रियते मम यत्नौ का की हेया पतिव्रता ॥

એટલે કે ઉપર કહેલા સ્મૃતિધર્મને પાળતી.

અંકમાં રાખી વીણા—ખોળામાં વીણા મુકીને. મારા નામે
પદ રચી—જેમાં મારું નામ આવે એવી કાંઈ રાગની પદ્ધતિના કરીને.

ગાવા ઇચ્છતી—રાગના આલાપ સાથે ગાવાની ઇચ્છા કરતી.

સૌમ્ય !—શુદ્ધ હૃદયનો—શુદ્ધ હૃદય સિવાય સતીનો આચાર
જોવાનો નિષેધ છે.

આ પ્રમાણે ગાવાની ઇચ્છા કરતી હશે, પરંતુ મારી સાથે
ગીતવાણ વગેરેનો અનુભવેલો આનંદ યાદ આવતાં આંખમાંથી વહેતી
આંસુધારાથી—તંત્રી—વીણા—ભીની થઈ જતી હશે, ત્યારે પરાણે
પરાણે—શોકને લીધે અસ્વસ્થ થઈ જતા મનને પ્રયત્નથી શાન્ત
કરીને—તેના બીજાં ગયેલા તારને લુછી નાખતી હશે. તાર બીના
થવાથી અરાબર સૂર નીકળી શકતા નથી માટે આમ કહ્યું છે.

આરંભેને—આ પ્રમાણે આરંભ કરે છે, પછી શોકમાં પડતાં
આરંભેલા રાગની મૂર્છાના—સ્વરોનો ચક્રો ઉતરનો ક્રમ, ઢાળ
બૂલી જાય છે.

સ્વરાણાં સ્થાપનાઃ સાન્તા મૂર્છના સપ્ત સપ્તદિ—અંગીતરત્નાકર.

પતિનું નામ સ્મરણ કરવાનો આ એનો ઉત્સાહ તથા શોકથી
થતો મોહ સૂચવે છે—એક વાર આરંભે છે, પાછી બૂલી જાય છે,
વળી ફરી આરંભે છે, એમ પ્રતિક્ષણે મૂર્છા થવી એ અત્યંત વ્યાપિ
અથેલી વિયોગદશાનું પરિણામ છે=શુભો રસરત્નાકર—

વિયોગાયોગયોરિન્નિગુણાનાં કીર્તનદસ્તુતેઃ ।

સાક્ષાત્કારોથવામૂર્છાં દશષા જાયતે તથા ॥

આ શ્લોકમાં કવિએ, અલેતી, મુખ વેળવમાં ઉઢરેલી, પ્રેમ-
વશ અને કામળ હૃદયની બાળાની વિયોગાવસ્થાનું કેવું હૃદયભેદક
ચિત્ર ચિતર્યું છે ?

પેલાં બાંધી અવધમહિ જે માસ બાકી રહેલા,
 *ગેદી હોશે ગણતી, કુસુમો સુકીને ઉંબરામાં;
 +કિંવા હોશે ઝીલતિ રસમાં, કટિપ સંયોગ મારો,
 હોયે એવા પિઉવિરહમાં, કામિનીના વિનોદો. ૨૭

શ્લોક ૨૭—પહેલાં—વિરહ થવાના પ્રથમ દિવસે.

બાંધી અવધ મહિ જે—વિષ્ણુનાં થતાં, ‘આટલા મહિનાનો
 શાપ ભોગવી હું’ પાછો આવીશ,’ એમ મેં જે મુદત બાંધી હતી
 તેમાં જે માસ બાકી રહેલા તે.

ગેદી હોશે—આ પ્રમાણે કેટલા દિવસ ગયા, કેટલા માસ
 ગયા, એમ ઉંબરા ઉપર મુકેલાં-પુષ્પોને ભૂમિપર એકડાં કરી
 ગણતી હશે—

ઉંબરા ઉપર મંગલાર્થે અથવા ગૃહદેવતાના પૂજન અર્થે મુકેલાં
 પુષ્પો એમ કહેવાનો અર્થ છે. હજી પણ ગૃહસ્થોના કુટુંબમાં ઉંબરા
 પૂજવાની રીતી આપણે જોઈએ છીએ, જ્યાં સુધય અને ચતુર
 સીઓ કુંકુમ, અક્ષત પુષ્પ આદિથી ઉંબરાનું પૂજન કરે છે અને
 રંગોળી તથા સાથિયા વગેરે પૂરે છે.

કટપી સંયોગ મારો—દેહથી તો સંયોગ અશક્યજ છે, તેથી
 અંતરમાં મારો સમાગમ કટપીને—આસિંગન આદિ વ્યાપારોને અનુ-
 ભવતાં રસે ઝીલી રહી હશે. કારણ કે, પિઉના વિરહમાં બહુધા
 કામિનીઓના આવાજ વિનોદ હોય છે અર્થાત્ તેઓ આવા અનેક
 પ્રકારેથી આત્માને વિનોદ આપી મન રમાડો કરે છે—

ન્યાસાન્તર-હોશે પુષ્પો સુકી ગણતિ એ, ઉંબરથી ભુમિમાં.
 +કિંવા ચિત્તે લલિ અનુભવે સ્વાદ સંયોગ હેરા.

હા'ડે ઝાઝો વિરહ ન દમે, કામમાં હોય એ એ,
*તો'યે વીતે રજની, રહતાં એકલી નિર્વિનોદે;
સંદેશથી સુખી તું કરશે, બેટિ સાધ્વી નિશીથે,
બારીમાં જે ભુમિશયનની, જાગતી એ સખીને. ૨૮

શ્લોક ૨૮—હાડે ઝાઝો-દિવસે, એ કામમાં-દેવપૂજા, ચિત્ર-
લખન આદિ કામમાં-રોકાયેલી હોવાથી વિયોગ એને અત્યંત દુઃખદ
નહીં લાગતો હોય. વિયોગીઓને દિવસ જોડો વિષમ નથી લાગતો
તેટલી રાત્રિ લાગે છે, ધરણુ કે રાત્રિએ એકાન્ત હોવાથી વિનોદ
ન મળતાં તેમનો શોક વધી પડે છે. જુવો આજ જાતનો બાવ
વિક્રમેર્વશીયમાં રાજા પોતાની વિયોગદશા વર્ણવે છે ત્યાં છે.

कार्यान्तरितोत्कंठं दीवं मया नीतमनतिक्रच्छ्रण ।

भविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमितव्या ॥

જાતિ હોશે=તોપણ નિર્વિનોદે-વિનોદ વિના એ રાત્રિઓ તો
રડી રડીને, શોક કરીને, ગાળતી હશે એમ અને લાગે છે.

આટલા માટે હે મેઘ ! તું રાત્રિએ (મધ્ય રાત્રિએ) એને
મળીને મારો સંદેશ કહી આશ્વાસન આપજો.

નિશીથે-મધ્ય રાત્રિ. આ જાતિ અને વળી વિયોગિણી, તેને
મધ્ય રાતે મળજો એમ કહેવાથી યક્ષે મિત્રતાની નિર્મળ બાવના
દર્શાવી છે અને સાધ્વી-સતી, એ પદ્ધતી પોતાની પ્રિયાની પતિભક્તિ
અને એકાન્ત સુચવ્યાં છે-એ તારી મિત્રતાની છે અને સાધ્વી છે
માટે મધ્ય રાત્રે પણ તેને મળવામાં કંઈ પણ અડચણ નથી.

જાગતી-વધી પડેલો વિરહપીડાને લીધે નિદ્રા વગરની. આ
વિયોગિઓની જાગરાવસ્થા છે.

ભુમિશયનની-વિયોગાવસ્થામાં પક્ષંગ વગેરેમાં સુવાનો
નિષેધ હોવાને લીધે અત્રે ભુમિશયન કહેવું છે. શયનની પાસેની

ઉંડી પીડા મનની સહિને, દૂખળાં ગાત્રવાળી,
 ભૂમિ શય્યા વિરહથી કરી, એક પાસે સુતેલી;
 જોશે મા'રી પ્રિય સુતનુ તું, પૂર્વમાંહે જણાતી,
 રેખારૂપે થઈ રહિ કળા, હોય શું ચંદ્રમાની;
 મા'રી સાથે મનની ગમતી માણતાં મોજ મોંઘી,
 ગાળા જોણે ક્ષણસમ ગણી, રાત્રીઓ જે રૂપાળી;
 તેની તે એ, રજની વિરહે લાગતાં ખૂબ લાંબી,
 ગાળે આજે ઠડિ રડિ, ઉંનાં આંસુડાં ઢાળો ઢાળી, ૨૬

પારીમાં જમને હે મેઘ ! તું તારી સખીને-ભાભીને મારા સંદેશાથી
 પ્રસન્ન કરજે. મિત્રપત્નીને વિયોગમાં આ પ્રમાણે દિલાસો અને
 આનંદ કરાવવો એ મિત્રનો પ્રથમ ધર્મ છે-બુવો

सखा चात्री च पितरौ मित्रवृत्तश्रुकादयः ।

सुखयन्तीष्टकथनसुखोपायैर्वियोगिनीम् ॥ रत्नरत्नाकर.

* પાઠાન્તર—પાઠે વીતે રજની કુરતાં.

સ્તોક ૨૮—અહિંયા માડીને યક્ષ પોતાની વિયોગિણી પ્રિયાની
 અવસ્થાતું વર્ણન કરે છે.

ઉંડી પીડા-મનની ઉંડી પીડા-વિયોગની અંતરમાં ને અંત-
 રમાં સાલ્યા કરતી પીડા સાંખવાથી જેનાં અંગ સોસાઇ ગયાં છે એવી.

એક પાસે સુતેલા-વિયોગમાં સ્વામિ સંબંધી અનેક વિચા-
 રની પરંપરાથી જેને પાસુ ફેરવવાની પણ શુદ્ધિ નથી એવી. ચિંતા-
 ગ્રસ્ત અને વિનોદ્યન્ય મનુષ્યની આવી સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે.

જોશે મારી-યક્ષે આ ઉત્તરાર્ધમાં, દિવસે દિવસે ક્ષણ થઇ
 અમાવાસ્યાને દિવસે માત્ર રેખારૂપ થઇ રહેલી ચંદ્રની કળાની પો-
 તાની છેક ફક્ષ થઇ ગયેલી પ્રિયાને ઉપમા આપી છે.

સુતનુ-સુંદર અંગવાળી. વિયોગથી અત્યંત સ્થાપ જવા છતાં
 પણ જેનાં અંગે શોભાને તજતાં નથી, એમ સૂચન છે.

પૂર્વ માંહે જણાતી-અમાવાસ્યાની પૂર્વમાં જણાતી શ્રીશ્રી ચંદ્રલેખા. ચંદ્રકલાની ઉપમા, એના અંગોનું સ્વાભાવિક ક્રમભત્તવ તથા અત્યંત કૃશતા પામ્યા છતાં શેની રહેતું લાવણ્ય, ક્ષયે છે.

મારી સાથે-સંયોગમાં મારી સાથે મનગમતી મોજમાં જે જે ઋતુની રાત્રિઓ એણે એક ક્ષણ પેઠે ગાળી હતી, તેની તેજ રાત્રિઓ આજે વિયોગને લીધે એને યુગ જેવી લાગતાં, અંતરના સંતાપને લીધે ઉનાં ઉનાં આંસુ ઢાળી માગવી પડે છે એવો ભાવાર્થ છે.

સંયોગી દંપતીઓની રાત્રિઓ ક્ષણ પેઠે વીતી જાય છે, એ સર્વ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. વિયોગમાં એથી ઉલટું થાય છે. જુવો ઉત્તરરામચરિતમાં રામની સંયોગાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં ભવબુતિ લખે છે કે,

કંઈ કંઈ અતિ ધીમે, ગાલશું ગાલ આંપી,
પ્રીતિવશ પડી કર્તા, ગોઠડી ગોડી ઘેલી
અકળી સજડ સૂતાં, હાથ અકકેક નાંખી,
ઝકર નવ જણાતાં, રાત્રિયો વીતી જતી.

આ શ્લોકમાં કવિએ, અત્યંત પ્રેમાળ, કામળ અંતઃકરણની અને પાત વના પોતાને નિરાધાર માની આંસુ ઢાળી રાત્રિઓ ગાળતી ખાળવિયોગિણીનું હૃદયના મર્મને હલાવી નાખે એવું કરુણ રમણીય ચિત્ર આલેખેલું છે. જે સહૃદય દષ્ટિથી જોતાં એ પ્રસંગના અનેક સંયોગોને નજર આગળ ઉપસ્થિત કરીને મનને દ્રવિત કરી નાખે છે.

વલ્લભદેવ-આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધને ઠેકાણે મત્સંયોગઃ કથમુપનયેત્ એ પાઠજના શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ લે છે અને આનું ઉત્તરાર્ધ નિશ્ચા-સેનાધરકિસલય એ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ તરીકે લખે છે પણ મને એ સંબંધ કંઈ વિશેષ રુચિકર લાગતો નથી.

(જુવો વલ્લભની ટીકાવાળી Mr. E. Hultsch હૃદયની સંસ્કૃત આવૃત્ત લંડન-ઇ. સ. ૧૯૧૧.)

ચંદ્રજ્યોત્સ્ના અમૃત સરખી, આવતી જળીમાંથી,
જેવા પ્રીતિ કરિ, નજરને નાંખતાં પાછી ખેંચી;
ખેદે આંખો જળથકી ભરી પાંપણે, ઢાંકી દેતી,
નખણે જાંખા દિનની નલિની, ના ઉઘાડી, ન મીચી. ૩૦

શ્લોક ૩૦—પાર્થિવ્યુદય, વિલસન અને ખીજ કેટલાક
ટીકાઓમાં આ શ્લોક ૩૧ માં આવે વદ્ધા શ્લોક પછી લીધેલો છે.
જીવો પ્રોફેસર R. B. Pathak નું મેઘદૂત-૧૮૯૪ (પૂના) તથા
મિ. વિલસનનું મેઘદૂત.

ચંદ્રજ્યોત્સ્ના—ચંદ્રની ચાંદની. અમૃત સરખી—અમૃતના
જેવી શીતળ—ચંદ્રમાં અમૃત રહેલું હોવાથી શીતળતાવાળી—

પાઠાન્તર—લીળાં કિણ્ણી, અમૃત સરખાં આવતાં જળીમાંથી;
પૂર્વ પ્રીતિ થકિ, નજરને નાંખતાં પાછી ખેંચી.

જેવા પ્રીતિ કરી—અરુ સંયોગમાં વારંવાર અનુભવ કરતાં
અત્યંત શાન્તિદાતા લાગતી હોવાથી, અજે પૂર્વના પરિચયે ચંદ્ર-
કાને જોઇ ઇંછપણુ શાન્તિ વાળવાના હેતુથી. ચંદ્રિકા સંયોગિને
સુખકર અને વિરોગિને દુઃખકર જ હોય છે, એ લક્ષમાં નહિ રહેતાં
ચંદ્રનાં કિરણોથી ઉદ્વેગ સંતાપ પામી એને નેત્ર મીચી દેવાં પડતાં
હશે. ચંદ્રને આવો પરસ્પર વિરોધી ગુણ સુવિદિત છે—જીવો

યેષાં વક્ત્રમયા સહ ક્ષણમિવ ક્ષિપ્રં ક્ષવા ક્ષીયતે ।

તેષાં શીતકરઃ શર્શાં વિરાહિણામુલ્કેવ સંતાપકૃત્ ॥

જીવો—કિમ્બુમિશ્નં પિતૃર્જેઙ્ગમન્યસે મયિ નિમજ્જતુ મીમસુતામનઃ (નૈપથકાન્થ)

નજરને નાંખતાં—શાન્તિને ખદસે સંતાપની વૃદ્ધિ થતાં તે જ
કણે એને દટિ પાછી ખેંચી લેવી પડે છે—અર્થાત્ ચંદ્રનાં કિરણો,
વધી પડેલાં સંતાપને લીધે એને એટલાં તો દુઃસહ લાગે છે કે,
તેના સામી દટિ નાંખતાં જ આંખ મીચી દેવી પડે છે.

*નિઃશ્વાસોથી, અધરપુટને સૂઠવી નાંખનારા,
સ્નાને લૂખા ઊડી વિખરતા, ગંડથી કેશ એના;
જાણી મા'રો કઇ રિતથકી, સંગ સ્વપ્નેય થાયે,
ઇચ્છે નિદ્રા, નયન, જગથી જાય કંધાઈ તોયે. ૩૧

ખેડે આંખો—હૃદયના દુઃખભારથી, ચંદ્રદર્શન થતાં જ
આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે અને પોતે જગતી છતાં હૃદયના
આવેગને શાન્ત કરવાને માટે આંસુભર્યાં નેત્રોને ઢાંકી દે છે. આથી
નાયિકાની વિષયદ્રેષ નામની છટ્ટી કામદરશા સૂચવી છે.

જાણે આંખા દિનની=મેઘથી ધેરાયેલા દિવસની. જગતી નહીં
તેમ ઉંઘતી પણ નહીં, એવી દશામાં પડેલી નાયિકાને, કવિ-વર્ણથી
ધેરાયેલા દિવસને લીધે, નહીં ઉઘડેલી તેમ નહીં ખીડાયેલી સ્થલ-
કમલિનીની ઉપમા આપે છે. સૂર્યનાં કિરણોના અભાવે કમળ સંપૂર્ણ
ખીલતું પણ નથી, તેમ દિવસ હોવાથી ખીડાયલું પણ રહેતું નથી,
એવી આ એની દશા છે. અહિં ઉપમા તથા વિરોધાલંકાર છે.

+પાઠાન્તર-આંખા ઢાડે, સ્થળ કમલિની ના ઉપાહી, ન ગીચી.

શ્લોક ૩૧—નિઃશ્વાસોથી—અંતરના સંતાપને લીધે અત્યંત
ઉના શ્વાસથી. અધરપુટને—નિઃશ્વાસે અત્યંત ઉના હોવાથી મૃદુ
હોડને સૂઠવી નાખે છે—રાતા અને કામગ અધરોડ, ઉના નિઃશ્વાસોને
લીધે શીકા પડી વિવર્ણ થઈ જાય છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

*પાઠાન્તર-નિઃશ્વાસોથી અધર કુંપળો સૂઠવી નાંખનારા.

સ્નાને લૂખા—તેલ, સુગંધિ દ્રવ્ય આદિ વગરના સ્નાનથી—
અર્થાત્ નિયમને માટે કરેલા માત્ર સાદા સ્નાનથી લૂખા પડી ગયેલા
તથા એના ખંતે ગાલપર લટકતા લાંબા કેશ, વારંવાર મુખમાંથી
નિકળતા નિઃશ્વાસોને લીધે ઉડ્યા કરે છે, એવો ભાવાર્થ છે. વિચો-

ગમાં તેલ આદિ સુગંધિ દ્રવ્યોથી સ્નાન કરવાનો નિષેધ છે. આવા નિઃશ્વાસોની ઉષ્ણતા અને પરપરા એના હૃદયનો સંતાપ અને મુંઝામણ સૂચવે છે.

જાણી મારો—થું ઠ્યાંથી સ્વપ્નમાં પણ મારો સમાગમ મળે એવા વિચારોથી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવવા છતાં પણ, પરાણે પરાણે નિદ્રા લેવાનો એ પ્રયત્ન કરતી હશે—અવળા વિધિને કીધે દેહથી તો સમાગમ અશક્ય છે, પરંતુ નિદ્રા આવતાં સ્વપ્ને પણ જો મારો સમાગમ થાય તો બહુ સારું, એવા અભિલાષથી એ પરાણે ઉંખવાનો પ્રયત્ન કરતી હશે, પરંતુ આંસુના પ્રવાહથી ઉંધ પણ આવતી નહીં હોય—

અહિં આંસુ ભરાઈ આવવા વગેરેથી નાચિકાનો લજ્જાત્યાગ દર્શાવ્યો છે. નિદ્રા, એ વિયોગિઓને માર્નાસિક સંયોગ આપી લણુ માત્ર આનંદ કરાવનાર છે વિયોગિઓની, નિદ્રાત્યાગ, અશ્રુપાત આદિથી સૂચવાતી દુઃખદશાનું વર્ણન શલિહાસ બણે ઠેકાણું કરે છે—જુવો વિક્રમેર્વશાય-૨-૧૦.

હૃદયમિષ્ટુમિઃ કામસ્યાન્તઃ સશલ્યમિદં સદા
કથમુપલભે નિદ્રાં સ્વપ્ને સમાગમકારિણીમ્ ।
ન ચ સુવદનામાલેહ્યેऽપિ પ્રિયામસમાપ્ય તાં
મમ નયનયોરુદ્ધાણ્યત્વં સસ્રે ન ભવિષ્યતિ ॥

જુવો શાકુંતલ—અંક ૨.

પ્રજાગરાક્ષીભૂતસ્તસ્યાઃ સ્વપ્ને સમાગમઃ ।
બાળ્યસ્ય ન દદાલ્યેનાં દ્રષ્ટું ચિત્રગતામપિ ॥

વળી ઉદ્ધવદૂતમાં એ જ વિચારનું અનુકરણ કરેલું છે.

અસં પ્રસ્થાપનમપિ મયા લબ્ધમુન્નિદ્રાકેળ
યસ્મિન્નેતાન્નિર્હૃતમથ તે સ્વપ્નસંદર્શનાય ॥

બાંધી પહેલે બિરહ દિવસે, વેણી પુખો ઉતારી,
શાપાંતે જે, મુજકરવડે છૂટશે શોક છાંડી;
ગાલે આવી જતિ ઘડિ ઘડી, સ્પર્શ થાતાં તણાતી,*
+કેતી, લાંબા કરનખવડે લૂખી વેણી સમારી. કર

શ્લોક ૩૨—બાંધી પહેલે બિરહ દિવસે—વિરહ થવાના પ્રથમ દિવસે, જ્યાં પડવાના દિવસે—પુખોને ઉતારી નાખીને બાંધેલી વેણી. વિયોગમાં પુખના આભરણો ફેશમાં ધરવાનો નિષેધ હોવાથી માથાના પુખનો ત્યાગ કરીને, એમ કથું છે.

વેણી—વેણ, ફેશની લટો—સેરમાં ગુથેલા ઝુલતા ફેશ. શાપાંતે—શાપનો અંત આવતા—આર માસ પૂરા થતાં. શોક છાંડી—વિયોગના સંતાપથી મુક્ત થઈને. મુજકરવડે છૂટશે—જે વેણીને હું શાપ પૂરો થઈ ગયા પછી પ્રિયાને મળીને મારા હાથથી છોડીશ. વિયોગાવરથામાં ફેશસંસ્કાર આદિ ન કરતાં વિયોગિણીએ ફેશને એક વેણીના રૂપમાં બાંધી રાખવા અને સ્વામીએ સંયોગ થતાં તે વેણી છોડવી—અર્થાત્ સ્વામિના સંયોગ પછી તે વેણીને છોડી ફેશસંસ્કાર કરવા, એવા પ્રકારના પૂવે ચાલતા રિવાજનું અર્થ સૂચન છે.

ગાલે આવી જતી—આ પ્રમાણે ધણા દિવસ સુધી ઓળ્યા ઓળ્યા વિના લટકતી બાંધી રાખેલી વેણી ધડી ધડી ગાલ ઉપર ધસી આવે છે.

સ્પર્શ થાતાં તણાતી—લગાર સ્પર્શ કરતાં પણ જેના વાળ એવાય છે એવી. આ વેણીનું વિશેષણ છે.

*પાઠાન્તર—અમ યુએ અડધાથી—

કંઈ અને કરકરી થઈ ગયેલી વેણી, કામળ અંગને અડકતાં ખૂંચે છે, એમ કહી નાચિકાનાં અંગોની અત્યંત સુકુમારતા દર્શાવી છે.

કાઠી નાંખી ભૂષણ, અભળા દૂબળાં અંગવાળી,
 *શય્યામાંહે તલસતી હશે, દુઃખથી માત્ર નાંખી;
 તેને દેખી, નવ જળમયી આંસુ તું પાડશે ત્યાં,
 આવે સૌને મનમહિં હયા, આર્દ્ર છે ચિત્ત જેનાં. ૩૩

લેતી લાંબા કર નખવડે—આ પ્રમાણે વારંવાર ઝુલ્મી પડતી
 વેણીને, લાંબા વધેલા નખવાળી—હાથની આંગળીઓથી એ સમારી
 લેતી હશે.—ખસેડી લેતી હશે. વારંવાર વેણીને સારતી લેતી, એમ
 કાઠી નાચિકાની ચિત્તવિભ્રમ નામની દામદલા સૂચવી છે.

*પાઠાન્તર—લેતી લાંબા નખસહ કરે, લૂખી વેણી સમારી.

શ્લોક ૩૩—કાઠી નાખી—અંગે સોસાદ જવાથી જેણે માત્ર
 સૌભાગ્યનાં આશ્રુષ્ણો સિવાય બાકીનાં સર્વ આશ્રુષ્ણોનો ત્યાગ કર્યો
 છે એવી; અથવા પતિવિયોગને કારણે શોભા આપનાર ભૂષણોનો જેણે
 ત્યાગ કર્યો છે એવી. પતિવિયોગમાં માત્ર સૌભાગ્યસચક અક્ષરોજ
 પહેરવા, એવું ધર્મશાસ્ત્રનું વચન છે. જુવો—

ગતવતિ દયિતે તુ કાપિ માંગલ્યમાત્રાણ્યપષિતગુહવિપ્રા ધારયન્મદનાનિ ।

શય્યામાંહે—બડીમાં ખેસતી, બડીમાં સૂતી, એમ પોતાનાં કામળ
 ખાત્રોને શય્યામાં આમ તેમ નાંખી, એન નહીં પડવાથી દુઃખથી
 તલસતી હશે. આથી નાચિકાની મૂર્ચ્છાવસ્થા સૂચવી છે.

તેને જોતાં—આવી દશામાં પડેલી મારી પ્રિયાને જોતાં, હે
 મેઘ ! તારી આંખમાંથી પણ જળબિન્દુરૂપ આંસુ ખર્ચા વિના રહેશે
 નહીં, કારણ કે જેનાં ચિત્ત આર્દ્ર—કામળ છે, તે સર્વદા હર્ષાદ્ વૃત્તિ
 વાળા હોય છે.

*પાઠાન્તર—ઝુમળાં અંબવાળી.

નહરે, અંગે બડી બડી ફૂલે, સેજમાં નાખી નાખી.

માશમાં છે તુજ સખીતણું, સ્નેહથી ચિત્ત એટલું,
ધારું તેથી પ્રથમવિરહે, જહાલોની આ જ્યાં હું;
*મારું સારું સમજી, નથિ હું વાત કે'તો વધારી,
કીધું તે તે નિરખિય જતાં દષ્ટિએ, સઘ તારી. ૩૪
*કંધે દષ્ટિ, લટકે અલકે, લૂખી આંખ્યા વિનાની,
છોડી દેતાં મધુ, વિસરિ જે બ્રૂવિલાસો બિચારી;
+તું ત્યાં જતાં, ઉપર ફરકી આંખડી એની ડાળી;
શોભી રે'શે, કુવલય સમી, મત્સ્યના હાલવાથી. ૩૫

ચક્ષુના કહેવાનો ભાવાર્થ એમ છે કે, મારી પ્રિયા આવી વિષમ દશાને પડોચી હશે, માટે મરણનો છેલ્લી દશાને ન પામે તેટલા સારું તું જેમ અને તેમ જલદી જઈ એને ઉગારજો.

આમાં અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

શ્લોક ૩૪—મારામાં છે-તારી સખીનું-અર્થાત્ તારી બાબીનું મારા વિષે અત્યંત સ્નેહથી મન લાગી રહેલું છે.

પ્રથમ વિરહ—મારા વિષે એનું મન આટલું બધું અનુરક્ત છે તેથીજ આ પ્રથમવિરહમાં એની આવી દશા થઈ હશે, એમ હું ધારું છું. પૂર્વે કહી મારો અને એનો વિયોગ થયો નથી-માત્ર આ પહેલોજ વિયોગ છે-એટલે વિયોગની પીડા અસહ્ય હોવાનો સંભવ છે.

મારું સારું-હુંજ આવા પ્રેમનું પાત્ર થઈ ભાગ્યશાળી થયો છું, અમારો અનન્ય પ્રેમ છે, છત્યાદિ આપવામાં જતાવવાને હું આ બધું કહેતો નથી, પણ થોડા વખતમાં હે મેઘ ! એ બધું તું ત્યાં જતાં નજરેજ જોઈશ, એમ કહેવાનો હેતુ છે.

*પાઠાન્તર—મેઘાઈ હું નથી જણવતો, માની ધું ભાગ્યશાળી

શ્લોક ૩૫—‘પાઠાન્તર—કંધે આડી નજર અલકે,

+ધારું છું જે મુગ નયનિની, તું જતાં આંખ ડાબી,
ફરી ફરી, કુપલય કરી, હાલતાં મરણનાથી.

રૂંધે દષ્ટિ-અલક-માથાના લટકતા ફેશ મુખની આસપાસ
લટકીને દષ્ટિને રૂંધે છે. જે લમણ તરફ લટકતા ફેશથી જેની દષ્ટિમાત્ર
સામેજ પહોંચી શકે છે, આસપાસ ખૂણાઓ તરફ પ્રસરી શકતી નથી.

લૂખી આંખના વિનાની-વિયોગને લીધે કાજળ આંખના
વગર લૂખી-કારી પડી ગયેલી, અર્થાત્ કાજળની રિનગ્ધતા વગર
સુંવાળી અને તેજસ્વી નહીં દેખાતી. આ આંખનું વિશેષણ છે.

છોડી દેતાં મધુ-મદિરા-મઘ, દારુ, તેનું મારા વિયોગને લીધે
સેવન છોડી દેવાથી જે ભમરોના વિલાસ પણ ભૂતો ગઇ છે, અર્થાત્ મઘ
પીધા વિના જેનામાં રાગ અને ચંચળતા જણીતી નથી એવી આંખ.

તું ત્યાં જોતાં-હે મેખ ! તું ત્યાં અલકામાં પહોંચીશ તે વખતે.

ઉપર ફરકી-એની ડાબી આંખ, તું ત્યાં પહોંચીશ ત્યારે તારું
ગમન સૂચવતી હોય તેમ, ઉપરથી-ઉપરના ભાગમાં ફરકી રહેશે.
પુરુષનું જમણું અંગ અને સ્ત્રીનું ડાબું અંગ ફરકે, તે શુભચક્ર
મણાય છે. જીવો નિમિત્ત નિદાનમાં.

વામમાણસ્તુ નારીણાં પુંસાં શ્રેષ્ઠસ્તુ દક્ષિણઃ ।

વાને દેવાદિપૂજાર્યાં સ્પંદેલંકરણેષુ ચ ॥

સ્ત્રીનું ડાબું અંગ શુભસૂચક હોવાથી અહિં મધ્ય પોતાની
પ્રિયાની ડાબી આંખ ઉપરથી પોપચા પાસેથી ફરકી રહેશે એમ કહે
છે, કારણ કે આંખ ઉપરના ભાગમાં ફરકે તો દષ્ટિ વરતુ મળે છે.

જીવો-સ્પંદાન્મુર્ધિ છત્રલામં છલકાટે પદ્મંશુકમ્ ।

રૂપપ્રાપ્તિર્દશોરૂર્ણમર્પણે હાનિમાદિશેત્ ॥

અંગ ફરકવાથી શુભ વા અશુભનું સૂચન થાય છે એવો વિચાર

એની-મારાં નખપદ વિના શૂન્ય શોભા વિનાની,
દેવે જેની પરિચિત હરી, મેખલા મોતિકેરી,
સંલોગાન્તે મુજકરવડે ચાંપના યોગ્ય-હાળી,
રે'શે જંઘા ફરકી, કહળી-ગર્ભશી ગોરી ગોરી- ૩૬

પરાપૂર્વથી મનાતો આવ્યો છે તેનું અહિ સૂચન કર્યું છે આ જાતના વિચારો આપણી પ્રજામાં નહિં પરંતુ દરેક પ્રજામાં પ્રચલિત છે.

શોભી રે'શે-આ પ્રમાણે ઉપરથી ફરકતી એની ડાબી આંખ, માછલીઓના દાસવાથી જેમ જળમાં કાણું કમળ કંપનું હોય તેના જેવી શોભી રહેશે. હનુમાન લંકામાં જાય છે તે વખતે સીતાનું નેત્ર ફરકી સંદેશાનું આમ જ સૂચન કરે છે, તેને માટે જીવા.

પ્રાસ્યંદતૈકં નયનં સુકેરયાઃ મીનાહતં પદ્મામિવામિતાન્નમ્—રામાયણ.

શ્લોક ૩૬—આ શ્લોકમાં, ડાબી જંઘા ફરકવાથી થોડે કાળે થનાર પ્રિય સમાગમનું સૂચન કર્યું છે. મક્ષ કહે છે કે એની-એટલે મારી પ્રિયાની આવી ડાબી જંઘા ફરકી રહેશે, એવો આખા શ્લોકનો અન્વય છે—દરેક ચરણમાં બધાં વિશેષણો જંઘાનાં છે.

મારાં નખપદ વિના-હું વિયોગને લીધે દૂર પડ્યો છું તેથી મારાં નખપદ-નખનાં ચિન્હની શોભા વગર-આ જંઘાનું વિશેષણ છે—કામશાસ્ત્રમાં, રતન, જંઘા, વગેરેને નખક્ષતનાં સ્થાન કહેલાં છે—જીવો સતિરહસ્થમાં—

કંઠકુક્ષિકુલપાર્શ્વમુજોરઃ શ્રોણિષ્ઠકિયષુ નલક્ષતમાદુઃ ।

દેવે જેની પરિચિત-દેવે-અવળા ભાવિએ જેની ગત દિવસ પહેરવાની મોતીની મેખલા-કમર ઉપર લટકતી પહેરવાની સેર-હરી લીધી છે—તળવી છે એવી જંઘા; અર્થાત્ દેવ રૂઢતાં, મારા વિયોગને લીધે મોતીની મેખલા એ પહેરતી ન હોવાથી અડવી દેખાતી જંઘા—

તે વેળાએ જલદ ! કહિ એ ઉંઘતી હોય તો તું,
પાસે બેસી, નહિ ગરજતાં, થોભજે પહોર થોડું;
આ બહાણનો નહિતર થતાં સંગ સ્વપ્ને પચણે.
કંઠે બાંધી, સજડ લુગની બાથ છૂટી જશે રે. ૩૭

સંભોગાન્તે—સંભોગ પછી મુજકરવડે—મારા હાથથી ચાંપવા
યોગ્ય—અત્યંત થાકી જવાથી અમ ઉતારવાને માટે મૃદુ સ્પર્શથી
હાથવા યોગ્ય—

રેશ જંબા ફરકી—ઉપર કહી તેની એની કહળીના ગર્ભ જેવી
ગેરી, ડાબી જંબા ફરકી રહેશે. કહળી ગર્ભ સાથે સરખાવવાથી
જંબાનું મસિલપણું, અત્યંત ગોરાપણું, કામળતા અને ગોળ આકાર
સૂચવ્યા છે. ડાબી જંબા ફરકતી, એ પ્રિયસમાગમ થવાનું સુભસૂચન છે. જુવો

કરોઃ સ્પન્દાદ્રતિં વિચાક્ષ્વોઃ પ્રાપ્તિં સુવાસસઃ । નિમિત્તનિદાન.

જુવો રામાયણમાં પણ સીતાને માટે આવોજ ભાવ મૂકેલો છે.

પ્રસ્પન્દમાનઃ પુનરુરસ્યા રામં પુરસ્તાથિતમાચચક્ષે ।

સ્તોક ૩૭—તે વેળાએ—હે મેઘ ! તે વેળાએ મધ્યરાત્રિ
પછીના સમયે. રાત્રિની શીતળતાને લીધે, અથવા તો તારી મંદ
મંદ વૃષ્ટિની શીતળતાથી, વખતે એને સહજ નિદ્રા આવી મધ
હોય તો પાસે બેસી—તું તેની પાસે શાન્ત થઇને બેસજો અને લગાર
પણુ ગર્જના કરતો નહિ, કારણ કે તારી અકસ્માત થતી ગર્જનાથી
એ ઝાંકી જગી ઉઠશે—

થોભજે પહોર થોડું—એ ઉંઘતી હોય તો એક પહોરવાર
અર્થાત્ ત્રણેક કલાક સુધી તું ત્યાં થોભી જજો. એને જગાડતો જ
નહિં. એવો પ્રથમના બે ચરણોનો ભાવ છે. ઉત્તરાર્ધમાં એને ન
જગાડવાનું કારણ બતાવે છે.

અમ બહાલાનો-પદ્મ વધી ગયેલી વિયોગદશાને લીધે બધું ભાગે એને નિદ્રા નહીં આવતી હોય, તેમ છતાં જો વખતે એની આંખ મળી મઠ હોય તો એને જગાડવી નહીં, કારણ કે મહા પ્રયત્ને સ્વપ્નમાં મારો સમાગમ થવાથી અત્યંત પ્રેમથી મારી કંઠે ખાંધેલી એના હાથની દઢ ગાંઠ છૂટી જતાં વિક્ષેપ પડશે અને એ નિરાશ થશે.

વિયોગમાં દૂર રહેવાથી મગવાને તકલી રહેલાં પ્રેમીઓને નિદ્રા અને સ્વપ્ન એ જ માત્ર થોડા વખતનો પણ અત્યંત પ્રિય લાગતો સમાગમ કરાવનારાં સાધન છે, માટે એવે પ્રસંગે તું તેમાં વિક્ષેપ ન પાડતાં એક પહોર સૂધી થોભી જજે.

પહોર સૂધી થોભી જજે, એમ કહેવાનો સામાન્ય અર્થ એટલો જ કે, એક પ્રહર સુધી એને સવપ્નસમાગમનું સુખ ભેવા દેજે. યુવાન દંપતીઓનો ભોગનો, (વિનોદથી માંડીને શ્રમ નિવૃત્તિ સુધીનો) સમય કામશાસ્ત્રમાં ત્રણ ક્ષાક-એક પ્રહારનો કલ્પ્યો છે, માટે એક પ્રહર સુધી થોભવાનું કહ્યું છે, એમ મહિલાનાથ કહે છે, પરંતુ એના કરતાં આ નીચેના ભાવ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. એક પ્રહર થોભવાનું કહી કવિએ નાયિકાનું પદ્મિનીત્વ સૂચ્યું છે, કારણ કે પદ્મિનીને એક પ્રહરથી વધારે નિદ્રા હતી નથી, જુલો—

પદ્મિની યામનિદ્રા ચ દ્વિપ્રહરા ચ ચિત્રિણી ।

હસ્તિની યામત્રિતયા ધોરનિદ્રા ચ સંક્ષિપ્તી ॥

પદ્મિની-એક પહોર નિદ્રા લઇ જાગે છે, ચિત્રિણીને બે પહોરની નિદ્રા હોય છે, હસ્તિનીને ત્રણ પ્રહરની અને રાતના ચારે પહોર ઘોરે તે શાંખિનીશ્લક્ષણ ગણાય છે.

આટલા માટે યક્ષનો એમ કહેવાનો હેતુ છે કે એક પ્રહર પછી એ એની મેળે જ જરા જાગત થાય એટલે એને ઉઠાડી સંદેશ કહેજે.

ઉઠાડીને નવજળકણે વાયુ ઠંડો પ્રસારી,
 વેરી તાબાં કુસુમ જીર્ણનાં, માનિની શાંત પાડી;
 ઢાંકી વિદ્યુત, તુજ ભણિ પછી જળીમાં એ જીવે તો,*
 ધીરા! કે'જે ગરજ મધુર, આમ સંદેશ મા'રો. ૩૮

શ્લોક ૩૮—

*પાઠાન્તર-ઢાંકી વિદ્યુત, સ્થિર નજરથી ખારીમાં એ જીવે તો.

મધુ કહે છે કે આ પ્રમાણે એ સગાર જગૃત થાય એટલે
 સંદેશ સાંભળવા માટે એને તત્પર કરવા નીચેના ઉપચારોથી સંપૂર્ણ
 જગૃત કરજો.

ઉઠાડીને-સ્વપ્રસન્નમાગમમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તેને સંપૂર્ણ
 હોશિયાર કરીને. નવજલકણે-તારાં નવાં જળખિન્દુથી શીતળ થયેલો
 વાયુ પ્રસારીને-વાયુ ટાળીને. વેરી તાબાં-તાબાં, નવાં, જીર્ણનાં કુસુમ
 વેરીને. શીતળ પવનના અંતે મૃદુ પુષ્પના સ્પર્શથી એ જગૃત
 થઈ સ્વસ્થ થશે, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. આ ઉપચારોથી એનું
 ધરનું પટરાણીપણું, પ્રભુત્વ અને સુકુમારતા સચવાઈ છે.

માનિની શાન્ત પાડી-માનિની-માનવતી. પોતાના શુદ્ધ
 શીલના સ્વાભિમાનવાળી, અથવા વિયોગના આટલા દિવસ વીતી જવા
 છતાં એને આશ્વાસન આપવાને માટે મેં કુશળ સરખું પશુ કહાવ્યું
 નહીં એમ ધારી, મારા પ્રત્યે મધુર કોપવાળી, પ્રેમના મધુર રોષને
 લીધે શુભાનવાળી, મનસ્વી. જીવે એવા જ પ્રસંગનો ભાવ.

दूतं स्वस्य प्रणयहृदयस्त्वं निवेद्यानवद्यं

ધોમનૃ મયો મમ કથયિતું વાચિકં પ્રકમેષાઃ—ઉદ્ભવસંદેશ.

ઢાંકી વિદ્યુત-વિજળીને તારા અંતરમાં ઢાંકી દબાવે-વિજળીના
 અમકાર ન કરતાં-તાણ નિદ્રામાંથી ઉઠેલી હોવાથી વિજળીના તેજે

*હું છું, તારા પ્રિયતમતણા મિત્ર સૌભાગ્યવાંતિ !
 xસંદેશો લે, જલધર રૂપે, આવીયો પાસ તારી;
 માર્ગે થાતા અધિર, અબળા વેણીને છોડવાને,
 ગ્રેફે છું હું ગરજ મધુરું, થાકતા પાંચિકાને ૩૬

અંગનજ નર્તા એ તેને બરોબર જોઇ શકે નહીં, અથવા મૃદુ હૃદયની હોવાથી ઓચિત્તી કરી જાય, માટે વિજળીનો પ્રકાશ ન કરવાનું કહ્યું છે.

તુજ ભણી પછી-પછીથી જે જળીમાં-પારીમાં તું બેઠો હોઇશ તેની તરફ સ્થિર દષ્ટિ કરી એ જીવે ત્યારે.

ધીરા-ધીર ગંભીર પ્રકૃતિવાળા ! સ્થિર મન અને ઇન્દ્રિય-વાળા હો મેઘ ! જ્યારે તે સ્વસ્થ થઇ તારા તરફ દષ્ટિ કરે ત્યારે જ તું ગરજ મધુરું-મધુર ગર્જનાથી-ગર્જનરૂપી મધુર શબ્દોથી, આ પ્રમાણે મારો સંદેશો કહેવાનો આરંભ કરજો.

મારી પ્રિયા, પ્રકૃતિથી જ શાન્ત ગંભીર સ્વભાવવાળી તથા માનવતી છે માટે, ઉપર પ્રમાણે ઉપચારોથી જ્યારે સ્વસ્થ થાય અને વિશ્વાસ આવતાં તારા સામી દષ્ટિ કરી જીવે, ત્યારે જ સંદેશ કહેવાનો આરંભ કરજો. કારણ કે ગંભીર અને મનસ્વી સ્વભાવની સ્ત્રીઓ અકસ્માત આવેલનાં વચન સરખાં પણ સાંભળતી નથી.

શ્લોક ૩૬-હો સૌભાગ્યવાંતિ-હો મધવા-સૌભાગ્યશાળી ! સંદેશના પ્રારંભમાં જ યદે આ સંભોવન થોજી, 'તારો પતિ કુશળ છે.' એવું નાચિકાને આશ્વાસન આપાવ્યું છે.

હું છું તારા-તારા પ્રિયતમનો-તારા સ્વામીનો હું મિત્ર છું, એમ કહી મેઘ એને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે એકાન્તમાં જઈ મિત્રપત્નીને આશ્વાસન આપવું, એ મિત્રનોજ અધિકાર છે.

● પાકા-તર-હું છું મેઘ, x સંદેશને ધરી હૃદયમાં, આવીયો પાસ તારી.

એવું કે'તાં પવનસુતને મૈથિલી પેર જોતી,
ઉત્કંઠાથી હરખી, તુજને દેખતાં માન આપી;
સખી લક્ષ શ્રવણ કરશે, સૌમ્ય ! માને વધુઓ-
સંદેશાને સુહૃદ મુખથી, સ્વામીના સંગ જેવો. # ૪૦

સંદેશો લે-જલધરરૂપે-મેઘરૂપે. હું તારા ભર્તાનો મિત્ર છું
અને તેનો સંદેશો લઈ તારી પાસે આવ્યો છું. અહિં જલધર
જાળથી મેઘનું પરાપકારિત્વ સચવ્યું છે. તારા સ્વામીએ દૂર દેશથી
સંદેશો કહેવાને મને ખાસ તારી પાસે મોકલ્યો છે, એમ કહી
નાયકની નાયિકા પ્રત્યેની કાળજી બતાવી છે.

હું માત્ર સંદેશો લાવનાર ફત નથી, પરંતુ તારા સ્વામીનો
પ્રિય મિત્ર છું, અને જગત્ માત્રને સુખ આપનાર તથા વિયોગી
દુઃખીઓને ભેગા કરવાં પરાર્થ પ્રવૃત્તિ કરનાર મેઘ છું, એમ કહી
નાયિકાને તે આધાસન આપે છે.

માર્ગે થાતા-અખજાની-પોતાની પ્રિયાની વેણીને છોડવાને
માટે અધોરા થઈ, ધર તરફ ધસમસ્યા આવતા તથા માર્ગમાં
આલસતાં થાકતા પાન્થિકોને-પ્રવાસીઓને અર્થાત્ વિયોગીઓને, હું
મારી મધુર મધુર ગર્જનાઓથી ઉત્સાહ કરી પ્રેરું છું, એવો અર્થ છે.

વિયોગાવરથામાં કેશસંસ્કાર ન કરતાં વાળને એક વેણીરૂપે
રાખવા, એ વિયોગિણીધર્મ અહીં દર્શાવ્યો છે.

સ્લોક ૪૦— * પાઠાન્તર-સંમતી કુંઠ થોડો

એવું કે'તાં-આ પ્રમાણે તું કહીશ કે તરતજ-પવન સુતને
-પવનસુત-હનુમાનને નીતી મૈથિલી-સીતાની પેઠે એ તારા સામું બેશે.

આમલ દેશના રાજા જનકની પુત્રી સીતા, મૈથિલી એ
નામથી પણ ઓળખાય છે. પૂર્વે ગંડકી અને કૌશિકીની વચ્ચેના
પ્રદેશને મિથિલ દેશ કહેવામાં આવતો હતો, જે હાલનો દીરકુટ હશે.

એની રાજ્યાની જનકપુર હતું, જે હાલ મધુવાણીથી ઉત્તરે જનકપુર એ નામથી નેપાળમાં જોળખાય છે અને એની આસપાસના પ્રદેશને મિથિલ કહે છે. ત્યાં સાતમરી અથવા સીતામારી નામનું સ્થાન છે, જ્યાંથી સીતા નીકળ્યાં હતાં એમ હાલ પણ કહેવાય છે. ત્યાં સીતાકુણ્ડ પણ છે, જ્યાં એમણે નિવાહસમયે મંગળ સ્નાન કર્યું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે હાલના દીરકુટનો અને થોડો નેપાળનો ભાગ પણ એ રાજ્યની હદમાં હશે.

ઉત્કંઠાથી હરખી—તને દેખતાં ઉત્સાહથી હર્ષ પામી તારો સત્કાર કરશે—‘મારા સ્વામિનો મિત્ર’ એમ જણુતાં જ હર્ષ, વિસ્મય, સ્નેહ બહુમાન, વિશ્વાસ અને ઉત્કંઠાથી ભરેલા હૃદયે તારું સન્માન કરી લક્ષ રાખી—ધ્યાન દધને તારો સંદેશ સાંભળશે. આથી નાયિકાની પોતાના સ્વામી પ્રત્યેની પ્રેમની ઉર્મિ તથા તેના મિત્ર પ્રત્યેની માનની લાગણી દર્શાવી છે. મેઘને હનુમાન સાથે અને નાયિકાને સીતા સાથે સરખાવી, દુષ્કર કામને સાધવાનું સામર્થ્ય, મિત્ર કાર્યમાં તત્પરતા, જિતેન્દ્રિયપણું, કુલીનતા અને પરાપકાર આદિ મેઘના ફતને યોગ્ય ગુણો તથા નાયિકાના, ઉત્તમ શીલ, પતિ-પરાયણતા, કુલીનતા વગેરે ગુણો દર્શાવ્યા છે. જુવો ફતનાં લક્ષણો મારે નિચેનો શ્લોક—

ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः ।

ધીમાનુદારો નિઃશંકો વક્તા દત્તઃ ક્ષિયાં મયેત્.—૨સાકર.

માત્ર સંદેશ સાંભળવાથી શો લાભ ? એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં યક્ષ કહે છે કે, સૌમ્યમાને વંદૂઓ—હે સૌમ્ય ! હે સાધુપુરુષ ! વધુઓ, કુલીન સ્ત્રીઓ—સુહૃદમુખથી—સ્વામીના મિત્રના મુખથી સાંભળેલા સંદેશને પોતાના સ્વામિના સમાગમ જેવો—અર્થાત્ સમાગમની પેઠે આનંદ આપનાર (કંઈક ઉતરતો) માને છે—મૂળમાં કિંચિદનઃ એવું પદ છે. એનો અર્થ ‘સંગ જેવો’ એ પદમાં સમાઈ

હે આયુષ્મન્ ! મુજ વિનતિથી ને કૃતાર્થિ થવા ત્યાં,
કે'જે તારો પિઉ કુશળ છે, રામ ગિર્યાશ્રમેમાં;
પૂછાવે છે ખબર અબળા ! તાહરી એ વિયોગી,
પે'લી આંવી ખબર પુછવી, પ્રાણીને દુઃખ-ભાગી. ૪૧

શકે છે, કારણ કે તેમાં સંજના કરતાં કંઈક ન્યૂનતાનો ભાસ થાય છે—તેમ છતાં વાંચનારને તિયેનું પાઠાન્તર વચારે પોત્તે લાગે તો તે વાંચી લેવું—

એવું કે'તાં, પવન સુતને જોતી મૈથિરી પેર,
ઉત્કંઠાથી હરખિ મુજુશે, માનદૈ આપી લક્ષ્—
સંદેશને મુહૂર મુખથી પામિ સીમન્તિનીઓ,
માને સૌમ્ય ! પ્રવતમતણા સંજથી કે'ક થોડો.

સૂત્રક ૪૧—આ સૂત્રકથી માંડીને સંદેશ શરુ થાય છે.

હે આયુષ્મન્—જાંઆ આયુષ્વચાગો; પરોપકર કરવામાં તત્પર રહેવાથી પ્રશંસાપાત્ર જીવનવાળો. હે મેઘ ! આખા જગતને ઉપકાર કરવામાં તું નિરંતર પ્રવૃત્ત રહે છે, તેથી તારું જીવનું સફળ છે, એવો ભાવ છે. મુજ વિનતિથી—મારી આ પ્રાર્થના સફળ કરવાને.

કૃતાર્થિ થવા—અથવા આ પરોપકારથી તારા આત્માને કૃતાર્થ કરવા.

વિશ્વપ્રાચી જગદ્વંચો જગન્માતા જગત્પિતા ।

સર્વેષુ પ્રાણિનાં મેઘો જગદાનન્દદાયકઃ ॥

આ પ્રમાણે તારા પરોપકારી જીવનને સાર્થક કરવા માટે.

કે'જે તારો પિઉ—મારો પ્રિયાને કહે જે કે 'તારો પતિ રામ ગિર્યાશ્રમેમાં કુશળ છે.' તને પુનઃ મળવાની આશાથી હજી પણ પ્રાણને ધારણ કરી જીવે છે. માટે તારે કંઈ અનિષ્ટ શંકા આશુરી

અંગે, અંગો અરપી ફળગાં, ગાઠ તાપે તપેલાં,
ઉત્કંઠાને, તલસી તલસી, આંસુને, આંસુ ઉનાં;
નિસાસાને તુજ, મન થકિ, ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ અર્પી,
ભેઠે છે એ દ્રશ્યી, વિધિએ વેરી થૈ વાટ ઘેરી. ૪૨

નહી. પૂઝાવે છે-એ પોતે કુશળ છે એટલું જ નહીં પણ ભાવિતે
વશ પડી નિરાધાર થઈ ગયેલા હે અમળા, તારા પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ
ભાવનાથી, તારી પેઠે વિયોગ દુઃખથી મુંઝાઈ રહેલા એ વિયોગી
તારી કુશળ ખબર પૂછે છે.

પહેલી આવી ખબર-હે મેઘ ! આ પ્રમાણે તું એને મારી
કુશળતા કહી એની ખબર પૂછજો. દારણ કે દુઃખલાગી પ્રાણિને-
ભાવિના બળે અકસ્માત દુઃખમાં આવી પડેલા મનુષ્યને-પ્રથમ જ
આ પ્રમાણે ખબર કહેવી અને પૂછવી અર્થાત્ જે કંઈ કહેવાનું
હોય તે કહેતા પહેલાં પરસ્પરનું કુશળ પૂછવું. એ દુઃખી મનુષ્યોને
મોટામાં મોટા દિલાસારૂપ થઈ પડે છે.

શ્લોક ૪૨-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કુશળ પૂછી આશ્વાસન આપ્યા
પછી મેઘ નાયિકાને યક્ષના સ્થિતિ કહે છે આમાં નાયક અને
નાયિકાની સમાન વિરહાવસ્થા સુચવી છે.

અંગેઅંગો અરપી-તારા ફળગાં તાપથી તપેલાં અંગોને
એ પોતાનાં ફળ્ગળ થઈ ગયેલાં અને વિરહથી તપેલાં અંગો અર્પી
મનથી ભેટે છે. મનથી અર્પી ભેટે છે એમ દરેક પદની સાથે લેવાથી
અર્થ સ્પષ્ટ સમજશે. ઉત્કંઠાને-તારી ઉત્કંઠાને-આતુરતાને, પતિને
મળવાના તીવ્ર અભિલાષને, એ તલસી તલસી મનથી ભેડે છે. આંસુને
આંસુ ઉનાં-તારાં આંસુને એ પોતાનાં ઉનાં આંસુ અર્પે છે.
નિસાસાને-તારા વિયોગ દુઃખના નિસાસાને એ અત્યંત ઉના
નિઃશ્વાસથી ભેટે છે.

હોયે કે'વા સરખું, સખીઓ દેખતાં તે છતાંયે,
કે'તો આવી, અધર રસના લોભથી, કે'ક કાને;
તે છે, તારા શ્રવણથી તથા દૃષ્ટિથી દૂર માટે,
ઉત્કંઠાથી પદ રુચિ રૂડાં, કાંવતો મિત્ર સાથે. ૪૩

વિધિએ વેરી થઈ-ન્યા વિધિ-દૈવે, વેરી-શત્રુ થઈ ખંતેની
વાટ વેરી લીધી છે, અર્થાત્ અવળા ભાવિએ ખંતેનો માર્ગ રૂંધી
લીધો છે તેથી. સમગ્ર અર્થ એમ છે કે અવળા ભાવિએ ખંતેની
વચ્ચે સેંકડો ગાઉનું અંતર પાડ્યું છે, એટલે દેહથી મળવાનો તો
સંભવ જ નથી, માટે દૂર દેશ પડેલો એ તારો પતિ, તને માત્ર
મનથી કહી પોતાનાં દુઃખનાં અંગથી તારાં દુઃખનાં અંગને બેટે છે,
તારા ઉણ્ણુ નિસાસાને એ પોતાના ઉના નિસાસા અર્પે છે, એ
પ્રમાણે સમજો કમ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે તું અહિંઆ જુરી
જુરી સુકાય છે, તેમ તે બિચારો ત્યાં જુરે છે. તું અહિં નિસાસા
મૂડી આંસુ પાડે છે, તેમ તે પણ ત્યાં ઉના નિસાસા મૂડી આંસુ
પાડે છે. આ પ્રમાણે સમાન પ્રેમને લીધે જેવી તારી અવસ્થા છે,
તેવી જ એ મારા મિત્ર યક્ષની દશા છે.

શ્લોક ૪૩-હોયે કે'વા સરખું-સખીઓની સમક્ષ મોટેથી
કહેવા સરખું જે કંઈ હોય તે પણ, તારા અધર રસના લોભથી
પાસે આવીને તારા કાનમાં કહેતો. અર્થાત્ તારો વિયોગ ક્ષણવાર
પણ સહન ન થઈ શકવાથી સખીઓ હોય તે છતાં પણ ખુદી રીતે
કહેવાનું હોય, તે તારા કાનમાં કહેવાના મિથે તારી પાસે આવી
તારા અધરનું પાન કરેતો.

તે છે આજે-આ પ્રમાણે તારા વિયોગને ક્ષણ પણ ન સાંખી
શકનારો એ તારો પતિ, આજે તારા કાનથી તથા તારી દૃષ્ટિથી
સેંકડો ગાઉ દૂર પડેલો છે તેથી, અત્યંત આતુર થઈ એને જે
કંઈ કહેવડાવવાનું છે તે મારે મુખે તને કહેવડાવે છે.

સિંચાયેલી જળથિ, ભૂમિના ગંધ જેવું સુગંધિ,
તારું ક્યાંહિ વહન, નથિ હું દેખતો તેથી બહાલી;
સોસાયું છે વિરહ સહિને, અંગ મારું છતાં આ,
આપે પીડા, મહન હવણું આટલી તો પછી હા !
આ વર્ષાના કયમ કરિ અરે ! ધૂંધળા દિન જાશે,
ઘેરાવાથી, વિખરઇ બધે મેઘ ચારે દિશાએ. ૪૪

પ્રિયજનની છબીનું અવલોકન કરવું, સ્વપ્નમાં તેનો સમાગમ
જાણવો, તેના રૂપ વગેરેની છાયાવાળી અન્ય વસ્તુ જોઇ તેમાં આનંદ
માનવો, અથવા તેનો સ્પર્શ થયેલી વસ્તુને બેસી આનંદ માનવો, એ જ
માત્ર વિયોગિઓને વિનોદનાં સાધનો હોય છે. કહ્યું છે કે-

વિયોગે ચાયોગે પ્રિયજનસદૃશાનુભવનં
તત્તશ્ચિત્રં કર્મ સ્વપ્નસમયે દર્શનમપિ ।

તદક્ષ્પૃષ્ઠાનામુપનતત્ત્વાં સ્પર્શનમપિ
પ્રતીકારોડનક્ષ્યાયિતમનસાં કોડપિ ગદિતઃ ॥

અહિંથી યક્ષનાં વચનોના સંદેશાનો પ્રારંભ થાય છે અને યક્ષ,
કેવા પ્રકારથી પોતાના મનને વિનોદ આપવાનો પ્રયત્ન કરી કાળ
ગાળે છે, તે દર્શાવે છે.

શ્લોક ૪૪-મદિલનાથ આ શ્લોકને ક્ષેપક ગણે છે અને મીઠ
નંદારંગીકરની આવૃત્તિ જેને હું અનુસર્યો છું તેમાં આ શ્લોક
ક્ષેપકમાં જાણ્યો છે. શ્લોકની રચના, ભાષા, ભાવ, શબ્દમાધુર્ય
વગેરે જોતાં આ શ્લોક કાલિદાસનો હોય એમ લાગે છે. વર્ષાના
આરંભથી ડરી જતા વિયોગિઓની બીરુતા દર્શાવનારા ભાવોની
સાથે આ શ્લોકના ભાવનું એટલું બધું મળતાપણું છે કે તેને
બીજાનો ગણી આમાંથી નિરર્થક કાઢી નાખવો એ ઠીક લાગતું નથી.

આ શ્લોક ખીજી પ્રતોર્માં મળી આવે છે અને એના ઉપર લક્ષ્મીની રીકા પછુ છે. જેને એ યોગ્ય ન લાગે તેણે તેને ક્ષેપક તરીકે મણી લેવો. જુવો મીઠું હૃદયની સંસ્કૃત આવૃત્તિ. ૧૯૧૧-લંડન.

સિંચાયેલી જળથી-હે વ્હાલિ ! મેઘની વૃષ્ટિથી સિંચાયેલી ભૂમિમાંથી નિકળતા મીઠા સુગંધ જેવી સુગંધીવાળું, તારું મુખ હું ખાંચ પછુ દેખતો નથી. અર્થાત્ તારા એવા સુરલિ મુખથી હું અત્યંત દૂર પડેલો છું તેથી— સરખાવો,

તદાનનં મૃતુરાભિ ક્ષિતીશ્વરો રહસ્યુપાગ્રાય ન તૃપ્તિમાયયૌ ।

કરીવ સિત્તં પૃષ્ઠતૈઃ પયોમુચાં શુચિવ્યપાયે વનરાજિપલ્વલં—રધુવંશ.

સોસાચું છે-તારું મુખ ન દેખવાથી, માગં આ અંગ વિર-હને લીધે સોસાપ ગયાં છે; તો પછુ દયા ન લાવતાં મદન અત્યારે મને આટલી ખીડા આપે છે, તો પછી આ વર્ષના-ચારે તરફ વિખરાતાં મેઘનાં વાદળથી દિશાઓ ઘેરાયે જતાં ધૂંધળા લાગતા વર્ષાઝલુના દિવસો મારાથી શી રીતે કઢાશે, અર્થાત્ અત્યારે આ દશા છે, તો પછી તે વખતે મારી કેવી દશા થશે ?

મેઘકાળ પાસે દેખી ડરી જતા વિયોગીઓના આવા જ ઉદ્દગાર કાલિદાસનાં કાવ્ય અને નાટકોમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

અથમેકપદે તયા વિયોગઃ પ્રિયયા ચોપનતઃ સુદુસ્સહો મે ।

નવવારિશ્વરોદયાદહેષિર્ભવિતવ્યં ચ નિરાતપર્દિભ્યૈઃ ॥ ચિક્રમેવંશીય.

જુવો સીતાના વિયોગ સમયની રામની દશા—

પૂર્વાનુભૂતં સ્મરતા ચ યત્ર કંઠોત્તરં મીરુ તવોપગૂઢમ્ ।

બ્રહ્મવિસારિણ્યતિવાહિતાનિ મયા કથંચિદ્ધનનર્જિતાનિ ॥

મન્વથ ધારાહૃતપલ્વલાનાં કદંબમર્ષોદ્ગતકેશરં ચ ।

દિનગ્ધાથ કેકાઃ શિશિનાં વમ્બુસ્તસ્મિન્ન સઘ્નાનિ વિના સ્વયા મે—રધુવંશ.

કાન્તિ તારા મુખની સશિમાં, અંગ શ્યામાલતામાં,
દૃષ્ટિ ખડીતી હરિણીનયને, કેશ બહિંકળામાં;
તારા ઝીણા, નદી લહરીમાં, ભૂવિલાસો નિહાળું,
એકરથાને જડતું નથી, હા ! ચંડિ ! સાદૃશ્ય તારું. ૪૫

શ્લોક ૪૫—આ શ્લોકમાં યક્ષ કહે છે કે, હે પ્રિયા ! તારા સ્વરૂપનું
દર્શન કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું, પરંતુ તે પશુ મને થતું નથી.

કાન્તિ તારા મુખની—તારા મુખની કાન્તિ-શોભા, હું
સશિમાં—પૂર્ણ ચંદ્રમાં જેઠું છું. મુખના જેવાં કાન્તિ અને લાવણ્ય,
અમૃતપૂર્ણ હોવાથી શીતળતા, તથા મુખના જેવો ગોળ આકાર
વગેરેથી, ચંદ્રમાં હું તારા મુખની કંઈક શોભા નિહાળું છું; અર્થાત્
સ્પષ્ટ દેખાતા ઘણા કલંકને લીધે તારા મુખની સંપૂર્ણ શોભા તો
એમાં નથી, પરંતુ કંઈક આનન્દ આપે એવું મળતાપણું છે,
એવો પ્લાન છે.

અંગ શ્યામા લતામાં—તારાં મૃદુ, નાળુક અને સુંવાળાં
અંગની શોભા, હું શ્યામા લતામાં,—પ્રિયંગુ અથવા ફલિની નામની
લતામાં જેઠું છું. આહં લતા શબ્દ બહુવચનમાં છે. કોઈ લતામાં
તારાં અંગોનું કામળપણું, કામમાં સ્નિગ્ધતા, કામમાં નાળુકપણું,
એ પ્રમાણે લતાઓમાં પશુ તારું સ્વરૂપ એક ઠેકાણે મળતું નથી.

દૃષ્ટિ ખડીતી હરિણી—દરેક હરિણીમાં નહીં, પણ ખીંતી-ભય
પામતી હરિણીનાં ઘાંતી, વિશાળ, નિર્દોષ અને ચપળ નયનમાં તારી
દૃષ્ટિની શોભા જેવામાં આવે છે; તે પશુ દરેક વખતે નહીં પણ
કાંઈ પ્રસંગે ભયભીત હરિણી દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યારે જ; અર્થાત્ તારાં
પ્રત્યેક અંગની છટી છટી શોભા જેવાનો વિનોદ પશુ કવચિત્ જ મળે છે.

કેશ બહિંકળામાં—બહિં, મયૂર-તેમની ભારે, સુંવાળી અને
ચળકતી કળામાં—પીંછાના સમૂહમાં તારા કેશની શોભા દૃષ્ટિએ પડે
છે. બધા મયૂરો ભારે પિંચવાળા હોતા નથી, માટે એ વિનોદ પશુ

કાષ્ઠ જ મયૂરો જોતાં મળે છે. જીવો દમયંતીના કેશનું વર્ણન.

અરયાઃ કવાનાં શાસ્ત્રિનશ્ચ કિં નુ વિધિ કલાપૌ વિમતેરગાતામ્ ।

તેનાયમેભિઃ કિમપૂજિ પુષ્પૈરભાર્તિ દત્વા સ કિમર્ધવન્દ્રમ્ ॥

નૈષધ કા. સ ૭.

જીવો વિક્રમોર્વશીયમાં

ઘનદચિરકલાપો નિઃસપત્નોઽથ જાતઃ ।

તારા ઝીણા-નદીની જલલહરિમાં-ઉપર દેખાતી ઝીણી ઝીણી જલની લહેરોમાં તારા ઝીણા-સહજ દેખાય ન દેખાય એટલામાં અદૃશ્ય થઈ જતા ભમરના વિલાસો નિરખું છું. જીવો વિક્રમોર્વશી-યમાં ભમરના વિલાસને જલતરંગ સાથે સરખાવ્યા છે.

તરંગભ્રમંગા હુમિતવિહગર્ધ્રોણરણના ।

વિકર્ષન્તી ફેનં વસનમિવ સંરંમશિચિલમ્ ॥

જળના તરંગો તો ઘણી વખત થાય છે, પરંતુ મંદ મંદ પવનની મતિથી શાંત જળમાં આવતી, તારી ભમરોના જેવા લાવણ્ય-વાળી ઉર્મિઓ તો કાષ્ઠ જ પ્રસંગે દૃષ્ટિએ પડે છે.

એકસ્થાને-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તારા પ્રત્યેક અંગની શોભા કાષ્ઠ વનમાં, કાષ્ઠ નદીમાં, કાષ્ઠ પક્ષિમાં, એમ મિત્ર બિન્ન ઠેકાણે શોધવી પડે છે. હે ચણિડ ! વિયોગમાં તને ત્યાં એકઠી મૂકવાથી તથા આઠ માસ સુધી તારી સંભાળ ન લેવાયાથી, મારા ઉપર પ્રેમભર્યા રોષવાળી ! તે તારા રૂપને જાણે અનેક સ્થળે વહેંચી નાખ્યું હોય તેમ, તેનું સાદૃશ્ય-સરખાપણું એક વસ્તુમાં મને ક્યાંમ પશુ જડતું નથી. હા ! અરેરે-એમ વિપાદ બતાવ્યો છે. વિસારે પડેલા પ્રેમને લીધે માનગર્વિતા સ્ત્રીઓને કંઈક પ્રેમલયો રોષ ઉત્પન્ન થાય છે, એવા કંઈક અર્થમાં ચણિડ-કાપવાળી એ ચોખ્યું છે.

હે ચણિડ ! તારા રૂપની સંપૂર્ણ છાયા પશુ તું મને કાષ્ઠ સ્થળે દેખવા દેતી નથી, એવી તું મારા પ્રત્યે કંઈક હૃદયની થઈ છે,

રીસાયેલી પ્રજ્વલ્યથી તને, ધાતુરંગે શિલામાં-
આલેખીને, ચરણ નમવા બાઉ છું તેટલામાં;
રૂંધે દૃષ્ટિ,* ઘડિ ઘડિ ઘડિ આંસુકાં ઉભરાતાં,
વેઠાયે ના, કઠણ વિધિથી આપણો સંગ એમાં- ૪૬

એમ કામળ ઉપાલંબનો પણ બાસ થાય છે અને તારું સ્વરૂપ તો નહિં, પરંતુ તેની સમગ્ર હાયા પણ એક ઠેકાણે મળવી દુર્લભ છે, એમ કહી રાખેના પરિહાર કરવા માટે એના અત્યંત રમણીય રૂપ, લાવણ્ય વગેરેની પ્રશંસા કરી છે. પ્રિય વસ્તુના ગુણોની અન્ય વસ્તુમાં સમાનતા શોધી વિનોદ માની લેવો, એ વિયોગિઓનો સ્વભાવ છે. જુવો એવા જ ભાવનો રઘુવંશમાં અજવિલાપનો પ્રસંગ.

વૈતાલીય.

મદમંથર ચાલ હંસિમાં, મૃદુ મીઠો સ્વર કોકિલા વિષે,
હરિણી મહિં લોલ હૃદિને, મુશ્વતી વેલીવિષે વિલાસને;
યદ ઉત્સુક સ્વર્ગમાં જતાં, મુજ અર્થે ગુણ આમ તેં ધર્મા,
વિરહે ભર્યું દુઃખ ભારથી, મન ધારી શકશે, ન તે, પ્રિયા.

વળી એવાજ પ્રસંગનો બીજો ભાવ-

શાફલવિકીરિત.

તા'રા નેત્ર સમાન કાન્તિમય જે, તે પદ્મ ફળ્યું જળે,
હંકાયો શશિ તાહરા મુખ સમેા, વર્ષા તણાં વાહળે;
જે ચાલે તુજ ચાલ, તે જમણકી સૌ રાજહંસો ગયા,
તું સાદશ્ય વિનોદ માત્ર પણ તે, દૈવે ન વેઠાય હા.

રંભારતિલાલત્રોટક.

*લોક ૪૬-તારા સમગ્રસ્વરૂપનું દર્શન આ પ્રમાણે કયાંય પણ મળતું નથી, તેથી તારી હજી ચીતરી તને જોવાનો પ્રયત્ન કરું છું તે પણ નિષ્ફળ જાય છે, એવો આમાં ભાવ છે.

રીસાયેલી-પ્રણયથી-પ્રેમમાં કંઈ કંઈ મિથ કાઢી મારી સાથે રીસાયેલી, અર્થાત્ વહાલમાં રીસાઇને લાડતી.

ધાતુ રંગે-પર્વતમાં થતા મનઃશીલ આદિ રંગથી, આલેખીને-ચિતરીને. તને શિલાપટ ઉપર, વહાલથી રીસાઇને લાડતી ચિતરીને, તારી ક્ષમા માગવાને માટે તારા ચરણમાં હું નમવા જઈ છું તેટલામાં, ક્ષણે ક્ષણે આંસુ ભરાઇ આવવાથી મારી દષ્ટિ રુંધાઇ જાય છે; એમાં પણ મારાથી નિરાંતે તારા મુખનું દર્શન થઇ શકતું નથી.

વેઠાયે ના-કંઈ-કૂર વિધિ, આ પ્રમાણે ચિત્રમાં પણ આપણે સમાગમ સાંખી શકતો નથી. અર્થાત્ વિધિજ વિધસતોપી છે, જે દરેક વસ્તુમાં કંઈ કંઈ દોષ મૂક્યા વિના રહેતો જ નથી. આપણી અનન્ય પ્રતિ છે ત્યારે તેમાં વિયોગ નાંખ્યો છે.

જીવો-શશિનિ ચલ્લ કલંકઃ કંટકાઃ પદ્મનાલે

ઉદાધિજલમપેયં પંક્તિતે નિર્ધનત્વમ્ ।

દયિતજનવિયોગો દુર્ભગત્વં સુરૂપે

ધનવતિ કૃપણત્વં રત્નદોષી કૃતાન્તઃ ॥

અંદ્ર તેજસ્વી છે, ત્યારે એમાં કંઈક મૂક્યું છે; પદ્મ અત્યંત સુંદર અને કામળ છે ત્યારે એના નાળ ઉપર કાંટા કર્યા છે; સમુદ્રમાં અથાક જળ ભર્યું છે ત્યારે તેને ખારું કર્યું છે; વિદ્વાનોને નિર્ધન રાખ્યા છે; પરસ્પર અત્યંત પ્રેમી હોય તેને વિયોગ આપે છે, સારું રૂપ મૂક્યું હોય ત્યારે તેમાં કંઈક આંકુ મૂક્યું હોય છે; ધનવાન હોય તેને કંજુસ બનાવ્યો છે; આ પ્રમાણે વિાધ દરેક રત્નને દોષવાળું કરવામાં આનન્દ માનનાર છે.

ભાવિની આવી કૂરતાથી ચિત્રમાં પણ હું તને જોઇ શકતો નથી. જીવો વિક્રમેવંશીયમાં રાજના વિયોગનો પ્રસંગ.

પામી તારો પ્રિય સખિ ! મીઠો સંગ, સ્વપ્ને પરાણે,
મા'રા ઉંચે જુજ પસરતા, ગાઠ આલિંગવાને;
તે દેખીને, ઘડિ ઘડિ કયા આણુતી દેવીઓની,—
મોતી જેવાં, તરુપર પડે, આંસુડાં આંખમાંથી. ૪૭

હરિણી.

શર મદનના સાલે હૈયે, નિરંતર તો પડી,
ક્યમ કરી મળે નિદ્રા, સ્વપ્ને સમાગમ આપતી;
છત્રી ચિતરતા પહેલાં આખી, સખે ! સુતનુતણી,
મુજ નયનથી આંસુધારા, ક્ષણે શમતી નથી.

*પ્રાકાન્તર. કાઠી તારી છત્રી રીસછને કાડતી, હું શિલામાં
પોતાને ત્યાં ચિતરું, ચરણે વંદતો તેટલામાં;
આંસુ આવી નયન ભરતાં, દષ્ટિને રુંધી લે છે,
ના જોવા દે તુજ વદનને, ફૂર એવો નિધિ છે.

શ્લોક ૪૭—સ્વરૂપદર્શન અને ચિત્રદર્શન એ બેમાં નિષ્ફળ
જતાં, હું સ્વમદર્શનથી તારો સમાગમ ઇચ્છું છું, એમ આ શ્લોકમાં
દર્શાવ્યું છે.

પામી તારો—હે પ્રિય સખિ, તારો મીઠો—અત્યંત પ્રિય સમા-
ગમ સ્વપ્નમાં થવાથી—સ્વપ્નમાં તારું દર્શન થવાથી.

પરાણે—ધણા ધણા પ્રયત્ને. તને મળવાના અનેક મનોરથો
કરવાથી પણ સ્વપ્નમાં સતત સમાગમ રહી શકતો નથી, ધડીમાં સ્વપ્ન
આવે, ધડીમાં તું દેખાય, ધડીમાં અદૃશ્ય થાય, એમ ત્યાં પણ મને
તારો અવિચ્છિન્ન સમાગમ થતો નથી, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

મારા ઉંચે જુજ—તને સ્વપ્નમાં દેખી, તારું ગાઠ આલિંગન કર-
વાને માટે—તને બેટવાને માટે, હું મારા હાથ પસારું છું. ક્ષણમાં તારો

સમાગમ થાય છે, ક્ષણમાં જતો રહે છે, એવી મારી વ્યાકુળ સ્થિતિ થઈ રહે છે. પ્રેમીને મળવાને માટે અત્યંત વધી પડેલી આતુરતાથી વિયોગિઓની આવી કરુણાજનક સ્થિતિ થઈ રહે છે. જુવો શંકરને માટે તલસતી પાર્વતીની આવી દશા—

ઋ નીલકંઠઃ ક્ષણસીલ્યલક્ષવાગસલ્યકંઠાર્પિતવાહુબંધના—કુંભારસંભવ.

તેને દેખી—મારી આવી કરુણાજનક સ્થિતિને દેખીને મારાપર દયા આણતી દેવીઓની—વનદેવતાઓની આંખમાંથી પણ ધડીએ ધડીએ ટ્લો ઉપર મોતી જેવાં આંસુઓ પડે છે, અર્થાત્ મારી દશા જોતાં મારા ઉપર દયા લાવી વનદેવતાઓ પણ પોતાનાં ઝાકળરૂપે ટ્લો ઉપર પડતાં આંસુ ખેરવી રડે છે. આ ઉપરથી તારા વિયોગે મારી કેવી દશા કરી છે તે તને સમજશે. વનદેવતાઓનાં આંસુ ટ્લો પર પડે છે, એમ કહેવાનું કારણ એ કે દેવતા, ગુરુ, વગેરેનાં જે જમીન ઉપર આંસુ પડે, ત્યાં મહા દુઃખ, ઉત્પાત, મરણ વગેરે થાય છે. જુવો.

મહાત્મગુરુદેવાનામશ્રુપાતઃ ક્ષિતૌ યદિ ।

દેશમંગો મહદુઃખં મરણં ચ ભવેદ્દુઃખમ્ ॥

કાશિદાસ, કરુણા રસનું વર્ણન કરતાં સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુઓમાં કારુણ્યભાવ આરોપી, એ રસને એવી સારી રીતે પોષે છે કે, કંઈક હૃદય ઉપર પણ એની અસર થયા વિના રહેતી નથી—જુવો અજનવિલાપ-રઘુવંશ-સર્ગ ૮.

વૈતાલીય.

કરુણાર્ત રવે છુટે મુખે, રડતાં ધીરજ સૌ છુટી ગઇ,
પિંગળે, તપિ, લોહ તો પછી, કમરે ધીરજ કો, મનુષ્યની;
કરુણાર્થે ભયાં વિદ્યાપથી, રડતો કોસલભૂષ સાંભળી,
રડવા તરુવન્દ લાગીયાં, વરસાવી મધુઅશ્રુ આંખથી.

જુવો મહાકવિ ભવભૂતિનું ઉત્તરરામચરિત.

શિખરિણી.

રડવા ન્યારે સર્વે દુષક પણ કાઠિણ્ય તજીને.

લેદી, તાજ કિસલય કળી દેવદાર કુમોની,
*થેને તેના રસથી સુરભી, આવતા ઉત્તરેથી;
આલિંગુ' છું; હિમગિરિતણા વાયુને પ્રેમધેલો,
ધારી એને ગુણવતિ ! હશે સ્પર્શ તારો થયેલો. ૪૮

શ્લોક ૪૮—પ્રિયાના અંગને સ્પર્શિને આવતા હિમાદ્રના વાયુને ભેટીને શાન્તિ વાળવાનો યોથો પ્રકાર આ શ્લોકમાં છે.

લેદી તાજ કળી-દેવદાર વૃક્ષોની તાજ ખીલતી કળીઓને ભેટીને. થેને તેના રસથી-એ દેવદારના વૃક્ષોના તાજ રસથી સુગન્ધ થયેલા તથા ઉત્તરેથી હિમાલય તરફથી આવતા વાયુને-આલિંગુ' છું-ભેટું છું. આ બધાં વાયુનાં વિશેષણો છે. દેવદાર વૃક્ષોના રસના સુગંધવાળો અને ખરફતી સાથે અથડાવાથી શીતલ થયેલો વાયુ હિમાદ્રિમાંથી આવે છે એમ જાણી હું તેને ભેટું છું. યોથા અરણ્યમાં વાયુને ભેટવાનું કારણ જણાવે છે.

ધારી એને-હો ગુણવતિ !-સુશીલતા, સુકુમારતા, આદિ મનના અને દેહના ગુણુવાળી ! ઉત્તરથી આવતા એ વાયુઓને તારા અંગને સ્પર્શ થયો હોય એમ ધારી હું આલિંગુ' છું; અર્થાત્ તારા અંગને સ્પર્શ પામેલા વાયુને ભેટીને મારાં અંગોને શાન્તિ વાળવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

જુવો રામની વિરહાવસ્થાનો આવા જ ભાવનો શ્લોક.

વાહિ વાત યતઃ કાન્તા તાં સ્પૃષ્ઠા મામપિ સ્પૃશેઃ ।

મંહેતત્કામયાનસ્ય શક્યમેતેન જીવિતુર્મ્ ॥ રામાયણ.

જુવો માલવિકાગ્નિમિત્રમાં આવો જ ભાવ

ધૌઢા કુરવકરજસાં કિસલયપુટમન્દસીકરાનુગતઃ ।

અનિમિત્તામુત્કળામપિ જનયતિ મલયવાતોડયમ્ ॥

લાંબી રાતો ક્ષણરૂપ, કરું કેમ તો ટુંકી થાય*
 દાડે કેવી રિતથી, તડકો મંદ થૈ રે' સદાય,
 એવી મિથ્યા બહુ બહુ કરી વાંછના ચંચલાક્ષિ !
 શીઝે હૈકું અશરણુ, ઉંડી હા ! વિયોગ વ્યથાથી. ૪૬

મૂળમાં દક્ષિણેન પ્રવૃત્તા એવું પદ છે, તે સ્ત્રોતમાં મૂકતાં રચના
 હમાર અવ્યવસ્થિત થઇ જાય છે, માટે ઉત્તરથી આવતા હિમગિરિના
 વાયુ એમ મૂક્યું છે, યક્ષ દક્ષિણમાં છે એટલે ઉત્તરથી દક્ષિણે
 આવતા, એમ અર્થમાં હાનિ થતી નથી તેમ છતાં નીચેનું
 પાઠાન્તર જોવું.

પાઠાન્તર—થેને તાળ રસથી સુરભી દેવદાસ દુખોના,
 લેહી તાણ દિસલય કળી, દાક્ષિણે આવનારા.

સ્ત્રોત ૪૮—

• પાઠાન્તર—રાત્રિ લાંબા મહરની, કરું કેમ તો ટુંકી થાય
 લાંબી રાતો—વિયોગદુઃખ અને નિદ્રાત્યાગને લીધે યુગ જેવી
 લાગતી રાત્રિઓ ક્ષણના જેવી ટુંકી થઇ શી નીને જલદી જલદી
 પીતી જાય. વિયોગમાં દિવસ કરતાં રાત્રિઓ ઘણી સંતાપકારક અને
 લાંબી લાગે છે, માટે આમ કહ્યું છે. જીવો વિકર્મોર્ણીયમાં પુરૂરવની
 વિરહાવસ્થા.

ગીતિ.

ન્યમત્યમ કરી દિન કાલ્યો, ઉત્કંઠા કાર્યથી સમાવીને,
 લાંબા પોરની રજની, વિનોદવિણુ હા ! જશે કઇ રીતે.

દાડે કેવી રીતિથી—સૂર્યનો તાપ દિવસે શી રીતે અત્યંત
 મંદ થાય—એક વિરહતાપ, બીજે સૂર્યનો તાપ એમ બન્ને તાપ
 સહન થઇ શકતા નથી, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. જેવી મારી

તો'યે આશા કંઈ કંઈ ધરી, પ્રાણને હું નિભાવું,
માટે એવું સમજી સુભગે ! ગાભરી ના થતી હું;*
કેને નિત્યે સુખ નભિ રહું, એકલું દુઃખ કેને,
નાચે ઉંચે ફરી રહી દશા, ચક્રધારા પ્રમાણે. ૫૦

રાત્રિઓ લાંબી લાગે છે તેવી તારી પણ લાગતીજ દશે અને મારાથી
જેમ આ બેવડો તાપ સહન થઈ શકતો નથી, તેમ તારાથી પણ
નહી જ સહેવાનો હોય, માટે આપણા બંનેના સુખને અર્થે આવી
આવી ઘેલી વાંચીઓ હું કરું છું.

એવી મિથ્યા=રૂ અંચલાક્ષિ ! કે ચપલ નેત્રગાગિ ! આવી
મિથ્યા ફળ વગરની ભાવનાઓ કરી કરી નિરાશ થતું આ મશ્વરણ
—નિરાધાર—હૃય-ઉંડી રિયેગતી પીડાથી શીઝે છે—અદરને અંદર
શીઝાઈ જાય છે.

શ્લોક ૫૦.—

* પાડાન્તર-મા અધીરી થતી તુ, (૨) આકળી ના થતી તુ,
(૩) માટે એવું સમજી સુભગે ના હવે છડી જતી તું.

મારી આવી દુઃખજનક દશા સાંભળી હે પ્રિયા ! તારે કરી
જવું નહીં, જેમ કહેવડાવી યક્ષ આ શ્લોકમાં તેને ધારણા આપે
છે. કે, તું પણ તારું જીવન ટકાવી રાખજે.

તો'યે આશા કંઈ કંઈ-કાલે આપણે વિયોગ ભાગી બેમાં
થઈશું, આમ કહીયું, તેમ કરીયું, પ્રત્યાદિ મનોરથોથી હું મારા
આત્માને ધારણાઓ આપી આશાથી ટકાવી રાખું છું. અર્થાત્
તને પુનઃ મળવાની અને તારી સાથે વિધવિધ પ્રકારનો આનન્દ
કરવાની આશાઓથી હું પોતાને આશ્વાસન આપી, આટલા દિવસ
ટકી રહ્યો છું. 'મીઠું' કાષ્ઠ આશ્વાસન આપનાર નો છે જ નહીં.

પૂરો થાશે અધિરિ ! જલદી દેવઉઠીથી શાપ,
માટે, આંખોમાંથી વિગમજે, બાકીના ચાર માસ;
વાંછાઓ જે વિવિધ મનમાં લેગી થૈ છે વિયોગે,
પૂરી કરી મળી શરદની ઉજળી* રાત્રિઓએ. ૫૧

માટે એવું સમજી—માત્ર આશાઓના બંધનથી જ હું જેમ
આત્માને નિભાવી રહ્યો છું, તેમ હે કલ્યાણિ—તું પણ મારી પેઠે
તારા પ્રાણને ટકાવી રાખજે. આપણે આટલાં સુખી હતાં તેને
આવું અસહ્ય દુઃખ કર્યાંથી, એમ માની તદ્દન ના હિંમત થઇ હું
ડરી ન જતી—અકળાતી નહિ, કારણ કે મનુષ્યને દુઃખ તો વારા-
ફરતી આવ્યા જ કરે છે.

કેને નિત્યે—સૃષ્ટિમાં એવું કાણુ છે કે જેને એકલું સુખ
એથવા દુઃખ સર્વદા ટકી રહ્યું છે ? અર્થાત કાંઈ પણ નથી. જેમ
ચક્રની ઉપરની ધારા નીચે આવે છે અને નીચેની ઉપર જાય છે, તેમ
સુખ દુઃખ સર્વદા એક ઠેકાણે ટકી રહેતાં નથી. વારાફરતી આવે
છે તે જાય છે. આથી સુખમાં હર્ષ અને દુઃખમાં શોક કરવો મિથ્યા
છે. સુખ દુઃખ કાંઈના હાથમાં નથી અર્થાત તડકા છાંયડાની પેઠે તે
આવે છે ને જાય છે, વગેરેથી યક્ષ પોતાની પ્રિયાને ધીરજ આપે
છે. સુખ દુઃખની પરંપરાનો આવો જ વિચાર પરાપૂર્વથી દરેક
પ્રજામાં ચાલે છે. મી. વિલ્સન આવા વિચારોની સમાનતા બતાવવાને
પ્લુટાર્કનાં વચનો નીચે પ્રમાણે આપે છે.

The wheel of life is ever on the ground
while one side's up, the other on the ground.

જીવો ચક્રવર્તિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ સુખાનિ ચ (મનુ)

દિનામ્યસ્તમયાન્તાનિ ઉદયાન્તા ચ શર્વરી ।

સુખસ્યાનંતરં દુઃખં દુઃખસ્યાનન્તરં સુખમ્ ॥ મહાભારત.

શ્લોક ૫૨—• પાકાન્તર-નીતરી રાત્રિઓએ.

આ દુઃસહ વિયોગની પીડા ક્યાં સુધી ભોગવીને આ દુઃખી જીવનને ધારી રાખવું, એવો નાચિકાના મનમાં વિચાર આવે, તો તેનું સમાધાન કરી ચક્ષુ તેને પુનઃ આશ્વાસન આપે છે કે, પૂરો થાશે-હે અધીર ! અસહ્ય દુઃખમાં આંક માસ ગાળવાથી અકળાઇ જતાં બહુ જ અધીર થઇ રહેશી ! કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશી-પ્રભોધિની એકાદશી (જેને આપણે દેવ ઉઠી એકાદશી કહીએ છીએ તે) આવતાં આપણો શાપ પૂરો થશે. ભગવાન વિષ્ણુ આપાઠી એકાદશીથી કાર્તિકી એકાદશી સુધી શેષશ્વતંત્રાં નિદ્રા લે છે.

આષાઢ્યાં શેષપર્યંકે ક્ષીરાન્ધૌ સંવિશેદરિઃ ।

નિદ્રાં ત્યજતિ કાર્તિક્યાં તયોઃ સંપૂજયેદરિમ્ ॥ કર્મપુરાણ. માટે આંખો ભિચિ-આપણા શાપનો અવધિ હેવે ધણો પાસે આવ્યો છે, માટે તું આંખો ભિચિને-ગમે તેમ કરી આટલો વખત દુઃખ સહન કરી બાકીના ચાર માસ કાઢી નાંખજે. (આખો મીચીને સહન કરજે,) એ લોકાક્રિત હાલ જેમ ચાલે છે તેમ પૂર્વે પણ ચાલતી હતી. મૂળમાં પણ લોચને મીલયિત્વા એવી જ કવિએ લોકાક્રિત મૂકી છે.

કાન્તે કલ્પિ વાસરાણિ ગમય ત્વં મીલયિત્વા દશૌ—અમર-રશતક.

‘જીવતાં હૈયું તો ફરી મૂળયું’ એમ આશ્વા બાંધી હું જેમ મારો કાળ ગાળું છું, તેમ તું પણ બાકીના ચાર માસ ભવિષ્યની આશાઓ ઉપર આધાર રાખી ગાળી નાંખજે. હજારો નિરાશાઓમાં એક અમર આશ્વા ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં તું તારું જીવન ટકાવી શકીશ. કારણ કે આશાનો એ પ્રભાવ છે. જીવો.

“હજારો કે નિરાશામાં અમર-આશા છુપાઇ છે.” મહિમાધ.

આટલા માસ ગાળ્યા અને હજી પણ ચાર માસ ગાળવાના રહ્યા, એમ જાણી નિરાશ થતી પ્રિયાને ઉત્સાહિત કરવા અને એના સુકાઇ જતા આશાના અંકુરોને પ્રેમજળથી સચેતન કરવાને ચક્ષુ તેને કહે છે કે:-

મારે કંઠે વળગી, થયને એકદા તું સુતીતી,
જાગી ઉઠી રડતી ડુસરે, કેક કે'વા તું લાગી;
વારે વારે વિનવી પુછતાં, બોલી ઉઠું હસીને,
સ્વપ્ને દીઠા બીજી શું રમતાં, જાવ જુઠ્ઠા તમોને.* પર

વાંચ્યાઓ જે-આ પ્રમાણે ચાર માસ કાઠી નાખતાં જ્યારે
આપણે ફરી મળાશું ત્યારે, વિયોગમાં જે જે વાંચ્યાઓ-મનની
વિવિધ ભાવનાઓ વધી વધીને આપણા મનમાં ભેગી થઈ છે, તે
બધી આપણે શરદઋતુની નીતરેલી આદિનીવાળા રાત્રિઓમાં ભેગાં
મળી પૂરી કરી શકીશું.

વિયોગમાં, પોતાના પ્રેમીને નહીં મળી શકવાથી પ્રેમીઓનાં
મનમાં અનેક ભાવનાઓ ક્ષણે ક્ષણે ભેગી થઈ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ,
અધમાદન આદિ વનોમાં વિહાર, ગીત, નૃત્ય, વાણ, વિનોદ, ગાઢ
અભિમન અને વિવિધ પ્રકારની ક્રીડાઓ કરવાના જે જે અભિલાષો
તારા અને મારા મનમાં વધી વધીને એકદા થયા છે, તે બધા
આપણે સફળ કરીશું. વિદ્યાસિની સ્ત્રીઓને ભોગ કરતાં વિવિધ
પ્રકારના આનંદ, વિનોદ, વિહાર વગેરે વધારે જમે છે, એવા એમના
અંતર્ગૂઢ મર્મને સમજી શકે નાયિકાને ઉત્તેજિત કરી છે. સારાંજી
એ જ કે હું તારા અભિલાષોને પૂરીશ, અને તું મારા અભિલાષ
પૂરી શકીશ, માટે ભવિષ્યમાં થનારા સારા ફળની આશાએ તારે
આત્માનું રક્ષણ કરવું, કે જેથી આપણે પુનઃ ભેગાં થઈ સુખી જીવન
ગાળીએ. જાવિ ફળને વિચાર કરી માણસે હમેશાં કાર્ય કરવું, કંઈ
પણ સાહસથી કરવું નહીં, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે-જીવો.

सगुणमपगुणं वा कुर्वता कार्यमादौ परिणतिरवधार्या यत्नतः पंडितेन ।

अतिरमस्कृतानां कर्मणामाविपत्तेर्मवति हृदयदाहो शस्यतुल्यो विपाकः ॥

*લોક ૫૨-“પાઠાન્તર-મે” કમારા, પૂતારા તમોને.

નાયિકાને મેઘના વચનપર દદાપ વિશ્વાસ ન આવે એવી શંકાથી ‘આ મારો પોતાનો કહાવેલો સંદેશ છે’ એમ ખાત્રી આપવાને માટે યક્ષ પોતાના સંપૂર્ણ એકાન્તના પ્રસંગનો દાખલો આપી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવતાં કહે છે કે, મારે કંઈ-એકદા-પૂર્વે કોઈ પ્રસંગે, તું શ્વનમાં મારે કંઈ વળગીને ઉંઘતી હતી તેવામાં, જાગી ઉઠી-એકદમ તું ગાભરી ગાભરી કુસકાં લઈ રડતી જાગી ઉઠી અને કંઈક મંદ સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ બોલવા લાગી. ભારી સાથેના પ્રેમમાં કોઈ દિવસ નહીં જોયેલો મારો કંઈ અપરાધ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવવાથી મારા ઉપર કોપાયમાન થઈ હૃદય ભરાઈ આવતાં તું રડવા લાગી. ‘અતિ પ્રેમ પાપશંકી’ એ કહેવત પ્રમાણે અત્યંત વધેલો પ્રેમ, લેશ પણ વિદ્ય પડે એવા અપરાધને સાંખી શકતો નથી, માટે મારાપર કોપેલી અને મારાપર અવિશ્વાસ આવતાં હૃદય ભરાઈ આવવાથી રુદન કરતી તું જાગી ઉઠી.

વારે વારે વિનવી-વારંવાર વિનવિ વિનવિ રુદન કરવાનું કારણ પૂછતાં, બોલી ઉંડુ હસીને-સ્વપ્ન મને હેતરી, એમ સમજતાં મનમાં મંદ મંદ બહાર સ્પષ્ટ ન જણાઈ આવે તેવું હસીને.

સ્વપ્ને દીઠા-જાવ જુઠા-ખોટા કૃત્રિમ પ્રેમવાળા-હમ ! મેં તમને સ્વપ્નમાં ખીજતી સાથે રમતાં-વિનોદ કરતાં દીઠા. વારે વારે વિનવી એ પદથી નાયિકાની લજ્જાજાળુતા દર્શાવી છે. પોતે સ્વપ્નમાં હેતરાઈ એમ સમજતાં મનમાં મંદ હસતી એમ કહ્યું છે. જાવ જાવ, તમારો આવો જ વિશ્વાસ, એમ મંદહાસ્ય અને પ્રેમના ઉમળકાથી ભર્યો મંદ ઉપાલંબ સૂચવ્યો છે. પ્રેમમાં કોઈ ભાગ પડાવે, તે સહન નહીં કરી શકવાની અસ્વભાવની ધર્ષાળુતા દર્શાવી છે.

સરખાવો-એન્દ્રં ધનુઃ પાંડુપયોધરેણ શરદધાનાર્દ્રેનલક્ષ્મતામમ્ ।

પ્રસાદયન્તી સકલ્લક્ષ્મિન્દું તાપં રવેરભ્યાધિકં ચંકાર ॥

જાણી લેજે, કુશળ મુજને દાખલો અ વિચારી,
અદેશો ના લગિર મનમાં આણુતી હાલિ મારી;*
'પ્રીતિ તૂટે વિરહથિ' રખે માનતી કે'ણુ એવાં;
થાયે રાશિરૂપ, રસ વધી, પ્રેમ, ના લોગવતાં. પઝ

શ્લોક ૫૩—ચક્ષુ આ પ્રમાણે પોતાના સંદેશની, તથા પોતે
જીવતો છે એવી ખાતરી આપ્યા પછી, ઉપરના શ્લોકમાં પોતાનો
પ્રેમ હતા તે જ છે, બદલાયો નથી, એમ ખાતરી આપે છે.

જાણી લેજે—આપણા સંપૂર્ણ એકાન્તનો ઉપર પ્રમાણે મેં
જે દાખલો આપ્યો, જે તારા અને મારા સિવાય કોઈ પણ જાણતું
નથી, તે ઉપરથી હું કુશળ છું એમ ખાતરીથી માનજે.

અદેશો ના લગિર—હે હાલી, તારા ઉપરનો મારો પ્રેમ
એનો એ જ છે, લગાર પણુ ઓછો થયો નથી. હું તારા પ્રત્યે હતો
તેવો જ છું, માટે મારા પ્રેમને માટે લગાર પણુ મનમાં અદેશો—શંકા
આણીશ નહીં.

મલ્લિનાથ અહિં મામપ્યવિશ્વાસિનીમૂઃ એ પદનો અર્થ એમ કરે
છે કે, તું મારા જીવનને માટે કંઈ પણુ શંકા કરીશ નહીં, હું
જીવતો જ છું. એ અર્થ બરાબર નથી, કારણુ કે પહેલા ચરણમાં
ગુપ્ત દાખલો આપી હું જીવતો છું એવી ખાતરી આપે છે, એટલે
બીજા ચરણમાં એની પુનરુક્તિ નકામી લાગે છે. બીજા ચરણમાં
યક્ષ પોતાના અભિન્ન પ્રેમની ખાતરી જ આપે છે, માટે આમાં હું
મલ્લિનાથને અનુસર્યો નથી. અસિતનયને એ સંબોધન પદમાં બરાબર
બેસતું નથી, માટે આ પ્રેમના આશ્વાસનમાં વાંલિ! એ પ્રેમદર્શક
સંબોધન યોગ્ય લાગશે એમ ધારી મૂક્યું છે, તેમ છતાં નીચેનું
પાદાન્તર જોવું.

૦પાદાન્તર—અદેશો ના અસિતનયને આણુતી પ્રેમ માંલિ.
૫૪૫. આણુતી—૫૬૫. ડામલાંભિ !

પ્રીતિ તૂટે-આપણમાં સામાન્ય કહેવત છે કે ‘આંખથી દૂર ને મનથી દૂર,’ તેમ વિયોગમાં પ્રેમ તૂટી જાય છે, એવી લોક કહેવત ઉપર લગાર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહીં.

વિયોગમાં રહેવાથી પ્રીતિ નાશ પામે છે, તેમ ખીજ કંઈ કંઈ વસ્તુઓ કંઈ વસ્તુથી નાશ પામે છે, તેને માટે જીવો નીચેના શ્લોક

દુર્મત્રાન્વૃપતિર્વિનશ્યતિ, યતિઃ સંગાત્, સુતો લાલનાત્ ।

વિપ્રોઽનધ્યયનાત્, કુલં કુતનયાત્, શીલં ચલોપાસનાત્ ॥

મૈત્રી ચાપ્રણયાત્, સમૃદ્ધિરનયાત્, સ્નેહઃ પ્રવાસાશ્રયાત્ ।

સ્ત્રી મયાત્, અનવેક્ષણાદપિ કૃષિસ્ત્યાગાત્, પ્રમાદાદ્ધનમ્ ॥

ખોટી સલાહથી રાજ નાશ પામે છે, યતિ સંગથી નાશ પામે છે અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ થાય છે, ઊકરો બાણું લગવવાથી નાશ પામે છે અર્થાત્ બગડે છે, બ્રાહ્મણુ વેદાધ્યયન વગર બ્રહ્મ થાય છે, કુળ નહારા પુત્રથી બ્રહ્મ થાય છે, શીલ બદલના સંગથી બગડે છે, મૈત્રી સ્નેહ વગર નભતી નથી, અનીતિથી સમૃદ્ધિ નાશ પામે છે, સ્નેહ વિયોગમાં પડી રહેવાથી નાશ પામે છે, સ્ત્રી મલથી અને સંભાળ ન રાખવાથી બગડે છે, ખેતી દેખરેખ રાખ્યા વગર બગડે છે અને પ્રમાદને લીધે ધનનો નાશ થાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘વિયોગમાં રહેવાથી સ્નેહ તૂટી જાય છે.’ એવા લોકપ્રવાદને તું લગાર પણ માનતી નહીં, તેમ મારામાં લગાર પણ શંકા લાવતી નહીં. રૂપનો પ્રેમ, તે નાશ પામતાં જતો રહે છે, પણ પરસ્પરના ગુણથી અનુરક્ત થયેલાં પ્રેમીઓનો પ્રેમ, વિયોગમાં : કાંઈ પણ ફાળે ઓછો થતો જ નથી, આટલા માટે આપણા સ્નેહને માટે તું લગાર પણ શંકા કરતી નહીં, એમ કહેવાનો લાગણ્ય છે.

ગૃણુસ્નેહ એ જ ખરો સ્નેહ છે, એને હજારો ગાઉનું અંતર કે હજારો દિવસનો વિયોગ તોડી શકતો જ નથી. જીવો,

ભારે શોકે, પ્રથમ વિરહે બાણીને દે દિલાસો,
ખુંદેલા એ ગિરિથી, શિવના નંદિએ, આવો પાછો;
ચિન્હો સાથે, કુશળ વચનો બહાલીનાં આણી આપી,
મારા કુન્દપ્રમુન સરખા પ્રાણ લેજે ઉગારી. ૫૪

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદદેતુ-

ર્જગતિ ગુણનિર્ધાનાં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ।

ઘનતિમિરનિરુદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચન્દ્રઃ

કિંસુ કુમુદવનનાં પ્રેમમંગં કરોતિ ॥

ધાયેરાશિરૂપ—આવો અનિર્વચનીય પ્રેમ વિયોગમાં તૂટતો
નથી, પરંતુ ન ભોગવી શકાવાને લીધે અન્યોન્યમાં તે ઢગલે ઢગલા
થઈ વધે છે; અર્થાત્ ન ભોગવી શકાતો પ્રેમ, પ્રેમીઓના મનમાં
ક્ષણે ક્ષણે ઉપરા ઉપરી પ્રેમનાં ૫૪ ચઢતાં જવાથી મોટા કુંચરૂપ
થઈ વધતો જાય છે, ધટતો નથી. પ્રેમના અભિલાષ જ્યારે પૂરા
પાડી શકાતા નથી. ત્યારે તે ધટવાને બદલે સેંકડોરૂપે વધી પડે છે. જીવો,
સંગમનું સુખ અટક્યે, કામીનો સોગણો વધે કામ,
વિષમ શિક્ષામાં ખગર્તા, પ્રવાહ સરિતા તણો વહે જેમ.-

વિક્રમેર્વશીય.

૨૨૦૫ ૫૪—ઉપર પ્રમાણે અસહ્યમાં જઈ તારી બાણીને
સદેશો કહ્યા પછી તું પાછો આવી એ જ પ્રમાણે નિશાની સાથે
એની કુશળ ખબર લાવી, મારા પ્રાણને પણ ઉમારજે એવી ચક્ષુ
મેધને વિનતિ કરે છે.

ભારે શોકે—પ્રથમ વિરહે—મારો અને એનો આ પ્રથમ
વિયોગ છે, એટલે એને એ ક્ષણે જ દુઃસહ લાગતો હશે, માટે એના
ભારે શોકમાં એને દિલાસો આપીને.

ખુંદેલા એ—શિવજીના નંદીએ રાત્ર દિવસ દરવાથી જેનાં
શિખરો ખુંદી નાંખેલાં છે એવા, એ દિમાદ્રિ ઉપરથી પાછો આવીને.

ધારું છું જે, મનપર લિધું કાર્ય આ મિત્ર કેરું,
તેથી માની લઉં ન મનથી, ના રૂપે, મૌન તારું;
આપે છે તું જળ, વિનવતાં, મૌન રૈ, આતકોને,
*મોટાનું એ પ્રતિવચન કે, ઇષ્ટ દે અર્થિઓને. ૫૫

ચિન્હો સાથે—મેં જે પ્રમાણે શ્રુત નિશ્ચાની આપી છે, તે પ્રમાણે એની પાસેથી પણ કંઈક નિશ્ચાની લાવી એની કુશળ ખબર મને કહેજે.

મારા કુન્દ-કુન્દસુન-કુન્દનું નાણુક પુણ્ય, તેના જેવું કામળ-ક્ષણમાં ચીમળાઇ જાય તેવું જીવન ઉમારી લેજે; અર્થાત્ એનું કુશળ જાણ્યા વિના મારાથી પણ બાકીના ચાર માસ કાઢી શકાશે નહીં અને કુન્દ પુણ્ય જેવા કામળ આ મારા જીવનનો અંત આવી જશે, માટે મને એનું ક્ષેમ કુશળ કહી મારો જીવ પણ બચાવી લેજે.

સ્લોક ૫૫-

• પાકાન્તર-મોટા બોલે નહિ પણ કહે ઇષ્ટ જે યાચકોને;

(અથવા) ઇચ્છા અર્થિજનની પુરવી, સાધુના ઉત્તરોએ.

આ પ્રમાણે સંદેશો કહી રહ્યા પછી મેમની પાસેથી કંઈ પ્રત્યુત્તર ન મળતાં થક કહે છે કે—

ધારું છું જે—હે મેઘ ! તેં આ મિત્રનું કામ સ્વીકારી લીધું એમ હું માનું છું. તું મૌન રહ્યો છે તે ઉપરથી હું એમ નથી ધારતો કે તેં મારું કાર્ય સ્વીકાર્યું નથી; અર્થાત્ સ્વીકારી લીધું છે જ. તારું મૌન નકાર નથી સૂચવતું, પણ તારું આંબીય અને મોટાઇ ખતાવે છે, કારણ કે બોલ્યા વગર પણ કાર્ય કરવું એ તારો સ્વભાવ છે.

આપે છે તું જળ—તું યાચના કરતાં ચાતક પક્ષાઓને, બોલ્યા વિના જોઇએ તેટલું જળ આપે છે. બોલ્યા વગર કાર્ય કરી ખતાવવું, એમાં જ મોટાઓની મહતા સમાયેલી છે, જુવો.

શરદિ ન વર્ષતિ ગર્જતિ, વર્ષતિ વર્ષાસુ નિઃસ્વનો મેઘઃ ।

નાંચો વદતિ ન કુદતિ ન વદતિ સુજનઃ કરોલેવ ॥

સાધી, મારું પ્રિય, અઘટતું છે છતાં પ્રાર્થનાથી,
કાં મૈત્રીથી, વિરહિ સમજીને કયા આછી મારી;
*વર્ષાશ્રીથી સુભગ બનતો, જા ગમે તે તું દે,
મા થાશે રે ! ક્ષણ વિજળીથી, આમ તારે વિચોગ. ૫૬

મોટાઓનું—પ્રતિવચન—ઉત્તર. ઇષ્ટ-ઇષ્ટેલું,—માગેલું. અર્થાં
ઓને—ચાચકોને. યાચનારાઓને માન રહી માગેલું આપવું, એ જ
મોટા મનુષ્યોનો પ્રતિઉત્તર છે એમ સમજવું; અર્થાત્ હું આપીશ
અથવા હું આ કરીશ, એવું એ કદાપિ પણ કહેતા નથી. એમની
કૃપા, માત્ર ફળથી જ સમજી શકાય છે.

મહાન વિક્રમે અત્યંત પ્રસન્ન થઇ પોતાના કવિ માતૃગુપ્તને
(જેને કેટલાએક વિદ્વાનો મહા કવિ કલિદાસ માને છે, તેને)
કાશ્મીરનું રાજ્ય આપી દીધું, ત્યારે વિક્રમાદિત્યના ઉપગ્રસ્તો પ્રત્યુ-
ત્તર આપતાં એ કવિએ માત્ર નિચેનો એક જ શ્લોક લખી મોકલા-
વ્યો હતો, તેમાં આવો જ ભાવ દર્શાવેલો છે.

નાકારસુદ્રહસિ નૈવ વિકલ્પસે ત્વં દિત્તાં ન સૂચયધિ મુદ્ધસિ સત્કલાનિ ।
નિઃશબ્દવર્ષણમિવામ્બુધરસ્ય રાજન્ સંલક્ષ્યતે ફલત એવ તવ પ્રસાદઃ ॥

હે રાજન્ ! તું કદાચ પણ પ્રકારનું ડોળ બતાવતો નથી, કંઈ
આશ્વકાષ્ટ પણ કરતો નથી, તેમ આપવાની તારી ઇચ્છા પણ મુખથી
જણાવતો નથી, પરંતુ ગાળ્યા વિના પુષ્કળ વૃષ્ટિ કરનારા મેઘની
પેઠે, તારી કૃપા માત્ર ફળ થતાં જ જણી શકાય છે. અર્થાત્ અમુક
કાર્ય થાય ત્યારે જ એ તારી કૃપાનું ફળ છે, એમ સમજી શકાય છે.

સાધી મારું પ્રિય—હે મેઘ ! તને આ ફતહનું યોગ્ય તો
નથી જ. એ તારે માટે અણધરતું કાર્ય છે, છતાં અઘટતું મારું પ્રિય

શ્લોક ૫૬—

* પાઠાન્તર—વર્ષાસીમા નવનવો ધરી, જા ગમે તે તું દેશ.

કરવાનું છે. તું હન્દ્રનો મુખ્ય મંત્રિ છે અને મહા ઉદાર દિલનો તથા જગતનો ઉપકારક છે. એવા મોટા તને કૃતકાર્ય જેવા નાના કામમાં યોજવો, એ ખરેખર અણુધટતું છે, છતાં તે કાર્ય અત્યારે અને અબીજ છે, માટે હું તારી પ્રાર્થના કરી, તે તને સોંપું છું.

કાં મૈત્રિથી—તું કાંતો મારી સાથેની મૈત્રિથી, અથવા હું વિરહી છું અને આ પ્રમાણે દુઃખી છું, તેથી મારા ઉપર દયા આણીને મારી વિનંતિ સ્વીકારી આટલું કાર્ય કરજે.

વર્ષાશ્રિથી—વર્ષા ઋતુની શ્રી-શોભાથી. સુભગ બનતો—શોભાયમાન થતો, તું તારે ગમે તે દેશોમાં ગમન કરજે; અર્થાત્ વૃષ્ટિથી પોષ્યણુ પામી લીલાં છમ દેખાતાં વનો, મધુરોના મધુર દુહકાર, આકાશમાં ઉડતી માળાઓ જેવી બગલીઓની પંકિતઓ, ગંધુડાં, કેવડા, કદંબ વગેરેનાં ફાલી રહેલાં વનો, વિવિધ રંગથી શોભતું હન્દ્રધનુષ, ઇત્યાદિથી શોભી રહેલી વર્ષાના સૌન્દર્યથી સુહાતો—અત્યંત મનોહર લાગતો—તું તારી ઇચ્છામાં આવે તે દેશોમાં વૃષ્ટિ કરવા માટે સીધાવજે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

સ્ત્રોકના ચોથા અરણ્યમાં વિયોગી યક્ષ, પોતાના મિત્રને, સમ-યને યોગ્ય આશીર્વાદ આપી વિદાય કરે છે કે,—

મા થાશો રે—હે મિત્ર મેઘ ! મને જેવો મારી પ્રિયાનો વિયોગ થયો છે, તેવો તને તારી પ્રિયા વિજળાથી ધણુ પણુ વિયોગ થશે નહિ. પ્રસંગને યોગ્ય અને અતઃકરણની ખરી લાગણી દર્શાવતા આ નાના આશીર્વાદથી કવિ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે, કારણ કે અંથના અંતમાં નાયકની ઇચ્છા અનુસાર આશીર્વાદ આપવાનો ખરંપરાનો સંપ્રદાય છે. શુભો—

અન્તે કાવ્યસ્ય નિલ્પત્વાત્કુર્યાદાશિષમુત્તમમ્ ।

સર્વજ્ઞ વ્યાપ્યતે વિદ્વાન્નાયકેચ્છાનુરૂપિણીમ્ ॥

કવિએ, અંથના પ્રારંભમાં મંદાકાન્તા હંદમાં, પ્રથમ મંજળ

વાચક મગણુ યોજીને તથા પરબ્રહ્મ વાચક કઃ અને જીવવાચક
 ચિત્ત એ બંને પદના સયોગથી, સમસ્ત પુરુષાર્થના પારણામરૂપ
 જીવ અને ઈશ્વરનું એકમ દર્શાવી, મંગળ કર્યું છે અને અંતમાં
 નાયકની ઇચ્છાનુસાર મેઘને આશીર્વાચન કહેવરાવ્યું છે.

સમાપ્ત.

મંદાકાન્તા.

તે અદ્વિથી નિકળી, અલકા આવિને, બાણિ માર્ગ,
 શોધી, શોભારહિત સઘળાં ચિન્હથી મક્ષધામ;
 કાંઠ્યું જે જે પ્રણયમધુરું, ગુણકે કામિનીને,
 તે તે એને તહિં જઈ કહ્યું, કામરૂપી પયોદ. ૧

તે સંદેશો લઈ જલધરે દિવ્યવાયા ધરીને,
 ઉભારીને જીવ, જઈ કહ્યો યક્ષની કામિનીને;
 બાણી, આવી ખબર પિઉની, તેય આનંદ પામી,
 કોને નિત્યે કૃણતી નથી કો, પ્રાર્થના સર્જનાની. ૨

સંદેશાની જલધરતણા, વાત બાણી કુબેરે,
 રીઝી, લાવી મનમહિ દયા, શાપ ઉત્થાપિદેને;
 ભેગાં ક્રીધાં ફરિથી, વિખુટાં કંપતિ હર્ષધેલાં,
 નાના ભોગો, વિધ વિધ મુખો, બેઠને ભોગવાવ્યાં. ૩

મેધને સંદેશ કહી વિદાય કર્યા પછી, ત્યાં થું થયું, એ વિષે
 કવિએ કંઈ પણ લખ્યું નથી, તેથી એ સમજા વૃત્તાંત પૂર્ણ કરવાને
 માટે તથા વિખુટાં થયેલાં નાયક-નાયિકાને ભેગાં ભેવાના ઉત્સાહથી
 કાંઈ વિદાનોએ એમાં કેટલાએક ક્ષેપક ઉમેર્યા છે, જેમાંના ત્રણ મુખ્ય
 અને સંદેશની સમાપ્તિ બતાવનારા હોવાથી, સંભોગમાં ગ્રંથની સમાપ્તિ
 ભેવા કથનનાર વાચકોને માટે ઉપર આપ્યા છે.

